

POLIS

Revistă de științe politice

Nr. 4/1994

REVOLUȚIILE EST-EUROPENE

SEMNIFFICAȚIA REVOLUȚIILOR EST-EUROPENE

GABRIEL TOPOR

"REVOLUȚIA" DUPĂ 1989

ANDREW ARATO

INTERPRETÎND '89

S. N. EISENSTADT

PRĂBUȘIREA REGIMURILOR COMUNISTE
ȘI VICISITUDINILE MODERNITĂȚII

JEFFREY C. ISAAC

SEMNIFFICAȚIILE LUI 1989

DANIEL V. FRIEDHEIM

TEORIA TRANZIȚIEI DEMOCRATICE DUPĂ '89:
COLAPSUL COMUNISMULUI ȘI PACTUL ELITELOR

DESTINUL DIZIDENȚEI

G. M. TAMÁS

MOȘTENIREA DIZIDENȚEI: IRONIA,
AMBIGUITATEA, DUPLICITATEA

VLADIMIR TISMĂNEANU

NEW YORK REVIEW OF BOOKS, TIMES
LITERARY SUPPLEMENT ȘI CONTRAREVOLUȚIA
DE CATIFEA

Tot în acest număr:

REVOLUTIA LA
ROMÂNI

STELIAN TĂNASE

RĂDĂCINILE REVOLUȚIEI.
ELITA VERSUS
SOCIETATE

PAVEL CÎMPEANU

SIMBOLURI
ALE REVOLUȚIEI ROMÂNE
SORIN VIERU

DOUĂ PERSPECTIVE
ASUPRA REVOLUȚIEI
DIN 1989

GABRIEL ANDREESCU

CINCI ANI DE LA
REVOLUȚIE:
PERSPECTIVA
DECOMUNIZĂRII

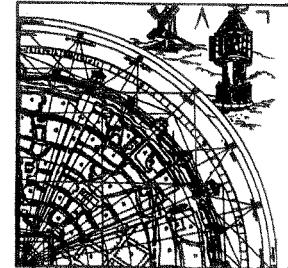
RECENZII

ION ILIESCU

ROD AYA

NESTOR RATEŞ

POLIS

Revistă de științe politice

Nr.4/1994

Editor

Redactor șef

Colegiu de redacție

IMAS-SA

Călin Anastasiu

Aurelian Crăiuțu

Pavel Câmpeneanu

Gail Kligman

József Lörincz

Dan Pavel

Alfred Stepan

G.M. Tamás

Stelian Tănase

Alin Teodorescu

Vladimir Tismăneanu

Jan Urban

George Voicu

Adresa

Calea Plevnei nr. 136,
sector 6, București,
România

C.P. 56-52, 77750 București

Telefon: (401) 312 46 33

Fax: (401) 312 46 35

Email: office@imas.eunet.ro

Abonamente

Persoane:

6.000 lei pe an (20 USD)

Instituții:

12.000 lei pe an (40 USD)

Cheltuielile poștale incluse

Cont: Credit Bank,

Agenția 1 Witting

40.100.70.004 (lei)

40.200.70.00116 (USD)

IMAS-SA, POLIS

ISSN: 12219762

© IMAS-SA 1994

Manuscrisele propuse pentru publicare sau volumele trimise pentru recenzare vor fi adresate redacției. Studiile (între 10 și 30 pagini) vor fi dactilografiate la două rânduri, cu un scurt rezumat în limba engleză. Notele și bibliografia vor fi incluse la sfîrșitul studiului. Articolele nepublicate nu se restituie autorilor. Drepturile de publicare sunt rezervate.

Cuprins

Introducere	Încotro?	3
Semnificația revoluțiilor est-europene		
Gabriel Topor	"Revoluția" după 1989	5
Andrew Arato	Interprețind '89	23
S. N. Eisenstadt	Prăbușirea regimurilor comuniste și vicisitudinile modernității	48
Jeffrey C. Isaac	Semnificațiile lui 1989	64
Daniel V. Friedheim	Teoria tranzitiei democratice după '89: colapsul comunismului și pactul elitelor	98
Destinul dizidenței		
G. M. Tamás	Moștenirea dizidenței: ironia, ambiguitatea, duplicitatea	124
Vladimir Tismăneanu	New York Review of Books, Times Literary Supplement și contrarevoluția de catifea	139
Revoluția la români		
Stelian Tănase	Rădăcinile revoluției. Elita <i>versus</i> societate	151
Pavel Cîmpeanu	Simboluri ale Revoluției române	171
Sorin Vieru	Două perspective asupra revoluției din 1989	195
Gabriel Andreeșcu	Cinci ani de la revoluție: perspectiva decomunizării	205
Recenzii		
Dan Pavel	Ion Iliescu	
Liliana Pop	Revoluție și reformă	220
Anton Carpinschi	Rod Aya	
	Rethinking Revolution and Collective Violence. Studies on Concept, Theory and Method	237
	Nestor Rateș	
	România: revoluția încîlcită	241
	Note despre autori	246

Încotro?

Nimeni nu se mai îndoiește astăzi că 1989 a însemnat colapsul comunismului. Acest enunț categoric nu-și găsește un corespondent la fel de adevarat decât în următoarea afirmație: nimeni - sau aproape nimeni - nu a fost în stare să prevadă acest colaps. Dacă eșecul ziariștilor sau al politicienilor de a discerne cât de cît ceea ce se întâmpla în Europa de est și URSS în anii '80 este explicabil - și unii și alții fiind mult prea captați de fenomenologia sau gestica cotidiană a sistemelor comuniste - în schimb, insensibilitatea specialiștilor (economiști, sociologi, politologi) a fost pe cât de neașteptată, pe atât de deconcertantă. Legitimitatea socială a științelor politice și a sociologiei - sau, cel puțin, a anumitor specialități ale acestora - a fost serios pusă la îndoială, chiar dacă comunitățile științifice respective nu prea par să realizeze acest lucru. Într-adevăr, ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat, sovietologii s-au reciclat în *tranzitiologi* și își văd de treabă.

Poate cel mai eclatant exemplu de cecitate analitică îl reprezintă celebra lucrare *After Brezhnev*, publicată în Statele Unite în 1983, ca încununare a unor cercetări și dezbateri la care au luat parte un mare număr de specialiști pe durata mai multor luni (între aceștia, nume de prim rang precum Robert Byrnes, Seweryn Bialer, Robert Campbell, Coit Blacker, Gail Lapidus, Maurice Friedberg, Andrzej Korboniski, Adam Ulam). Ambiția acestui proiect era să detecteze principalele tendințe sectoriale în URSS și să evaluateze evoluția acestora în următorii zece ani. Iată ce scria la acea dată Robert Byrnes, editorul volumului: "Cu toții suntem de acord că nu suntem sănse nici ca Uniunea Sovietică să devină o democrație, *nici ca acest regim să se prăbușească în viitorul previzibil*" (*subl. mea - C.A.*). Peste numai un an și jumătate Gorbaciov era instalat la Kremlin și începea sfîrșitul.

Atât de puțin anticipate, aproape cu nimic pregătite, după 1989 întrebările au început să curgă în avalanșe: de ce să prăbușește comunismul sovietic? (vezi excelentul volum dedicat acestei teme de revista "The National Interest" în 1993). Ce urmează după comunism? (vezi numărul special al revistei "Daedalus" din 1994: *After Communism What?*). Care sunt semnificațiile revoluțiilor est-europene din 1989 și încotro se îndreaptă Europa de est? (vezi *Eastern Europe Between the West and the Past*, "Social Research", 1994). Asistăm la "sfîrșitul istoriei" odată cu triumful democrației liberale? (vezi Francis Fukuyama, *The end of History and the Last Man*, 1993). Ce sănse mai are stînga și proiectul

socialist la acest sfîrșit de veac? Cum va arăta lumea după Războiul Rece, care sănătate potențiale de conflict și ce modele de securitate trebuie puse în aplicare? Care este rolul Statelor Unite și Europei în noua ordine mondială? Încotro se îndreaptă Rusia? (vezi ultimele numere ale prestigioasei "Foreign Affairs") s.a.

Între atîtea incertitudini un singur lucru este cert: nimic nu este pregătit pentru ceea ce se întîmplă după 1989. Politicieni, militari, oameni de afaceri, guverne, organizații internaționale - cu toții ezită, tatonează, bîjbîie în căutarea

unor soluții care pînă acum s-au dovedit puțin generoase și deloc imaginative. Între timp oamenii își pierd răbdarea și speranțele, frustrările se acumulează, resentimentele se trezesc odată cu demonii care, de atîtea ori în istoria acestui secol, au provocat dezastre.

Revoluțiile est-europene marchează sfîrșitul unei ere care nu a început, pe cît se pare, nici în 1917, nici în 1789, ci odată cu primii zori ai iluminismului european. Un nou ciclu se deschide în fața noastră. Care?

C.A.

Gabriel Topor

"Revoluția" după 1989*

The author is trying to redefine "revolution" in order to explain east-european revolutions of 1989, which were very different from the previous revolutions. Drawing on previous definitions, the one of Charles Tilly, who excluded violence as a distinguished feature of revolution, and the one of Hannah Arendt, who considered regim change to be the very essence of revolution, the author proposes his own definition: a revolution is an unconstitutional, non-negotiated form of political change that includes elite as well as popular involvement and that results in a change in regime type.

Reoluțiile care au început în 1989 în Europa de Est au provocat haos și au tulburat profund calmul intelectual din multe discipline academice și domenii de activitate. În știința politică, și în sovietologie în particular, ele au produs un sentiment de jena: cum de nu au putut fi prevăzute evenimente de o asemenea însemnatate? Demonstrații încă o dată, și pentru totdeauna, că specialistii în științe politice (și în științe sociale în general) nu sunt profeti, ele au redeschis dezbatările cu privire la definițiile, sensurile și meritele unei serii întregi de concepte de bază precum cele de "totalitarism", "democrație" și "socialism". A sosit momentul să includem și "revoluția" printre acele concepte din științele sociale care necesită o reevaluare.

Scopul eseului de față este de a răspunde, în lumina cîtorva dintre schimbările importante care au avut loc

în Europa de Est în 1989, la întrebarea ce este o revoluție? Definițiile existente ale revoluției nemaifiind adecvate, obiectivul nostru constă în încercarea de a o redefini. Dacă persistăm în folosirea noțiunilor cel mai des vehiculate în prezent, atunci nici una dintre "revoluțiile" din 1989 nu poate fi clasificată astfel, ceea ce cred că ar fi greșit. Întrucît teoria trebuie adaptată la realitate și nu invers, cred că redefinirea revoluției este mai mult decât justificată.

Definiții curente ale revoluției

D eși mulți au scris despre revoluție, aici vor fi amintiți doar cîțiva autori influenți.

Privind istoria ca pe o succesiune de etape definite în funcție de forma de proprietate asupra "mijloacelor de

* Acest studiu a fost prezentat în cadrul unui seminar pe tema tranzitiei în Europa de Est, America Latină și Europa Meridională, organizat de Universitatea Columbia în 1991. Textul este publicat cu acordul autorului.

productie", Karl Marx a schițat evoluția societății omenești de la comunismul primitiv la sclavagism, feudalism, capitalism, socialism și, în cele din urmă, la comunism. Se consideră că la baza acestei evoluții stau "luptele de clasă", a căror istorie este "istoria întregii societăți existente pînă acum".¹ Revoluția este mijlocul prin care clasele oprimate ("revoluționare") răstoarnă clasele dominante, înlocuindu-le și inaugurînd astfel o nouă fază istorică, cu "modul de producție", clasele conducătoare și clasele oprimate proprii. Revoluția este astfel "forța motrice a istoriei".² În faza capitalistă, scrie Marx în *Manifestul Comunist*, doar "proletariatul" este "clasa revoluționară", burghezia este "clasa oprimantă", iar prăbușirea acesteia din urma și victoria celei dintîi sănt, amândouă, "la fel de inevitabile"³. Marx exclude posibilitatea unei schimbări pașnice cu posibila excepția a Americii și a Angliei⁴. Revoluțiile sănt astfel, după Marx, transformări istorice bazate pe apartenența la clase, violente și inevitabile, care produc schimbări socio-economice și politice fundamentale, inaugurînd o nouă etapă în dezvoltarea societății omenești.

Un autoîntitulat "analist al claselor", Theda Skocpol, scrie dintr-o perspectivă postmarxistă. Cartea ei, *States and Social Revolutions*, se concentrează asupra revoluțiilor franceză, rusă și chineză. Autoarea definește "revoluții sociale" drept "transformări rapide ale structurilor de stat și sociale fundamentale ale unei societăți... însotite, și în parte efectuate, prin revolte de jos, bazate pe apartenența la clasă".⁵ Ca și Marx, Skocpol consideră revoluțiile drept schimbări sociale structurale, produse de declanșarea unui conflict între clasele

privilegiate, deținătoare de proprietăți (proprietarii de pămînturi) și clasele neprivelegiate, nedetinătoare de proprietăți (țărani). Aceasta presupune prezența în procesul revoluționar a elementelor de violență și de implicare a maselor, Skocpol părînd a le considera de la sine încelese. Un rezultat principal al revoluțiilor, scrie Skocpol, este un stat mai puternic, adică un stat care este mai puternic decît predecesorul său pre-revoluționar.⁶

Ted Robert Gurr, scriind dintr-o perspectivă "agregat-psihologică", face din violență pe scară largă criteriu central în definirea revoluției, deși revoluția nu constituie tema cercetării sale în lucrarea *Why Men Rebel*. De fapt, după Gurr, revoluția este o formă de "război intern", care reusește să îndepărteze de la putere un guvern existent. Războiul intern este, la rîndul său, o formă de violență politică născută din "privarea relativă" a populației, ceea ce conduce la frustrare și agresiune.⁷ Astfel, elementele cheie asociate cu noțiunea de revoluție la Gurr sănt violența masivă (presupunînd deci implicarea maselor) și o schimbare a guvernului.

Charles Tilly oferă definiția cea mai largă și mai puțin restrictivă a revoluțiilor sau a "rezultatelor revoluționare", cum le numește el, pe care le include în categoria mai mare a acțiunii colective. "Un rezultat revoluționar este înlocuirea unui grup de deținători ai puterii de către un alt grup".⁸ Astfel de rezultate sănt produsul "suveranităților multiple", adică al existenței unor grupuri "emîșind pretenții exclusive și alternative la controlul asupra guvernului". Mai mult, "un segment semnificativ al populației" trebuie să susțină aceste pretenții pentru a se ajunge la rezultatul revoluționar.⁹ Ori

de câte ori coexistă "suveranități multiple", explică Tilly, spunem că s-a produs o "situație revoluționară".¹⁰ Astfel, deși Tilly include schimbarea de guvern și implicarea maselor în definiția revoluției, el exclude violența și schimbarea socio-economică. Admitînd posibilitatea revoluției nonviolente, și dîndu-i o definiție strict politică, Tilly se situează pe o poziție ce contrastează flagrant cu abordările marxiste, structurale și psihologice.

Ca și Tilly, Hannah Arendt consideră că revoluția este în primul rînd un eveniment politic. Spre deosebire de acesta însă, ea include violență în definiția revoluției, deși nu atât violența cît schimbarea *formei de guvernămînt* (nu doar schimbarea guvernului) este esențială. "Numai unde se produce o schimbare în sensul unui nou început, numai unde se folosește violența pentru a duce la formarea unui nou stat, unde eliberarea de oprimare urmărește cel puțin instituirea libertății, putem vorbi de revoluție."¹¹ La elementul de violență Arendt îl adaugă pe acela al schimbării de regim, ca diferită de o simplă schimbare de guvern, precum și pe acela al noutății, care exclude schimbările ducînd la restabilirea orînduirii politice anterioare.

Chalmers Johnson este probabil cel mai puternic susținător al incluzării elementului de violență în definiția revoluției, pe care o consideră ca fiind o formă de schimbare socială. În studiul său despre *Revolutionary Change*, Johnson definește revoluția drept "un fel special de schimbare socială care presupune intruziunea violenței în relațiile sociale".¹² Johnson susține că "revoluția nonviolentă" este o "contradicție în termeni", și îi condamnă pe specialiștii care refuză să accepte această idee.¹³

Johnson include însă în concepția sa despre violență aproape orice, de la "insultele gratuite la actele nebunești... la rebeliune sau la revoltă".¹⁴ O asemenea definiție a violenței este prea largă și implică, de asemenea, că revoluția nu este în realitate o formă de schimbare socială, cum susține inițial Johnson, ci o formă de violență.¹⁵ După ce își prezintă propria definiție, a violenței excesiv de largă, Johnson procedează la rafinarea acesteia drept "acceptarea violenței pentru a face ca sistemul să se schimbe cînd toate celelalte posibilități au eşuat".¹⁶ Nu trebuie trecut cu ușurință peste ultimele cinci cuvinte, întrucînt dacă "toate celelalte posibilități" nu eşuează, ușa rămîne deschisă schimbării prin mijloace nonviolente, precum negocierea sau abdicarea. Johnson admite posibilitatea schimbării sociale nonviolente de proporții revoluționare, dar nu spune ce anume, în afară de absența violenței, o deosebește de revoluție.

Crane Brinton, a căruia principală preocupare o constituie procesul și fazele revoluției, definește acest fenomen drept "înlocuirea bruscă a unui grup însărcinat cu conducerea unei entități politice teritoriale de către un alt grup, care nu a fost pînă acum la conducere".¹⁷ Brinton consideră că violența este o trăsătură distinctă a revoluției: "cînd nu este facută printr-o revoltă violentă", scrie el, această înlocuire se face prin "lovitură de stat, puci sau orice altă asemenea cale". Ca și Johnson, Brinton exclude revoluțiile "prin consens".¹⁸ Contribuția cea mai semnificativă a lui Brinton la studiul revoluției constă în concentrarea asupra etapelor procesului revoluționar: prima etapă, încheindu-se cu răsturnarea vechiului regim, este caracterizată, printre altele, de "transferul de fidelitate al

intellectualilor"; a doua etapă, "conducea de către moderati", se caracterizează prin "puterea duală" (amintind de Tilly), cînd extremității revoluționari mai bine organizați contestă noul guvern; a treia etapă începe cu înlocuirea moderatilor de către extremități printr-o lovitură de stat, și are drept trasătură caracteristică în special teroarea pe scară largă; ultima etapă, "Thermidor", este cea a restaurației, cînd un tiran îi înlocuiește pe extremități și reduse lucrurile la normal acordînd amnistii, reducînd teroarea etc. Brinton este de acord cu Skocpol cu privire la faptul că un guvern mai eficient și centralizat constituie singurul rezultat permanent al revoluției.¹⁹

În sfîrșit, Samuel Huntington concepe revoluția ca pe "o schimbare internă rapidă, fundamentală și violentă a valorilor dominante, a miturilor, a instituțiilor politice, a structurii sociale, a conducerii, a activității și politicilor guvernului dintr-o anumită societate."²⁰ Aceasta este cea mai cuprinzătoare definiție de pînă acum; schimbarea de bază trebuie să afecteze nu numai guvernul și structura socială, ci și "valorile și miturile". O asemenea schimbare trebuie să fie nu numai violentă, ci și "rapidă" și "rară".²¹ Pînă și politica guvernului este inclusă în definiție. Huntington privește revoluția ca pe un mijloc și o caracteristică a modernizării, al cărui scop imediat este de a adapta instituțiile politice la cererile sporite de participare politică ale grupurilor excluse pînă acum. Huntington afirmă că revoluțiile produc "înnoirea morală", "guverne puternice", de obicei sub forma sistemelor monopartid, "fraternitate, egalitate și identitate", dar prea "puțină libertate".²²

Spre o nouă definiție a revoluției

Confruntate cu revoluțiile est-europene din 1989 aceste definiții se dovedesc a fi inadecvate. Discrepanța cea mai frapantă dintre acestea și definițiile revoluției examineate mai sus este legată de problema violenței. Toți autori citați, cu excepția lui Tilly, o includ în definițiile lor. Cu toate acestea, revoluțiile din Europa de Est au fost pașnice, cu excepția celei din România.²³

O altă insuficiență privește conceptul de schimbare socială fundamentală, menționat de Johnson și stipulat de Marx, Skocpol și Huntington. Fapt este că schimbările sociale profunde, cum ar fi crearea de noi clase și dispariția celor vechi, se produc în decurs de decenii sau chiar secole, dacă nu cumva autorii susțin folosirea unor metode ca acelea întrebuită de Stalin împotriva kulacilor pentru a realiza asemenea schimbări. Presupunînd că nu acesta este cazul, rezultă că revoluțiile durează decenii sau secole pentru a se produce, ceea ce-ar însemna că ele pot fi studiate numai de către istorici. Schimbările socio-economice sunt în mod frecvent cauza subiacentă a revoluțiilor și, de asemenea, consecințele acestora, dar nu caracteristica lor definitorie.

Ideea revoltelelor bazate pe clasă, pe care o găsim la Marx și la Skocpol, este pur și simplu nerelevantă pentru revoluțiile est-europene, în care au apărut coaliții sociale de tipul "noi" versus "ei" și nu mișcări conduse de o "clă revoluționară anume".

Credința lui Marx ca revoluțiile sunt inevitabile este în mod clar eronată. Nu a existat nimic inevitabil în revoluțiile din 1989. Ele au devenit posibile printr-o

conjuncție de factori favorabili, precum abandonarea de către sovietici a doctrinei Brejnev și demoralizarea elitelor comuniste locale.²⁴

Schema în patru etape a lui Brinton este de asemenea relevantă. Revoluțiile est-europene s-au oprit la cea de-a doua etapă: nu a existat nici o "putere duală" (sau "suveranitate multiple" ale lui Tilly), nici o teroare și - (cu excepția României, unde moderatii regimului au pozat drept revoluționari) - nici un "Thermidor". "Extremiștii" au fost marginalizați în vreme ce moderatii din opozitie au rămas la putere, unde ajunseseră în mod pașnic.

De asemenea, nu are sens să se vorbească de schimbare "rapidă", așa cum face Huntington, în special dacă nu se explică clar ce anume înseamnă acest lucru, și dacă se susține că schimbarea socială fundamentală, care nu poate fi "rapidă", trebuie inclusă în definiția revoluției.

Arendt insistă asupra noutății, ceea ce iarăși nu este necesar. Este adevarat ca revoluțiile est-europene nu au creat idei noi. Cu toate acestea, nu există nici un motiv ca schimbările din Europa de Est să nu fie considerate revoluționare numai pentru că obiectul acestor schimbări îl constituie instaurarea unei orînduri politice care există deja altundeva.

Nici una dintre definițiile de mai sus nu admite nici măcar posibilitatea ca democrația să fie un rezultat al revoluției. Într-adevăr, Huntington și Brinton exclud în mod explicit o asemenea perspectivă. Totuși, democrația, chiar și neconsolidată încă, a apărut ca rezultat al revoluțiilor din 1989, România fiind din nou excepția. Skocpol, Brinton și Huntington consideră că din revoluții nu se naște democrația, ci un stat întărit. Nici un astfel de rezultat

nu a aparut însă în Europa de Est, unde scopul opoziției a fost, pretutindeni, de a extinde societatea civilă și de a construi o economie de piață, ambele în defavoarea statului.

Nu numai că aceste definiții au o aplicabilitate limitată la cazurile est-europene, dar problema importantă rămîne încă nerezolvată: ce fenomen ne îndreptăște să vorbim despre o revoluție? Gurr concepe revoluția ca pe o formă de violență politică, Tilly ca pe o formă de acțiune colectivă, Johnson ca pe o formă de schimbare socială, Huntington ca pe o formă de modernizare, Marx și Skocpol ca pe o formă de transformare istorică, iar Arendt ca pe o formă de schimbare politică.

Ca reacție la aceste definiții inadecvate și confuze, propun următoarea definiție provizorie a revoluției, definiție ce urmează a fi completată în acest eseu: *O revoluție este o formă neconstituitională, nenegociată de schimbare politică, în care sunt implicate elita și masele, și care are ca rezultat o schimbare a tipului de regim.* Să "deconstruim" acum această definiție.

"Neconstituitional" nu înseamnă, în mod necesar, ceva care violează constituția existentă, ci doar ceva în afara felului normal în care se fac lucrurile într-o societate anume. Opusul unui act constitucional, actul neconstituitional, este cel care se abate în mod clar de la normele regimului existent și pentru care nu există nici un precedent în cadrul acestuia.

Atât schimbările politice constituionale cît și cele neconstituitionale pot implica numai elitele sau pot fi caracterizate (și chiar parțial cauzate) de o implicare populară directă. Putem include aici agitația spontană, neorchestrată de stradă, precum și mobilizarea

organizată, condusă de elite. Deși este imposibil să spunem cu exactitate în ce punct anume începe "implicarea populară", "dacă analizăm evenimente concrete, putem de obicei distinge între schimbări care implică exclusiv elitele și cele marcate de implicarea populară."²⁵

În ceea ce privește schimbarea politică, desosebim două tipuri de rezultate: fie o schimbare de guvern, fie o schimbare a tipului de regim. O schimbare de guvern poate însemna orice, de la înlocuirea unui funcționar de rang superior, spre exemplu președintele, la aceea a "intregii multimi de cîteva sute sau mii de decidenți de rang superior."²⁶ O schimbare de regim implică nu numai schimbarea personalului ci și a instituțiilor și a "regulilor fundamentale ale jocului politic dintr-o societate."²⁷ Schimbările de regim implică deci schimbări de guvern. Este important să observăm că "schimbarea de regim", în context constituțional, se referă la schimbări mai puțin importante în regulile jocului, precum o schimbare de la o democrație parlamentară la o democrație prezidențială sau de la un sistem electoral cu circumscripții uninominale la reprezentarea proporțională.

Definirea tipurilor de regimuri

Există trei tipuri de regim: democratic, autoritar și totalitar, iar o schimbare de regim înseamnă înlocuirea unui tip de regim cu altul.²⁸

Democrația este, după Joseph Schumpeter, "acel aranjament instituțional de luare a deciziilor politice în care indivizi dobândesc puterea de a decide ca urmare a unei lupte concurențială pentru voturile oamenilor."²⁹ Adoptarea acestei definiții "procedurale" nu limitează

democrația la ținerea de alegeri. Alegerile trebuie să fie "libere și corecte", ceea ce presupune că trebuie să existe anumite precondiții, aşa cum au fost enumerate de Robert Dahl: libertatea de asociere, libertatea de expresie, votul universal pentru adulți, dreptul politicianilor de a concura pentru voturi, accesul liber la surse alternative de informare și eligibilitatea pentru funcții publice a tuturor adulților.³⁰

Definiția clasică a *totalitarismului* a fost dată de Carl Friedrich și Zbigniew Brzezinski: o formă de dictatură cu "o ideologie oficială" la care "trebuie să adere, cel puțin pasiv, întreaga societate"; un "partid de masă unic condus în mod tipic de către un singur om, «dictatorul», și în mod tipic fie superior față de organizația biocratică guvernamentală fie în strinsă legatură cu aceasta"; un "sistem terorist de control polițienesc... îndreptat nu numai împotriva «dușmanilor» demonstrabili ai regimului, ci și împotriva unor segmente de populație selectate arbitrar"; un "monopol aproape complet al comunicațiilor în masă" și al "luptei armate"; un control și o conducere centralizate ale întregii economii.³¹

Aceasta este imaginea de neconfundat a statului-partid comunist, condus de un tiran atotputernic, sprijinit de o rețea extinsă și brutală a poliției secrete, de informatori și de o presă servilă. Este un sistem în care cetățenii nu au nici un drept politic și sunt complet dependenti de stat. Ca atare, ei reprezintă înșăși negarea democrației.

Autoritarismul este, scrie Juan Linz, un "sistem politic cu un pluralism politic limitat, lipsit de responsabilitate... în care un conducător, sau uneori un grup mic, exercită puterea în cadrul unor limite care nu sunt bine definite din punct de

vedere formal, dar care sunt destul de previzibile."³² În cadrul categoriei autoritare, Juan Linz a identificat un număr de subtipuri ca "biocratic-militar", "mobilitator", "statal organic" etc.³³ De un interes deosebit pentru zona est-européana este subtipul de regimuri autoritare "post-totalitare".

După cum indică și numele, post-totalitarismul este greu de definit fără referință la totalitarism, de care-l despart trei lucruri: teroarea polițienescă nu mai este arbitrară, ci are în vedere doar oponanții "demonstrabili" ai regimului (și este mai puțin coruptă); conducerea partidului nu este în mod necesar exclusiv în mîinile unui "dictator" omnipotent; controlul central al statului asupra economiei este întrucâtva redus, permîșind, în unele cazuri, o autonomie limitată a întreprinderii și chiar o activitate economică privată pe scară mică. Nu toate aceste condiții trebuie să fie prezente simultan pentru ca un regim totalitar să devină post-totalitar; o combinație a oricărui două dintre acestea condiții este de obicei suficientă.

O tipologie a schimbării politice

Discuția de mai sus are drept rezultat următoarea tipologie a schimbării politice, revoluția fiind o posibilitate formă a acesteia.

Schimbarea politică poate fi constituțională sau neconstituțională. *Schimbarea constituțională* poate implica numai elitele sau poate, de asemenea, include implicarea maselor. Schimbarea politică constituțională în care sunt implicate numai elitele, și care are drept rezultat o schimbare de guvern, este o succesiune (ereditată); dacă rezultatul

este o schimbare de regim, ne aflăm în fața unui amendament constituțional sau a unei reforme legiferante.

Dacă schimbarea constituțională include o implicare populară, și are ca rezultat o schimbare de guvern, atunci este vorba de alegeri; dacă rezultatul este o schimbare de regim, este un referendum sau un plebiscit.

Schimbarea neconstituțională prezintă o schemă simetrică. Dacă sunt implicate numai elitele, și rezultatul este o schimbare de guvern, este vorba de o lovitură de stat; dacă este o schimbare de regim, vorbim de o tranziție. Dacă procesul schimbării include implicarea maselor și are ca rezultat o schimbare de guvern este vorba de o revoluție (vezi anexa 1).

Această tipologie este bună, dar nu destul de bună. Unde se încadrează, de exemplu, revoluțiile "de sus" ale lui Hitler și Stalin? În mod similar, cum putem clasifica îndepărțarea lui Hrusciov de la conducerea Partidului Comunist din Uniunea Sovietică și înlocuirea sa cu Brejnev în 1964? Chiar și în ceea ce privește revoluțiile est-europene, varietatea schimbărilor politice depășește posibilitățile acestei tipologii. Unde se încadrează în schemă patetică predare a puterii de către conducerea de partid cehoslovacă?

Este necesară încă o diferențiere a schimbărilor politice neconstituționale în *schimbări negociate* și *schimbări nenegociate*.³⁴ Negocierea presupune existența a cel puțin două elite concurente precum și procesul de negocieri și de acord dintre ele în scopul realizării schimbării politice. Dacă în proces sunt implicate multimi furioase, tot ce poate negocia o elită conducătoare este momnetul predării sale. Schimbările negociate tind

să fie pașnice, în vreme ce schimbările nenegotiate tind să fie violente. Violența însăși, după cum probabil atât observat, nu intră în prezenta tipologie a schimbării politice.

Celelalte distincții, elite *versus* elite plus implicarea maselor, și schimbare de guvern *versus* schimbare de regim, se pot face acum în cadrul categoriilor de schimbare negociată și ne-negociată.

Astfel, schimbările politice neconstituționale, negociate, restrînse la elite și care au ca rezultat o schimbare de guvern sînt succesiuni (neereditare); cele care au ca rezultat o schimbare de regim sînt tranzitii. Tot în categoria schimbărilor negociate, în cazul în care există și o implicare populară pe lîngă participarea elitelor, iar rezultatul este o schimbare de guvern, trebuie inclusă capitularea (Johnson o numește "abdicare"). Dacă rezultatul este o schimbare de regim avem o "revoluție de catifea". Termenii corespunzători în categoria nenegotiată sînt: lovitură de stat, transformare (ceea ce unii numesc "revoluție de sus"), revoltă și, în sfîrșit, revoluție (violență), care este probabil tipul de eveniment singeros pe care îl au în vedere cei mai mulți specialiști în științele sociale. Aceasta conduce la o versiune modificată și mai exactă a tipologiei anterioare (vezi Anexa 2).

Noutatea din această tipologie post '89 a schimbării politice constă în faptul că ia în considerare o cale negociată spre revoluție, ceea ce o face aplicabilă la revoluțiile est-europene. În consecință, noua definiție a revoluției nu trebuie să ia în considerare dihotomia negociat *versus* nenegotiat: *o revoluție este o formă neconstituțională de schimbare politică, în care sunt implicate atât elita cât și masele, și care are ca rezultat o schimbare a tipului de regim*.

Multiplele aspecte ale schimbării politice în Europa de Est

Revoluțiile anului 1989 din Europa de Est au fost foarte diferite și au cuprins cele mai multe din forme de schimbare politică menționate în tipologia de mai sus. Într-adevăr, aşa cum se va arăta în continuare, diversitatea este prezentă în cadrul fiecărui caz.

Polonia. După impunerea de către generalul Jaruzelski a legii marțiale la 13 decembrie 1981, regimul polonez semăna cu tipul autoritar biocratic-militar descris de Juan Linz, cu excepția faptului că nu avea un partid politic de masă sigur: "o coaliție dominantă, dar care nu este controlată exclusiv de ofițeri de armată, preia controlul asupra guvernului, exclude sau include alte grupuri fără o aderare la o ideologie specifică și acionează pragmatic în limitele mentalității lor biocratice"³⁵.

Procesul de "detotalizare" a Poloniei a început ca urmare a revoltei din octombrie 1956, de la Poznan, cînd agricultura a fost decolectivizată și teroarea stalinistă diminuată. Din noiembrie 1956 pînă la 31 august 1980, cînd statul-partid comunist a fost obligat să legalizeze, prin acordurile de la Gdańsk, sindicatul Solidaritatea care număra 9 milioane de membri, se poate spune că regimul a fost posttotalitar. Liberalizarea care a început cu aceste acorduri s-a încheiat brusc treisprezece luni mai tîrziu, o dată cu instaurarea legii marțiale, dar a fost reluată după grevele din august 1988, cînd regimul Jaruzelski a decis să înceapă convorbiri cu privire la (re)intrarea în legalitate a Solidarității.

Începerea convorbirilor de la masa rotundă între conducătorii regimului și cei ai Solidarității a reprezentat sfîrșitul implicării maselor în procesul schimbării politice în care intra Polonia. Încheiate la 5 aprilie 1989, convorbirile au avut ca rezultat un pact de împărtire a puterii, care a reliefat natura evoluționară și nu revoluționară a schimbării politice.³⁶ Ambele părți implicate în procesul de negociere s-au confruntat cu puternice presiuni împotriva negocierilor din propriile tabere, dar fiecare parte a reușit să-i marginalizeze pe "durii" respectivi.³⁷ Procedurile privitoare la convorbiri au fost negociate în timpul unei întîlniri la nivel înalt între doi conducători ai Solidarității și doi reprezentanți ai guvernului, așa-numitele "convorbiri de la Magdalena".³⁸ Principalele trăsături ale pactului din aprilie erau: reintrarea în legalitate a Solidarității, presă liberă, alegeri libere pentru Senat, alegeri parțial libere pentru Seim (cu 65% din locuri rezervate pentru comuniști și aliații lor), alegerea unui președinte puternic, de "stil francez", prin votul comun al Senatului și Seimului, și alegeri parlamentare complet libere în 1993. Primele alegeri parlamentare au fost fixate pentru 4 iunie 1989, iar în vederea stabilității s-a convenit ca președinția să-i revină generalului Jaruzelski.

Victoria zdrobitoare în alegeri a Solidarității (care a cîștigat 260 din cele 261 de mandate pentru care a putut prezenta candidați) a accelerat considerabil procesul de tranzitie, întrucît Lech Wałęsa exercita cu succes presiuni în vederea formării unui guvern dominat de Solidaritatea. Jaruzelski, cîștigătorul dinainte stabilit al alegerilor prezidențiale, a fost ales la 19 iulie, la limită, numai datorită faptului că sapte deputați ai

Solidarității și-au invalidat în mod deliberat voturile.³⁹ Partidul Muncitoresc Unit Polonez s-a dizolvat în ianuarie 1990, iar Jaruzelski, care acceptase să demisioneze, a semnat în octombrie un amendament constituțional prevăzînd alegeri prezidențiale direcționale, pe care Walesa le-a cîștigat două luni mai tîrziu. Completând procesul schimbării politice, în octombrie 1991 au avut loc alegeri parlamentare fără nici un fel de restricții.

"Masa rotundă", scrie J.F. Brown, "a fost rezultatul unei schimbări fundamentale în politică, în obiceiurile și în psihologia din Polonia, schimbare care a fost ea însăși revoluționară".⁴⁰ Ea a făcut parte dintr-un proces de tranzitie neconstituțional, condus de elite, care a avut drept rezultat înlocuirea autoritaris-mului biocratic-militar cu democrația. Astfel procesul schimbării politice din Polonia a fost, în esență, unul de tranzitie, similar cu procesul descris Guillermo O'Donnell și Phillippe Schmitter pe baza cazurilor latino-americane și sud-europene.⁴¹

Ungaria. Sistemul politic al Ungariei încetase să mai fie totalitar din anii '60, cînd Janos Kadar a redus represiunea brutală de după revoluția din 1956 și a introdus (în ianuarie 1960) reforme orientate spre economia de piață în cadrul Noului Mechanism Economic.

Motto-ul lui Kadar, "Cine nu este împotriva noastră este cu noi", a simbolizat în mod clar abandonarea totalitaris-mului și începutul unei noi ordini, post-totalitare, care a durat pînă spre sfîrșitul anilor '80.

Ca și în Polonia, procesul schimbării politice nu a prezentat niveluri semnificative de implicare a maselor. El a început în mai 1988, cînd Kadar a fost îndepărtat de la conducerea partidului

printr-o lovitură de palat. Succesorul său, Karoly Grosz, a fost curând depășit de evenimente și înlocuit de Imre Pozsgay ca principală forță reformistă a regimului.

La 14 iunie 1989 au început discuțiile la masa rotundă din Ungaria, între guvern și nouă partide de opozitie renăscute de curând. Ele s-au încheiat pe la jumătatea lunii septembrie cu un acord de compromis, care prevedea alegeri parlamentare libere, alegera directă a unui președinte puternic înainte de alegerile parlamentare, depolitizarea armatei, reforma întregului sistem de legi pentru a se respecta standardele internaționale referitoare la drepturile omului și o nouă lege electorală după modelul celei din Germania de Vest.⁴²

Agitația din Germania de Est, ca rezultat al deciziei Ungariei de a ridica "Cortina de fier", a provocat un exod masiv al est-germanilor spre vest și a încurajat opozitia maghiară, în special liber-democrații (MDSZ) și tinerii democrați (FIDESZ). Spre supărarea lui Pozsgay, aceste două partide au organizat o campanie de petiții pentru un referendum național la care să se decidă dacă preșe-dintele trebuie să fie aleși înainte sau după alegerile parlamentare. Campania a fost un succes și, ca rezultat al referendumului, la 26 noiembrie 1989, președintele urma să fie desemnat de către un parlament ales în mod democratic, în conformitate cu dorințele opozitiei radicale. Alegerile parlamentare, care au avut loc spre sfîrșitul lui martie și începutul lui aprilie 1990, au fost câștigate de Forumul Democrat Maghiar (MDF), partid de centru-dreapta, cu 42,5% din voturi. La începutul lunii mai, parlamentul l-a ales președinte pe liber-democratul Arpad Goncz, care l-a înșarcinat apoi pe József Antall din MDF cu formarea noului guvern.

Deși rezultatele discuțiilor de la masa rotundă au condus la mai puține compromisuri cu regimul comunist decât cele din Polonia, însuși faptul că s-au purtat negocieri încununate de succes, și că s-a ajuns la un acord, a reprezentat, ca și în Polonia, o "breșă semnificativă" și o abatere clară de la practica obișnuită comunistică.⁴³ Procesul schimbării politice din Ungaria a luat forma unei tranzitii, deși a cuprins și o lovitură de palat, o reformă legiferată și un referendum. În cele din urmă, regimul posttotalitar din Ungaria a fost înlocuit, pe cale pașnică, cu unul democratic.

Germania de Est. Germania de Est a lui Erich Honecker a fost unul dintre regimurile comuniste est-europene din "banda celor patru" care s-au opus cu înverșunare perestroikă și glasnostului lui Gorbaciov (celealte au fost Cehoslovacia, Bulgaria și România). Într-adevăr, în 1989 regimul Honecker cenzura publicațiile sovietice și urmărea activ întărirea legăturilor cu ceilalți membri ai "bandei celor patru".

Începutul sfîrșitului regimului totalitar din R.D.G. a fost marcat de exodul în masă al cetățenilor săi spre vest (17000 în zece zile, 120000 într-un an), de îndată ce Ungaria a deschis granița cu Austria în septembrie 1989, o măsură împotriva căreia Berlinul de Est a protestat vehement. La 2 octombrie au început demonstrațiile în Leipzig, cînd legalizarea grupului de opozitie recent format, Noul Forum. În timpul vizitei sale la Berlin, cu ocazia festivităților prilejuite de a 40-a aniversare a R.D.G., Gorbaciov a insinuat public ca "viața îi pedepsește pe cei care înfîrzie". Demonstrațiile anti-guvernamentale au fost reprimate în Berlinul de Est, Leipzig și în alte orașe. Două zile mai tîrziu, 70000 de persoane

au demonstrat pașnic la Leipzig, și 100.000 pe 16 octombrie. În mod surprinzător, poliția nu a luat nici o măsură și, la 18 octombrie, Honecker a demisionat din toate funcțiile pe care le detine. Succesorul său la conducerea partidului, Egon Krenz, fost șef al detes-tatei poliții secrete (Stasi), a pretins că ar fi contra-mandat personal ordinele ante-rioare ale lui Honecker ca poliția să deschidă focul asupra demonstranților. Presiunea crescîndă a maselor, precum și exodul neîncetat, l-au obligat pe Krenz să decidă deschiderea dramatică a Zidului Berlinului la 9 noiembrie 1989. Au fost promise alegeri libere, au fost abrogate restricțiile referitoare la călătoriile peste hotare, iar Partidul Socialist Unit (SED) a renunțat la monopolul asupra puterii la 1 decembrie. Două zile mai tîrziu, cînd două milioane de oameni au format un lanț viu de-a lungul țării, și demonstranții au luat cu asalt sediul central al Stasi din Leipzig, Krenz și întregul Birou Politic au demisionat. La 7 decembrie au început discuțiile la masa rotundă între SED și opozitie formată din fostele partide satelit ale SED și grupările independente recent înființate precum Noul Forum. La prima sesiune a mesei rotunde alegerile au fost programate pentru 16 mai, dar au fost ulterior reprogramate pentru 18 martie. Noul prim-ministr, Hans Modrow, a inclus în guvern și reprezentanți ai opozitiei în februarie 1990. În sfîrșit, la 18 martie, alegerile libere și corecte au adus la putere Uniunea Creștin-Democrată cu 48,8% din voturi (social-democrații s-au situat pe locul al doilea, la mare distanță, cu 21,8%).

În pofida discuțiilor de ultim moment de la masa rotundă (unde nu s-a decis nimic important cu excepția datei alegerilor), calea spre democrație a

Germaniei de Est nu a fost o tranzitie. Nimic nu s-ar fi întîmplat fără implicarea directă a maselor, care au demonstrat tuturor că de disprețuit devenise regimul comunist. Demoralizat de reformismul Moscovei și confruntat cu mareea nemul-tumirii maselor, guvernul comunist a capitulat pur și simplu, evitînd vărsarea de sînge în ultimul moment. Cu multîmi furioase pe străzi, singurul lucru pe care l-a putut negocia regimul a fost momentul capitulării sale necondiționate. Nu au existat negocieri de tipul acelora care avuseseră loc la mesele rotunde din Ungaria și Polonia, cu tocmai, concesii reciproce și compromisuri. O dată ținute alegerile libere, capitularea s-a dovedit a fi inaugurat o revoluție pașnică prin care totalitarismul a fost înlocuit de democrație.

Cehoslovacia. Un proces similar a avut loc în Cehoslovacia totalitară. Un guvern comunist total antireformist a fost forțat de presiunea maselor să demisioneze și să se dea la o parte din calea unei revoluții pașnice, democratice.

Furia maselor a izbucnit la 17 noiembrie 1989, cînd poliția a reprimat cu brutalitate o demonstrație a studenților la Praga. Două zile mai tîrziu, cînd 200000 de persoane au demonstrat în capitală, a fost înființat Forumul Civic, condus de Vaclav Havel, un binecunoscut autor dramatic. Marile demonstrații au continuat și s-a lansat un apel la grevă generală pentru 27 noiembrie. Încununată de un succes neașteptat, greva a obligat guvernul primului ministru Ladislav Adamec să coopteze cinci necomuniști la 3 decembrie. Nesatisfăcut, Forumul Civic a insistat în vederea formării unui guvern nedominat de Partidul Comunist, care renunțase la "rolul conducător" în societate la 29 noiembrie, în aceeași zi în care Adunarea Federală a votat un

amendament constituțional, prin care se adopta un sistem politic multipartid. La 10 decembrie s-a format un guvern dominat de opoziție, iar președintele Gustav Husák, care ajunse la putere după invazia sovietică din 1968, a demisionat. Aceasta a pregătit terenul pentru alegerea ca președinte a lui Vaclav Havel de către Adunarea Federală, la 29 decembrie. Pe 30 ianuarie 1990, prin ceea ce nu se poate numi decât o lovitură legislativă, 120 de deputați comuniști au fost excluși din Adunare și înlocuiți cu deputați reprezentând Forumul Civic și corespondentul său slovac, Publicul Împotriva Violenței. Această Adunare nouă, chiar dacă era încă nedemocratică, a votat cîteva legi importante punând capăt monopolului statului în economie, acordind dreptul de înființare întreprinderilor particulare și anunțând o liberalizare a prețurilor în două etape. În mai au fost votate legi cu privire la libertatea de asociere și a presei, deși existau deja o presă liberă și cîteva partide politice importante. Alegerile din iunie 1990 au fost câștigate de coalitia dintre Forumul Civic și Publicul Împotriva Violenței, care au obținut majoritatea în ambele camere ale Adunării. În ianuarie 1991 a fost votată o Cartă a Drepturilor, garantând libertățile individului.

În ciuda divizării regreteabile (și realizate într-un mod nedemocratic) de la 1 ianuarie 1993, evenimentele de la sfîrșitul anului 1989 și de la începutul lui 1990 constituie o revoluție profundă, deși pașnică (de "catifea"). O dată în plus, această schimbare democratică a fost însoțită de alte forme de schimbare politică.

Bulgaria. O alta membră a recalcitrantei "bande a celor patru",

Bulgaria lui Todor Jivkov, era un regim totalitar la sfîrșitul lui 1989, cu toate că termenul care descrie cel mai bine regimul comunist bulgar este "paternalism".⁴⁴ În calitate de cel mai obedient aliat al Moscovei, Bulgaria era în mod special vulnerabilă la presiunile în favoarea unor reforme în stilul lui Gorbaciov.

Procesul de schimbare a început la 10 noiembrie 1989 cu înlăturarea lui Jivkov de la conducerea partidului printr-o lovitură de palat condusă de ministru reformist al afacerilor externe, Petar Mladenov, care tocmai se întorsese dintr-o călătorie în China via Moscova. La 18 noiembrie o mare mulțime de oameni a sărbătorit la Sofia înlăturarea lui Jivkov, iar în decembrie cîteva grupări de opoziție, recent formate, s-au unit pentru a crea Uniunea Forțelor Democratice (UDF). La 11 decembrie guvernul și-a anunțat în mod neașteptat intenția de a începe discuții cu opoziția. La 15 ianuarie 1990 a fost eliminat din constituție "rolul conducerii" al partidului, și a doua zi au început discuțiile la masa rotundă, la care delegația UDF a fost condusă de Jelio Jelev. Planificate inițial pentru aprilie, alegerile au fost reprogramate pentru luna iunie după ce mari mulțimi de oameni (200.000 la 25 februarie) ceruseră la Sofia amînarea lor. Sub noul lor nume de Partidul Socialist Bulgar (BSP), comuniștii au câștigat alegerile din iunie 1990 cu 52,7% din voturi, față de cele 36% ale UDF. UDF a acuzat BSP de fraudă, s-a plins de o mediatisare inegală și a respins oferta de coalitie, ceea ce a impiedicat formarea unui guvern pînă la 20 septembrie. La 6 iulie Mladenov, președinte interinar de la 3 aprilie, a fost obligat să demisioneze după ce s-au confirmat relatările conform căror s-ar fi pronunțat

pentru folosirea forței împotriva manifestanților din noiembrie 1989. La 1 august Jelio Jelev a fost ales în locul său de către Parlament. În aceeași lună au avut loc ciocniri la Sofia, iar sediul BSP a fost incendiat de multimea furioasă. Guvernul, paralizat de greve, de proteste ale studenților și de boicotul parlamentar al SDS cu începere din 23 noiembrie, a demisionat la 29 noiembrie.

Primul guvern de coalitie a fost format în decembrie 1990, iar în ianuarie 1991 toate părțile au ajuns la un acord cu privire la necesitatea unei noi constituții. Au fost programate noi alegeri în octombrie 1991 și a fost promulgată o nouă constituție, la 12 iulie, prevăzînd alegerea directă a președintelui, programată pentru 12 ianuarie 1992. SDS a câștigat la limită alegerile din octombrie 1991 (cu 34,3% din voturi față de cele 31,1% ale BSP), încheind prin aceasta procesul de schimbare politică început în noiembrie 1989.

Cazul bulgar este un hibrid între transformare (reformele de sus ale lui Mladenov, de la sfîrșitul lui 1989 și începutul lui 1990) și revoluție pașnică de tip cehoslovac și est-german. Cu toate acestea, au existat și o lovitură de palat, care a declanșat totul, precum și discuții la masa rotundă de tipul celor asociate cu tranzițiile. Cazul bulgar arată că schimbarea politică fundamentală, ceea ce de la totalitarism la democrație, nu este în mod necesar de un tip pur, așa încît etichetarea unui anume proces de schimbare cu un singur nume poate conduce la o inexactitate.

România. Dintre toate revoluțiile est-europene, cea din România se apropie cel mai mult de ceea ce se consideră de obicei că este o revoluție: o

răsturnare săngeroasă a unui guvern printr-o ridicare a maselor care nu reușește să aducă democrația.

Nu există nici o altă cale ca regimul comunist român de sub Ceaușescu să fie răsturnat, întrucât era nu numai totalitar, dar avea și un caracter patrimonial în mare măsură, cu un monstruos cult al personalității conducerii și a soției sale. A fost numit "socialism dinastic" de către un analist⁴⁵, "socialism într-o singură familie"⁴⁶ de către alții. Tocmai din cauza acestei personalizări extreme a puterii, sprînjinită de penetrarea totală a tuturor nivelurilor societății de către un aparat de securitate atotputernic, o opoziție nu s-a putut nici măcar forma și cu astăzi mai puțin a putut fi vorba de o încercare de contestare a conducerii lui Ceaușescu. După cum a arătat în mod strălucit Hannah Arendt, în anturajul său imediat de partid "poziția conducerii poate rămîne sigură împotriva revoluțiilor de palat haotice nu datorită calităților sale superioare, în legătură cu care intimitate nu-si fac adeseori iluzii prea mari, ci datorită convingerii sincere și de bun simț a acestor oameni că totul ar fi imediat pierdut fără el"⁴⁷. Nimeni nu știe cu siguranță ceea ce s-a întâmplat exact la Timișoara și la București de la jumătatea pînă spre sfîrșitul lunii decembrie 1989. Aceasta mai ales pentru că factorii cheie din Frontul Salvării Naționale (FSN), care au preluat puterea în vidul creat prin fuga dramatică a Ceaușestilor la 22 decembrie, au refuzat să prezinte o relatare coerentă, credibilă. Tot ce știm cu siguranță este că sute de mii de persoane au demonstrat, că unități de armată și de poliție au tras și că o mie de persoane au fost ucise. Masacrele au continuat după fuga Ceaușestilor din București, și morți s-au mai înregistrat chiar și după executarea

lor, la 25 decembrie, imediat după un "proces" de două ore. Multe întrebări tulburătoare rămîn fără răspuns, iar zvonurile privind un complot" pre-revolutionar abundă pînă în ziua de azi. Complot sau nu, un lucru este clar: fără disponibilitatea a sute de mii de cetăteni de a ieși în stradă și de a-și risca viața, regimul Ceaușescu nu ar fi putut fi răsturnat. La urma urmei, au trecut cîteva ore după fuga lui Ceaușescu - confruntat cu furia oamenilor - din București, pînă ce FSN a reușit să preia controlul asupra clădirii Comitetului Central și să preia puterea.

La alegerile de la 20 mai 1990 FSN a obținut o majoritate zdrobitoare de două treimi în ambele camere ale parlamentului, în vreme ce conducătorul său, Ion Iliescu, fost membru al Comitetului Central al Partidului Comunist, a cîștigat alegerile prezidențiale cu nu mai puțin de 85% din voturi, apropiindu-se de cifrele afișate de Ceaușescu pînă foarte de curînd la propriile sale "alegeri". Slăbite și divizate după mai bine de patru decenii de inexistență, partidele de opozitie s-au plîns în legatură cu diferite aspecte ale campaniei electorale: tendențiozitatea pro-FSN a mass-mediei electronice, hărțuirea permanentă de către forțele pro-FSN, nelivrarea la țară a materialelor electorale ale opozitiei etc. Cu toate acestea, observatorii internaționali nu au raportat nici o fraudă gravă. Natura autoritară a regimului Iliescu s-a dezvăluit la mai puțin de o lună după alegeri cînd, după ciocniri între demonstranți și poliție în capitală, președintele a apelat la minerii din Valea Jiului să vină la București pentru a pune capăt la ceea ce el a numit drept o "rebeliune fascistă". Intelectuali și studenți au fost bătuți cu sălbăticie, iar sediile partidelor de opozitie au fost

devastate. Violențele, pentru care Iliescu le-a mulțumit minerilor la 15 iunie, au lăsat în urmă 13 morți și sute de răniți. În septembrie 1991, minerii din Valea Jiului au descins din nou la București, de această dată pentru a protesta împotriva politicii de austерitate a guvernului. Cîteva persoane au fost ucise, iar guvernul primului ministru Petre Roman a căzut ca urmare a incidentelor.

Confruntați cu asemenea dovezi, este dificil să conchidem că revoluția din decembrie 1989 a adus României democrația. Ea a înlocuit, totuși, comunismul totalitar cu o formă blîndă de autoritarism. O schimbare de regim a avut loc, și ea a fost neconstituțională, nenegociată și cu implicarea maselor, ceea ce se potrivește cu definiția noastră a revoluției (violente).

Albania. Procesul de schimbare politică din Albania seamană cu cel din Bulgaria. Dacă Enver Hoxha, conducătorul stalinist al țării, nu ar fi murit în 1985, calea ieșirii Albaniei din comunism ar fi semănat, cu siguranță, cu cea a României. Cu toate acestea, regimul din Albania condus de succesorul ales de Hoxha, Ramiz Alia, era totalitar cînd au apărut primele semne de revoltă în ianuarie 1990.

În aprilie au apărut primele semne ale liberalizării regimului, cînd guvernul a ridicat restricțiile privind călătoriile în străinătate și "propaganda religioasă", a abolit pedeapsa cu moartea pentru transfugi, a reînființat Ministerul Justiției (desființat în 1960), a făcut cunoscută intenția de a normaliza relațiile cu Uniunea Sovietică și a solicitat admiterea în procesul CSCE. În același timp, intelectuali de frunte precum Ismail Kadare și Sali Berisha au început să se pronunțe cu privire la necesitatea de a se corecta greșelile trecutului din sferă

drepturilor omului. În iulie, mii de albanezi s-au refugiat în ambasadele străine din Tirana încercînd să obțină azil provocînd o criză internațională majoră. Luna următoare, în vreme ce intelectualii dădeau glas cererilor de abolire a sistemului monopartid, Alia a promis alte reforme, inclusiv separarea partidului de stat. Pînă la sfîrșitul anului, date fiind grevele și demonstrațiile (unele dintre ele reprimate cu brutalitate), Alia a fost de acord cu legalizarea partidelor politice independente, astfel ca la 12 decembrie a luat ființă Partidul Democrat, condus de Sali Berisha. Într-o atmosferă tensionată, cauzată de exodus în Italia și Grecia, de greve și de polarizarea politică, întrucît forțele comuniste se mobilizau, au avut loc alegerile de la 31 martie 1991. Comuniștii, ajutați de monopolul pe care îl dețineau asupra mass-media cu excepția a două publicații, au cîștigat cu 67,5% din voturi față de 30% ale Partidului Democrat. Curînd după alegeri, la 2 aprilie, au izbucnit proteste la Shkoder, dar au fost reprimate cu brutalitate (4 morți, 58 de răniți). Alia a fost ales președinte de către Adunare la 30 aprilie, deși au fost invalidate toate cele 71 de voturi ale opozitiei. Guvernul format după primele alegeri postcomuniste a fost paralizat de greve și proteste (ca în Bulgaria) și a fost forțat să demisioneze o lună mai tîrziu. În iulie, Partidul Democrat a intrat într-un guvern de coaliție de "stabilitate națională", care a procedat la efectuarea unor reforme, între altele restituind țăranilor pămînturile. Încurajat de protestele și grevele care continuau, Berisha și-a retras partidul din guvernul de coaliziune în decembrie, provocînd căderea acestuia. Confruntat cu o paralizare totală, Alia și-a dat acordul pentru organizarea de noi alegeri în martie

1992, pe care, în condițiile unor mass-media liberalizate, opozitia le-a cîștigat cu o diferență de 30 de procente. La 9 aprilie, Berisha a devenit primul președinte al țării ales în mod democratic (în vreme ce Alia a fost plasat în arest la domiciliu).

Similară cu cea a Bulgariei, remarcabilă trecere a Albaniei de la totalitarism la ceva ce s-a dovedit pînă acum a fi mai puțin decît democrația (ca în România) a fost o combinație de transformare și revoluție (în mare măsură) pașnică.

Concluzie

Lăudînd în considerare posibilitatea realizării unei schimbări fundamentale printr-o revoluție pașnică, tipologia schimbărilor politice prezentată în acest eseu poate depăși deficiențele conceptuale relevante de inaplicabilitatea definițiilor curente ale acestui fenomen la revoluțiile est-europene din 1989. Acum există un mod de a include aceste revoluții pașnice în categoria revoluției, fără a exclude revoluțiile violente clasice, precum cele din Franță, Rusia sau China.

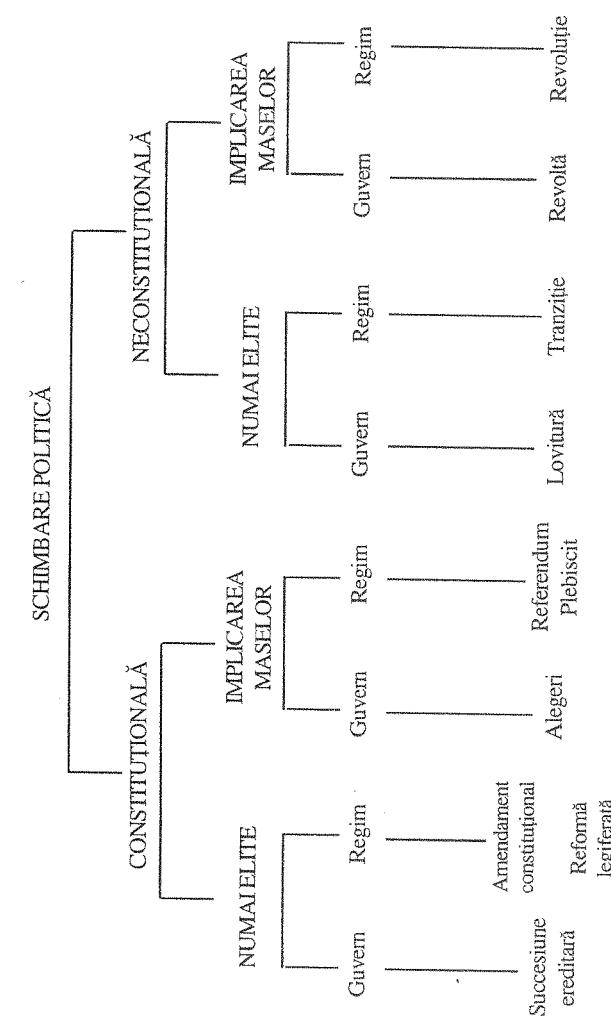
Opiniile despre revoluție și schimbarea politică exprimate aici nu constituie în nici un caz o ruptură completă cu literatură de specialitate existentă. Definiția revoluției avansată de noi se inspiră din cea a lui Tilly, care și el exclude violența ca trăsătură distinctivă a acestui fenomen, și din cea a lui Arendt, care consideră că schimbarea regimului este esența acestuia. Multe dintre tipurile de schimbare politică incluse în prezenta tipologie sunt, într-adevăr, foarte asemănătoare cu noțiuni ca "abdicația" lui Johnson și "revoluția tacută" a lui Tilly.

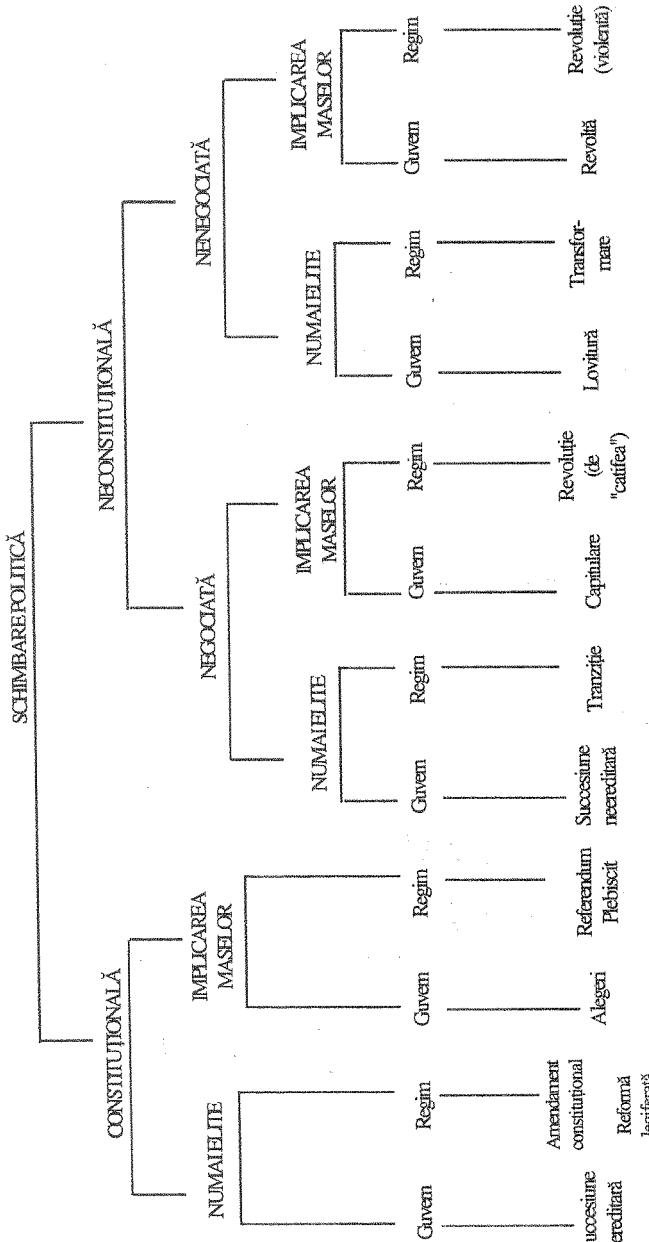
Traducere de Miorita Cosmescu

NOTE

1. Robert C Tucker, (ed.), *The Marx-Engels Reader*, W.W.Norton & Co., New York, 1978, p. 473.
2. *Ibid.*, p. 164.
3. *Ibid.*, p. 483.
4. *Ibid.*, p. 523.
5. Theda Skocpol, *States and Social Revolutions*, Cambridge University Press, New York, 1979, p. 4.
6. *Ibid.*, p. 285.
7. Ted Robert Gurr, *Why Men Rebel*, Princeton University Press, Princeton, 1970, pp.11, 334-338.
8. Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, Random House, New York, 1978, p. 193.
9. *Ibid.*, p. 200.
10. *Ibid.*, p. 191.
11. Hannah Arendt, *On Revolution*, Penguin Books, New York, 1963, p. 35.
12. Chalmers Johnson, *Revolutionary Change*, editia a II-a, Stanford University Press, Stanford, 1982, p. 1.
13. *Ibid.*, p. 7.
14. *Ibid.*, p. 11.
15. *Ibid.*, p. 20.
16. Johnson, p. 13.
17. Crane Brinton, *The Anatomy of Revolution*, ediție revizuită și lărgită, Vintage Books, New York, 1965, p. 4.
18. *Ibid.*
19. *Ibid.*, pp. 239-240.
20. Samuel Huntington, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven, 1968, p. 264.
21. *Ibid.*, pp. 311-313.
22. Chiar și în cazul României, cifra (oficială) de 1033 de victime este departe de sutele de mii de morți asociați în mod normal cu violența revolutionară de masă.
23. Abordarea structurală a lui Skocpol este deosebit de utilă la explicarea revoluțiilor din 1989, dar nu aceasta este problema care ne preocupa aici.
24. Kotowski, "Revolution", p. 415.
25. Kotowski, "Revolution", p. 416.
26. *Ibid.*, p. 416.
27. Johnson, *Revolutionary Change*, p. 127.
28. Înlocuirea unui regim autoritar de către unul totalitar este tot o schimbare de regim, la fel ca înlocuirea unui regim autoritar de către unul democratic.
29. Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper, New York, 1942, p. 269.
30. Robert Dahl, *Polyarchy*, Yale University Press, New Haven, 1971, p. 3.
31. Zbigniew Brzezinski, Carl Friedrich, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Harvard University Press, Cambridge, 1956, pp. 9-10.
32. Juan Linz, "Totalitarian and Authoritarian Regimes" in Fred Greenstein, Nelson Polsby, (eds.), *Handbook of Political Science*, vol. III, Addison-Wesley, 1975, p. 264.
33. *Ibid.*, p. 180.
34. Întrucât negocierea este mai cu seama o încercare de a împăca neconstitutionalitatea și nonviolența, și întrucât nici un sistem constitutional nu permite schimbarea violentă, nu prea are sens să aplicăm această distincție la categoria schimbărilor politice constitutionale.
35. Linz, *op.cit.*, p. 285.
36. Bartolomiej Kaminski, "Systemic Underpinnings of the Transition in Poland: The Shadow of the Roundtable Agreement", in *Studies in Comparative Communism*, vol. 24, nr. 2, iunie 1991, p. 174.
37. Voytek Zubek, "The Threshold of Poland's Transition", in *Studies in Comparative Communism*, vol. 24, nr. 4, decembrie 1991, p. 360.
38. *Ibid.*, p. 361.
39. Zoltan D. Barany, Louisa Vinton, "Breakthrough to Democracy: Elections in Poland and Hungary", in *Studies in Comparative Communism*, vol. 23, nr. 2, Summer 1990, pp. 200-201.
40. J.F.Brown, *Surge to Freedom*, Duke University Press, Durham, 1991, p. 90.
41. Vézi Guillermo O'Donnell, Phillippe Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1986.
42. Brown, *op.cit.*, pp. 119-120.
43. Barany și Vinton, *op.cit.*, p. 210.
44. Maria N. Todorova, "Improbable Maverick or Typical Conformist? Seven Thoughts on the New Bulgaria", in Ivo Banac, (ed.), *Eastern Europe in Revolution*, Cornell University Press, Ithaca, 1992, p. 162.

Anexa I

Anexa 2

Andrew Arato

Interpretând '89 *

Like the French Revolution, the East European overthrow has different interpretations. The author suggests that none of the interpretations mentioned by him really grasp what is potentially new in the transformation of the East, that is, the option of a self-democratizing civil society, which should be seen as merely one alternative facing important constraints of its own. The concept of civil society is both the key to the possibility of innovation in the East Central European revolutions, and points to the possible locus of reconciliation between economic liberalism and political democracy.

Subscriem la ceea ce afirma Marx în 1843: nu este o sarcină ușoară să interpretezi revoluțiile înfăptuite de alții. Lor le aparține tărîmul de aur al acțiunii, în timp ce nouă ne rămîne spațiul cenușiu al teoriei. La sfîrșitul anilor 1970 și începutul anilor 1980, rolul pe care Marx îl atribuia spiritului practic francez a aparținut polonezilor, iar cel pe care, pe jumătate ironic, îl rezerva spiritului teoretic german a revenit maghiarilor¹. Din fericire, în 1988, spațiul acțiunii a cuprins și Ungaria care, împreună cu Polonia, s-a aflat în fruntea marilor transformări petrecute la periferiile vestice, estice și sudice ale Imperiului Sovietic. Și, astăzi timp cât cei mai valoroși intelectuali din Europa de Est sunt antrenați în politică, sarcina unei interpretări globale pare să revină deocamdată occidentalilor.

Desigur, formula lui Marx nu era de fapt valabilă pentru epoca Revoluției

franceze: ea reprezenta fie o simplă glumă, fie un incredibil exces teoretic. Cea mai mare revoluție a tuturor timpurilor a avut interpreți distinși în multe dintre țările Europei: contrarevolutionari ca Maistre, conservatori ca Burke, liberali ca Michelet, Constant, Guizot și Tocqueville, socialisti radicali ca Marx însuși sau Kropotkin.

Și astăzi există o răspîndire a interpretărilor pe o arie geografică întinsă. Cu toate acestea, este izbitor faptul că eforturile cele mai însemnante în acest sens vin din vest, din afara spațiului acțiunii. Încă odată, vechile roluri par să fie reluate, chiar dacă în moduri paradoxale uneori. E greu de hotărât dacă abandonarea moștenirii nu numai a socialismului autoritar, ci a întregii tradiții a Revoluției din Octombrie poate fi ea însăși considerată o "revoluție" în sensul modern al termenului. Acum contrarevolutionarii sunt cei cîțiva leniniști rămași, care

* Text apărut în *Social Research*, vol. 60, nr. 2, Summer, 1993 și reproducă cu permisiunea editorului.

denunță evenimentele drept "contra-revoluție". Este interesant faptul că mai există unii extremiști de dreapta în Europa care aprobă această definiție, deși evaluația lor merge în sens invers. După ei, foștii contrarevolutionari devin de fapt, *malgré leur*, revoluționari. Poziția conservatoare este ocupată, în mare parte, de stângiștii independenti, care rămân socialiști ai economiei de piață, și social-democrați care ar dori să fie menținute instituții și practici existente, aşa cum sunt proprietatea de stat pe scară mare și redistribuția de stat, și care au o atitudine foarte critică față de actualele tendințe în dezcentralizare. Preluându-l inconștient pe Burke, ei denunță utopia formală și abstractă a "bolșevismului de piață". Numai cîțiva conservatori locali de tip vechi din Europa de Est, partizani ai unei "a treia" cai, "naționale", de obicei vagă și uneori rău-prevestitoare, se situează pe această poziție. Singure pozițiile liberale sunt încă ocupate de o mare diversitate de protagoniști, ca Dahrendorf, Garton Ash, Furet, care sunt singurii capabili să mai joace același rol ca predecesorii lor din secolul trecut, denunțând deopotrivă despotismul și socialismul și lăsând astă pentru libertatea pieței cît și a individului. În sfîrșit, rolul lui Marx însuși revine deocamdată lui Habermas, pentru care prăbușirea comunismului este o revoluție care nu merge și nu poate merge destul de departe².

Mai există însă și cîteva roluri noi pentru intelectuali. În articolul său din 1990, deja foarte influent printre stângiști, Habermas distinge șase asemenea poziții. Vom adăuga la trecerea în revistă anterioară două noi roluri interesante din tipologia sa oarecum arbitrară: (1) moștenitorii vechilor conservatori occidentali, "anticomuniști", pe care îm-

mod eronat îi identifică cu adeptii poziției explicit contrarevolutionare; (2) noii protagonisti ai "postmodernismului", pe care insistă să-i eticheteze de dreapta - probabil pentru a menține simetria tipologiei sale. Amîndouă aceste categorii susțin "revoluția" actuală, dar se opun amintirii și consecințelor revoluțiilor trecutului. Vom înțelege mai bine acest aparent paradox dacă vom recunoaște, spre deosebire de Habermas, noutatea istorică a "revoluțiilor" care resping *tradiția* revoluțiilor moderne.

În ceea ce mă privește, aşadar, mă îndepărtez de Habermas, făcînd o distincție între pozițiile contrarevolutionară și revoluționară conservatoare de dreapta. Disocierea a fost anticipată de Maistre, care a comparat "contrarul revoluției" și "revoluția contrarie". Desigur, am înfîlnit deja cel de-al doilea rol atât în versiunea marxist-leniniștilor, care se împotriveau din toate puterile schimbării și sperau neputințioși-o dea înapoi prin orice mijloace, cît și în versiunea dreptei, care face o virtute din caracterul presupus contrarevolutionar al evenimentelor. Nu e greu să-i dai dreptate lui Habermas, după care nici una din aceste poziții nu poate fi regăsită în cazul evenimentelor din 1989-1991, care datorează puțin (pînă acum!) instrumentarului contrarevolutionar clasic și terorii albe, atât de prezente încă în America Latină cu numai zece ani în urmă. Versiunea stângistă a diagnozei și poziția conservatoare de stânga, susținută de independenti și de unii social-democrați sunt, în mod evident, încurate de caracterul popular și democratic al schimbărilor radicale din Europa de Est. Nu este nici o surpriză, aşadar, că aceste trei puncte de vedere nu au generat nici o interpretare semnificativă, cel puțin în

forma lor pură.

Nu se poate spune același lucru și despre celelalte poziții. Deși argumentația lui Habermas, îndepărțindu-se din nefericire de tradiția criticii imanente, consideră eronate numai pozițiile revoluționar-conservatoare și postmodernistă, și nu vede altceva decât adevărul trivial în poziția liberală, credem că e mai profitabil să recunoaștem că fiecare dintre acestea aduce elemente de înțelegere importante. Critica pe care o aduc eu acestor opțiuni constă în faptul că toate, deși conțin părți importante de adevăr, sunt cu necesitate parțiale ca interpretări exclusive. Spunând aceasta nu vreau să sugerez că interpretările ar trebui să fie pur și simplu cumulate sau sintetizate. Un astfel de efort ar pierde din vedere natura diverselor opțiuni (de pildă, democrația liberală și restaurația) ca alternative în jurul cărora există și vor exista numeroase conflicte, ca și limitele structurale ale fiecărei. Acestea din urmă au fost analizate numai de către adeptii teoriei opțiunii rationale, care și-au concentrat atenția asupra conflictului dintre liberalism economic și democrație. În final, nici una dintre interpretările menționate, inclusiv cea a lui Habermas, nu reușește să surprindă noutatea potențială a transformărilor din Est, care constă în opțiunea pentru o societate civilă ce se autodemocratizează - aceasta reprezentând numai una dintre alternativele posibile și avînd importante limite inerente.

Revoluție conservatoare?

Ar fi o greșeală să identificăm poziția unui Ernst Nolte cu doctrina contrarevolutionară de dreapta,

chiar dacă lui Nolte i se pare greu să evite o astfel de convergență în cele din urmă. Pentru mine, intențiile sale, care și-au găsit expresia în articolul *"Die unvollendete Revolution"*, sînt la fel de importante ca și rezultatul ambiguu al analizei sale. Este sigur că Nolte vede de la bun început "revoluția incompletă" din 1989 drept o completare a războiului civil european care a început cu Revoluția rusă din 1917³. Deși această referință pare să plaseze evenimentele de aceeași parte cu contrarevoluțiile albe, el accentuează cît se poate de explicit faptul că natura "incompletă" a revoluțiilor din 1989 este determinată de caracterul lor pașnic și nonviolent. Chiar naționalismul lor este considerat mai de grădă defensiv decât agresiv. Deși afirmația sa privește numai cazul național-socialismului, implicăția pare a fi că singeroasele contrarevoluții ale secolului al XX-lea au imitat metodele revoluției complete *par excellence*, care a fost cea bolșevică. Așa că evenimentele din 1989 sunt de fapt considerate și aplaudate drept contrarevoluție și nu drept contrarevoluții, conform distincției lui Maistre.

Desigur, argumentația lui Nolte nu este consecventă. Atât timp cît toate revoluțiile "europene", inclusiv cele din 1789, 1848 și cea din 1918 din Germania, sunt considerate incomplete, nonviolența nu poate fi o trăsătură esențială a unei revoluții incomplete. Surprinzător, distincția complet-incomplet este preluată de la Tânărul Marx. Astfel, revoluțiile incomplete păstrează structura de clasă existentă, în timp ce revoluțiile complete, aşa cum au fost cele marxiste în secolul XX, implică o "îndepărțare completă" a vechii structuri, instaurarea așa-zisei societăți fără clase pe care o visa Marx. Pentru a îmbunătăți această argumentație,

bazată oricum pe o foarte îndoiefulnică sociologie, am putea adăuga că o revoluție completă implică în mod necesar violența, pentru că trebuie să eliminate clase întregi, în timp ce o revoluție incompletă poate implica violență sau nu, în funcție de împrejurări. Așa că se poate spune că nonviolența, ori de câte ori este prezentă, rămâne semnul sigur al unei revoluții incomplete.

Important însă este să nu confundăm "revoluția incompletă" a lui Nolte cu conceptul est-central-european de revoluție "autolimitată". Revoluția "autolimitată" presupune un proiect de transformare radicală, dar practică autolimitarea din motive strategice și, mai ales, normative; ea se va opri în fața unor instituții și practici ale vechiului sistem, sperînd în transformarea lor evoluționistă. Ideea lui Nolte despre o "revoluție conservatoare" nu are nimic de-a face cu compromisul cu structurile existente. Se spune despre revoluțiile din 1989 că sunt incomplete pentru că, la fel ca toate revoluțiile "europene" și spre deosebire de cele comuniste, se opresc la pragul *burgheziei și națiunii*, încercând, se pare, să le păstreze mai degrabă decât să le înlăture.

Formularea mea se menține în termenii probabilului, pentru că tăcerea lui Nolte asupra acestui aspect ascunde un și mai important punct slab al argumentației sale. În concepția sa, împrumutată de la Marx, revoluțiile incomplete sunt, pentru că se pot limita doar la schimbarea sistemului politic, validînd în același timp relațiile de clasă (burgheze) deja existente. Dar această posibilitate nu există pentru Europa de Est: este chiar teza pe care o susține și Nolte, după care toate relațiile de clasă, și în special cele burgheze, au fost abolite

de violența regimurilor comuniste. Dacă adăugăm faptul evident, care lipsește din argumentația lui Nolte, că în aceste regimuri au apărut instituții noi, o nouă structură a puterii și o nouă ierarhie socială, formula sa referitoare la menținerea burgheziei înseamnă restaurarea inevitabilă a unor relații care nu au mai functionat de cel puțin 40 de ani și eliminarea, mai degrabă decât conservarea, unui alt ansamblu de relații. Accentul asupra societății civile (*Zivilgesellschaft*) pe care-l identifică în Europa de Est nu-i poate fi de nici un folos în acest context, deoarece el nu folosește această categorie pentru a atrage atenția asupra unor elemente de auto-organizare, care apar în cadrul regimurilor comuniste în declin, ci pur și simplu pentru a se referi la conceptul de societate burgheză (*bürgerliche Gesellschaft*). De aceea, și în acest context, Nolte nu poate evita necesitatea unei noi creații postrevoluționare; el nu ne poate lămuri cum se presupune că va funcționa păstrarea unor relații, nici ce înseamnă oprirea la un anumit prag, în analogie cu revoluțiile incomplete din trecut.

O problemă asemănătoare apare și în legătură cu presupusa oprire la granițele națiunii, dată fiind insistența (partial falsă) a lui Nolte asupra faptului că regimurile comuniste au renunțat la toate simbolurile și instituțiile legate de aceasta. Si din nou evitarea eliminării națiunii poate însemna de fapt nimic altceva decât restaurația acesteia. Desigur, în această analiză punctată de tăceri, nu este deloc clar ce instituții (adesea foarte diferite), ce simboluri (adesea opuse) ale națiunii repremate de comunism și ce perioadă istorică reprezentată de ele trebuie să fie restaurate și dacă, în unele dintre țări cel puțin, cele două teme

burghezia și națiunea - de fapt incompatibile. În mod surprinzător, Nolte nu acordă atenție acestei foarte reale linii de fisură în politica est-europeană contemporană. În plus, din argumentația sa nu reiese că incompletitudinea face necesară vreo precauție atunci cînd este vorba de eliminarea structurilor proprii vechilor regimuri comuniste, aşa că rămînem să ne întrebăm cum pot revoluțiile presupuse incomplete evita "o înlăturare completă" a tuturor instituțiilor actuale. Drept urmare, nu mai este deloc limpede cum a putut fi menținută nonviolența procesului în cele mai multe dintre aceste țări. Cînd sînt implicate atîtea lucruri ce trebuie restaurate (mai degrabă decât pur și simplu păstrate), atîtea lucruri ce trebuie abolite pentru a face loc celor vechi, avem tot dreptul să ne întrebăm dacă versiunea lui Nolte despre "contrarul revoluției" - ca și cea a lui Maistre - se poate de fapt opri înainte de a se transforma în "contrarevoluție"⁴.

Din nefericire, ambiguitățile și pericolele pe care le prezintă analiza lui Nolte nu ne permit să-l respingem pur și simplu. Teza sa specifică despre revoluția conservatoare trimită chiar la tendințele restauraționiste reale, prezente în toate țările importante din această zonă. Iar dinamica argumentației sale indică o legătură internă între conservatorism național și populismul de dreapta. Este semnificativ faptul că ambiguitățile lui Nolte coincid cu cele ale multora dintre actori, suspendați între conservatorismul orientat către trecut sau către prezent, între burghezie și națiune, între tradițiile naționale libere și cele autoritare, între conservare și revoluția naționalistă. Iar dacă această teorie este eronată și evazivă în multe privințe, ea este oricum mai clară și mai explicită decât multe puncte de vedere similare de la locul acțiunii.

Revoluția liberală

Nu lipsită de semnificație este insistența asupra importanței istorice mondiale a prăbușirii comunismului, ultimul dintre regimurile "totalitare" europene. Si nu numai liberalii au motive întemeiate să sărbătorescă acest eveniment. De aceea, este nedrept să susții la modul general, aşa cum face Habermas, că interpretarea liberală nu vede "bîrna din proprii săi ochi", cu alte cuvinte că folosește ideea unei revoluții librale în Est pentru a motiva toate instituțiile și practicile existente în democrațiile librale occidentale. Deși această acuzație poate fi adusă multor interpretări librale, teza lui Ralf Dahrendorf despre "revoluția liberală" este de o cu totul altă natură. Scopul său nu este afirmarea triumfului instituțiilor specifice existente în Occident. Pornind de la distincția dintre politica constituțională și politica normală, el afirma "numai" victoria unei societăți *deschise* asupra uneia *închisă* în Europa Centrală și de Est. Inițiată de Sieyes (*pouvoir constituant* și *pouvoir constitue*) și reactualizată în repetate rînduri de aceia care s-au aplecat asupra studiului revoluțiilor, această distincție îi permite lui Dahrendorf să se sustragă acuzației de apologie liberală: el este un liberal constituționalist, care într-o politică normală ocupă poziția unui reformist radical, profund preocupat de drepturile sociale ale cetățenilor.

Din perspectiva lui Dahrendorf este extrem de important faptul că, în timp ce în politica normală există întotdeauna mai multe alternative și întotdeauna o a treia, a patra, sau a cincea cale, în politica constituțională nu poate exista decât o unică opțiune între o societate deschisă și liberală și o societate închisă și neliberă.

berală, iar gîndul la o "a treia posibilitate" între Vest și Est, între capitalism și socialism nu are ce căuta aici. După părerea sa, decizia constituțională în favoarea unei societăți deschise, luată cu ocazia Meselor Rotunde din 1989 în Polonia, Ungaria, Cehoslovacia și, ulterior, de către miniștrii de finanțe L. Balczerowicz și V. Klaus, reprezintă cheia pentru descifrarea semnificației evenimentelor. Politica constituțională poate institui societatea deschisă numai dacă asigură, pe lîngă drepturi fundamentale și guverne legitime, principiile de bază ale unei economii de piață: libertatea proprietății private, a contractelor, a întreprinderilor libere și (în fața monopolurilor) a competiției. Și aici el nu vede decât două opțiuni și nu mai lasă loc pentru negociere, dialog sau compromis. Din acest motiv, Dahrendorf susține, cu destulă consecvență, politicele liberale de tranziție cele mai radicale din punct de vedere economic, în ciuda recunoșterii sale înclinației social-liberale. Economia de piață trebuie instituită înainte de a se pune problema unor noi modalități de a compensa efectele sale negative.

Chiar și în versiunea lui Dahrendorf, interpretarea liberală rămîne totuși doctrinară, uneori chiar în mod conștient. Această trăsătură a gîndirii sale apare cel mai evident atunci cînd discută politica realizării unei constituții. Are vreun sens, în afara purului contrast cu totalitarismul care trebuie înlăturat, să considerăm că singura opțiune la nivel constituțional este o societate deschisă sau una închisă? Odată ce s-a hotărît înțemeierea unei societăți libere, nu este oare cazul să se negocieze unele probleme esențiale, în loc să se transfere pur și simplu sarcina redactării unei constituții constituțional ca niciodată încheiat⁸. Și

aceștia? De fapt, istoria întocmirii unor constituții în Europa Centrală și de Est nu susține afirmația lui Dahrendorf că aceasta ar fi numai "treaba legiuitorilor"⁷. Ar trebui ca lista drepturilor să includă sau să excludă drepturile sociale? Ar trebui pur și simplu copiate protecțiile legale din constituții existente sau ar trebui stabilite altele noi? Care este cadrul electoral cel mai democratic? Ar trebui creat un regim prezidențial sau unul parlamentar? Ar trebui să existe o curte constituțională? Și dacă da, care ar fi puterea ei de revizuire judiciară? Dezvoltarea unui cadru economic bazat pe proprietatea privată trebuie realizat prin privatizare sau prin reprivatizare și cine vor fi cei răspunzători de acest proces? Deschiderea nouului sistem de proprietate trebuie menținută prin încurajarea și protejarea unei pluralități de forme de proprietate? Aceste întrebări și altele asemănătoare au dominat discuțiile. Problemele nu sunt inițial legale, ci politice și chiar filosofice. Iar Mesele Rotunde și Adunările Constituante, obligate să răspundă unor astfel de întrebări, nu se pot conduce numai după simpla alegere între libertate și non-libertate. Cu toate acestea, politica normală nu-și poate începe cu adevărat acțiunea pînă cînd asemenea probleme nu au primit un răspuns, cel puțin provizoriu. Este un adevărat de necontestat că eforturile tot mai mari și mereu reînnnoite în direcția politicii constituționale nu pot și nu trebuie să lipsească din viitorul politic al noilor, ca și al mai vechilor democrații; chiar dacă avem în vedere propria lor stabilitate, este mai bine să lăsăm constituțiiile deschise și amendabile. Dar există și motive mai puternice, normative, pentru a considera procesul politicilor constituțional ca niciodată încheiat⁹. Și

aceasta demonstrează existența unei multitudini de opțiuni posibile în privința politiciei constituționale.

Dahrendorf are dreptate să-1 contrarie pe Hayek: nu trebuie ca supradimensionarea politiciei constituționale să determine totala dispariție a politicii normale, iar fiecare problemă politică se pune în termenii alegerii fundamentale între libertate și oprimare. Dahrendorf greșește însă cînd acceptă definiția dată de Hayek politiciei constituționale, restrîngînd terenul acesteia pînă la a exclude tot, în afara acestei opțiuni. Este obligat astfel să reducă politica postrevoluționară la o unică opțiune, pe care occidentul deja a făcut-o, excluzînd posibilitatea vreunei inovații la acest nivel. După părerea lui, faptul că revoluțiile din 1989 n-ar fi antrenat nici o idee nouă, nici o creație istorică este o calitate și nu o deficiență. Chiar redescoperirea societății civile se spune că reprezintă numai revenirea la o veche idee europeană⁹.

Mie mi se pare că greșeala fundamentală a lui Dahrendorf este aceea de a identifica toate jaloanele care trebuie să ghideze o politică constituțională cu problema opțiunii pentru o societate deschisă sau închisă. El are dreptate să trateze ideea unei societăți deschise drept descoperirea crucială a epocii moderne, accentuînd posibilitatea erorii și pluralitatea formelor potențiale de viață; pentru că societatea deschisă este un atribut cheie al modernității, dacă nu chiar *differentia specifica* a acesteia. El are dreptate și atunci cînd accentuează apartenența fundamentală a acestei idei la liberalismul înțeles în sensul cel mai larg al cuvîntului. De aceea, anularea oricărui element de liberalism și, în special, instituirea monopolului cultural al unui corpus de dogme

ritualizate și impuse demonstrează precaritatea modernității societăților de tip sovietic, cu toată modernizarea lor (incompletă) din alte puncte de vedere. Aș admite chiar că este posibil, și în general necesar, ca modernitatea să se fundamenteze pe nivelul constituțional, atîta timp cît ea este în primul rînd o funcție a drepturilor fundamentale¹⁰. Dar deși Dahrendorf nu s-ar gîndi niciodată să susțină că instituirea unei societăți deschise poate fi pur și simplu identificată cu sarcina elaborării unei constituții, el nu înțelege că nici politica constituțională nu ar trebui redusă doar la dimensiunea eliberării societății. El pare să recunoască această discrepanță din analiza sa atunci cînd subliniază necesitatea inovației în sistemul contemporan de partide. Dar, discutînd sarcinile politiciei constituționale, pune accentul numai asupra constituirii unui guvern democratic suficient de puternic, dar nu *per se*. Și nici nu ne spune, nici nu încearcă să justifice de ce regulile fundamentale ale democratiei sunt mai puțin importante, din punct de vedere normativ, decât cele ale liberalismului.

Mie mi se pare că Dahrendorf optează pentru o anume versiune a liberalismului, respectiv pentru considerarea valorilor liberale drept fundamentale, și reducerea formelor și procedurilor democratice la o simplă semnificație instrumentală. Chiar și aşa, este necesar cel puțin un nivel de democratizare semnificativ din punct de vedere instrumental, în condițiile actuale ale politiciei de masă, pentru a proteja, dacă nu pentru a institui, societatea deschisă. Deși cam inconsecvent, Dahrendorf dorește cu ardoare dezvoltarea unei societăți civile puternice și a unei culturi politice democratice în Est, fie și numai pentru a

furniza suportul sociologic al societății deschise. Dar, pentru că a restrins extrem de mult rolul politicii constituționale, tot ce mai poate afirma este că acestea se vor realiza într-un timp mai îndelungat și în urma unor procese mai organice. Nu este deloc convingător faptul că nimic nu se poate face la nivelul politicii constituționale pentru a institui cadrul politic al participării, care ar contribui la activarea societății civile și dezvoltarea unei culturi civice participative. Într-un astfel de context, orice referire la experiența engleză și americană, care a neglijat asemenea prevederi constituționale, ar induce în eroare; pentru că aceste experiențe s-au bazat, în moduri diferite, pe o autentică dezvoltare organică a unor mai vechi forme ale societății civile în altele mai noi. După devastarea, dacă nu distrugerea întregii vieți sociale independente din Europa Centrală și de Est de azi, aşa cum s-a întîmplat, într-o oarecare măsură, și după prăbușirea altor dictaturi, instituționalizarea (dacă nu inițierea și dezvoltarea ulterioară a) societății civile este o sarcină întemeietoare, în special în cazul democratiei. Acest fapt este adevarat și pentru cele două sau trei țări în care embryoane ale societății civile (sub forma mișcărilor și inițiatiivelor) au participat la propria sa eliberare. Modelul prea îngust propus de Dahrendorf, care în mod sigur corespunde aspirațiilor multor politicieni și intelectuali liberali din regiune, nu este de prea mare folos pentru realizarea acestui proiect, cu tot omagiul pe care-l aduce idealurilor societății civile.

Revoluție imitativă

Conceptul central de modernitate al lui Habermas ar fi trebuit să ofere, mai mult decât cel al lui Dahrendorf,

un punct de vedere ideal pentru interpretarea evenimentelor din 1989. Pentru că insistă asupra modernității mai degrabă ca proiect încă nerealizat, decât ca o deja veche și mult încercată condiție a umanității, Habermas se află în ipostaza de a judeca mai bine astă împlinirile cît și promisiunile neonorate ale acestei noi etape din istoria democrației. Dar nici el nu vede nici o inovație, nimic de învățat din aceste evenimente și din desfășurarea lor. Din acest punct de vedere, el se situează pe aceeași poziție cu François Furet - pentru care o atare stare de lucruri sugerează că nu ar trebui să vorbim deloc despre revoluții în sensul modern al cuvântului¹¹ - Nolte și Dahrendorf, - pentru care nouitatea ar fi mai degrabă un neajuns decât o virtute. Desigur, astă timp cît pentru Habermas inovația democratică este calea către modernitate, presupusa ei absență este cauza atitudinii sale condescendente, dacă nu critice. După părerea sa, în Europa Centrală și de Est putem vedea numai extinderea granițelor unei variante deja existente a modernității. Cu toate acestea, el insistă (deși un foarte consecvent) că în evenimentele din 1989 ar trebui să vedem că o revoluție în sensul modern al cuvântului: atât revendicările normative (drepturile omului, suveranitatea populară) cît și repertoriul de acțiuni (mobilizarea unor mari mase pe străzi și în piețe) aparțin arsenalului revoluțiilor moderne¹².

Din nefericire, Habermas nu observă că cel de-al doilea dintre criteriile sale, cel care se referă la formele de acțiune, nu se aplică celor două țări care au jucat un rol de pionierat, și unde schimbările au fost interne la modul cel mai autentic, și anume Polonia și Ungaria. Și, ceea ce este mai important, chiar referirea la modelele normative este incompletă.

Toate revoluțiile moderne care au urmat Revoluției Franceze au adoptat semantica acesteia și-au stabilit un set pozitiv de referințe la tradiția ei. Dar nici această relație, nici experiența revoluționară corespunzătoare nu au existat în cele mai multe dintre țări. Habermas, ca și Furet, insistă nu remarcă decât un singur aspect: totala absență a ideilor orientate către viitor. Desigur, acesta este motivul pentru care Furet mai degrabă pe "dezlănțuita pasiune restauratoare" decât pe revoluție. Această dimensiune apare și în eseu lui Habermas. Revoluțiile sunt prezентate ca încercând să ajungă din urmă (*nachholen*) și să se alăture occidentului liberal și, "sub semnul revenirii la vechile simboluri naționale", să restabilească legătura cu "tradițiile politice și organizațiile de partid ale perioadei interbelice". Habermas pare să nu observe că această relație, care implică o sinteză a interpretărilor liberale și conservatoare, nu funcționează de fapt. Nu lipsă acurateții factuale deranjează în primul rând, deși afirmația privind organizațiile de partid este pur și simplu eronată. În general, se poate spune că scena este dominată de partide noi, cu rădăcini în epoca precedentă de dizidență, și nu de "nostalgie" sau de partidele "istorice". Habermas are dreptate să se refere deopotrivă la tendințe mimetice și restauratoare, greșește însă cînd nesocotește profund conflict dintre ele. În cele mai multe dintre țări, revenirea la tradițiile interbelice nu este compatibilă cu imitarea instituțiilor liberale occidentale, nici chiar în sensul unei succesiuni temporale, care ar pune o "rückspulende Revolution" înții și o "nachholende Revolution" mai apoi. Instituțiile perioadei interbelice nu pot servi drept bază nici unei reforme politice liberale, nici uneia economică.

Ieșirea lui Furet din această

dificultate întemeietoare este pur verbală: acolo unde revenirea de fapt nu este posibilă, imitația va fi mascată ca restaurație. Furia restauratoare nu va fi ușor de domolit, nici măcar atunci cînd obiectele potențiale ale acestei patimi sunt cu totul neatrăgătoare și departe de a fi moderne. Această stare de lucruri nu poate fi făcută compatibilă cu dimensiunea temporală lineară a revoluțiilor moderne, asupra căreia insistă Habermas. Într-unul dintre contexte, el face o concesie fatală, observînd reapariția semanticii premoderne a "revoluției", aceea de "revenire a regimurilor politice care se succed unul altuia într-o ciclicitate continuă, precum cea cosmică".

Dată fiind această interpretare ambiguă, nu este de mirare că Habermas nu prea găsește nimic de învățat din transformarea Estului, cu excepția insistenței asupra necesității piețelor pentru orice economie modernă, o constatare deja prezentă în *The Theory of Communicative Action*, cu zece ani în urmă. Împlinirea democratică a modernității în general, și dezvoltarea radical, democrată, reflexivă, non-etastistă a statului prosper, în particular, sunt proiecte care par să se potrivească doar norocoaselor țării occidentale. După opinia sa, numai după ce vor fi experimentată condiția Vestului, se va putea aștepta de la intelectualii est-germani să formuleze critici reformiste radicale la adresa societății capitaliste. Este revelator faptul că alege drept exemplu pe est-germani, pentru că ceilalți (inclusiv polonezii și maghiarii, mult mai avansați în ceea ce privește reacția asupra trecutului și prezentului) vor avea desigur, mai mult de așteptat conform acelaiași criteriu. Nu ne putem aștepta ca revoluția imitativă, ca să nu mai vorbim de ceea

restauraționistă, să sară peste etapele istorice, să învețe din greșelile altora, să facă față cerințelor secolului al XXI-lea. Date fiind toate acestea, nu ni se spune cum va putea această revoluție să-și rezolve propriile contradicții, nu numai cea dintre conservatorism și liberalism, dar și, după cum vom vedea, cea dintre liberalism și democrație - o problemă pe care Habermas, în mod destul de curios, o ignoră cu totul.

Revoluția postmodernă

Calitatea incontestabilă a interpretării postmoderne a evenimentelor din 1989 (și a consecințelor lor) este insistența asupra nouătății și, aş spune, semnificației lor universale. Firește, această poziție nu trebuie identificată cu categoriile "de stânga" sau "de dreapta". Postmodernii, de obicei de sorginte stângistă, refuză să se lasă antrenați în disputa etichetelor; pentru ei, distincția între dreapta și stînga, ca și vechea luptă dintre socialism și liberalism, au devenit în prezent, în mare parte, irelevante. Iar contraargumentele lui Habermas față de o asemenea poziție sănăt lipsite de forță. El identifică drept cheie a tezei postmoderne argumentația în favoarea unei revoluții opuse tradiției moderne a revoluției și, în acest caz, nu are nici un sens contraargumentația care insistă pe faptul că în 1989 s-au utilizat instrumentele revoluționare clasice. Din punctul de vedere al postmodernilor, dacă aceste instrumente s-au chiar folosit în unele țări, aceasta s-a făcut tocmai cu scopul de a pune capăt epocii revoluțiilor. Desigur, sfîrșitul acestei epoci nu poate fi identificat cu sfîrșitul modernității, înțeleasă în sensul lui Habermas, și de altfel nimic din ce s-a întîmplat în 1989

nu indică un astfel de proiect. Dar dacă Habermas însuși nu ar fi acceptat, cu totul și cu totul inutil, această identificare a epocii marilor revoluții cu modernitatea, el ar fi putut rămîne mai deschis la ceea ce este valabil în teza postmodernă. Este clar că respingerea totală a tradiției și a semanticii revoluțiilor moderne și adoptarea, aproape generală, a unor calificative puțin obișnuite pentru termenul de revoluție ("blîndă", "de catifea", "pașnică", "legală", "constituțională") vin în sprijinul ideii că revoluțiile din 1989 încearcă o ruptură față de modelul revoluționar apărut în 1789 și, în special, față de logica sa aparentă, care conducea de la o bază liberală la una radicală: război civil, teroare și dictatură. În ceea ce ne privește, nu vom critica această perspectivă ca înrudită oarecum cu iraționalismul, ci vom recunoaște în ea un model rațional mai înclinat spre autoreflecție, capabil să-și încorporeze propria istorie în modelul său de acțiune.

Acestea fiind zise, conținutul poziției postmoderne rămîne oarecum subdeterminat. Din cîte știu eu, numai Agnes Heller și Ferenc Feher au încercat să-i dea consistență, dar interpretările lor suferă de o mare ambiguitate: în special modul în care utilizează (ca toată lumea, de altfel) termenul de postmodern acoperă cîteva strategii intelectuale diferite și, în parte, incompatibile. Evenimentele din 1989 sănăt, după părerea lor, revoluții postmoderne pentru că: 1) spre deosebire de revoluțiile "moderne" europene clasice, răstoarnă regimuri moderne și nu premoderne; 2) antrenează Europa Centrală și de Est în procesul generării și extinderii unui cosmopolis postmodern (care nu transcende modernitatea, ci încearcă numai să facă viabilă); 3) reconciliază sau permit coexistența unor

procese care amintesc de sensul pre-modern al revoluției, înțeleasă ca revenire la o stare anterioară de lucruri, cu scenarii reluate din istoria modernă a revoluțiilor; și 4) încorporează în politica lor reflectii asupra experiențelor negative ale revoluțiilor anterioare, punînd capăt epocii marilor revoluții și marilor istorii ale modernității.

Primul punct depinde de acceptarea societăților de tip sovietic ca societăți moderne în adevăratul sens al cuvîntului. După Dahrendorf sau Habermas, ele nu pot fi considerate astfel. Desigur, este în joc definiția pe care o dăm modernității. Chiar dacă am fi înclinați să considerăm alternativa sovietică de industrializare, urbanizare și extindere a educației drept o cale posibilă de modernizare și nu un eșec al modernizării, am face bine să acordăm atenție și mult prea scăzutului nivel de diferențiere dintre politic și social și, în special, absenței societății civile, înainte de a vorbi de "modernitate" și nu de "modernizare". Mai cu seamă în sfera culturii ar trebui să ne întrebăm dacă absența unor diferențieri, a unei perspective descentralizate și existența unei culturi oficiale canonice, ritualizate pot fi considerate drept moderne. În cele din urmă, pentru a susține acest punct de vedere, ar trebui să închidem ochii la faptul că multe dintre aceste țări revin la vechi regimuri conservatoare, la structurile înghețate ale unor societăți atrase de vechi aspirații, structuri și modele culturale, care acum par să iasă la suprafață. În cazul în care contra-

argumentația mea este corectă, vom descoperi între 1989 și revoluțiile moderne tocmai acele analogii pe care le subliniază Feher. Dar, în acest caz, nu mai putem folosi, aşa cum face Heller, această primă definiție a postmodernității pentru

a explica presupusa absență a inovației în 1989.

În ceea ce privește cel de-al doilea punct, sănăt puține de spus. Este corect să afirmăm că țările Europei Centrale și de Est pot participa acum la proiectele europene comune. Dar nu este tocmai clar de ce aceste proiecte sănăt numite postmoderne, în special astăzi timp cît singura lor sarcină este aceea de a face viabilă modernitatea. Nu este, desigur, justificat să susții, aşa cum face Heller într-un interviu din *Nepszabadság*, că est-europenii sănăt în avans față de dezvoltarea politică postmodernă pentru că au renunțat la bazele de clasă ale politiciei și la partidele cu o ideologie de clasă. Aceste schimbări datează din secolul al XIX-lea în Statele Unite și, cel mult, din anii 1960-1970 în țările europene. Si nu există nici un motiv să le numim postmoderne.

Cel de-al treilea punct, care implică o definiție complet diferită a postmodernismului, este interesant de examinat în detaliu. Teza principală a lui Heller este aceea a unei revoluții restauraționiste, care recuperează semnificația *premodernă* a termenului revoluție, aceea de revenire, cel puțin în intenție, la condițiile *moderne*, reprezentând starea de lucruri anterioară rupturii produse în istoria autentică a fiecărei națiuni de regimurile comuniste. Categorie de *postmodernism* îi permite să trateze concepțiile premodernă și modernă despre revoluție drept perfect compatibile - un artificiu pe care obișnuiam să-l numim dialectic.

Descrierea pe care o face Heller tendinței restauratoare este foarte originală. Fără a se opri asupra unor dubioase aranjamente interbelice, aşa cum a făcut Habermas, ea propune anii 1956, 1968 și 1981 drept date care au marcat întreru-

perea autenticelor istorii naționale. După opinia sa, acestea sînt momentele la care maghiarii, cehii, slovacii și polonezii au încercat să revină în 1989, cel puțin simbolic, căci ea exclude o astfel de posibilitate în sens literal. Această teză ingenioasă și atrăgătoare se bazează, din nefericire, pe o gîndire întemeiată pe speranță (*wishful thinking*). Începînd cu polonezii, istoria lor proprie nu a fost deloc întreruptă în 1981; mulți dintre actorii formați atunci (modificați, desigur, în cadrul procesului, dar niciodată elimiinați) au luptat de-a lungul perioadei extrem de istorice și neîndoielnic nontotalitare (așa cum presupune Heller) a anilor 1980, în care organizarea dualistă a societății, moștenită din anii 1980-1981, a supraviețuit, fie și numai într-o versiune culturală. În 1988 lupta s-a dat pentru relegalizarea, nu pentru reinventarea Solidarității. Iar Masa Rotundă care a consemnat acest act a fost o inovație instituțională, deși soluțiile sale de compromis reprezentau o concepție strategică descoperită încă din 1976 și menținută vie de-a lungul anilor 1980. Si mai evident, în 1988-1989 maghiarii nu au revenit la modelul 1956, cu tot rolul simbolic jucat de reînfunerarea lui Nagy și redefinirea de către partid a revoluției drept revoltă națională. După cum admite și ea, partidele cu adevarat importante, ca și inovația instituțională cheie, Masa Rotundă a opoziției, au reprezentat inovații față de 1956 (Masa Rotundă Națională a fost adoptată de la polonezi). Nu s-a pus problema ca opoziția să accepte conducerea comuniștilor reformatori, dintre care mulți erau neîndoielnic mult mai radicali decît fusese Nagy vreodată. Nu au fost serios revizuite nici ideea democrației radicale în general, nici mișcarea consiliilor muncitorești, iar

aceasta din urmă a apărut numai în forma unui tip de sindicalism. Nici la nivelul intențiilor și ideologiei 1956 nu a avut niciodată o importanță centrală pentru majoritatea actorilor principali. Mă miră mai mult absența unei reînnoite influențe a lui Istvan Bibó, principalul filosof politic al momentului 1956, decât referirile repetitive (deși din ce în ce mai puțin frecvente) la numele său. În sfîrșit, opoziția cehă și slovacă ajunsă la putere, nu a fost, în chipul cel mai explicit, șaizecișoptistă, cu toată prezența lui Dubcek; ea a fost inspirată de dizidența de după 1968, ca și de republica interbelică.

Desigur, Heller nu greșește când vorbește despre dorința revenirii la o stare de lucruri anterioare, ci numai atunci când asociază acestei aspirații o dată. Din detaliile propriei ei analize și, cu atât mai mult, din evenimentele ulterioare, reiese cu claritate că "dezlănțuita pasiune restauratoare" este un fapt comun, iar ţintele efective sunt foarte diferite. În Ungaria, de exemplu, se poate afirma, cu o oarecare rezervă, că momentele cheie sunt: 1987 pentru administrația de stat, 1956 pentru vechii militanți ca Sandor Racz, 1947 pentru lupta pentru reprivatizare purtată de Partidul Micilor Proprietari, 1937 pentru susținătorii prerogativelor Bisericii și ai averilor imobile, 1917 pentru adversarii Trianonului și.a.m.d. Toate restaurațiile suferă de acest fel de ambiguitate, pentru că există, în fiecare istorie națională, o multitudine de tradiții, toate deschise interpretării. Aici, categoria de postmodern (ca și utilizarea imprecisă a termenului "deconstrucție") servește pur și simplu pentru a marca alte contradicții care, din nefericire, în politică tend să fie rezolvate de setea de putere a diversilor restauraționiști sau de căutarea revoluționară dușmani comuni.

Sarcina pe care și-o asumă Heller este cu atât mai dificilă cu cât ea încercă să reconcilieze restaurația și revenirea simbolică la momente istorice anterioare cu o mișcare hotărîtă înainte, către democrația liberală. Așa că ni se spune, cu inconsecvență, că modelul reconstrucției nu îl reprezintă de fapt 1956, 1968 sau 1981, ci societățile occidentale existente. Aici, Heller intră în aceeași contradicție ca și Furet și Habermas și, ca și ei, nu are conștiința semnificației ei depline, chiar dacă își dă mai bine seama de pericolele diverselor fundamentalisme. Conceptul de postmodernism împiedică să vadă că politica modernă nu se poate constitui în jurul ideii de revenire la trecut, și că idealul restaurației este incompatibil cu democrația liberală.

Este interesant de observat că, din punctul de vedere al lui Ferenc Feher, problema nu este deloc aceea de a face compatibile restaurația (sau revoluția în sensul premodern) și modernitatea. Dilema să este de a privi evenimentele atât ca parte a istoriei autenticelor revoluții moderne (1789, 1848, 1917 reprezentând primele trei valuri ale acesteia, iar 1989 cel de-al patrulea), cît și ca o revoluție care pune capăt epocii revoluțiilor. De aceea, el subliniază numai identitatea unora dintre instrumentele folosite în 1989 cu cele ale revoluțiilor clasice. El remarcă, de asemenea, diferențele introduce de alte trăsături importante ale revoluțiilor pașnice, așa cum sînt limitarea violenței, preocuparea pentru societatea civilă și, mai ales, o conștiință încetinită a timpului. Nu este foarte clar de ce acest complex de factori este considerat drept forma cea mai pură de revoluție, deoarece ideea utilizării minimei violențe pentru a stabili o formă de comunicare din care lipsește dominația

este mai aproape de cea de nesupunere civilă. Ceea ce este însă clar modul în care Feher utilizează această idee pentru a prezenta noțiunea de încheiere a epocii revoluționare. Desigur, a fost necesară o schimbare a instrumentelor și a strategiilor pentru a pune capăt influenței vechii logici revoluționare asupra actorilor. Indiferent de reușita finală, Feher are într-o totală dreptate să afirme că actori ca Havel, Michnik sau Konrad au încercat în permanență să promoveze o revoluție fără de revoluție. De și mai mare importanță este accentul pus pe respingerea utopilor și a *hybris*-ului de a făuri istoria după ruperea totală de un punct de vedere autoconștient și unificat. Este mult mai convingător să derivă respingerea inovației ideologice și instituționale din această atitudine, decât dintr-un model etapizat în care postmodernismul urmează modernismului (Heller), sau din recunoașterea liberalismului drept unică opțiune constituțională pentru o societate liberă (Dahrendorf). Revoluția contemporană poate pune capăt epocii revoluționare numai dacă refuză să se asemene revoluțiilor moderne, repeșindu-le logica, dar rămîne destul de asemănătoare cu ele pentru a fi în stare să realizeze o transformare completă a regimurilor existente. După opinia mea, recunoașterea acestui aparent paradox reprezintă începutul ieșirii din dilema lui Tocqueville, după care cele mai radicale revoluții pot implica gradul cel mai mare de continuitate la nivelul structurii de stat.

Dar paradoxul nu încetează dacă putem arăta partea conservatoare a revoluțiilor radicale; iar revoluțiile conservatoare nu devin radicale prin acest simplu fapt. Aceasta este problema cea mai acută în cazul tezei postmoderne a lui Feher. Cum putem deosebi revoluția

"postmodernă" de o revoluție parțial modernă, parțial conservatoare? În orice caz, termenul este greșit folosit, astăzi timp cît epoca postmodernă este considerată o continuare a epocii moderne, ca și la Heller. Mai adekvat ar fi termenul de revoluție modernă "autoreflexivă" sau "autolimitată". Deși nici această modificare terminologică nu ar soluționa problema, cu excepția cazului în care și noi, dar mai ales actorii revoluției și-ar aminti că dimensiunea normativă (opusă celei strategice) a ideii de revoluție autolimitată a fost întotdeauna asociată unui proiect de autoemancipare și auto-instituționalizare a societății civile. Această idee inovatoare cheie care vine din Europa Centrală și de Est este discutată de Feher, fără a-i acorda însă importanță cuvenită. Si el, ca și Agnes Heller, este obligat să rămână extrem de prudent în privința rolului posibil al inovației intelectuale și instituționale.

În fața oscilației permanente între imitație și restaurație, precauția este îndreptățită. Dar nu putem atribui poziției "postmoderne" decât un conținut pur negativ (încheierea unei epoci) și formal (autoreflecție, autolimitare) dacă nu punem explicit problema bazelor (cel puțin de principiu) ale inovației politice, care nu numai ar încheia epoca revoluționară, dar ar servi și pentru a deschide drumul unei noi etape în cadrul epocii moderne.

Liberalism și democrație: I Alegerea rațională a modelelor

Ce ar putea însemna depășirea modernității, dincolo de constituționalismul liberal, în cazul în

care considerăm încheiată epoca revoluționară? După cum am contraargumentat deja față de teza lui Dahrendorf, modernitatea poate fi continuată dincolo de modelul liberal numai dacă privim democrația și liberalismul ca fiind la fel de importante, și nu acordăm nici uneia numai o semnificație instrumentală. Este evident că dimensiunile liberale ale constituțiilor moderne pot fi astăzi atinse, în mare măsură, prin inovație, dar democrația, rămasă pretutindeni o sarcină deschisă, face necesar un mai mare efort inovator. Ce se întimplă însă dacă cele două dimensiuni intră în conflict? Interpretările pe care vi le-am prezentat pînă acum presupun fie victoria relativ ușoară a liberalismului în Europa Centrală și de Est, a liberal-democrației redusă la modelele occidentale preexistente, fie pericolul renașterii politicii naționalist-populiste. Si desă acest conflict este cît se poate de real, nu este singurul posibil. La fel de important este și conflictul potențial dintre liberalism și democrație, absent din analizele de pînă acum, care rămîn la nivelul ideologiilor actorilor. La acest nivel, democrația liberală pare să prezinte astăzi un front unit, în special în comparație cu criza generală a social-democrației. La nivel analitic însă, atunci cînd luăm în considerație limitările structurale, asocierea liberalismului și a democrației pare dificilă în condițiile "postcomunismului". În acest context intervine contribuția interpretărilor alegerii raționale privind sfîrșitul comunismului.

Fără a se opri la un context specific, Jon Elster lansează provocarea majoră. Remarcile sale au drept fundal implicit două sarcini istorice fără egal: 1) crearea unei economii de piață în contextul dezafectării unui sistem industrial de comandă, și 2) înființarea

unor instituții liberale într-un cadru în curs de democratizare rapidă. Potrivit opiniei lui Elster, există patru imperitive obligatorii pentru ca o asemenea transformare să aibă loc: instituirea unor autentice prețuri de piață, a proprietății private, a democrației politice și a constituționalismului. Această analiză mult simplificată, care negligează complet probleme ca schimbarea structurii materiale a producției, demonopolizarea sau chiar încercarea de a pune capăt limitărilor bugetare moderate, este totuși foarte convingătoare atunci cînd pune în evidență două raporturi necesare: cel al reformei prețurilor cu privatizarea, pe de o parte, și cel al reformei economice în ansamblu său cu constituționalismul, pe de cealaltă. Punctul cel mai important al acestei teze îl constituie însă modul în care e concepută relația democrației cu ceilalți termeni: se afirmă că nu este posibil constituționalismul fără democrație politică, dar toate elementele reformei economice (privatizarea, care îmbogățește pe puținii norocoși, reforma prețurilor, care sărăcește - fie și temporar - pe mulți ghinioniști) sătăcătoare ca fiind incompatibile cu democrația, exprimată, în special, prin preferințele votanților și sindicaliștilor. Astfel, reforma se dovedește astăzi incompatibilă cît și indispensabilă liberalismului economic. Acest paradox este accentuat de Claus Offe. În timp ce pentru Elster necesitatea democrației pentru economia de piață este indirectă, mediata de variabila constituționalismului, Offe susține că, deoarece va trebui să fie instituită politic în mod direct, transformarea are nevoie de legitimare democratică. Dar tranziția către economia de piață va impune limitări drastice asupra participării democratice.

Mulți liberali est-europeni tind să fie de acord în privința blocajului pe care îl-ar putea reprezenta o politică democratică pentru reforma economică și încearcă să ofere soluții care restrîng relația dintre constituționalism și democrație. Convingătoarea teză a lui Elster împotriva viabilității unei dictaturi reformiste nu exclude posibilitatea experimentării acestei alternative. De fapt, opțiunea reală a liberalilor economici actuali este alta. Conceptul de democrație elitistă, transformat adesea de politicienii est-europeni dintr-o descriere faptică într-o normă, indică în mod evident că "dictatura constituțională" și democrația politică nu sunt singurele alternative. Se așteaptă, cu alte cuvinte, utilizarea mecanismelor electorale, a politiciei de partid și a deciziilor parlamentare pentru a restriționa canalele participării și a reduce rolul maselor în politică în timp (odată la patru ani), în spațiu (la urne) și în termeni sociali, promovînd atomizarea cetățenilor. Ca și în Vest, se presupune că acest procedeu va funcționa producînd legitimitate democratică fără participare democratică. Ca urmare, deciziile economice importante ar putea fi luate de guverne, susținute de majoritățile parlamentare, fără a consulta vreo altă instanță.

Realitatea empirică ne prezintă pînă acum alegeri repetitive, guverne slabe, răspunsuri populiste și încetinirea reformei - toate fapte care par să susțină teza lui Elster în fața celei a democrației elitelor. T. Garton-Ash a rezumat dificultățile într-o formulă simplă. Pentru a putea lăua diferențele și foarte necesarele decizii economice este nevoie de alegeri libere, coaliții și guverne puternice. Ungaria satisface primele două deziderate, Polonia ultimele două, Cehoslovacia primul și

ultimul, și de aici decurg limitele impuse acțiunii guvernelor lor. Acest model nu este totuși satisfăcător. Puterea guvernului echivalează cu capacitatea de a acționa și depinde de legitimitatea electorală și de modul în care se realizează coalițiile. O coaliție poate fi prea restrânsă (ca în Ungaria) și, în acest caz, legitimitatea conferită de alegeri este fragilă dacă nu este consolidată ulterior. Pe de altă parte, după cum o demonstrează guvernarea Mazowiecki, un guvern poate fi puternic și poate lua decizii dificile pe baza rezervelor de legitimitate acumulate nu în primul rînd în urma alegerilor, ci a unei istorii a implicării intelectualilor angajați politic în mișcările sociale și organizațiile de masă, care au lărgit canalele sociale de comunicare. Elster admite de fapt acest punct de vedere (renunțând la unele dintre premizese înguste ale teoriei opțiunii răționale), dar atrage atenția că o legitimitate atât de laboriosă construită poate fi pierdută în mai puțin de un an, dacă noile guverne nu pot asigura un nivel de viață mulțumitor, dacă, prin politicile lor economice, îi aduc la sapă de lemn pe cei mulți și la prosperitate pe cei puțini. Cazul Poloniei pare să confirme această idee, dar vine și în sprijinul tezei lui Garton-Ash, pentru că neacordarea votului în cadrul unor alegeri pe deplin democratice - fapt subliniat permanent de către contracandidați - a contribuit, fără îndoială, la erodarea rezervelor de legitimitate ale guvernului Mazowiecki. Cîstigarea alegerilor nu a însemnat însă dobîndirea unui sprijin ulterior de către coaliția condusă de Antall în Ungaria. Așa că, experiența de pînă acum nu demonstrează că este posibilă restrîngerea relației puternice dintre guvernul constituțional și democrația politică în contextul Europei de Est, prin acumularea și

utilizarea ulterioară a unor rezerve de legitimitate. După cum am văzut în Polonia și, într-o mai mică măsură, în alte părți, încercarea de a realiza așa ceva prin intermediul unei democrații elitiste a produs numai reacții populiste, în contextul tranziției la economia de piață.

Nu am observat încă nicăieri combinarea cu succes a celor două sensuri ale legitimității: cel procedural, legal, obținut astăzi numai în urma alegerilor democratice și cel sociologic, care impune menținerea deschisă a canalelor sociale de comunicare dintre conducători și conduceți. Este cu puțină să privim dilema lui Elster din alt punct de vedere, reușind să facem compatibile democrația și reforma economică? În contextul actual, nu ne poate ghida experiența, dar, cel puțin, nici nu ne împiedică în erorile trecutului. Pentru a merge pe acest drum, însă, avem nevoie de un concept de democrație mai larg decât cel al lui Elster. După părerea mea, noțiunea propusă de el se reduce la astăzi: masele utilizează instrumentul participării la sistemul electoral pentru a obține bunurile de care are nevoie. Deși îl citează pe Tocqueville ("cei care au prețuit libertatea numai pentru beneficiile materiale pe care le aduce nu au putut-o păstra niciodată prea mult") împotriva unei astfel de perspective instrumentale, citatul de mai sus, cel dintre paranteze, trebuie adus aici. Elster nu împrumută nici de la el nici de la altcineva o concepție alternativă. El pune între paranteze problema democrației și constituționalismului ca scopuri în sine și, spre deosebire de Tocqueville, păstrează tacerea asupra participării, la nivel micro, la instituțiile intermediare. Dar tocmai democrația înțeleasă ca ansamblu de "scopuri" (mecanisme, instituții) aflate în afara

participării la sistemul electoral național oferă o deschidere potentială către liberalism, în timp ce democrația înțeleasă ca mijloc de a obține satisfacții materiale (în special pe termen scurt) închide drumul către reforma prețurilor și privatizări.

Conceptul est-european de societate civilă indică un concept de democrație cu o referință mai largă decât instituțiile de stat, și care poate fi mai ușor înțelus ca scop și nu ca simplu mijloc. Am să amintesc de începuturile Solidarității, cînd muncitorii aflați în grevă s-au arătat dispuși să renunțe la creșterea salariilor în schimbul dreptului de a se asocia și al altor drepturi civile. Un exemplu din 1989 prezintă un fenomen complementar: reprezentanții Solidarității la negocieri au considerat legalizarea sindicatului drept principalul lor scop, și cu multă greutate au acceptat reprezentarea politică în parlament. Ideea nu este că aspectele materiale sau participarea politică națională pot fi pur și simplu neglijate, ci că actorii participanți la procesul de autoorganizare sănătoși dispuși să negocieze amînarea unor beneficii politice și economice în favoarea instituționalizării acestor dimensiuni ale societății civile care le permit o participare mai directă. Acest lucru ar fi și mai adevarat dacă s-ar crea instituții, în care noile organisme de reprezentare a intereselor ar fi consultate în mod repetat și serios, înainte de a se lua decizii importante și dificile. Aceasta ar constitui o posibilitate de permanentă împrospătare a legitimității democratice în sens sociologic, legitimitate care se epuizează ușor dacă depinde numai de relații și evenimente politice anterioare, inclusiv alegeri generale. Existența unor organisme și asociații semnificative, și a unor

serioase consultări și negocieri cu acestea, ar asigura legitimitatea democratică atunci cînd este necesară luarea unor decizii dificile. Dar o democrație politică cu canalele deschise către o societate civilă mai organizată nu va fi o democrație elitistă, nici în formă nici în fond.

Chiar dacă se insistă asupra interpretării instrumentale a democrației, merită să se renunțe la beneficii imposibil de obținut în prezent pentru posibilități organizaționale care vor face posibilă participarea viitoare. Astfel de considerații ar putea justifica strategia aşteptării și amînării luptei imediate pentru satisfacții materiale. Oricum, autoretenere și autolimitarea civilizată în care speră Offe pentru a soluționa paradoxul lui Elster nu va fi realizată prin miracole economice, ajutoare occidentale însemnate sau o politică socială generoasă. Aceasta din urmă ar avea oricum nevoie de subvenții occidentale și, dacă ar fi asociată cu politici de ocupare integrală a forței de muncă, ar întîrzi destructurarea sistemelor paternaliste existente. Mie mi se pare că Offe, deși este pe calea cea bună, pierde din vedere esențialul atunci cînd se îndoiește de posibilitatea unei a patra alternative, orientate către societatea civilă. Problema nu este dacă asociațiile sau organismele de mediere există deja într-un număr destul de mare (deși ele există, iar numărul lor este în creștere), ci dacă electoratul, altfel sensibil la apelurile populiste, ar fi atras de posibilitatea, garantată legal, de a crea instituții la acest nivel și ar fi dispus să renunțe la alte beneficii. În acest context, nimic nu probează presupusul fundamentalism al mișcărilor civile din Europa de Est, incapacitatea lor de a negocia și accepta compromisuri, care le-ar distinge de

actorii occidentali. Experiența mea îmi confirmă tocmai contrariul. De fapt, strategia transformării revoluționare autolimitate a fost inventată și strălucit aplicată de intelectualii și activiștii est-europeni. Spiritul ei a fost prezent în cea mai mare parte a evenimentelor din 1989. Problema este dacă poate fi materializată în instituții durabile.

Liberalism și democrație: II Elaborarea constituției și societatea civilă

Prezentarea mea critică a interpretărilor date de Occident evenimentelor din 1989 duce către conceptul de societate civilă din două direcții. Am încercat să argumentez că acest concept este astăzi cheia posibilității de a inova în cazul revoluțiilor din Europa Centrală și de Est, cît și indicatorul unui posibil teren de reconciliere între liberalismul economic și democrația politică, ambele evident necesare și totuși aflate în conflict în dificile procese de tranziție care au loc. Nu pot însă trece cu vederea următoarele fapte: 1) acest concept lipsește cu desăvîrșire de la Habermas, Furet și Elster; 2) este lăsat în umbră în literatura anilor 1980 de Heller, Feher și Offe; 3) este identificat cu societatea burgeză de către Nolte; și, în sfîrșit 4) este considerat cu putință de actualizat numai în urma unui proces relativ lung, organic de dezvoltare, de către Dahrendorf. Aceste poziții, care corespund părerilor multor sociologi și filosofi din regiune (așa cum sunt, de exemplu, Staniszkis și Kolarska-Bobinska în Polonia, Szabo și Kis în Ungaria), indică o perioadă în care noile state și societăți politice au inițiativa, în timp ce societatea civilă, demobilizată în

formele ei anterioare (de mișcări sociale) nu a găsit încă forme noi pentru a-și institutionaliza existența. Dacă societatea civilă a fost "eroina" dizidenței, societatea politică a devenit principala protagonistă a tranziției. Tocmai această modificare de accent conferă plauzibilitate provocării lui Elster, la care se poate răspunde numai dacă putem demonstra că, în ciuda demobilizării, societatea civilă are de jucat un rol în tranziție și că procesele de constituire a unor noi regimuri oferă posibilități serioase pentru mai largă ei instituționalizare.

Ulrich Preuss este unul dintre foarte puțini interpreti occidentali care au încercat să răspundă acestei provocări. El a plasat, în mod neașteptat, societatea civilă în centrul interpretării semnificației anului 1989. Ca avocat vest-german care a observat și a participat la "revoluția" din Germania de Est, Preuss a fost impresionat de o serie de caracteristici comune celor mai multe dintre tranzițiile est-europene, care le diferențiază de tradiția modernă a revoluției. Caracterul nonviolent al majorității evenimentelor nu reprezintă întreaga problemă, deși dorința de a evita violența a constituit o motivație esențială pentru cei mai mulți dintre participanții principali. Preuss accentuează în special absența generală a anumitor forme de violență, manifestată de obicei prin montarea unor procese politice adversarilor, inclusiv foștilor conducători, prin desființarea organizațiilor acestora (partide, sindicate, fronturi) sau, cel puțin, prin excluderea lor din procesul politic și exproprierea lor personală și instituțională *numai* pe baza deciziei politice. Tocmai aceste trăsături erau cele care asociau conceptul de mare revoluție cu violența civilă și chiar cu războiul civil²⁴.

Desigur, și alte procese moderate, dar în mod clar revoluționare, - așa cum a fost răsturnarea, în 1918, a Statului Imperial German și constituirea Republicii de la Weimar, - au renunțat la formele de violență enumerate de Preuss (dacă nu la semantica revoluționară *tout court*). Preuss reușește însă să folosească acest exemplu în propria sa argumentație. În cazul Revoluției germane din 1918 putem data cu precizie atât sfîrșitul vechii legalități constituționale, cît și începutul noii legalități. Această revoluție a produs un guvern provizoriu și o adunare constituuantă, aceasta din urmă afirmîndu-și legitimitatea revoluționară prin apelul la voința poporului german, autentică putere constituuantă. Adunarea constituuantă, ca "dictator suveran", nu era îngădătită de nici o lege anterioară și a exercitat puterea prin decrete pe întreaga durată a existenței ei.

Lucrurile au stat altfel cu tranzițiile de la regimurile comuniste, începute în 1989. Avînd în vedere Republica Democrată Germană, Preuss remarcă continuitatea procesului, care nu permite datarea rupturii fundamentale, menținerea cadrului vechii constituții, ale cărei reguli de amendare și destituire a deputaților sînt utilizate pentru toate modificările constituționale, și, mai ales, renunțarea la statutul de adunare constituuantă - avînd la bază o putere constituuantă unificată - de către principala instanță care elaborează constituția: Masa Rotundă. Aceasta nu a pretins nici legitimitate revoluționară, nici vreo altă formă de legitimitate strict politică; nu a dat decrete și nu a exercitat în nici un fel o putere politică. Noile elite s-au bizuit pe puterea lor de persuasiune într-o sferă publică refăcută, putere a cărei sursă este superioritatea unei morale a lipsei de

putere asupra unei autorități imorale.

Mai poate un astfel de proces fi descris ca revoluționar? Pornind de la o distincție prezentă în opera lui Carl Schmitt, Preuss susține că nici termenul de revoluție "constituțională" (*Verfassungsrevolution*), nici de cel de revoluție "socială" nu descriu adevarat evenimentele. Tranzițiile est-europene implică schimbări dramatice nu numai în sistemul de guvernare, ci și la nivelul organizării sociale și economice; de aceea, ele sunt mai mult decît revoluții constituționale, limitate la elaborarea unei noi constituții politice, așa cum se presupune că a fost cazul Revoluției Americane. Spre deosebire de revoluțiile sociale, al căror model îl reprezintă revoluțiile franceză și rusă, de aici lipsește legătura clasica dintre o putere constituuantă unificată și relațiile de alianță și adversitate definite în termeni de clasă (și, în multe țări, de națiune). Nici o instanță nu a pretins o dictatură suverană pe durata tranziției, legitimată de presupusa sa identitate cu o clasă și/sau grup național omogen, intitulat "popor". Această demonstrație a constituit dificultatea întregii argumentații.

Odată excluse cele două modele principale de revoluție, nu e surprinzător faptul că mulți dintre actorii de bază refuză să vorbească în vreun fel de revoluție. De altfel, o revoluție desfășurată în cadrul oferit de legalitatea constituțională moștenită pare o contradicție în termeni. Si totuși, Preuss insistă asupra faptului că trebuie să vorbim de revoluție, astăzi timp cît regulile fundamentale ale jocului, principiile sale constitutive s-au schimbat. Indiferent ce l-a înlocuit, principiul suveranității bazate pe "clasa muncitoare de la orașe și sate", sau pe "clasa muncitoare în strînsă alianță cu alte

clase", nu mai există.

În analiza lui Preuss putem detecta două procedee, prin care revoluțiile est-europene au încercat să evite logica revoluției permanente, care conduce la dictatură. În primul rînd, protagonistii au acționat ca și cum nu era necesară abolirea unei forme existente de suveranitate. Deși, au abolid-o chiar și formal - eliminînd referirile la rolul conducător al partidului din constituții care le conțineau - acționînd în cadrul constituțiilor existente și după regulile de revizuire și amendament constituțional moștenite, ei au promovat ideea continuătății ordinii constituționale, care era incompatibilă cu ruptura în structura suveranității. Vechile regimuri au fost tratate ca și cum pretenția lor de a reprezenta o anumită versiune a suveranității populare era în vreun fel justificată. Dar procesele care au avut loc au pus în discuție toate variantele de conducere unică. Cel de-al doilea procedeu²⁵, încă și mai important, a constat în renunțarea, cel puțin implicită, la modelul conducerii unice și la ideea corespunzătoare de reprezentare unică prin intermediul unei adunări constituante neîngrădite de nici o lege, dictatorul suveran posedînd legitimitate revoluționară. Hannah Arendt a detectat o astfel de renunțare și în cazul Statelor Unite: "marea, de fapt cea mai mare, inovație americană în domeniul politică a fost abolirea suveranității în cadrul corpului politic al republicii, înțelegerea faptului că, în ceea ce privește treburile omenești, suveranitate și tirania sunt totuna"²⁶. După opinia lui Arendt, această inovație a fost posibilă pentru că puterea constituantă americană nu se află în starea de natură, ca în teoria lui Sieyès (căreia i s-a conformat realitatea franceză). La toate nivelurile, ea a avut

rădăcini în organisme politice deja constituite și nu în multimea unor indivizi atomizați, nesupuși niciunei legi valide.

Desigur, principiul federației libere, la care face apel Arendt, nu este în întregime aplicabil țărilor din Europa de Est, care sunt fie federații impuse, fie state naționale unitare. Dar în prezentarea lui Preuss, dilema lui Sieyès - circularitatea inevitabilă a unei puteri constituante incapabile să genereze suficientă legitimitate în afara sa - este rezolvată în două moduri, în Europa de Est. Procesul de elaborare a unei constituții nu pornește de la o stare de natură din două motive fundamentale: el își asumă regulile constituționale ale sistemului anterior și face trimiteri nu la o masă unificată și nestructurată, ci la grupurile organizate, organisme și instituțiile societății civile. Această interpretare este favorizată astă de existența, în societățile de tip sovietic, a unor constituții scrise - omagiul, ca să spunem așa, adus de un stat totalitar ipocrit modernității politice - cît și de lupta purtată timp de zeci de ani, în cel puțin trei țări, pentru autoorganizarea societății civile. În prezentarea lui Preuss, societatea civilă devine dublura puterii constituante și cadrul alternativ pentru o suveranitate unitară. Desigur, pentru a reuși, dată fiind relativa subdezvoltare a societății civile instituționalizate în Europa de Est, se presupune că noile constituții vor fi deopotrivă ale societății civile și ale statului, și vor promova dezvoltarea societății civile, stabilindu-se atât puterile cît și limitele. Vechea alternativă, sugerată de Schmitt și reformulată, pe bazele unei concepții politice foarte diferite, de Arendt - și anume aceea a depășirii revoluției permanente și a constitutionalismului conservator prin menținerea spiritului

puterii constituante revoluționare în cadrul politicii constitutionale - reapare acum în Europa de Est sub forma relației societății civile atât cu procesul de elaborare a constituției, cît și cu constitutionalismul existent.

Într-un articol recent, scris la numai un an după lucrările pe care le-am analizat, Ulrich Preuss privește cu pesimism şansele unui constitutionalism "reflexiv", bazat pe societatea civilă, în Europa de Est²⁷. Fără îndoială, rezultatul tranziției germane a jucat un rol important în asumarea acestei atitudini. Acum, argumentând într-un cadru adoptat de la Elster și Offe, el se îndoiește de posibilitatea unei soluții simultane pentru cele două probleme ale tranziției: economia de piață și statul democrat. În particular el pune la îndoială şansele democratizării prin "autoimpunerea" unei imitări a occidentului. El susține că fie semidemocrația prezidențială, fie corporatismul de stat sunt soluțiile cele mai probabile pentru problema pe care Elster însuși nu a încercat să o rezolve. Cu alte cuvinte, în același registru cu celălalt argument al lui Elster - și anume imposibilitatea tranziției către economia de piață fără (ca și cu) democrație - Preuss propune două versiuni ale semidemocrației, care vin să o completeze pe cea analizată aici: democrația elitelor. Fără a dori să pună în umbră "eroismul" luptelor purtate în Europa de Est, el pare să credă acum că s-a atins numai un prag minim al democrației și liberalismului, compatibil cu democrația restrânsă, (în autoexpansiune).

După părerea mea, Preuss se cam grăbește cu aprecierile. Pînă în prezent, experimentul celor trei forme de democrație restrânsă menționate a arătat că acestea sunt foarte deschise la noi

presiuni democratice. Din cauza deficiențelor lor formale și procedurale, democrația prezidențială și corporatismul sunt mai vulnerabile decât conducerea politică a elitelor. Dar, după cum au arătat o serie întreagă de conflicte, ca și rezultatele alegerilor din Ungaria și Polonia, astă democrația elitelor cît și tendințele de absolutism parlamentar sunt serios contestate. Mai mult, asistăm, în repetate rînduri, la denunțarea și contestarea imediată a tuturor înțelegerilor semi-secrete. În sfîrșit, chiar și tentative de autoritarism prezidențial, precum cele de la un anumit moment ale lui Walesa, au determinat o opoziție hotărîtă și au dus la scădere popularității figurii conducerii. Din aceste motive, eu susțin că deplasarea spațiului democratizării către societatea civilă, implicînd negocierea, astă organizațională cît și simbolică, a bunurilor economice, este un mod mai potrivit pentru a soluționa problema relației dintre cele două tranziții. Consolidarea societății civile nu implică nici unul dintre cele două jocuri de sumă zero posibile: cu statul democratic²⁸ și cu piața liberă. Fiecare dintre aceste trei sfere poate deveni mai puternică cu adevărat numai dacă și celealte se consolidează. Dar această soluție este considerată acum de Preuss drept excesiv de utopică. Dar realismul excesiv al ultimelor lui considerații este de fapt mai puțin adecvat, cel puțin pentru cele trei țări centrale-europene, decât soluția presupusă utopică. Aici alegerea pare a fi nu între democrația parțială și totală, ci între societatea civilă și formele de populism de dreapta sau de stînga, care fac iluzorie orice consolidare a democrației. În sfîrșit, dat fiind faptul că proiectul care pune în centrul societății civile și apărut spontan și cunoaște o largă răspîndire în Europa de Est se poate

susține că aceasta este singura abordare care nu poate fi acuzată nici de insuficiență democrație, nici de impunere sau imitație.

Considerațiile mele implică ideea că numai un proiect politic bazat pe societatea civilă este posibil în Europa de Est și, mai ales, în Europa Centrală și ar putea interesa pe liberali și democrați. Nu subestimez forțele care se opun unui astfel de proiect, simbolizate de figurile revoluționarului radical, burghezului,

proletarului, politicianului de partid și naționalistului, foștii aliați ai unei societăți civile autorecreate, dar deveniți oponenți sau, cel puțin, concurenți ai acesteia, și care văd adesea conflictele lor cu actorii societății civile în termenii sumei zero. Eu susțin numai că intervenția în instituționalizarea societății civile, slabirea acesteia nu fac altceva decât să slăbească statul, piața și națiunea.

Traducere de Daniela Rusu

NOTE

- Mă gîndesc la lucrări ca *The Economics of Shortage* a lui Kormai, ca și la articolele sale din anii 1980; *Intellectuals on the Road to Class Power* a lui Szelenyi și Konrad; *Toward an East European Marxism* a lui Kis și Bence, ca și editorialele lui Kis din *Beszélő*; *Planned Economy, Investment, Cycles* a lui Bauer, ca și articolele sale de la începutul anilor 1980; *Dictatorship over Needs* a lui Feher, Heller și Markus.
- Vezi "Die nachholende Revolution" în *Die nachholende Revolution*, Frankfurt/M., Suhrkamp Verlag, 1990; "The Rectifying Revolution", în *New Left Review* 183, September - October.
- "Die unvollständige Revolution. Die Rehabilitierung des Bürgertums und der defensive Nationalismus", în *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Jan. 24, 1991, p 27.
- În ceea ce-l privește pe Maistre, vezi remarcabilul articol a lui M. Boffa din F. Furet și M. Ozouf (eds), *A Dictionary of the French Revolution*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1990.
- Reflections on the Revolution in Europe*, New York, Random House, 1990.
- Vezi în special Carl Schmitt, *Die Diktatur*, Berlin 1923; Hannah Arendt, *On Revolution*, New York, Viking Press, 1963 și Cornelius Castoriadis, *L'institution imaginaire de la société*, Paris, Seuil, 1975. Dicția este prezentă și în *The Federalist*. Vezi articolul lui B. Ackerman, "Neo-Federalism" din Elster și Slagstad (eds.), *Constitutionalism and Democracy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988. Este interesant de remarcat că, cu tot respectul pe care-l are pentru *The Federalist*, Arendt a preluat distincția de la Sieyes.
- Ibid.*, p. 86. Afirmația nu poate fi susținută nici cu privire la Constituția americană. Desigur, mulți dintre cei care au elaborat-o erau filosofi politici și cu toții politicieni. În plus, existau multe motive de dezacord, după cum aveau să demonstreze dezbatările federaliștilor și anti-federaliștilor, care depășeau problema evidentă a gradului de centralism. Existau conflicte între susținătorii democrației și elitării republicani, între activismul republican și privatismul civil. Disputa dintre Jefferson și Madison privind rolul extins sau limitat al puterii constituante în cadrul constituțiilor stabilite a fost probabil cel mai interesant dintre aceste dezacorduri, implicând opțiuni constituționale foarte diferite.
- Vezi Ackerman, "Neo-Federalism" în *Constitutionalism and Democracy* op. cit.. Ideea lui Castoriadis despre o societate modernă autonomă care să mențină posibilitatea dezbatării asupra instituțiilor ei fundamentale merge în aceeași direcție. Desigur, nici el, nici Hannah Arendt nu văd posibilitatea de a realiza aceasta în cadrul unei constituții, fără a o pune cu totul sub semnul întrebării, cu alte cuvinte, în afara revoluției.
- În acest context, el pur și simplu nu vede ceea ce a demonstrat magnific pentru prima dată Manfred Riedel, și anume dramaticele transformări istorice pe care le-a suferit

- conceptul de societate civilă începînd cu secolul al XVIII-lea. Un concept care identifică pur și simplu civilul și politicul (Burke, Madison) nu este tot una cu unul care le diferențiază (Hegel, Tocqueville). Si nici problema identificării (Hegel, Marx) sau diferențierii (Gramsci, Parsons) față de burghezie nu este irelevantă. Si, în cele din urmă, este o inovație includerea mișcărilor sociale în acest concept de către gînditori ca Michnik, Kuron, Lefort și Touraine. Vezi toate acestea în Jean Cohen și Andrew Aratos, *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, Mass., MIT Press, 1992.
- Vezi N. Luhmann, *Grundrechte als Institution*, Berlin, Duncker & Humblot, 1965.
- Vezi *Le Débat*, November-December 1990, traducerea maghiară *Népzabadság*, March 15, 1991.
- "Die nachholende Revolution", pp. 184-203.
- F. Feher și A. Heller, *Kelet-európa "dicsőséges forradalmai"*, Budapest, T-Twins, 1992.
- "When Communism Dissolves", în *London Review of Books*, vol 12, nr. 2, January 25, 1990. Argumentația este reluată și explicitată în "The Necessity and Impossibility of Simultaneous Economic and Political Reform", lucrare prezentată la Conferința ACLS privind "Constitutionalismul și tranziția către democrație în Europa de Est", 18-20 iunie 1990.
- Desigur, Offe exagerăază dificultățile, afirmînd că majoritățile aparțin unei culturi politice care se opune atât economiei de piață, cât și democrației. Teama sa că forțele conservatoare, relicve ale vechiului regim, ar putea trage folos de pe urma unei astfel de culturi politice este, prin urmare, exagerată.
- Un important consilier al fostului prim-ministrul Mazowiecki mi-a spus că politicienii maghiari au noroc că nu trebuie să acționeze într-un context în curs de rapidă și accentuată democratizare ca polonezii și, în special, că nu au legături puternice cu mișcările sociale. Trebuie să menționez că aceasta este o opinie care vine din partea opoziției democratice și nu a liberalilor autoritari, pe care sursa mea i-a criticat aspru. Astăzi mă întreb dacă nu tocmai noua izolare "socială" a grupului Mazowiecki-Geremek nu a determinat chiar și înfrângerea primului ministru de către Tyminski în campania prezidențială.
17. Aceste fenomene i-au făcut într-adăvăr pe analiști să se întrebe dacă nu cumva modelul latino-american, și nu integrarea în Europa, este destinul țărilor din Europa Centrală și de Est. Căci există și în Europa țări capitaliste sărace, așa cum sunt Grecia, Turcia și, poate, Portugalia. Succesul Spaniei este un caz unic. A. Przeworski, "Spiel mit Einsatz. Demokratisierungsprozesse in Lateinamerika, Osteuropa und anderswo", în *Transit* I, 1, Fall 1990.
- "Après le déluge, nous", în *New York Review of Books*, August 1990.
- O coaliție a trei partide deținând 60% din mandate nu este, desigur, prea restrânsă, dar lucrurile nu stau astfel în Ungaria (și în alte țări din Europa de Est) pentru că: 1) Dislocarea puternică produsă de desființarea rapidă a sistemului comunist face necesară alianța tuturor forțelor democratice non-comuniste semnificative. Opoziția hotărâtă a fie și numai unui singur astfel de partid în acest context (real sau potential) face mult mai puțin probabilită adoptarea unor măsuri radicale; 2) Într-o perioadă fondatoare, de elaborare a constituției, este necesar un grad neobișnuit de ridicat al consensului politic. În contextul unor puternice conflicte politice între partidele democratice nu se poate aștepta un astfel de consens, nici măcar asupra problemelor constituționale (cu tot contraexemplul pactului din aprilie 1990 din Ungaria). Forțarea repetată a legislației fondatoare, deși neconstituționale din punct de vedere tehnic, de către majorități mici nu poate decât reduce acceptarea politiciei guvernamentale în ansamblul său.
- Întoarcerea către societatea civilă ar contribui și la rezolvarea, sau cel puțin diminuarea, unei alte probleme, considerată pînă acum fără soluție. Pe această cale, procesul de îmbogățire a unui grup restrîns în urma privatizării ar putea fi temperat și legitimat. Vreau să subliniez faptul că nu cred în posibilitatea ca prin distribuirea generală a proprietății statului prin intermediul cupoanelor să se ajungă la un capitalism generalizat de masă. Pentru că, deși ar exista mijloace de protecție, mai ales dacă formula ar fi folosită alături de alte opțiuni, această cale, considerată ca priorităță i-ar putea foarte simplu ajuta pe cei bogăți să dobândească și mai mult în schimbul a mai puțin decât în cazul vinzărilor directe. Dar, după cum a arătat Erzsebet Szalai,

pluralismul autentic al formelor de privatizare (inclusiv vînzări și donații, proprietari străini și autohtoni, la scară redusă și scară largă, participarea conducerii și a angajaților, proprietatea persoanelor particulare și a instituțiilor) ar putea cu siguranță genera un cerc mai larg de proprietari decât se teme Elster. Extrem de importantă, consultarea consiliilor angajaților, a sindicatelor, a formelor sale de autoconducere și a altor părți interesate asupra metodei specifice de privatizare, adecvată fiecărui caz în parte, ar face ca procesul să fie mult mai larg acceptat decât se întâmplă cu actualele extreme ale privatizării spontane sau controlate de stat.

21. Nu vreau să sugerez, desigur, că nu va exista un efort general de a-i ajuta pe cei nevoiași să trăiască la un nivel decent. Dar un astfel de efort în sine nu rezolvă problema dacă, pentru cele mai multe straturi ale societății, este convenabil din punct de vedere material să-și amâne solicitările prezente.
22. Concluziile lui Offe sunt susținute de Przeworski ("Spiel mit Einsatz", pp. 201-204). După opinia acestuia, în țările dezvoltate în care există sindicate și partide puternice, straturile sărace ale populației sunt dispuse să-și amâne aspirațiile materiale pentru a face investiții datorită încrederii în posibilitatea accesului la produsele creșterii. În țările subdezvoltate, datorită faptului că cei săraci se află la limita pragului material al existenței, iar dezvoltarea este nesigură, ei sunt mai puțin gata să aștepte. În aceste țări, care includ Europa Centrală și de Est, Przeworski anticipează o oscilație între încercările de a atinge autoritatea fie prin decrete guvernamentale, fie prin pacturi sociale, fără ca vreunel se să ducă la rezultate scontate. Cea de-a doua opțiune este legată de strategia orientată către societatea civilă, pe care o propun aici. Przeworski o consideră problematică pentru că: 1) actorii statali nu sunt dispuși să-o accepte; 2) sindicalele sunt prea slabe pentru a-și convinge membrii; 3) astfel de pacturi exclusiviste sunt expuse atacurilor din partea celor care nu au fost inclusi. Dar nu văd de ce statul nu ar fi dispus să adopte o astfel de politică dacă n-ar avea de ales, sau de ce ar trebui urmat un model corporatist de excludere bazat pe absența publicității și restrîngerea numărului partenerilor principali. Deocamdată, slabiciunea sindicatelor reprezintă cea mai importantă
23. Pentru paralela cu America Latină, vezi A. Stephan, *Rethinking Military Politics: Brazil and the Southern Cone*, Princeton, Princeton University Press, 1988.
24. Rationamentul lui Preuss ar putea fi dezvoltat accentuîndu-se absența semanticii marilor revoluții în 1989. Chiar el remarcă două trăsături semnificative din acest punct de vedere: absența discursului aliat-adversar și faptul că acestea au fost "revoluții fără revoluționari". Vezi "The Influence of Carl Schmitt on the Legal Discourse of the Federal Republic of Germany", 1990, pp. 29-30 și *Revolution, Fortschritt und Verfassung*, Berlin, Wagenbach Verlag, 1990, pp. 62-63.
25. S-ar putea spune că cel dintii procedeu era necesar pentru a nu supraîncărca procesul revolutionar cu două sarcini simultane, aceea de a înlocui suveranul existent cu un altul și aceea de a schimba forma de suveranitate. O astfel de supraîncărcare ar putea cu ușurință determina oprirea la primul nivel și ar putea genera astfel o condescere unică, asociată dialecticii destructive a identificării. Chiar dacă e pură ficțiune, presupozitia menținerii identității suveranului concentreză atenția actorilor asupra celei de-a doua probleme, modificarea caracterului suveranității, care dacă este rezolvată cu succes va permite încheierea revoluției.
26. *On Revolution*, New York, Viking Press, 1965, p. 152. Desigur, autorii americanii ai constituției nu au abandonat formal noțiunea de suveranitate. Afirmația lui Arendt ar trebui reformulată pentru a arăta că, numai atunci cînd au folosit termenul de suveranitate populară revoluționarii americani s-au referit la o pluralitate de organisme deja constituite și nu la unitatea unei populații altfel atomizate.
27. "Speculation About the Interrelation of Politics and Constitution Making", ms., 1991.

28. Aceasta este greșeala pe care pare să o facă Jadwiga Staniszewska atunci cînd propune o tranziție etatistă. Cred că Laszlo Bruszt consideră, în "Transformative Politics in East Central Europe", (*Working Papers on Transitions from State Socialism*, Ithaca, NY,

Cornell University 1991), că opinile ei și ale mele sunt diametral opuse numai pentru că și el pare să aibă o concepție de sumă zero în ceea ce privește relația dintre stat și societatea civilă.

Prăbușirea regimurilor comuniste și vicisitudinile modernității

The author questions the significance of the breakdown of the communist regimes in Eastern Europe, as more than just dramatic events in the history of mankind, and different from "the great revolutions" which created the modern political order. Transitions (whether from nondemocratic to democratic-constitutional regimes, or within the latter) are closely connected with tensions inherent in the modern political process between different and often competing conceptions of the general will, between aggregative policies and politics of the common good, between routine and revolutionary politics. In all of these situations, the confrontation between the different modes of legitimization and the different aspects of the modern political process become especially acute. The conclusion is that the developments in Eastern Europe cast important light on the problematics of modernity, on the inherent fragility of the great historical and cultural project of modernity.

Căderea regimurilor comuniste în Europa de Est a reprezentat, probabil, unul dintre cele mai dramatice evenimente din istoria umanității și, cu siguranță, unul dintre cele mai dramatice în perioada de după cel de-al doilea război mondial. Care este semnificația sa? Sunt aceste revoluții similare "marilor revoluții"- războiul civil din Anglia, revoluțiile americană, franceză, rusă și chineză - care, în multe privințe, au inaugurat ceea ce numim modernitate, instaurînd ordinea politică modernă¹? Par ele a conduce - la capătul unei perioade de tranziție (posibil) turbulente - spre o modernitate relativ stabilă, în care constitutionalismul liberal ar patrona un aşa-zis "sfîrșit al istoriei"? Or ne vorbesc ele tocmai despre vicisitudinile și fragilitatea modernității, a

regimurilor constituțional-democratice însese?

Într-un anume sens, ce ține de evidență, procesele de prăbușire ale regimurilor comuniste reprezintă revoluții, adică drastice și dramatice schimbări de regim. Aceste schimbări, spre deosebire de nenumăratele căderi de regimuri din istoria Americii Latine sau a Asiei de Sud, se coreleză cu transformări culturale și ideologice cruciale. Însuși procesul revoluționar, procesul social ce a cauzat aceste schimbări, prezintă interesante analogii cu ceea ce s-a întâmplat în cazul revoluțiilor "clasice". Această combinație între, pe de o parte, o revoltă populară și, pe de altă parte, luptele intestine la centrul puterii - lupte ce opuneau, în special, pe aşa-numiți

Semnificația revoluțiilor est-europene

"conservatori și reformiști" în jurul diferitelor încercări de reformare, și care au apărut în timpul scurtei guvernări a lui Andropov - este, într-adevăr - foarte semnificativă. Tocmai aceste lupte de putere, combine cu o largă ridicare de mase, au reușit împreună să răstoarne regimul comunist.²

Un alt element comun atât acestor schimbări, cât și marilor revoluții este rolul extrem de important al intelectualilor. Aceștia au avut o contribuție esențială în căderea regimurilor comuniste - asemenea puritanilor în Anglia și, într-o anumită măsură, intelectualilor în America. Este, cred, inutil să mai subliniem rolul gânditorilor iluministi în revoluția franceză sau contribuția intelligentsiei rusești.³ Figuri intelectuale proeminente ca Havel, sau mai puțini cunoscuți preoții catolici polonezi și prelații protestanți din Germania de Est, au fost extrem de "vizibili" în desfășurarea acestor procese, pînă într-atîț încît s-a putut afirma că prăbușirea regimurilor comuniste a fost opera intelectualilor. Chiar dacă rolul jucat de grupările de intelectuali a fost important, astă modul lor de acțiune, cât și orientarea lor fundamentală nu sunt specifice intelectualității din vremea revoluțiilor clasice.

Contribuția intelectualilor la accelerarea procesului de cădere a regimurilor comuniste a marcat și o accentuare a componentei de "protest principal" în desfășurarea acestor revoluții. Protestul popular a încetat să fie doar un protest împotriva fărădelegilor puterii și o cerere de îndrepărtare a lucrurilor. În plus față de toate aceste solicitări, revendicări de principiu în numele libertății - sau a ceea ce adesea a fost numit societate civilă - au fost avansate mai ales de către

intelectuali. Ca și în cazul revoluțiilor clasice, acest protest de principiu a contribuit la răsturnarea de regim. Aceasta concertare a acțiunii politice a diferitelor grupări sociale - cu participarea intelectualității - confirmă relația istorică și fenomenologică a acestor mișcări cu marile revoluții care au inaugurat viața politică modernă, revoluții în care acest tip de asociere au constituit un element central.

Într-un mod analog, procesele care au provocat "decesul" acestor regimuri - o combinație de declin economic, deteriorare a situației internaționale și o mai clară conștiențizare de către segmente din ce în ce mai largi ale populației a contradicției acute dintre bazele legitimității regimurilor comuniste și realitatea acțiunii lor politice - amintesc, într-o anumită măsură, de fenomene premergătoare revoluțiilor clasice.

Asemănările, acolo unde există, sunt izbitoare și deloc înșimplitoare. Cu toate acestea, diferențele nu sunt mai puțin vizibile - în special cele legate de noile tipuri de tehnologie, îndeosebi comunicaționale - evidente în rolul jucat de televiziune în desfășurarea acestor revoluții. Dar chiar și sub acest aspect diferențele nu trebuie exagerate. Chiar dacă nici televiziunea și nici radioul nu fuseseră prezente spre a înregistra sau comenta desfășurarea evenimentelor, influențind-o, inventarea tiparului și folosirea presei în scopuri politice au jucat un rol crucial în revoluțiile anterioare.

De o mai mare importanță este faptul că repudiatele structuri economice dezvoltate de regimurile est-europene erau sisteme economice industrializate, relativ moderne. Revoluțiile nu au constituit forme de sfidare sau de protest

* Studiul a apărut în numărul special *The Exit from Communism* al revistei *Daedalus*, Spring 1992. Textul este reproducător cu permisiunea editorului.

împotriva unui regim de autoritate tradiționalist, un protest în numele emancipării și al rațiunii împotriva unei forme de autoritate politică arhaică.

Dincolo de aceste diferențe de fundal și de cauze, ce țin de contextele istorice respective, există diferențe profunde și în ceea ce privește însuși procesul revoluționar. În primul rând, este dificil de precizat dacă acestea au fost revoluții burgheze sau proletare. Chiar și în ceea ce privește revoluțiile clasice, aceste noțiuni nu sunt întotdeauna utile sau pertinente; în cazul revoluțiilor est-europene ele sunt lipsite de sens. Dacă ar fi să vorbim despre anumite sectoare sociale care au avut un rol mai proeminent în răsturnarea regimului, atunci ar trebui să menționăm în primul rând intelectualii, anumite categorii de liber profesioniști, incitate uneori de către muncitori, dar care nu s-au dovedit a fi purtătorii unei puternice conștiințe de clasă.

O altă deosebire se cuvine a fi remarcată. Cu excepția României, procesul a fost relativ nesfîngeros, nonviolent. Acolo unde totuși proteste și demonstrații violente au avut loc, ele au fost, dintr-o perspectivă comparativă, foarte limitate. Iar atunci cînd violențele s-au produs, ele nu au fost nici sacrificate, nici sanctificate, cum s-a întîmplat în cazul majorității revoluțiilor "clasice". Nu am avut de a face cu vreun fel de proslăvire a violenței nici în Europa de Est, nici chiar în URSS. Dimpotrivă, cei ce se opuneau regimurilor comuniste acuzau reprezentanții acestora de a fi recurs la forță pentru a-i suprima pe cei ce încercau să-i înlăture de la putere.⁴

Deși tensiunile etnice și naționale fuseseră puternice în toate aceste societăți, violența etnică nu a fost - cu excepția Jugoslaviei - o caracteristică specifică

procesului ce a condus la căderea acestor regimuri. Doar mai tîrziu, odată cu prăbușirea lor, aceste conflicte s-au acutizat.

Nivelul relativ scăzut al violenței este evidentiat și de faptul că foștii conducători - cu excepția României - au fost înlăturați de la putere într-un mod nesfîngeros. Rareori s-a întîmplat să fie pedepsiti; puțini au fost judecați. Chiar și în Germania, unde se vorbea despre o eventuală aducere a lui Honneker în fața instanței, nimic nu s-a întîmplat; sovieticii l-au preluat, și doar în momentul de față oficialii estici sunt aduși în fața unei curți de judecată vest și nu est-germane. Este semnificativ faptul că tocmai în Germania - unde statul comunist a dispărut ca stat distinct - se desfășoară procedurile cele mai extinse de aducere în judecată. Între timp Jivkov este judecat în Bulgaria și, probabil, alte evoluții în aceeași direcție vor avea loc. Vor mai fi probabil alte deschideri de procese, vînătoarea de vrăjitoare va mai continua, dar este extrem de îndoiefulnic că vor apărea fenomene asemănătoare proceselor împotriva lui Charles I, Ludovic al XVI-lea, "semi-procesului" lui George al III-lea în America sau execuția țarului.

Elitele conducătoare ale acestor regimuri (din nou cu excepția României) nu au opus în general rezistență; ele au renunțat relativ ușor, abdicînd de la putere. Probabil mulți dintre aceștia ar fi încercat să se agațe de putere dacă s-ar fi putut baza pe sprijinul tancurilor sovietice. Cu toate acestea, relativa ușurință cu care cei de la putere - și nu doar cei din virful ei, ci și eșaloanele medii și birocratii - s-au retras sau s-au pregătit - cum a fost cazul în Ungaria și Bulgaria - să-și încerce șansele în alegeri parlamentare libere, este oarecum

surprinzătoare. Un interes deosebit prezintă și faptul că eșaloanele medii ale forțelor de securitate au încetat să protejeze guvernantii sau regimul. Ei au abandonat rapid puterea, și nu pentru că ar fi pierdut războiul. Acest fapt este extrem de incitant, dacă ne gîndim că tocmai aceștia au profitat din plin de beneficiile regimului - organizațiile securității și armata fuseseră principalele căi de ascensiune socială. Cu toate acestea, diferitele eșaloane ale acestor organizații s-au predat, de bunăvoie sau nu, fără a opune rezistență. Analog, este foarte important de remarcat că aproape toate schimbările intervenite la nivelul guvernării s-au făcut în cadrul instituțional și constituțional preexistent. Chiar și modificările constituționale inițiale - cum ar fi abolirea monopolului politic al Partidului Comunist - au fost operate și ratificate în cadrul legislativ și de către parlamentele fostelor regimuri. Nu a fost nevoie de o schimbare integrală a structurii de guvernare și de crearea unui cadru constituțional complet nou pentru ca aceste modificări să poată fi realizate. Nu într-o mică măsură toate acestea au fost operate prin intermediul unor proceduri prescrise de constituțiile preexistente sau prin consultări extra-parlamentare, ulterior ratificate de parlamente.

Chiar dacă noi constituții sunt în curs de a fi negociate, comisii constituționale fiind instituite în acest scop, ceea ce se urmăreste este tocmai sublinierea rupturii cu trecutul. Cu toate acestea, este imposibil să ignorăm faptul că schimbarea a putut fi realizată într-un mod relativ pașnic în cadrul instituțional existent. Este mult prea devereme pentru a ne pronunța cît de stabile vor fi noile modificări operate.

Același lucru este adevărat și pentru schimbările simbolice efectuate, de pildă în Ungaria, unde simbolurile puterii comuniste au fost pretutindeni înlăturate, sau în Polonia, unde unii așteaptă reintegrarea coroanei în simbolul heraldic al Poloniei, de unde fusese înlăturată de comuniști. Numele Republicii Cehoslovace, schimbat în Republica Cehă și Slovacă, mărturisește despre alte importante schimbări nu numai simbolice ci și structurale, care ar putea interveni în curînd. Din nou, cele mai multe dintre aceste schimbări au fost efectuate în cadrele constituționale preexistente, prin intermediul proceselor și procedurilor constituționale preexistente sau, cel puțin, ratificate prin aceste proceduri. Foarte puține dintre aceste schimbări au fost operate pe alte căi. Aceste fapte subliniază, bineîntele, existența unor diferențe de profunzime în raport cu modul de desfășurare al revoluțiilor clasice din alte epoci.

În mod asemănător, programele politice, sociale și culturale promulgate de aceste revoluții sunt radical diferite față de cele trecute. În toate aceste cazuri, elementele charismatice și utopice lipsesc în mod evident.⁵ Chiar dacă revendicări ideologice de tipul "libertate", "economie de piață" - ce presupun într-adevăr anumite așteptări nerealiste, utopice - au fost formulate, cu toate acestea economia de piață nu a fost niciodată sanctificată în felul în care fuseseră, de pildă, "drepturile omului" de către Revoluția Franceză. Nu a existat o viziune totalizantă, utopică, originată într-o credință escatologică despre un nou tip de societate. Ideulturile promulgate în Europa Centrală și de Est, revendicînd libertatea în raport cu dominația exercitată de anumite regimuri autoritare și represiv totalitare, se bazau

pe anumite nevoi pragmatice de schimbare. Viziunile escatologice, intențiile de a crea o ordine culturală și socială complet nouă, în acord cu anumite prescripții utopice și orientată spre un viitor milenar au fost în perioada din urmă nesemnificative ca importanță.⁶

Absența componentei escatologic-utopice se corelează cu o altă diferență importantă privitoare la atitudinea acestor grupuri revoluționare față de centru, mai precis față de construcția unui nou centru al puterii. În toate revoluțiile clasice, vederile utopic-escatologice, împreună cu sanctificarea violenței, impuseseră o foarte puternică tendință de a charismatiza politicul. Revoluționarii "clasici" credeau că politicul ar putea schimba societatea; ca printr-o reconstrucție charismatică a centrului politic ar putea fi realizată o schimbare totală a societății. Prea puțin dintr-o astfel de charismatizarea a centrului sau a politicului se află în aceste revoluții Est-Europene, deși astfel de elemente pot fi găsite. Analog, tendința de a reconstrui centrul ca o arenă de manifestare continuă a unor tendințe liminale rămâne foarte palidă.⁷

Cu alte cuvinte, un element esențial pentru definirea revoluțiilor clasice, aşa-zisul "element iacobin", prezent în proporții diferite - de la moderația americană, trecând prin puritanismul englez și radicalismul francez pîna la revoluțiile chineză sau rusă, sau la regimurile totalitare comuniste al căror miez ideologic a fost - este, în cazul revoluțiilor actuale, aproape în întregime absent, deși reapare uneori din loc în loc. Dimpotrivă, s-ar părea că "antipolitică" - îndepărțarea de politica de centru adoptată de Gyorgy Konrad și mulți alții - ar fi mai în vogă în Europa

Centrală și de Est de astăzi.⁸

Un alt element specific revoluțiilor clasice, ce lipsește aproape în întregime din actualitatea estului european, este cel al viziunilor universaliste și al rolului misionar al acestor viziuni. Deși căderea regimurilor comuniste din Europa de Est a fost percepță nu numai de către participanți, dar și de către opinia publică mondială ca un eveniment de importanță universală, el fiind extrem de mediatizat, aceasta nu a condus la impunerea vreunei "misiuni revoluționare". Nu a fost vorba de idei purtate de fanatici religioși. Deși între mișcările protestatare au existat contacte permanente și consultări comune, nici o astfel de viziune universalistă, misionară și utopică nu a rezultat, amintind de ceea ce s-a întîmplat în cazul revoluțiilor franceză și rusă, sau în cel al revoltei din Anglia. Nici o armată revoluționară nu a început să colinde din loc în loc în speranța de a schimba lumea.⁹

Atunci când Havel a plecat în Polonia, nu a luat cu el o armată spre a revoluționa această țară; el a venit ca șef al unui stat prieten pentru a vorbi în fața Seimului polonez. Nu s-a format o nouă Internațională revoluționară, ci doar o plenă de discuții de grup, seminarii și altele asemenea, cu accentul pe temele comune: societatea civilă, libertate, democrație constitutională și, într-o anumită măsură, piața liberă. Nu a apărut nici un fel de avânt misionar, elementul central al astor mari revoluții, în special în Franță și Rusia. Ca urmare, viitorul rămîne mult mai deschis. Cum nu poate fi vorba despre o sanctificare a politicului, viitorul nu mai este prescris de către viziuni utopice totalizante cu o puternică orientare misionară. Inapetența pentru misionarism și utopianism se leagă de

specificul acestei intelitoctualități estice, acela de *Kulturträger*, o intelitoctualitate activă care nu mai indeplinește rolurile caracteristice intelitoctualității din vremea marilor revoluții sau al multora dintre marile mișcări sociale moderne.

Viziunea pe care aceștia o reprezintă să-a schimbat radical față de cea din vremea revoluțiilor clasice, aşa cum și multe dintre activitățile lor s-au schimbat. Foarte mulți dintre intelitoctualii estici s-au format și au activat - chiar dacă adesea constrânsi și sever controlați - în cadrul unor instituții academice, profesionale sau literare de tip modern, ce le-au dat posibilitatea să-și exprime într-o anumită măsură principalele lor idealuri. Chiar dacă protestul lor se orienta în mod firesc împotriva viziunii utopice prin care regimul comunist își legitima bazele puterii sale, mulți dintre ei erau în mod deschis pragmatici; alții vorbeau în numele libertății, preamăriind idealurile societății civile și ale moralității private. Ei încetaseră să fie purtătorii vreunei viziuni escatologice de tip iacobin, aşa cum făcuseră, înaintea lor, intelitoctualii revoluțiilor clasice.

Alți actori - cu totul secundari în cazul marilor revoluții - promotori ai intereselor etnice, naționale și, într-o anumită măsură, al unor mesaje religioase - au devenit mult mai importanți. Temele religioase și de interes primordial au jucat un rol esențial nu numai în Polonia, unde Biserica a avut întotdeauna un rol puternic, dar și în alte părți. și în Germania de Est unele biserici au avut un rol important în răsturnarea regimului, chiar dacă acesta nu a fost atât de dramatic ca în Polonia.

Cum ar putea fi explicate aceste schimbări revoluționare din Europa de Est? Poate fi această explicație într-adevăr

descoperită în așa-zisele "cauze ale prăbușirii regimurilor comuniste"? Cel mai ades menționate printre acestea sunt stagnarea economică, nemulțumirea populației, erodarea legitimității acestor regimuri și degradarea poziției lor internaționale.

Chiar dacă multe dintre cauzele prăbușirii sistemului sovietic - stagnarea și chiar slăbirea poziției acestuia în arena internațională - amintesc de declinul multor imperii - inclusiv al celor care au generat condițiile izbucnirii marilor revoluții, aceste fapte nu sunt concluziente. Tot astfel cum ele nu pot să distingă între procese istorice unice, cum ar fi căderea imperiilor roman, bizantin, abasid sau schimbările dinastice din China, ele nu ne oferă acele rațiuni specifice capabile să explice declinul regimurilor comuniste.¹⁰ De asemenea, ele nu ne pot sugera direcțiile în care aceste societăți vor evolua.

Pentru a fi capabili să explicăm ceea ce s-a întîmplat, este obligatoriu să privim mai îndeaproape contradicțiile specifice acestor regimuri, care se originează în chiar miezul legitimității lor. La un nivel de maximă generalitate, aceste contradicții se înrădăcinează în faptul că regimul sovietic, aşa cum s-a dezvoltat el după instituționalizarea sa în anii '20, s-a caracterizat printr-o combinație cu totul neobișnuită de trăsături. El a combinat trăsături de tip "tradiționalist" - elemente istorice, patrimoniale și biocratice specifice imperiului țarist - trăsături specifice unui regim modern de mobilizare globală a populației, înrădăcinate într-o mișcare și o ideologie revoluționară monolică.¹¹

Regimul sovietic a schimbat unii dintre parametrii de bază ai raportului centru-periferie specifici imperiului țarist,

În special echilibrul delicat dintre angajamentul față de sistemul imperial și relativă pasivitate politică a periferiei. Centrul revoluționar a mobilizat și a activizat periferia într-un grad foarte înalt dar, în același timp, a încercat să o țină sub un control foarte strâns în numele unei vizuni comuniste salvătoriste, așa cum fusese ea produsă și promulgată de către elita conducețoare și cadrele acesteia.

În mod corespunzător, cele mai profunde contradicții pe care aceste regimuri le-au dezvoltat se înrădăcinează în chiar bazele legitimității lor, în natura unei vizuni ce combină premisele de bază ale modernității cu puternice tendințe și practici totalitare. Cea mai importantă dintre aceste contradicții era între compo-nența democratic-participativă și cea iacobin-totalitară a modalității de legitimație a acestor regimuri: între nivelul înalt de mobilizare socială și încercarea de a controla integral toate grupurile mobili-zate.

Aceste contradicții devin din ce în ce mai evidente după epoca stalinistă, dar într-o anumită măsură și după Hrusciov, ambele fiind perioade de intensă mobilizare socială și construcție instituțională, operate în numele acestei vizuni. După cum sublinia Ernest Gellner, exigențele rutinizării acestei vizuni, care au devenit mai vizibile după perioada Hrusciov, subliniază contradicțiile inerente regimurilor comuniste.¹²

Prima zonă în care contradicțiile au devenit evidente a fost cea economică: este vorba de eșecul economiei planificate comuniste de a produce la nivelul așteptărilor. Progresiva stagnare econo-mică a epocii brejneviste a constituit punctul de răscrucere în modul în care regimul sovietic va concepe rezolvarea problemelor economice. Stagnarea economică, ca efect al incapacității generalizate a unei

planificării, centraliste de a regla o economie relativ rutinizată și modern diversificată, a fost agravată de povara extremă de mare a cheltuielilor militare. Ca o consecință a caracterului militarist al regimului, a creșterii ponderii armatei ca sector autonom al societății și economiei sovietice și, mai ales, a marilor cheltuieli militare și economice din epoca brejnevistă, legate de politica internațională sovietică, va apărea tendința păturilor conducețoare de a obține sprijinul unor sectoare ale societății prin oferirea de privilegii. Eșecul din sfera economică a zdruncinat coloana vertebrală a sistemului, căci tocmai în sfera economică vizuirea salvătoristă a regimului urma să se materializeze; tocmai economicul era cel mai elocvent test pentru validitatea vizunii comuniste.

Contradicțiile inerente acestor administrații ar fi putut fi poate înăbușite printr-un energetic regim totalitar, dar consecințele unei astfel de înăbușiri ar fi condus în același timp la slăbirea multor conexiuni ale sistemului. Odată ce presiunea totalitară a fost înlaturată- așa cum s-a întipărat sub Gorbaciov- contradicțiile au explodat, amenințind însăși existența sistemului.

Contradicțiile acestor regimuri explică căteva dintre caracteristicile majore ale societății civile dezvoltate în interiorul lor, și în acest context, este necesar să examinăm procesul dezvoltării economice și al mobilizării sociale specific comunismului.¹³

Procesul continuu de mobilizare socială, expansiunea educației și creșterea numărului de grupări profesionale și organizații au creat în Rusia Sovietică o mare varietate de centre și nuclee ale societății civile. În același timp, societății civile nu i-a fost permisă nici o

autonomie, nici măcar în măsura în care îi fusese permisă pe vremea țarilor.¹⁴ Controlul totalitar exercitat de regimul sovietic a erodat aproape în întregime bazele autonomiei societății civile care existau.

Cu toate acestea, prin existența unor proceduri formale, valide din punct de vedere legal, în multe instituții și organizații anumite nuclee ideologic-instituționale ale societății civile s-au menținut. Chiar dacă aceste proceduri erau cel mai adesea doar formal respectate, însăși existența lor servea ca un indicativ pentru modalitățile corecte de a opera în domeniul public.

Nucleele ideologice ale societății civile se înrădăcinău în căteva dintre premisele de bază ale acestor regimuri, în special în accentul pus de acestea pe libertate, emancipare și participare în domeniul public, ce constituiau elemente esențiale ale vizunii comuniste. Cu toate că aceste aspecte fuseseră covîrșite de componente "iacobine" ale regimurilor comuniste, cele din urmă nu au reușit niciodată să nege sau să steargă definitiv aceste teme. Aceste instante ale societății civile au început să se dezvolte pe măsură ce unele dintre contradicțiile de bază ale acestor regimuri au devenit mai manifeste și deci mai distructive.

Încercarea crescîndă a acestor regimuri de a mitui sectoare din ce în ce mai largi ale unor categorii sociale mai educate și profesionalizate a dat naștere uneia dintre cele mai importante direcții de dezvoltare a societății civile atât în Rusia Sovietică cît și, mai ales, în celealte state est-europene. Sfere din ce în ce mai largi de activitate semiautonomă au fost asigurate acestor categorii, fără însă ca zona politică centrală să le fie deschisă.

Odată cu slăbirea continuă a

acestor regimuri și cu conștientizarea progresivă a necesității de reformare în rîndul păturilor conducețoare, inițiative din ce în ce mai active de a forța intrarea în arena politică centrală au început să se dezvolte în forme foarte variate. În același timp, nu este foarte clar în ce măsură se urmărea o transformare radicală sau doar accesul la procedurile constituționale curente pentru arena politică centrală.

Asemenea nuclee ale societății civile erau mai puternice în Europa de Est, unde guvernarea comunistă totalitară se instalase de mai puțină vreme, unde anumite tradiții ideologice și instituționale ale societății civile fuseseră mai puternice, chiar dacă nu deosebit de puternice în comparație cu cele ale statelor vestice. De asemenea, dată fiind durata scurtă a guvernărilor comuniste, tradițiile mai puternice ale regimurilor parlamentare și existența, ca în cazul Bisericii Catolice din Polonia, a unui număr de sectoare autonome, toate aceste evoluții au fost mai puternice în regimurile comuniste ale Europei de Est decât în Rusia. De aceea aceste țări au devenit centre de propagare în răsturnarea regimurilor comuniste.¹⁵

Contradicțiile specifice regimului sovietic și regimurilor comuniste ne oferă punctul de plecare pentru posibile explicații ale revoluțiilor sau schimbărilor de regimuri est-europene, care să ne permită să le distingă de așa-numitele revoluții "clasice". Aceste revoluții nu au fost orientate împotriva unor regimuri "tradiționale", premoderne sau chiar în curs de modernizare. Ele nu au reprezentat proteste împotriva unor regimuri autoritare tradiționale, împotriva dreptului divin al regilor în numele modernității sau al emancipației. Dimpotrivă, ele au constituit forma de protest împotriva a

ceea ce a fost percepțut de sectoare sociale din ce în ce mai larg ca un blocaj sau o distorsiune a modernității, operată de aceste regimuri totalitare. Chiar dacă sub multe aspecte, și pe multe căi, aceste regimuri au blocat sau au distorsionat ceea ce am putea numi o dezvoltare de tip modern, prin câteva din trăsăturile lor de bază, simbolice și instituționale, aceste societăți erau foarte moderne.

Asemenea altor regimuri moderne, legitimitatea lor se înrădăcina în experiențele revoluționare de tip "clasic" (engleză, americană, franceză) și se construia în baza unei transformări radicale a relației dintre centru-periferie. Se dezvolta astfel o mai puternică infiltrare a centrului politic spre periferie, dar și o presiune crescută dinspre periferie spre centru, culminând adesea cu ștergerea completă a deosebirii centru-periferie, făcind din apartenența la colectivitate echivalentul participării la centru.¹⁶

Faptul prin care modernitatea acestor regimuri devine în mod paradoxal evidentă este că toate aceste regimuri promulgau alegeri. Chiar dacă este evident că aceste alegeri erau o pură înșelătorie, după cum erau și constituțiile, trebuie totuși să ne întrebăm de ce, de pildă, țările se opuneau alegerilor în timp ce liderii comuniști le-au impus. Ei solicitau alegeri deoarece legitimitatea regimului, exprimată în termeni politici moderni, accepta necesitatea participării politice; apelul la ceva de felul dreptului divin al regelui era de neconceput. "Divină" era doar vocea poporului - o viziune escatologică secularizată născută de popor sau de un sector imaginär al acestuia: proletariatul. În același fel, aceste regimuri promulgau constituții moderne, chiar dacă în practică ele erau o înșelătorie tot atât de mare ca și alegerile.

Atât constituțiile cât și alegerile atestă faptul că aceste regimuri totalitare, în modul lor de legitimare, prin relația pe care o stipulau între centru și periferie, dar și prin întregul lor program cultural și politic, erau regimuri moderne. Într-adevar, programul lor politic și cultural era parte a paradigmăi culturale a modernității.

Programele politice și culturale ale acestor regimuri se originează în tensiunile inerente programului cultural al modernității, în special tensiunile dintre elementul "iacobin" și elementele liberal-pluraliste. Aceste elemente iacobine, centrate pe ideea posibilității unei transformări radicale a societății printr-o acțiune politică globală, aparțin modernității chiar dacă originile lor se află în vizinile medievale escatologice.

Elementul iacobin există în deghizări variate în foarte multe dintre miscările populiste, fundamentaliste și fasciste și, într-adevăr, în toate societățile moderne, inclusiv cele democratice-constituționale. El există, de asemenea, în miscările naționaliste. Așa cum adeseori sublinia Norberto Bobbio, elementul iacobin este puternic atât în fascism cât și în comunism, ca într-o reflexie în oglindă.¹⁷

În societățile pluraliste constituționale - Statele Unite, Anglia sau Franța - acest element iacobin este puternic contextualizat; el constituie doar un element singular într-o totalitate a cărei caracteristici generale sunt constituționalitatea și pluralismul. În regimurile totalitare, ideologiile și structurile pluraliste au fost aproape în întregime reprimate, dar niciodată suprimate. Faptul că acestea au fost reprimate înseamnă că anumite contradicții foarte grave s-au dezvoltat nu numai în raport cu

performanțele economice, ci și cu premisele politice de bază.

Din punctul de vedere al condițiilor și instituțiilor lor economice și sociale, societățile comuniste nu erau societăți tradiționale sau subdezvoltate, în sensul în care acest termen este folosit pentru a desemna țările lumii a treia - ea însăși o entitate extrem de eterogenă. Structurile lor economice au fost relativ industrializate și urbanizate. Mai mult decât atât, modul lor de industrializare a fost corelat cu o largă mobilizare socială și cu o expansiune a educației, condiții ce nu se regăsesc întotdeauna la statele lumii a treia. Cât despre pretinsa egalitate de șanse, chiar dacă într-o măsură extrem de restrânsă, ea a existat, în special pentru păturile joase și de mijloc ale societății.

Extinderea educației, crearea structurilor instituționale necesare participării politice (chiar dacă funcționarea acestora era riguros controlată), procesul de industrializare - toate sunt opera acestor regimuri. Aceste evoluții instituționale nu sunt extrinseci regimului, ci sunt tocmai cele ce au creat tensiunile majore în interiorul acestora. Societățile comuniste și sovietice nu erau pur și simplu societăți înapoiate sau subdezvoltate ce aspirau la modernitate; mai degrabă, ele erau societăți moderne sau aflate într-un proces de modernizare care, urmărind să se apropie de nivelul societăților dezvoltate, au selectat și totalizat elementele instituționale și ideologice iacobine ale modernității.

Astfel, revoluțiile împotriva regimurilor comuniste din Europa de Est și împotriva regimului totalitar din Rusia trebuie privite ca un protest împotriva unui tipar al modernității care nega, în practică, anumite componente pluraliste și liberale, în timp ce instituia, din punct

de vedere oficial, premisele lor centrale. Procesele revoluționare, ca de altfel și multe dintre încercările de reformă, împreună cu noile mișcări sociale și politice din ceea ce a fost odinioară URSS, au fost proteste împotriva unei interpretări deturate a modernității. Ele fac însă parte din însuși procesul de dezvoltare al civilizației moderne.

Tocmai aceste contradicții specific moderne, care au fost la originea acestor mișcări, ne pot oferi un început de explicație pentru faptul că diferitele grupuri conducătoare - nu numai cele de vîrf, ci și eșaloanele medii ale birocrației, armatei și forțelor de securitate - au renunțat atât de ușor la putere. Toate aceste grupuri fuseseră puternic mobilizate și suportaseră intense procese de socializare politică. Fiind cel mai intens socializate din punct de vedere politic, ele fuseseră mobilizate în numele a două orientări cu totul diferite. O direcție era cea iacobină: elementul escatologic transformat într-un dispozitiv totalitar de instituții. Ei erau socializați, de asemenea, în numele libertății, participării și democrației - chiar dacă aceste elemente erau subminate și înăbușite. Acest tip de socializare politică putea intensifica cu ușurință, în condiții prielnice, conștientizarea contradicțiilor existente între bazele legitimității regimului și activitatea sa. Este dificil de precizat cât de serios interiorizaseră grupurile respective aceste idealuri. Odată însă ce lucrurile începuseră să evolueze, iar impactul televiziunilor străine să crească, temele democratice și-au găsit cu ușurință ecoul dorit, tocmai datorită acestei socializări politice intense. Aceasta poate explica, parțial, puternica predispoziție a unor cagorii sociale largi de a asculta mesajele televiziunilor din Vest și impactul acestor mesaje.

Chiar dacă o explicație concludentă a prăbușirii regimurilor comuniste din Europa de Est trebuie formulată în termeni diferiți de cei ai revoluțiilor "clasice" ce au inaugurat programul politic al modernității, apar totuși unele similitudini: corelarea protestului popular cu luptele pentru putere la centru și inițiativa intelectualilor; locul deținut de protestul de principiu și accentul pus pe legitimitatea acestui protest. Toate acestea elemente centrale ale marilor revoluții. Toate acestea sunt caracteristici ale procesului politic modern, inaugurat de aceste revoluții. În ceea ce privește modul de evoluție al acestor teme, procesul de prăbușire a regimurilor comuniste prezintă similitudini interesante - conjugat însă cu diferențe semnificative în planul concret - cu anumite procese specifice societăților vestice contemporane, îndeosebi cu cele adesea etichetate drept "postmoderne": decharismatizarea centrelor puterii, decăderea viziunilor politice utopice ce vizează o transformare integrală a societății și a componentei lor ideologic-misionare. Chiar și atunci cînd credința în democrație și piață liberă prezintă asemenea componentă, ele sunt seconde de o tendință contrară de dispersare a orientărilor utopice; interesele legate de viață cotidiană și de sferele semiprivate ale vieții devin din ce în ce mai centrale.¹⁸

Faptul că prăbușirea acestor regimuri pare să dea naștere unor tendințe de evoluție spre un regim constituțional-democratic, spre societăți mai moderne, nu înseamnă că un asemenea proces de instituționalizare va fi ușor. În acest moment a devenit extrem de evident faptul că tranziția este un proces fragil. Nenumăratele capcane economice, puternicele turbulențe sociale și dizlocări

ce însotesc tranziția de la o economie comună centralizată la una de piață liberă, slăbiciunea tradițiilor democratice și constituționale, permanenta amenințare pe care o prezintă mișcările etnic-naționaliste și fundamentaliste - toate acestea au devenit din ce în ce mai vizibile. Persistă întotdeauna amenințarea unei prăbușiri economice și a anarhiei generale.

Cu toate acestea, asemenea probleme nu apar pur și simplu ca urmare a prăbușirii unor imperii "tradiționale", a tranziției de la un tip de societate "premodernă" la o societate pe deplin modernă și democratică, sau dinspre o modernitate deturnată spre o epocă de relativă liniște ce ar marca un anume "sfîrșit al istoriei". Turbulențele ce caracterizează istoria prezentă a statelor Europei de Est poartă mărturie despre unele probleme și tensiuni inerente modernității însuși, și despre potențiala fragilitate a întregului proiect al modernității. Aceste evoluții aduc la iveală tensiuni inerente procesului politic modern și care caracterizează într-adevăr acest proces. Cele mai importante sunt tensiunile dintre concepțiile diferite și adesea concurente asupra "voiștei generale", la care se adaugă relația dintre aceste concepții și reprezentarea intereselor distincte ale diferitelor sectoare ale societății. Este vorba, în ultimă instanță, de tensiunile dintre politicile aggregative și politica binelui comun, dintre articularea și agregarea unor interese diferite și a unor concepții diferite despre binele comun, dintre politica "rutinieră" și cea "revoluționară", pentru a folosi formularea lui Bruce Ackerman.¹⁹

Contra presupozitiilor multora dintre susținătorii modelului "opțiunii rationale", mobilizarea sprinjului în jurul

unor lideri sau programe, realizată prin intermediul unor partide sau mișcări sociale, nu se bazează pe simpla agregare a unor interese sociale discrete. O asemenea mobilizare se realizează prin articularea diferitelor concepții asupra binelui comun; aceasta joacă un rol deosebit în obținerea sprijinului politic. Această mobilizare se va centra adesea, după cum arată Alessandro Pizzorno, în jurul simbolurilor identității colective - identitate politică, socială sau etnică - cît și în jurul unor concepții despre binele comun al întregii societăți, strîns legate de componente sacre și primordiale ale legitimării.²⁰

Aceste tensiuni sunt inerente tuturor regimurilor moderne. În regimurile autoritare sau totalitare ele sunt înăbușite, dar niciodată înălăturăte. În regimurile constituțional-democratice relativ stabile, tensiunile sunt atenuate, dar ele continuă să mocnească, gata de a izbucni în situații de schimbări intensive. Tensiunile și potențiala fragilitate a regimurilor constituțional-democratice, în fond a tuturor regimurilor moderne, sunt sporite de faptul că acestea evoluează în conjuncturi interne și internaționale în continuă schimbare. Condițiile ce determină instituționalizarea și asigură continuitatea acestor regimuri sunt instabile prin ele însăși.

În orice conjunctură de schimbări rapide societățile moderne pot dezvolta tendințe contrare în raport cu evoluția proceselor ce susțin instituționalizarea, perpetuarea și continuitatea regimurilor democratic-constituționale. Asemenea situații provoacă mutații în definirea granițelor politicului,²¹ în ceea ce este considerat a fi domeniul specific al funcțiilor statului, în structura centrelor puterii, în gradul de acces al diferitelor

sectoare ale societății civile la aceste centre, în natura corelațiilor dintre sectoare și dintre acestea și stat, în tipul de interdependențe dintre diferitele sectoare ale societății.

Din punctul de vedere al construcției societății civile și al relației acesteia cu statul, în asemenea situații de tranziție, evoluțiile pot urma diferite direcții.²² Una dintre acestea se poate referi la dezvoltarea unor noi sectoare autonome ale societății civile, activizarea politică a acestor sectoare prin intervenția multiplelor elite sau contraelite, aparținând unor zone de mediere între stat și societate, inclusiv activizări de tip "vechi", cum ar fi corporile consultative sau dezvoltarea altora noi, adaptate într-o măsură mai mare sau mai mică dispozitivului instituțional democratic-constituțional.

În mod alternativ, procesul de "tranzitie" poate evolua într-o direcție foarte diferită. El poate conduce la subminarea condițiilor favorizante pentru construcția și menținerea unor regimuri constituțional-democratice. Tranzițiile economice și sociale continue pot cu ușurință schimba distribuția puterii în interiorul diferitelor sectoare ale societății, erodind multe centre autonome de putere și creând un vid de putere. Mai mult decât astăzi, politici precum cele legate de instituționalizarea statului bunăstării generale, al căror obiectiv inițial a fost de a slăbi centrele de putere semimonopoliste, pot conduce la o creștere a puterii politice și administrative a statului într-o asemenea măsură încît să erodeze centrele autonome de putere. După cum arătau Tocqueville, Marx și Weber, spectrul birocratizării tuturor sferelor importante ale vieții politice și sociale a bîntuit discursul politic al societăților moderne cu o intensitate sporită doar de apariția

regimurilor totalitare.

Și alte posibilități există. Multe dintre sectoarele existente ale societății civile, cu zonele lor complex interconectate, pot deveni impedimente în procesul de restructurare a relațiilor dintre societatea civilă și stat. Însă originea lor le-ar putea conduce treptat spre reprezentarea unor interese restrâinse, corporative și ascriptive, și ar putea slăbi acordul lor inițial cu privire la necesitatea dezvoltării unui nou cadru comun și a noi centre de putere. Finalmente, astăzi vechile structuri asociative cît și noile sectoare ale societății civile se pot dispersa, dînd naștere unor mase dezagregate. În foarte multe dintre aceste cazuri, asemenea procese au fost exacerbate de apariția unor noi comunități naționale și etnice, cu generarea unor conflicte extrem de distructive pentru ambele părți.

Asemenea evoluții și tranzitii - fie dinspre regimuri nondemocratice spre regimuri constituțional-democratice, fie în interiorul acestora din urmă - sînt strîns legate de tensiunile inerente procesului politic modern, între concepții diferite și adesea concurente despre voința generală și relația acestor concepții cu reprezentarea intereselor discrete ale diferitelor sectoare ale societății; tensiuni între politici aggregative și politici ale binelui comun, între politici revoluționare și de rutină.

În asemenea situații - ca și în multe altele ce implică schimbări radicale - confruntarea dintre diferite moduri de legitimare și diferite aspecte ale procesului politic modern devine extrem de acută. Toate aceste tensiuni și probleme devin foarte vizibile în procesele de tranzitie din estul Europei. Asemenea perioade de schimbare nu sînt ceva excepțional. Dimpotrivă, așa cum

am aratat mai sus, ele sînt extrem de comune în contextul lumii contemporane. Tocmai în asemenea perioade protestul devine o componentă majoră a procesului politic. Cele mai profunde obiective și mișcări de protest sînt cele în care articularea unor interese concrete de grup se coreleză cu promulgarea unor concepții diferite despre binele comun.

Faptul că aceste tensiuni se manifestă pretutindeni în regimurile moderne constituțional-democratice indică una dintre cele mai importante provocări ce stau în fața acestor regimuri: cum se poate crea un cadru comun în care diferențele viziunii despre binele comun să se concureze fără a submina funcționalitatea de ansamblu a sistemului. Ele ridică problema naturii bazei (sau bazelor comune), de acceptare a regimurilor democratic-constituționale - dincolo de acordul cu privire la regulile jocului - și a posibilității ca aceste elemente comune să existe în multiple sisteme de legitimare, fără ca unul dintre acestea să devină predominant.

Caracterul universal al acestor tensiuni indică faptul că o provocare majoră și permanentă la adresa regimurilor constituționale moderne o reprezintă nu numai asigurarea respectării acordului față de regulile jocului de către toți actorii politici, ci și capacitatea acestora de a integra protestul, de a redifini granițele politicului, de a transforma bazele legitimării acestor regimuri. Marile crize ale acestor regimuri - cum ar fi cea din anii '30 din multe societăți europene - se asociază de regulă cu un eșec în operarea unor astfel de transformări interne.

Regimurile constituționale ale Occidentului, în perioada de după cel de al doilea război mondial, spre deosebire de cele existente în perioada interbelică,

au demonstrat un grad înalt de autocorecție în ciuda numeroaselor temeri despre criza statului sau a capitalismului. Nici un regim democratic nu s-a prăbușit după cel de al doilea război mondial. Într-adevăr, tendința generală pare a fi contrară: evoluția regimurilor autoritare spre democrație (Spania, Portugalia, Grecia și, mai recent, America Latină). Similar, anumite state din afara Europei - India, Japonia, Israel - au fost capabile să mențină regimuri democratic-constituționale de la sfîrșitul celui de al doilea război mondial. La fel s-a întîmplat în cazul Germaniei și Italiei, unde prăbușirea democrației în perioada interbelică a fost cea mai dramatică.

Dar chiar și pentru aceste regimuri posibilitatea crizei sau a prăbușirii nu poate fi în întregime eliminată. Aceasta este cu astăzi mai adevărat pentru noile

regimuri constituționale ale Europei Estice. Fazele inițiale ale prăbușirii regimurilor comuniste - caracterul lor pașnic, ce le deosebește de marile revoluții clasice - sugerează faptul că și acestea demonstrează o asemenea capacitate de autocorecție. În același timp, turbulentele sociale ce însosesc aceste procese de tranzitie aruncă noi îndoieri asupra acestei capacitați. Aceste îndoieri sunt provocate nu numai de condițiile specifice acestor tranzitii, ci și de tensiunile inerente regimurilor moderne, în special celor democratic-constituționale. Astfel, evoluțiile din Europa de Est aruncă o lumină nouă asupra problematicii modernității, asupra inerentei fragilități a marelui proiect istoric și cultural al modernității.

Traducere de Miorița Cosmescu

NOTE

1. Despre revoluțiile moderne clasice, a se vedea: S.N.Eisenstadt, *Revolutions and the Transformation of Societies*, New York, MacMillan, 1970; idem, "Historical Sociology of Revolutions", în *International Social Science Journal* (în curs de apariție, 1992); M. Lasky, "The Birth of a Metaphor: On the Origins of Utopia and Revolution", *Encounter*, nr. 2, 1970, p.p. 35-45 și nr. 3, 1970, p.p. 30-42; idem, *Utopia and Revolution*, Chicago, University of Chicago Press, 1976. Despre modernitate și revoluții vezi, de exemplu, numărul special din 1989 al revistei *Social Research* intitulat "The French Revolution and the Birth of Modernity".
2. Vezi S. N. Eisenstadt, *Revolutions and the Transformation of Societies*, op. cit.
3. Despre rolul grupurilor de intelectuali în anumite revoluții a se vedea: A. Cochin, *La Révolution et la Libre Pensée*, Paris, Plon-Nourrit, 1924; idem, *L'Esprit du Jacobinisme* Paris, Press Universitaires de France, 1979; J. Baechler, prefață la *L'Esprit du Jacobinisme*.
4. Despre sanctificarea violenței în revoluțiile clasice vezi: S. N. Eisenstadt, "Historical Sociology of Revolutions", op.cit.
5. Despre elementele utopice în mariile civilizații și revoluții vezi: A. B. Seligman (ed.), *Order and Transcendence: The Role of Utopias and the Dynamics of Civilizations*, Leiden, E. J. Brill, 1989; M. Lasky, *Utopia and Revolution*, op.cit.; R. Saage, *Das Ende der Politischen Utopie?*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1990.
6. Despre elementele escatologice vezi: A. Seligman, *Order and Transcendence*, op. cit.; S. Friedlander, G. Holton, Leo Marx, E. Skolnikoff, (eds.), *Visions of Apocalypse: End or Rebirth?*, New York and London, 1983.

- Holmes and Meier, 1985; C. Lefort, *The Political Forms of Modern Society: Bureaucracy, Democracy and Proletarianism*, Cambridge, MIT Press, 1986; *idem*, "On Revolution", în *Democracy and Political Theory*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1988, p.p. 57-163; J. Dunn, "Totalitarian Democracy and the Legacy of Modern Revolutions - Explanation of Indictment?", în J. Dunn, K. D. Bracher, S. Avineri, (eds.) *Totalitarianism and After, International Colloquium in Memory of Jacob L. Talmon*, Jerusalem, 21-24 June 1982, The Hebrew University Magnes Press, 1984, p.p. 37-56; K. D. Bracher, "Turn of the Century and Totalitarian Ideology", în Dunn, Bracher și Avineri, *op. cit.*, p.p. 70-83; S. Avineri, "Different Visions of Political Messianism in the Marxist European Tradition", în Dunn, Bracher, și Avineri, *op. cit.*, p.p. 96-104. Asupra aspectelor liminale ale proceselor revoluționare vezi: S. N. Eisenstadt, "Comparative Liminality: Liminality and Dynamics of Civilization", în *Religion*, nr. 15, 1985, p.p. 315-338.
7. Din vasta literatură despre acest subiect, a se vedea, spre exemplu, Pietro Grilli di Cortona, "From Communism to Democracy: Rethinking Regime Change in Hungary and Czechoslovakia", în *International Social Science Journal*, May, 1991, p.p. 315-331.
8. G. Konrad, *Antipolitik - Mitteleuropäische Meditationen*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1985.
9. Despre componentele universaliste și misiunare ale marilor revoluții, vezi: R. Kosselek, "Historical Criteria of the Modern Concept of Revolutions", în S. N. Eisenstadt (ed.), *Futures Past - On the Semantics of Historical Time*, MIT Press, 1985; S. N. Eisenstadt, "Historical Sociology of Revolutions", *op. cit.*
10. Pentru analiza unor asemenea cazuri vezi: S. N. Eisenstadt, "Historical Sociology of Revolutions", *op. cit.*; J. A. Goldstone, *Revolutions and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1991.
11. Despre specificitatea procesului de prăbusire a regimului comunist vezi, în literatura occidentală, numărul special al revistei *World Politics*, din 1991 intitulat "Liberalisation and Democratization in the Soviet Union and in Eastern Europe"; S. N. Eisenstadt, "Center Periphery in Soviet Russia", în A. J. Motyl,
- (ed.), *Rethinking Theoretically about Soviet Nationalities*, New York, Columbia University Press (în curs de apariție, 1992).
12. Observații făcute de E. Gellner în seminarul despre fundamentalism, organizat de American Academy of Arts and Sciences, Chicago, Noiembrie, 1991.
13. Vezi numărul special al revistei *World Politics* menționat mai sus și S. N. Eisenstadt, "Center Periphery in Soviet Russia", *op. cit.*
14. Despre societatea civilă în imperiul tsarist vezi, spre exemplu: E. W. Clowes, S.D Kassow, J. L. West, (eds.), *Between Tsar and People*, Princeton, Princeton University Press, 1991.
15. Pietro Grilli di Cortona, "From Communism to Democracy", *op. cit.* și *Le Crisi Politiche nei regimi comunisti*, Milano, Franco Angeli, 1980.
16. În legătură cu conceptul de "centru", vezi E. Shils, *Center and Periphery, Essays in Macrosociology*, Chicago, Chicago University Press, 1975. Despre relația centru-periferie în pedioada modernă vezi: S. N. Eisenstadt, *Tradition, Change and Modernity*, New York, John Wiley, 1973 (capitolele 9-11) și *Post-Traditional Societies*, New York, W. W. Norton, 1972. Despre proiectul general al modernității, vezi: J. Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, Cambridge MIT Press, 1987.
17. N. Bobbio, *Il Futuro della Democrazia*, Torino, Giulio Einaudi, 1984 și postfața la *Profilo Ideologico del Novecento Italiano*, Torino, Giulio Einaudi, p.p. 177-185; N. Matteucci, "Democrazia e autocrazia nel pensiero di Norberto Bobbio", în *Per una teoria generale della politica- Scritti dedicati a Norberto Bobbio*, Firenze, Passigli Editori, 1983, p.p. 149-179. De asemenea vezi: E. Frankel, "Strukturdefekte der demokratie und deren unberwindung" și "Ratennmythos und sociale selbsbestinung", în E. Frankel, *Deutschland und die Westlichen Demokratien*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1990, p.p. 68-95 și 95-137. O critică puternică a ideii de "voiță comună" făcută în numele "emancipării" poate fi găsită la H. Lubbe, *Freiheit statt Emanzipationswang, Die Liberalen Traditionen und das Ende der Marxistischen Illusionen*, Zurich, Edition Interfrom, 1991.
18. În legătură cu unele aspecte ale evoluției "postmoderne", vezi: J. Habermas, "Die Neue Unübersichtlichkeit, Die Krise des

- Wohlfahrtstaates und die Euschoppung utopische-energien", în J. Habermas, *Frankfurt am Main, Suhrkamp*, 1985; A. Melucci, *L'invenzione del Presente, Movimenti sociali nella società complessa*, Bologna, Società Editori Il Mulino, 1982; *idem*; "The Symbolic Challenge of Contemporary Movements", în *Social Research*, Winter, 1985, p.p. 789-816; S. N. Eisenstadt, "Some Observations on Post-Modern Society", în Volker Bornschier et al. (eds.), *Diskontinuität des Sozialen Wandels*, Frankfurt, Campus Verlag, 1990, p.p. 287-296; C. Offe, "New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics", în *idem*, p.p. 807-809; Saage, *Das Ende der Politische Utopie?*.
19. A. Przeworski, "Democracy as a contingent Outcome of Conflicts", în J. Elster, R.
- Slagstadt, (eds.), *Constitutionalism and Democracy*, Cambridge, Cambridge University Press and Norwegian University Press, 1988, p.p. 59-81; Ackerman, "Neo Federalism?", p.p. 153-195; J. Nedelsky, "American Constitutionalism and the Paradox of Private Property", p.p. 241-275; J. Lambert, *Tocqueville et les deux democracies*, Paris, PUF, 1983.
20. A. Pizzorno, *I Soggetti del Pluralismo Classi Partiti Sindacati*, Bologna, Il Mulino, 1980.
21. Vezi: Charles S. Maier, (ed.), *Changing Boundaries of the Political*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.
22. Vezi: "Introduction" la S. N. Eisenstadt (ed.), *Democracy and Modernity*, International Colloquium on the Centenary of David Ben Gurion, Leiden, E. J. Brill, 1991, vii-xiv.

Jeffrey C. Isaac

Semnificațiile lui 1989 *

History has not an ultimate and absolute meaning; it has to be reinterpreted always, and so has to be the revolutionary years of 1989. The author criticizes the liberal interpretations, for their political and moral imperfections. The politics of anti-politics, the *Parallel Polis* of the East-European dissident movement and the civil society represent a concrete as well as a theoretical basis for an alternative interpretation, and a challenge for classic liberal institutional building. The East-European legacy of civil society is a necessary counterpart for the dilemmas and ambiguities of Western liberal institutions. The author is addressing the issue of reconciliating democratic liberal and civic initiative views.

"Istoria, ca o totalitate, poate exista numai în viziunea unui observator ce s-ar plasa în afara acesteia și în afara lumii. Istoria există, în ultimă instanță, doar pentru Dumnezeu."

Albert Camus

"Adeptul viziunii istorice nu recunoaște că tocmai noi suntem cei ce selectează și ordonează faptele istoriei... În loc de a recunoaște că interpretarea istorică încearcă să răspundă unei nevoi provenite din problemele și deciziile practice cu care ne confruntăm, acesta crede că... prin contemplarea istoriei am putea descoperi secretul, esența destinului uman. Istorismul e în căutarea cărării pe careumanitatea e destinată să pășească; el a pornit să descopere Cheia Istoriei sau Adevărul Înțeleșal Istoriei. Dar istoria nu are înțeles."

Karl Popper

In 1789 Vechiul Regim dispare în zgromotul meterezelor ce se prăbușeau¹. Inaugurând o epocă de revoluție democratică, revolta a atras atenția

* Această lucrare a fost inițial prezentată la coloquiul de "Teorie Politică" tinut de Departamentul de Politică al Universității Princeton, și la coloquiul "Democratizarea", tinut de Departamentul de Științe Politice al Universității Indiana. Textul este publicat cu acordul autorului.

Ce înseamnă, de fapt, toate aceste evenimente? Care este semnificația lor pentru cetățenii a ceea ce obișnuim să numim "Europa de Est"? Care este semnificația lor pentru democrații din întreaga lume în pragul unui nou secol? Istoria intelectuală de la 1789 pînă acum a dovedit imposibilitatea de a se ajunge la o interpretare unică a unor evenimente de o asemenea amploare. De două sute de ani scriitorii continuă să dezbată în jurul semnificației Revoluției Franceze. Pe măsură ce noi însine ne transformăm, pe măsură ce viața noastră politică și problemele ce rezultă din ea se reașeză, suntem în mod normal împinsă spre o reconsiderare a acelor momente și evenimente înțemeietoare, care ne-au modelat trecutul și care continuă să definească identitatea noastră politică. În acest sens, istoria nu are un înțeles ultim sau absolut; ea este continuu interpretată și reinterpretată în funcție de contextul istoric. Asupra acestui punct cea mai mare parte a filosofilor și istoricilor vor cădea de acord.

Există, desigur, o diversitate de interpretări posibile pentru 1989. Pentru moment se conturează un puternic consens în favoarea unei interpretări net liberale a acestuia. Cel mai faimos, într-adevăr celebru, exponent al acestui punct de vedere este un scriitor care, intoxicaț de Hegel, cu siguranță n-a apucat încă să învețe lecția istorismului. Francis Fukuyama, în influentul său eseu *Sfîrșitul Istoriei*, și mai apoi în cartea cu același nume, proclama că am fi ajuns la "sfîrșitul evoluției ideologice a umanității și la universalizarea umană"². Fukuyama nu este singur în entuziasmul său. Marc Plattner, coeditor al unei reviste recent apărute, *Journal of Democracy*, împărtășește și sprijină această viziune

afirmînd că ne găsim în acest moment într-o "lume dominată de un singur principiu de legitimare - democrația."³

Un asemenea optimism hegelian a fost atacat de numeroși democrați liberali. Jean-François Revel avertiza împotriva "unei mult prea grăbite presupunerii că mișcarea spre democrație ar reprezenta un fel de milenarism de sens contrar, o altă epocă de aur, sosirea regatului etern al istoriei".⁴ Probabil cea mai serioasă exprimare a acestei atitudini sceptice a fost articulată de Samuel P. Huntington: "A dori un blînd și milostiv sfîrșit al istoriei este uman. A spera că aceasta să se întâpte este nerealist. A miza pe apariția sa este dezastroso".⁵ Cu toate acestea, nu trebuie să fii neapărat hegelian pentru a susține că revoluțiile de la 1989 reprezintă triumful liberalismului. Într-adevăr, explicația sofisticată pe care Huntington o dă acestui "al treilea val" de transformări ale liberalismului democratic este unul dintre numeroasele eforturi de a dezvolta o politică realistă și constructivă, care să asigure triumful democrației liberale, triumf pe care Fukuyama se mărginea să-l trîmbujeze.⁶ În ciuda unor dezacorduri semnificative, mulți dintre analiștii liberali concluzionează că tranziția spre democrația liberală este principala chestiune pe agenda zilei.

Deși admit că există multe merite într-o astfel de interpretare liberală, consider că ea este imperfectă atât din punct de vedere politic cât și moral. Ea este politic deficentă pentru că marginalizează sau/și ignoră importante forme de politică practicate de opozitiile democratice est-europene, forme ce nu sunt acoperite în mod adecvat de liberalism. Ea este deficentă dintr-un punct de vedere moral pentru că,

precum *Journal of Democracy* și *East European Constitutional Review*, își concentrează atenția asupra modalităților optime de efectuare a unei tranzitii spre o democrație liberală stabilă și funcțională în Europa Centrală.

Cu toate acestea, ideea că 1989 a așezat Europa Centrală pe calea tranzitiei spre democrația liberală nu este împărtășită de mulți teoreticieni importanți din Occident. O asemenea interpretare pune prea mare preț pe reflecțiile gânditorilor estici, unii dintre aceștia fiind reputați pentru rolul jucat în opoziția democratică la comunism. János Kis, de exemplu, afirmă: "Alternativa care stă în fața Ungariei acum este de a crea o democrație constituțională și o economie mixtă de piață sau de a regresa economic și de a se balcaniza din punct de vedere politic. Șansele pentru prima alternativă sunt puține. Cu toate acestea, ea este singura șansă pentru generația următoare. Nu putem alege un alt teren, mai favorabil, pentru a realiza aceste valori ale libertății, egalității și fraternității. Trebuie să încercăm să folosim această minimă șansă, acum și aici".²¹

Adam Michnik a formulat frecvent o idee similară: nu există decât două alternative de viitor pentru Europa de Est: varianta vestică, a democrației liberale și a compromisului politic sau o decădere spre xenofobie și tribalism separatist.²² În sprijinul celei dintâi, el afirma: "... valorile liberale în epoca postcomunistă, valori codificate în scrierile lui John Stuart Mill, Alexis de Tocqueville și Hayek, își găsesc adevărata renaștere. Prin rezistența lor la comunism, aceștia redescoperă concepția libertății civile, aspirațiile spre parlamentarism, pluralism politic și cultural, spre toleranță

și idealul de a vrea o țară eliberată de orice formă de dictatură ideologică".²³ Georgy Konrád, a cărui carte *Antipolitics* a fost o veritabilă biblie a opoziției democratice la comunism, a rezumat probabil cel mai bine această înțelegere de sine a opoziției democratice: "De ce sănăt liberal? Pentru că sănăt sceptic în privința a tot ceea ce este uman, în privința ființei noastre colective; pentru că pentru mine nu există instituții, persoane sau concepe sacrosante sau deasupra oricărei critici... Pentru mine, liberalismul este, înainte de toate, un stil: mondern, civilizat, personal, ironic..."²⁴

Ce este de făcut în fața acestei convergențe aparente dintre unii cercetători vestici și foștii dizidenți comuniști în privința unei interpretări liberale a anului 1989? Există motive, cred, pentru a ne îndoia de acest entuziasm liberal împărtășit de intelectualii Europei Centrale. După cum nota un comentator, nu astă liberalismul ca doctrină filosofică și politică, ci liberalismul ca *attitudine* este cel ce a izbîndit și cunoaște renașterea la care se referează Michnik. "Liberalismul - scrie Szacki - apare în Europa de Est ca o utopie, ca vizionarea unei societăți bune ce se opune în modul cel mai izbitoare realităților sistemului comunism".²⁵ Sensul în care dizidenții de ieri se declară a fi liberați trebuie să fie "dezambalat"; cu alte cuvinte înțelegerea lor de sine nu trebuie preluată ca o evidență dacă vrem să înțelegem afirmațiile lor curente. Dincă de aceasta, nu trebuie absolutizate reprezentările lor despre o Revoluție pe care aceștia au înfăptuit-o. Cu mult timp în urmă, Tocqueville a arătat că revoluționarii pot avea reprezentări false despre evenimentele la care au participat. Consecințe neintenționate și posibilități prea repede esuate, par a fi trăsăturile inevitabile ale transformărilor revolu-

tionare. Chiar dacă afirmațiile lui Michnik și Konrád ne aduc informații importante, nu există motive pentru a le considera ca fiind ultimul cuvînd în această chestiune.

O modalitate de a pune mai bine în perspectivă presupusul triumf al democrației liberale ar fi de a descompune această idee într-un număr de presupozitii distincte, fiecare dintre acestea solicitând un examen separat. Întrebarea care se pune este, atunci, nu dacă liberalismul a triumfat sau nu, ci *în ce sens sau în ce sensuri a triumfat el*. Există cel puțin trei sensuri distincte în care se crede că liberalismul a triumfat. Și în fiecare dintre aceste sensuri liberalismul a triumfat într-adevăr, dar nu fără ambiguități.

Mai întâi, putem vorbi de un triumf practic al instituțiilor democratice liberale. Pare foarte clar că odată cu căderea regimurilor politice monopoliste ale comunismului s-a deschis calea unei configurații instituționale "poliarhice". Diferitele coaliții opozitionale de tip "forum civic" au lăsat locul unor negocieri la "masa rotundă" între liderii comuniști și elitele politice democratice cu privire la tranzitia spre o democrație liberală. Constituțiile - în unele cazuri definitive, în altele provizorii - au asigurat organizarea formală a funcțiilor publice și au prevăzut o serie de drepturi. Instituțiile liberal-democratice - separarea puterilor, alegeri competitive regulate, sistem de partide etc. - au prins viață. Partidele politice au înlocuit sau au cooptat mișcările democratice de opoziție, "agregând" revendicările politice și direcționându-le pe canale politice normalize și operaționale. Alegeri mai mult sau mai puțin libere și cinstite au fost înținute, și rotații guvernamentale normale au avut loc. În sens descriptiv, putem vorbi despre existența unui proces de

instituționalizare a democrației liberale, proces ce poate fi parțial explicat prin imperativurile structurale ale gestionării dezacordului politic la scară unei societăți moderne, complexe, și parțial prin solicitările financiare ale unei economii moderne de piață ce se integrează economiei capitaliste globale. Ar fi imposibil să se nege triumful liberalismului în acest sens.²⁶

Și totuși, procesul transformărilor politice din Europa Centrală este încă în curs. Foarte multe dintre chestiunile constitutionale fundamentale - cum ar fi restituirea proprietăților naționalizate sub comuniști, aşa numita "purificare" a vietii publice de vechile cadre ale partidului comunist, statutul nomenclaturii în general - rămân dificultăți semnificative. Transformările drastice și rapide ale vietii economice și, odată cu ele, declinul semnificativ al nivelului de trai al multora dintre cetățenii Europei Centrale a suscitat o stare de nemulțumire populară răspîndită, ce a alimentat proliferarea ideologilor șovine. Problema minorităților etnice, cronică în această regiune, a exacerbat manifestarea acestor ideologii. Cu alte cuvinte, populismul autoritar este un concurrent real pentru democrația liberală.²⁷ Poate tot astă de amenințătoare sunt incertitudinile legate de situația geopolitică a fostei Uniuni Sovietice și de dezmembrarea brutală a Jugoslaviei, amândouă sporind sentimentul de neliniște populară și alimentând fragilitatea procesului de instituționalizare democrat-liberală din țările Europei Centrale. Alternativa "tribală", împotriva căreia Kis și Michnik ne-au prevenit, continuă să existe.

Limitele succesului liberalismului în acest prim sens ne îndreaptă către un alt doilea sens în care am putea vorbi

de o victorie liberală: triumful liberalismului ca imperativ politic și etic. Puțini teoreticieni liberali ar putea să nege marile dificultăți ce stau în fața liberalismului est-european în prezent. Problema constă, cred, tocmai în aceea că acestea sunt considerate drept obstacole în calea proiectului de construire a unor democrații liberale și nu ca ridicind alternative plauzibile prin ele însese. Dintr-o astfel de perspectivă, chiar dacă succesul liberalismului nu este încă asigurat, alternativele la acesta sunt deja testate ca indezirabile. Oricare ar fi problemele sale, democrația liberală este - aşa cum sugerează faimoasa butadă a lui Churchill - cea mai puțin proastă formă de guvernare. Dacă dorim să trăim și să ne bucurăm de avantajele economiei moderne de piață, și dacă dorim să evităm starea de război civil într-o societate caracterizată prin tot felul de diferențe incriminabile, atunci democrația liberală rămîne încă la ordinea zilei. Ceea ce Holmes numește "construcție constituțională", iar Ackerman "construcție de stat" devine o necesitate presantă.

Există foarte mult adevăr în această opinie. Este imposibil să ai în vedere tragediile din Bosnia, apariția ideologiilor șovine în Slovacia, România și statele baltice, neliniștirea ascensiune a unor politicieni ca Jirinovski în Rusia sau a retoricii antisemite a lui Csurka în Ungaria și să te îndoiescă de dezirabilitatea constituționalismului liberal. Valul anticomunist al "vînătoriei de vrăjitoare" care a inundat dezbatările politice, amenințând să înfunde societățile Europei Centrale în mocirla unor amare incriminări reciproce pe seama trecutului și să ofere teren demagogiei politice, nu face decît să sublinieze importanța unor libertăți civile tipic liberale, cum ar fi

presupoziția de nevinovătie și nevoia de proceduri juridice legale.²⁸ Modul lipsit de înțelegere, și adesea ostil, în care minoritățile naționale și religioase au fost tratate evidențiază importanța toleranței librale.²⁹

Așa cum argumenta Ulrich Preuss, două concepții concurente asupra cetățeniei continuă să-și dispute pozițiile în societățile Europei Centrale: o concepție civică, care acordă calitatea de cetățean tuturor celor ce se supun unei legi comune, și o concepție etnică, care definește cetățenia în termenii apartenenței la un anumit grup etnic sau național.³⁰ Concepția din urmă este profund ostilă modelului procedural pe care se bazează guvernarea reprezentativă de tip liberal. Făcîndu-se ecoul scrierilor lui Carl Schmitt, această concepție face apel la o voință populară omogenă din punct de vedere etnic, îndreptată împotriva tuturor "intereselor speciale" - minorități naționale, capitalul străin, politicieni - care sunt considerate că ar sta în calea unei suveranități populare autentice.³¹ O asemenea viziune, nu lipsită de succes în statele Europei Centrale de azi, este pur și simplu o versiune de dreapta a "democrației totalitare", identificată cu mult timp în urmă de Jacob Talmon.³² În lumina tuturor acestor fapte este greu să nu fii de acord cu judecata lui Stephen Holmes: "Cea mai dificilă problemă cu care se confruntă astăzi țările Europei de Est este crearea unor guvernări capabile să conducă procese de reformă eficiente, fără să piardă încrederea populației și fără să devină greu de a fi trase la răspundere de către aceasta prin proceduri democratice. Cel mai important pericol politic este spiritul antiparlementar... De unde nevoia acută, în Europa de Est, de a preveni

acapararea sprijinului popular de către anumiți lideri extraparlamentari în baza unor forme de legitimare nedemocratice și neelectorale"³³

În acest sens procesul de democratizare liberală este un imperativ etico-politic. Pentru că singura alternativă macropolitică pare a fi o combinație între autoritarism, război civil și declin economic.³⁴ Dar chiar și în acest sens, unele amendamente se impun. Care este, în realitate, relația dintre proiectul liberal și celelalte alternative pe care liberali precum Holmes și Ash le prezintă ca negative? Sunt aceste alternative pur și simplu obstacole ce ar trebui depășite? Încearcă ele să răspundă preocupărilor presante ce derivă din inadecvările procesului tranziției liberal-democrate în sine, în special problemelor cronice ale dislocărilor economice și alienării politice?³⁵ Pot fi aceste provocări atât de simplu îndepărtate? Pentru obiectivele limitate ale argumentării mele îmi voi permite să las la o parte ceea ce am putea numi alternativa populistă autoritară, pentru că ea este în mod evident antiliberală și antidemocrată, o alternativă căreia trebuie să i te opui oricăt de viabilă ar putea aceasta părea din punct de vedere politic. Dar nu există oare alte alternative reale la democrația liberală? și nu ar putea o formă mai radical democrată juca același rol în combaterea populismului autoritar?

În acest moment lucrurile devin mai complicate, și ne îndreptăm spre cel de-al treilea sens în care democrația liberală poate fi declarată ca triumfătoare, nu doar ca un efect practic al unor cerințe structurale, sau ca un imperativ etico-politic, ci ca reușită a opoziției democratice la comunism. Să ne întoarcem la cîteva din presupozitiile istorice citate mai

înainte, precum aceea că nu a fost vorba despre "o revoluție de inovare totală, ci mai degrabă de înlăturarea unui experiment eşuat în favoarea unui model deja existent", sau că "obiectivul comun a fost nu doar îndepărtarea unor ticăloși, ci construirea unei democrații liberale"³⁶ Cei mai mulți comentatori liberali nu au oferit prognoze, ci o interpretare istorică retrospectivă a evenimentelor din 1989, astfel că instituțiile democrat-liberale apar ca un obiectiv intenționat al revoluțiilor, sau cel puțin al celor mai avansați lideri democrați ai acestora. O asemenea viziune pur și simplu reia un şablon al gîndirii secolului al XIX-lea, o schemă progresivistă prin care forțele eliberatoare sunt opuse forțelor reaționare, reformatorii liberal-democrați sunt contrapuși comuniștilor reaționari, aliați cu ideologii naționaliști; succesul revoluționar opus eșecului reaționar.

Ca și în celelalte două sensuri discutate mai sus, și în acest al treilea sens putem afirma că există o doză mare de adevăr în opinia care consideră că democrația liberală a fost unul dintre obiectivele revoluționarilor. Afirmațiile lui Michnik, Kis sau Konrád citate mai sus sporesc plauzibilitatea acestei teze. La un nivel mai profund, organizațiile principale de opoziție democratică din Europa Centrală - Mișcarea pentru Libertăți Civile și, mai tîrziu, Forumul Civic din Cehoslovacia, Opoziția Democrată din Ungaria, Comitetul Autoapărare Socială și Solidaritatea din Polonia - au cerut, încă din 1989, să se pună capăt guvernării comuniste și să se înstituie o democrație liberală pluripartidistă, revendicări care reflectă pozițiile dintotdeauna ale conducerilor acestor mișcări, mulți dintre aceștia începîndu-și activitatea ca dizidenți și

activiști pentru drepturile omului.³⁷ La un nivel și mai profund, dacă examinăm scările majore ale principalilor dizidenți intelectuali - Havel, Konrád, Michnik, Kurón, Kis - nu este greu să ne dăm seama că una dintre temele frecvent reluate este nevoia de a limita puterea, o temă de puternică rezonanță liberală.

Dar chiar și în acest caz lucrurile sunt mai complicate. Pentru că dacă cercetăm mai atent aceste concepții, vom descoperi că, deși ele sunt în mod evident democratice, nu este tot așa de evident că ele ar fi *liberal* democratice. Aceasta nu înseamnă a afirma că ele ar fi antiliberale.³⁸ Ideile liberale despre libertatea individuală și instituțiile guvernării constituționale sunt, desigur, considerate drept componente necesare ale libertății și demnității umane. Dar, pentru mulți dintre acești gînditori, ele nu sunt și suficiente. Există, am putea spune, o "plusvaloare" democrată pe care o interpretare pur liberală a lui 1989 o ignoră.

Acest fapt este neglijat de către gînditorii liberali. Ackerman, de exemplu, apreciază și critică, în același timp, viziunea despre "antipolitică" împărtășită de personalități precum Konrád sau Havel. Rezistența acestora la totalitarism a fost meritorie. Dar apelul lor la integritatea umană - susțină în continuare acesta - nu este un obiectiv suficient de practic atunci cînd se are în vedere construcția instituțiilor liberale. "Disprețul heideggerian pe care Havel îl manifestă pentru Iluminism în general, și pentru mentalitatea comunista occidentală în special, are o conotație autoritară". Într-adevăr, însăși ideea de "a trăi în adevăr" - însemnă al opozitionei democratice - "devine nemijlocit primejdioasă dacă acest adevăr este

îmbrățișat cu o îndîrjită pasiune filosofică."³⁹ Ceea ce Ackerman înțelege prin această "îndîrjită pasiune filosofică" poate fi explicitat printr-o observație similară oferită de Timothy Garton Ash: "Acum aşteptăm foarte mult de la politicienii unei democrații parlamentare funcționale. Dar «a trăi în adevăr» nu intră în aşteptările noastre. În realitate, esența politicii democratice ar putea fi mai degrabă descrisă prin «a lucra cu jumătății de adevăruri». Democrația parlamentară este, în esență sa, un sistem concurențial de limitare reciprocă a posibilității de a minți, în care fiecare parte încearcă să prezinte o parte a adevărului ca și cum ar fi întregul adevăr."⁴⁰ Ash explicitează ceea ce Ackerman afirma implicit: prea multă integritate, constițăț morală și "autenticitate" reprezentă o pacoste pentru democrația liberală, care are nevoie de o anumită "degajare" în privința adevărului și onestității, dacă se vrea ca ea să funcționeze într-adevăr.⁴¹ Cea mai elaborată argumentare în această direcție a fost prezentată de Elisabeth Kiss, care afirmă că, deși orientarea "antipolitică" îmbrățișată de liderii opozitionei democratice a jucat un rol important în a inspira și organiza rezistența la comunism, această viziune este insuficientă pentru a face "să meargă" o politică normală, de rutină într-o societate complexă. "Noua ordine socială care va emerge în Europa Centrală și de Est, și măsura în care ea va alimenta aspirațiile democratice, va depinde într-o mare măsură de guvernare, parlament și partide". Cum "antipolitică" opozitionei reneagă aceste instituții în favoarea unor căi mai autentice, ea "se aplică prost într-o epocă postcomunistă"⁴². Kiss atacă direct problema, afirmând că 1989 este realizarea intențiilor opozitionei, dar subliniind totodată tensiunile dintre

funcționarea democrației liberale, odată instituită, și aspirațiile celor mai decisi luptători împotriva comunismului. Cu acestea în minte ne vom întoarce la afirmația lui Holmes, după care principala sarcină care stă în fața liberal-democraților este "de a împiedica liderii extraparlamentari să-și asigure suportul public în baza unor forme de legitimare nedemocratice și neselectorale". Întrebarea e simplă. Sînt antidemocratice toate încercările extraparlamentare de a construi suportul public pe baza unor forme neselectorale de legitimare? Sau: există forme de politică democratică care sunt democratice tocmai prin aceea că merg dincolo de instituțiile electorale și parlamentare? Ceea ce voi încerca să demonstreze este că există asemenea forme politice, și că ele au fost experimentate de opozitiona democratică. Importanța neconjuncturală a unor asemenea forme de politică s-ar putea număra printre numeroasele semnificații ale anului 1989.

Din nou despre "politica antipolitică"

In foarte multe privințe, opozitionile democratice din Europa Centrală pot fi considerate ca animate de principiile liberale ale neutralității statului, legalității, responsabilității față de cei guvernați și inviolabilității vieții private. Confruntate cu guvernarea autoritară și represivă a statului comunista, aceste opozitioni democratice au debutat prin a fi mișcări pentru drepturile omului, înfățișînd abuzurile puterii, adresînd petiții în sprijinul unor revendicări concrete și facînd publice flagrantele încalcări ale drepturilor omului, recunoscute deopotrivă de legile internaționale și de constituțiile comuniste.

Asemenea inițiative implicau o formă mult mai radicală de practică politică. Caracterul politic al unor asemenea inițiativelor derivă din simplul fapt că într-un stat totalitar orice acțiune independentă dobîndeia nemijlocit o importanță politică, cel puțin prin aceea că eroda în mod implicit monopolul partidului comunist asupra formelor de legitimare politică. În acest sens, ele trebuie privite ca nefiind mai mult decât o tactică sau, în cel mai bun, caz o strategie de a realiza în timp o anumită deschidere democratică și liberală a societăților respective. Dar ceea ce a ajuns să fie cunoscut sub numele de "politica antipolitică", oricare ar fi fost motivațiile sale initiale, s-a dovedit a fi mai mult decât o strategie. Ea s-a dezvoltat într-o formă alternativă de a vedea politica. Propriile sale mijloace - ce au fost întotdeauna examineate cu scrupulozitate - au devenit scopurile sale. "Politica antipolitică" a fost, pe scurt, ceea ce ea a făcut efectiv. Si ceea ce a făcut a fost organizarea unor forme de solidaritate și asistență pentru cei persecuati și marginalizați în condiții de constrîngere extremă.⁴³ Un puternic etos de solidaritate și participare a fost necesar pentru a susține asemenea inițiative în fața represiunii statale și în fața indiferenței, dacă nu chiar a ostilității maselor. Așa cum se preciza într-unul dintre apelurile Comitetului Polonez de Autoapărare: "Activitatea socială independentă ce a renăscut în cursul ultimilor ani se bazează, înainte de toate, pe organizarea opiniei publice autentice, pe apărarea împotriva represaliilor și pe suspendarea monopolului statului în privința difuzării informației. Participarea la aceste activități este deschisă oricui...

Este necesar să ne organizăm pentru a ne apăra drepturile".⁴⁴ În ce fel această practică de organizare a societății civile împotriva statului, în scopul "apărării drepturilor cetățenești", presupune o formă nonliberală dar democratică de politică? Voi sugera un răspuns la această întrebare analizând o singură inițiativă: gruparea cehoslovacă pentru drepturile omului Charta '77.

După cum este bine cunoscut, Charta '77 s-a constituit în 1976 ca o comunitate ad-hoc de indivizi ce încercau să protesteze împotriva arestării unei trupe rock de avangardă, numită "Oamenii de plastic ai universului". Charta s-a format în ideea redactării unei declarații de protest ce apela la principiile de legalitate stipulate de Acordul de la Helsinki, pe care regimul cehoslovac îl semnase. Ea va deveni însă curând nucleul unor inițiative având ca obiectiv democratizarea societății cehă.⁴⁵

Dintronumite perspectivă, Charta '77 a fost o declarație de protest, pentru că ea respinge dintru-început orice fel de organizare și apartenență formală. Oricine ar fi semnat Charta devine, prin acest act, un "chartist"⁴⁶. Chartiștii se considerau mai mult ca o "inițiativă civică" decât ca o "opozitie" (în sensul clasic) sau o "mișcare".⁴⁷ Așa cum se stipula într-un document al Chartei, o inițiativă civică este o "inițiativă comună ce unește cetățeni de toate vîrstele, convingerile, orientările politice și confesiunile religioase. Aceștia sunt legați printr-un simț al responsabilității publice pentru ceea ce se întâmplă și prin hotărirea de a acționa pentru a îndrepta prezenta stare nemulțumitoare a lucrurilor".⁴⁸ O inițiativă civică este o formă de asociere voluntară, deschisă oricărui obiectiv, un exercițiu de responsabilitate civică pentru

"starea lucrurilor". Dar ea nu este un grup de interese sau o mișcare de masă, pentru că evită organizarea formală și nu vizează puterea politică. Ea operează în sfera societății civile, independent de instituțiile oficiale și politice propriu-zise, și caută mai degrabă să influențeze "opinia publică" decât să exercite în mod direct puterea politică.

În multe cazuri, această concepție despre inițiativa civică a fost adoptată ca o necesitate strategică, în dorința de a evita o confruntare deschisă cu puterea statului totalitar.⁴⁹ Dar ea reflectă și o modalitate specifică de înțelegere teoretică a politicii moderne, elaborată în mod coerent de către documentele Chartei. De exemplu, în "Scrisoarea deschisă către Mișcarea Britanică pentru Pace" (1984) se afirma: "Charta '77 nu constituie o mișcare în acceptiunea normală a termenului (și aceasta nu pentru că "strugurii ar fi prea acri" pentru o mișcare criptoopoziționistă ce ar vegeta în sinul unei societăți totalitare, ci pentru că încercăm să promovăm în mod consecvent noua formulă politică, în baza convingerii că ea ar putea reprezenta un factor nou în depășirea actualei crize politice și morale globale). Charta '77 este mult mai preocupată de a promova și de a extinde acel simț al responsabilității înainte menționat, decât de a deveni o mișcare de masă și de a-și asigura un număr cât mai mare de adepti; ea cu greu s-ar putea afla în poziția de a-și propune anumite obiective politice specifice, cel puțin nu în sensul în care termenul «politică» a fost înțeles pînă acum".⁵⁰

Această idee a fost subliniată și mai insistent într-unul dintre cele mai serioase și semnificative documente ale Chartei: "Declarația cu ocazia celei de-a 8-a aniversări a Chartei '77". Charta

respinge principiul organizării politice formale, se arată în acest document, și nu-și propune obiective politice, dar nu din considerente de oportunism sau necesitate strategică. Ea procedează astfel pentru că "scopul său este într-adevăr fundamental diferit. El este mai profund și mult mai cuprinsător: a reabilita oamenii ca adevărați subiecți ai istoriei... (ceea ce) prin însăși natura sa transcende radical cadrul simplelor schimbări în sistemul puterii, respectiv o eventuală schimbare a ideologiei oficiale sau al unui grup de conducători cu un altul. Acest efort reprezintă o sursă de critică potențială în raport cu orice sistem, căci orice sistem, chiar și cel mai bun, ascunde în sine o tendință de a se ridica deasupra indivizilor. De aceea, Charta '77 are un obiectiv valabil în orice circumstanță".⁵¹ Trei idei principale sunt exprimate în acest document: a) există o criză globală a responsabilității politice și morale; b) participarea cetățenilor de rînd este necesară pentru a depăși această criză; c) aceasta face din Charta '77 un set de principii și o sursă de inițiativă în raport cu "orice circumstanță", un răspuns nu doar la totalitarism, ci la o criză a politicii moderne în general.

Aceste idei au fost mult timp asociate cu scrisorile lui Václav Havel. Dar extraordinara diversitate a documentelor Chartei demonstrează că oricât de influent ar fi fost Havel, aceste idei deveniseră larg răspîndite printre membrii opozitionei democratice cehă. Într-adevăr, chiar dacă Charta cuprindea indivizi de orientări politice foarte diferite - democrați radicali, socialisti democrați, comuniști reformiști, trokiști independenți, liberali, conservatori religioși - prin însuși caracterul inițiativelor Chartei s-a ajuns la o remarcabilă convergență și la o

înțelegere comună a formei politice a acestor activități. Se vorbea despre "o politică antipolitică", despre o anumită responsabilitate și inițiativă morală care trece dincolo de sfera politică în "sensul său ușual" sau în "acceptia sa comună".⁵² Era vorba de o politică republicană cu rezonanțe din scrisorile lui Hannah Arendt.⁵³ Ea era antiideologică, în sensul că esențiale, pentru chartiști, erau mai puțin motivațiile și obiectivele acțiunii, cît mai degrabă însuși modul de desfășurare a acțiunii. Era un efort îndreptat spre "un nou tip de politică sau, mai degrabă, spre o redescoperire a ceea ce altădată fusese înțeles prin termenul de «politică», spre un mod de a practica politică astăzi aproape definitiv uitat" - un efort de a refuza ideea de cetățean.⁵⁴ Aceste teme au fost dezvoltate de către Václav Benda într-un eseu remarcabil, intitulat *The Parallel Polis*, ce a fost inițial publicat în samizdat (1978) și a generat o dezbatere aprinsă în rîndul opozitionei democratice cehă.⁵⁵ O serie de teme importante au apărut în cursul acestei dezbateri.

Mai înțîi, democrații cehi priveau politică în termeni nonstrategici, chiar dacă nu antistrategici. Urmărind întotdeauna obiective specifice - într-adevăr, în refuzul lor de a adopta ideologii grandioase au transformat particularismul într-o virtute - ei nu aspirau să influențeze prea mult politică publică. Pentru ei, politică era mai degrabă un mod de a fi, și acționând astfel sperau să-și poată exercita într-un mod concret puterea și să-și afirme demnitatea. După cum scria despre "cetatea paralelă" Ivan Jirous, directorul muzical al trupei "Oamenii de plastic" și un important militant cultural de orientare radicală: "Obiectivul său nu este lupta pentru putere. Scopul nu este

de a înlocui o putere printr-o alta, de un alt tip, ci mai degrabă să se creeze, sub această putere - sau dincolo de ea - o structură ce respectă cu totul alte reguli, și în care vocea puterii dominante să răzbătă doar ca un ecou neînsemnat al unei lumi organizate într-un mod cu totul diferit.⁵⁶ Este totuși foarte important să reamintim că acest "mod cu totul diferit", la care autorul se referea, era ucigașoarea și represiva domnie a unui sistem totalitar în decădere. Punctul acesta de vedere are, poate, o relevanță mai largă. În fața unui sistem politic a cărui putere părea asigurată, și care era incapabil de o transformare radicală, autorul insista asupra necesității de a crea o "cetate" independentă, sub el și dincolo de el. Asemenea comunități nu erau orientate în mod direct împotriva statului și a sistemului politic oficial; activitățile pe care acestea le susțineau reprezentau "scopuri în sine. Prin acestea, tendința inherentă a fiecărui om de a crea lucruri valoioase se putea realiza. Dând sens proprietiei lor existențe și vieții celor apropijați, oamenii erau în stare să reziste zădăniciei care amenință să-i îngheță".⁵⁷

Ladislav Hejdanek exprima o idee asemănătoare: "O asemenea regenerare (democratică) este posibilă doar sub forma inițiativelor libere a unor indivizi, sau a unor grupuri restrânsse, care sănătății să sacrifice ceva în interesul unor valori și scopuri mai înalte... Începutul oricărei independențe este a-ți lăsa viața în serios, hotărind pentru ce anume merită să-ți assumi responsabilitatea, fiind dispus să-ți consacri energia, munca și viața pentru ceva valoros, sau, mai corect, pentru *cineva* valoros.⁵⁸ Originea arendtiană a acestor teme - a crea valoare, a rezista zădăniciei, a regenera democrația - este evidentă.

Chartiștii își înțelegeau atitudinea ca o formă de rezistență în fața dezrädcinării și a înstrăinării specifice universului totalitar și vieții moderne în general.

Chartiștii își descriau propria comunitate ca pe o mică "insulă într-un ocean apatic", "vîrful vizibil al unui iceberg" de nemulțumire.⁵⁹ Pentru chartiști, insularitatea "cetății paralele" era una dintre primele sale virtuți. O asemenea insularitate permitea protecția împotriva unui stat represiv, dar, în același timp, ridică "ziduri de apărare" în jurul unor activități care, altfel, erau în primejdia de-a fi "înghiște" de conformismul și consumerismul societății industriale moderne.⁶⁰ Havel scria: "Mi se pare că noi toti, cei din Est și din Vest, ne aflăm în fața unei sarcini fundamentale din care toate celelalte scopuri ar trebui să derive. Sarcina este de a rezista cu vigilență, înțelepciune, atenție și, în același timp, cu totală devoție, la fiecare pas și pretutindeni, tendințelor iraționale ale unei puteri anonime, impersonale și inumane - puterea ideologilor, a sistemelor, a aparatelor, a birocratilor, a limbajelor artificiale și a sloganelor politice".⁶¹

Insula de angajament civic și solidaritate improvizată de democrații cei reprezenta, pentru aceștia, cea mai eficientă cale de a încerca o asemenea rezistență. Curajul și convingerea demonstrează de cetățenii unei asemenea insule să distingea de marea masă ce-i încunjoară, amenințând să-i îngheță. Caracterul imediat al obiectivelor, și forma nemijlocită de apartenență la comunitate, au reușit să-i lege pe acești oameni într-un mod în care o organizație de masă nu ar fi putut niciodată să o facă. Acești cetățeni puteau să se vadă și să se cunoască reciproc. Puteau experimenta

direct rezultatele acțiunii lor. Își puteau afirma personalitatea prin această formă de cetățenie. Cine erau acești cetățeni? Artiști, scriitori, istorici - persecuți, subestimați, trăind în insecuritate - dar și vînzători, casnice, chiar și lucrători din fabrici. Ei provineau din toate sferele vieții, și ceea ce îi deosebea de ceilalți erau convingerile principiale și nu originea sau statusul lor social.⁶²

Charta '77 și cei asociați acesteia nu constituiau o elită în sensul convențional. Erau o elită doar prin aceea că erau legați prin refuzul comun de a se lăsa înghiști de conformismul ce îi încunjoară. Membrii ei "trăiau în adevăr" acolo unde cei mai mulți trăiau în minciună. Acolo unde cei mulți trăiau ca niște supuși, acceptând o societate ce îi priva de orice putere, executând ritualuri de obediță în ciuda lipsei lor de încredere, chartiștii trăiau ca *cetățeni* ce aveau curajul propriilor convingeri. Cu toate acestea, chartiștii refuzau să se considere ca un tip superior de persoane, așa cum refuzau să-i considere pe cei mai conformiști și mai "normali" ca fiind în ei însăși coruși. Așa cum arăta Václav Havel în faimosul său ese Puterea celor fără de putere, este absolut imposibil să distingi între membrii conformiști ai societății și cetățeni cu adevărat independenți pentru că linia ce separă aceste două categorii "trece prin fiecare persoană". Fiecare este, într-o anumită măsură, în complicitate cu funcționarea structurilor actualei societăți de masă, și nimeni nu este atât de definitiv prizonierul acestora astfel încât să fie incapabil de independență în unele circumstanțe. Granițele ce separă insula de mare sunt mereu în mișcare. Și, în același timp, ceea ce leagă insula de mare variază mereu. Havel susținea: "Este probabil neadevărat

să afirmi că există o mică enclavă de oameni *complet independenti* într-un ocean de *oameni complet dependenti*, fără nici o interacțiune între aceștia. Există o enclavă de indivizi *relativ independenti*, care treptat, cu perseverență și cu pași mărunți, îmbogățesc mediul lor *relativ dependent* prin semnificația moral provocatoare și spiritual eliberatoare a independenței lor".⁶³ În acest fel, "cetățile paralele" nu se închid complet în ele însеле, în ciuda insularității lor.⁶⁴ Ele acționează dincolo de granițele proprii, având un "efect de iradiere" asupra mediului lor, un efect generat de forța exemplului propriu, prin stînjeneala celor ce refuză să acționeze, prin presiunea morală indirectă exercitată împotriva regimului. În același timp, ei descoperă forma adecvată de manifestare a responsabilității politice, și anume: inițiativa civică a unor ființe umane concrete, ce acționează în mod autonom, gîndesc și vorbesc în nume propriu.⁶⁵

După cum a devenit clar, inițiativele independente ale Chartei '77, în special susținuta dezbatere cvasipublică despre forma de opozitie (și care a constituit, probabil, cea mai importantă dintre inițiativele sale), implicau o anume teorie despre puterea democratică a cărei expresie de maximă convergență se află în faimoasele eseuri ale lui Václav Havel Puterea celor fără de putere și Politica Conștiinței. Din acest punct de vedere, totalitarismul este versiunea extremă, cea mai distrugătoare și grotească, a unei tendințe mai generale a societății moderne de a supune indivizi față de "irationalitatea unei puteri anonime, impersonale și inumane - puterea ideologilor, a sistemelor, a aparatelor, birocratiei, limbajelor artificiale și a sloganurilor politice". Cu alte cuvinte, politica

modernă, inclusiv politica democratică liberală, este o politică de atrofie a civismului, justificată prin avantajele uneori palpabile, adesea iluzorii - ale unei societăți de masă. După cum afirma Havel, omul este tratat ca "un membru obedient al unei turme consumatoare"; în locul unei participări libere la luarea deciziilor, unei participări libere la viața politică și unui progres intelectual liber, tot ceea ce li se oferă actualmente oamenilor este posibilitatea de a alege liber ce mașină de spălat și ce frigider și-ar dori să cumpere".⁶⁶ Chartiștii, în acord cu liberalii radicali precum John Dewey și Hannah Arendt, văd în aceasta un tîrg faustian care condamnă individul modern la o viață de pasivitate, conformitate și irresponsabilitate politică. Acceptarea totalitarismului este doar forma extremă a unei asmenie irresponsabilități, dar nu este nici pe departe singura. Căci problemele drepturilor omului, dezastrele ecologice, insecuritatea economică, amenințarea războiului indică nevoia unei inițiative civice orientate împotriva modului de a fi al societății industriale.

Acest sens larg al responsabilității civice a animat opoziția democrată cehă și - lucru ușor de demonstrat - tot acesta este cel care a jucat un rol important în animarea celorlalte opoziții democratice din țările central-europene. Această înțelegere a responsabilității i-a făcut să reziste puterii totalitare și să apere instituțiile liberal-democratice. Dar aceeași viziune i-a făcut să considere aceste instituții insuficiente, în măsura în care "fiecare sistem politic, chiar cel mai bun, ascunde în sine tendința de a se ridica deasupra oamenilor".⁶⁷ Prin urmare, democrația liberală, ca sistem politic, este și ea susceptibilă de o astfel de evoluție. Cu toate acestea, în ciuda criticii aduse politiciei de partid liberal-democratice,

precum și "tehnologiile sale de putere", chartiștii recunoșteau valoarea constitutionalismului liberal, recunoscînd totodată și limitele acestuia într-o epocă de consum și de putere a birocrației. Ambele puncte de vedere și-au găsit locul în scrierea deschisă adresată de Charta '77 mișcării britanice pentru pace: "Poziția dumneavoastră particulară în legătură cu structurile democratice clasice și cu mecanismele politice este foarte aproape de sensul și forma propriilor noastre eforturi. Dar și în această privință trebuie să subliniem, din nou, convingerea noastră profundă că aceste structuri constituie o bază vitală a cărei negare sau falsificare a provocat întotdeauna neajunsuri foarte mari; în același timp, suntem conștienți că declinul acestor structuri a contribuit mult la actuala criză globală, că fără un răspuns radical nou și fără transformări regeneratoare nici o ieșire din actuala criză nu va putea fi găsită".⁶⁸ Instituțiile democratice, cu alte cuvinte, sunt o "bază vitală" pentru libertatea umană. Dar ele trebuie completate, revigorate prin "impulsuri radical noi", inițiative civice care să pună în discuție modul în care aceste instituții funcționează de regulă, și să contracareze degradarea de care sunt întotdeauna amenințate.

Inițiativa civică și democrația liberală

Așa cum am sugerat înainte, în foate multe privințe ideea unei inițiative civice care să reziste unei puteri irespisibile pare a fi liberală. Ea insistă asupra importanței de a pune anumite limite în calea exercitării autorității colective. Ea valorizează instituțiile politice democratice. Accentul pus pe

importanța protestului și a dizidenței este, desigur, în acord cu teoria politică liberală și cu practicile constitutionalismului liberal.⁶⁹ În toate aceste privințe politica opoziților democratice central-europene se încadrează în "parametrii" liberali. La un nivel mai profund, imperativul de "a trăi în adevăr" pare perfect consistent cu ideea lui Rawls după care există o multitudine de cai pentru a trăi o "viață bună", și cel mai mare rău în politică este de a face ca una dintre acestea să devină obligatorie.⁷⁰ Căci "antipolitică" societății civile era în mod explicit, voluntar și pragmatic insulară. Chiar dacă deschisă tuturor celor ce s-ar fi arătat interesați, ea nu intenționa nicidcum să absoarbă mase mari de oameni într-un proiect politic hegemonic, cu atât mai puțin să-i constrângă pe aceștia să trăiască "autentic". De aceea ea se considera a fi o cale printre multe altele, respectând orice alt fel de a trăi, o orientare politică pe deplin consistentă cu teoria și practica liberală.⁷¹

Și totuși ar fi eronat să concluăm din aceasta că ea se încadrează perfect în perspectiva liberală. "Politica antipolitică" nu este în mod cert antiliberală. Dar aceasta nu o face liberală. Deși are multe în comun cu liberalismul, există discordanțe marcate. La nivel politic, există un dezacord empiric profund cu privire nu la importanța instituțiilor democratice, ci la modul în care acestea funcționează, de regulă, în societățile industriale moderne. Din perspectivă liberal-democrată, principala sarcină a politiciei este de a oferi instituții cu puteri limitate și, în același timp, având obligația să răspundă pentru acțiunile lor în fața justiției. Marea calitate a instituțiilor liberale existente - parlamente reprezentative, partide aflate în competiție, putere judecătoarească

independentă, sisteme legale imparțiale, birocrații în serviciul public - este că ele își îndeplinesc această sarcină - evident nu în mod perfect - dar mai bine decît oricare altă alternativă. Din acest motiv, imperativul politiciei democratice este de a consolida aceste instituții și, prinț-un efort de "construcție instituțională", de a le îmbunătății funcționarea, făcînd-o mai corectă și mai corespunzătoare solicitărilor.

"Politica antipolitică" pune sub semnul întrebării modul în care instituții îndeplinesc într-adevăr această sarcină. Ceea ce rezultă în mod foarte clar din literatura chartistă, și în general din literatura dizidenței central-europene, este credința că impersonalitatea și consumismul societății moderne, biocratizarea instituțiilor politice, degradarea comunicării politice printre o cinică manipulare a limbii și a imaginilor, generează o politică superficială, dezangajare civică, și dominația unor grupuri bine organizate, promovînd interes de tip corporatist.

Sub acest aspect, există o similitudine interesantă cu scrierile unor critici de orientare pragmatică a democrației americane precum John Dewey și C. Wright Mills. Asemenea acestora, chartiștii par a crede că într-o epocă a consumului de masă și a administrației biocratizate energiile utopice ale liberalismului s-ar fi istovit. În 1956, C. Wright Mills scria: "Probabil nimic nu este mai important decît... triumful retoric și colapsul, în același timp intelectual și politic, al liberalismului american... liberalismul a fost săracit din punct de vedere organizațional... liberalismul la putere a devitalizat grupările liberale independente, și-a secătuit baza de aderență, i-a adus pe

vechii lideri în stare de dependență față de centrul federal și nu a fost în strare să pregătească noi lideri... Este mult mai confortabil să celebrezi libertățile civile decât să le aperi; este mult mai ușor să le aperi ca drepturi formale decât să le folosești eficient din punct de vedere politic... la nivel retoric, termenii cheie ai liberalismului au devenit numitorii comuni ai vocabularului politic; în această victorie retorică... liberalismul a fost diluat ca modalitate utilă de a defini probleme și de a propune politici.⁷² Observația lui Mills nu viza în nici un fel valorile autonomiei individuale sau practicile liberale ale guvernării constituționale, ci faptul că actualele instituții ale societății liberale respectă verbal aceste valori și practici, fără a le oferi însă un suport efectiv.

O opinie similară este exprimată de chartiști atunci cînd observă că, deși structurile democrat-liberale au o importanță vitală ce nu poate fi negată, "sîntem totuși conștienți că declinul acestor structuri a contribuit mult la actuala criză globală, și fără noi impulsuri radicale, fără transformări regeneratoare nici o ieșire din criză nu va putea fi găsită."⁷³ Deoarece structurile democrat-liberale au "decăzut", este necesară generarea unor noi impulsuri și inițiative civice, tocmai pentru că aceste valori liberale să se realizeze. Deoarece democrații Europei Centrale operaau cu o înțelegere extrem de critică a actualei funcționări a politicii liberal-democrate, ei vedea în aceste inițiative civice nu doar modalități de rezistență la comunism, ci și mijloace de a asigura mai multă libertate și putere pentru indivizi într-o societate de masă modernă.

Tipul de inițiativă civică pe care aceștia îl practicau - petiții, proteste,

dezbatere critice, nesupunere civilă - nu sunt antiliberale, dar se află într-o "tensiune" acută cu instituțiile "normale" ale politicii liberale.⁷⁴ Ele sînt, așa cum spunea Holmes, extraparlamentare. Ele impun politicianului constrângeri morale contrare celor care derivă din acea "falsitate concurențială" organizată despre care vorbea Ash. Ele presupun un stil diferit de politică, mai rebel, mai participativ decât formele normale ale politicii liberal-democratice. Ele nu se prezintă ca alternative integrale la democrația liberală. Pentru chartiști este deopotrivă de neconcepție și de nedorit ca într-o societate modernă industrială toți să "trăiască în adevăr". Cei mai mulți oameni sînt preoccupați de alte lucrări, și instituțiile imperfekte ale democrației liberale li se potrivesc de minune. Dar aceste instituții sînt amenințate permanent de corupție, și avantajele pe care ele le oferă - securitate, posibilități materiale etc. - sînt amenințate să devină precare. Prin urmare, o politică mai "rebelă" este necesară pentru a le păstra onestitatea. După cum aceste practici politice sînt în dezacord cu politica liberală "normală", tot așa sînt și cîteva dintre idealurile chartiștilor în raport cu anumite valori liberale. Filozofia politică liberală se distinge prin ceea ce Rawls inspirat numea "teoria slabă a binelui".⁷⁵ Din această perspectivă, justiția liberală este codificarea anumitor drepturi și libertăți de bază, care permit indivizilor să-și urmărească propriile lor viziuni despre o viață bună. Politica liberală este modalitatea legitimă pentru a proteja aceste drepturi și libertăți, pentru a asigura corespondența dintre exercițiul puterii politice și opinia publică, și pentru a nu dăuna, în același timp, libertăților individuale.

Această teză a "priorității dreptului" în fața binelui public a fost concis exprimată de Benjamin Constant: "Libertatea noastră trebuie să conste în bunăstarea pașnică și în independența personală. În antichitate, partea pe care fiecare individ o deținea din suveranitatea națională nu era deloc o presupozitie abstractă, așa cum se întîmplă în zilele noastre... Pierdut în multime, individul nu poate percepe aproape deloc influența pe care o exercită. Niciodată voința sa nu-și lasă amprenta asupra întregului; nimic nu confirmă, în ochii săi, actul cooperării sale."⁷⁶ Constant nu neagă importanța politiciei. Guvernarea reprezentativă liberală este un instrument destinat să reglementeze problemele comune astfel încît indivizii să-și poată urmări binele lor privat. De aceea este important ca indivizii să supravegheze guvernarea și să-să sancționeze prin intermediul procesului politic. Dar pentru Constant politica este în serviciul unei societăți civile care, în sine, există dincolo de politică. Ca și Rawls, el consideră că tot ceea ce depășește un "bine comun" minimal reprezintă o amenințare la adresa libertății civile, care este valoarea centrală pentru liberalismul modern.⁷⁷

Scriitori ca Havel și Konrád împărtășesc convingerea liberală că efortul de a constitui o mică și omogenă "voință generală" este tiranic. Ei susțin ideea că orice societate liberă trebuie să ofere spațiu inițiativei individuale autonome. Dar sunt sceptici în privința instituțiilor reprezentative în care liberalii și-au pus astă speranță și, prin aceasta, pun în discuție implicit ideea unei societăți civile ce s-ar afla dincolo de politic.⁷⁸ Să ne reamintim remarcă lui Ivan Jirous despre inițiativele civice care ar permite oamenilor "să reziste

apreciere morală în acest caz - dar de aci nu decurge că ea ar putea sau ar trebui să fie proscrisă. Responsabilitatea civică nu este un imperativ politic; ar fi deopotrivă imposibil și indezirabil să fie delegată cuiva. Într-adevăr, efortul delegării este în contradicție cu aceasta pentru că inițiativa civică este eminentamente voluntară. Dar este mai mult decât un imperativ moral în sensul lui Rawls, este un domeniu al simplei și totalei opțiuni individuale. Inițiativa civică este un imperativ etic, o obligație imperiosă de a acționa în numele demnității mereu amenințată de tendințele vieții sociale moderne.⁸⁰ Ea se situează la un nivel intermediu între libertatea individuală și puterea statală, și zona sa legitimă de afirmare și exprimare este societatea civilă.⁸¹

Este de înțeles de ce oamenii precum Kis, Konrád și Michnik au gravitat în jurul liberalismului; mai înții, pentru că filosofia acestuia, centrată pe problema drepturilor individuale, oferă un antidot puternic împotriva colectivismului îndelung susținut de comunism; apoi pentru că el reprezintă singura alternativă, operațională la scară macro-politică, față de populismul de dreapta. Exercițiul "politicii antipolitice" în condițiile postcomuniste prezintă riscuri mari, pentru că aceasta este incitatoare într-o perioadă în care liniștea și ordinea par a fi cerințele cele mai puternice, și pentru că este o politică "anormal" supradeterminată etic, iar oamenii par să-și dorească mai mult "normalitatea". Dacă Holmes are dreptate în sensul că edificarea unor instituții parlamentare stabile reprezintă punctul principal al ordinii de zi în societățile postcomuniste, atunci respingerea "politicii antipolitice" și urmarea căii liberale ar putea părea un

obiectiv strategic. Două obiecții importante se pot aduce acestei poziții.

Mai întii, este important de observat că această opțiune strategică ar implica *translația* de la o politică a inițiativelor civice, suspicioasă față de orice putere instituționalizată, spre o politică a "normalizării". În acest sens trebuie să respingem interpretarea lui Whiggish, după care democratizarea liberală reprezintă împlinirea proiectului opoziției democratice. În al doilea rând, după ce K. Popper ne-a avertizat asupra pericolelor ce rezultă din convingerea că obiectivele acțiunii noastre ar fi prescrise de Istorie, trebuie să procedăm cu grijă înainte de a sugera că o singură opțiune reprezintă "punctul principal al ordinii de zi". Realmente, foarte mulți dintre liderii opoziției democratice ce simpatizează cu liberalismul, precum Havel și Konrád, și-au luate asemenea precauții. Ei au reușit să urmeze o cale dificilă, în care sprijinul pentru democrația liberală se combină cu inițiativa civică mai radicală. Această cale merită mai multă atenție. În spiritul scepticismului poperian trebuie să observăm că "antipolitica" opoziților democratice central-europene nu e depășită, și că ea este încă relevantă astăzi pentru "democrațiile incipiente" ale Europei Centrale cît și pentru politica democrată a societăților industriale avansate.

Moștenirea "politicii antipolitice"

Stephen Holmes are dreptate: instituționalizarea democrației parlamentare este o sarcină presantă. Dar trebuie să observăm că el are doar o parte dreptate. Pentru că din aceasta nu decurge că toate energiile trebuie canalizate în

această direcție, și nici că energiile canalizate în altă direcție constituie amenințări extraparlamentare pentru tranziția democratică. Chiar dacă în perioada postcomunistă "politica antipolitică" nu poate pretinde că ar reprezenta unicul vehicol al politicii democratice, asta nu înseamnă că ea ar trebui acum lichidată în numele democrației.⁸² Dimpotrivă, mi-ă permite să sugerez că, în multe privințe, se poate spune că "politica antipolitică" ar putea ocupa același spațiu ca și în perioada comunistă: acela al unei minorități marginalizate de democrație ce se angajează în inițiative civice în speranță și, probabil, cu credință că "un act pur moral, pentru care nu există speranță unor efecte vizibile și imediate, poate să cîștige gradual, în decursul timpului, în însemnatate politică".⁸³ Există cel puțin trei aspecte sub care acest tip de politică își păstrează însemnatatea pentru politica central europeană. O scurtă trecere în revistă a acestor aspecte ne va conduce spre o evaluare mai largă a relevanței "antipoliticii" pentru politica democratică în general.

Primul aspect este organizațional. Simplu spus, inițiativele civice "antipolitice" continuă să funcționeze în epoca postcomunistă. Charta '77, de exemplu, nu s-a dizolvat, în ciuda faptului că mulți dintre fondatorii și liderii acesteia activează acum în politică de pe poziții de partid. Deși în multe privințe a fost lipsită de rațiunea sa de a fi - opoziția la sistemul comunist - continuă să acționeze în sprijinul drepturilor omului și al libertăților democratice civile.⁸⁴ Ea continuă să aibă un "efect de iradiere" asupra eforturilor democratice din alte zone ale Europei Centrale.

La sfârșitul anului 1991, de

exemplu, numeroși membri ai opoziției democratice maghiare constituiau Charta '91, o "inițiativă civică" în multe privințe asemănătoare Chartei '77 cehe. Ca o reacție față de anumite simptome ce indicau faptul că guvernul maghiar - condus de un partid conservator precum Forumul Democrat Maghiar - ar putea pune în pericol libertățile constituționale, Charta prezenta șaptesprezece puncte în sprijinul democrației liberale. În decursul a două luni, 5000 de oameni au semnat această declarație. Geörgy Konrád, unul dintre cofondatorii, descria Charta '91 ca o "inițiativă civică made in Hungary... Societatea civilă caută și experimentează continuu forme adecvate de a se exprima. Ea nu încearcă să înlocuiască democrația reprezentativă, ci doar să plaseze clasa politică, mai precis administrația în exercițiu, în mediul unei societăți democratice.. Este important ca politica, mai exact discutarea tuturor problemelor noastre, să nu devină un fel de trâncăneală la vîrf". Konrád subliniază că această Chartă nu reprezintă o nouă descoperire, ci o "dezvoltare a instrumentului mișcărilor democratice care vizează autoorganizarea societății civile, o formă destinată indivizilor înainte de toate".⁸⁵

Charta este o inițiativă democratică în mod explicit proliberală. Dar ea este, totodată, și explicit extraparlamentară și "antipolitică", încercînd să ridice nivelul dezbatării publice cu privire la sistemul politic și să alimenteze o cultură politică mai participativă. Ea consideră existența unei clase politice democratice ca necesară și primejdiașă, ca avînd nevoie de sprijin și de supraveghere circumspectă, precum și de o critică civică. După cum sublinia un comentator, Charta este rezultatul insatisfației mulțor foști membri ai opoziției democratice față

de "nouă politică biocratizată și orientată spre putere". Apariția Chartei '91 "arată că această inteligență se reîntoarce, parțial, la rolul avut înainte de 1989: acela al unei *mediacrații* orientată spre formarea opiniei publice cultivate... Dar vocea sa nu mai este atât de influentă ca altădată, ea se va pierde în zarva bătăliei dintre diferitele interese sociale. Sarcina fostei opozitii democratice va fi de a articula opiniile diferitelor grupuri ce se înfruntă pe arena politică și, încă odată, de a extinde și exploră spațiul dintre stat și societate. În această privință, Charta Democrată a dat fostei opozitii o sansă de a-și găsi un nou rol în societate."⁸⁶

O altă inițiativă derivată din experiența "politicii antipolitice" este Helsinki Citizens' Assembly, un produs al legăturilor internaționale stabilite între dizidență central-europeană și activiști pentru pace vest-europeni. Inspirată de faimosul "Apel de la Praga" al Chartei '77 (1985), Adunarea a fost înființată în 1990 cu scopul de a genera "o societate internațională civilă", o rețea a organizațiilor și inițiatiivelor cetățenești ce transcende granițele statelor-națiuni. Mary Kaldor, membră fondatoare a Adunării, descria politica acesteia astfel: "Ea nu se adresează guvernelor decât în măsura în care li se cere să garanteze libertatea de a călători și libertatea de a se schimba societatea prin acțiunea cetățenilor și nu prin cea a guvernelor... pe scurt, de a crea o nouă cultură politică. Într-o asemenea situație, comportamentul guvernelor fie se va schimba, fie va deveni din ce în ce mai irelevant".⁸⁷

"Apelul de la Praga" al Adunării (1990) preciza: "Depășirea împărțirii

Europei este, înainte de toate, misiunea societății civile, a cetățenilor acționând împreună în asociații, mișcări, instituții, inițiative și cluburi autoorganizate ce transcend granițele naționale."⁸⁸

Adunarea este organizată în sase comisii de lucru permanente, specializate pe diferite probleme ale democratizării. Ea supraveghează respectarea drepturilor omului și discriminarea împotriva minorităților și a femeilor, publică cu regularitate un buletin de știri și rapoarte speciale și oferă sprijin (și posibilitatea de a se integra într-o rețea) tuturor inițiatiivelor civice din zona Europei Centrale. Ea nu se plasează într-un raport de rivalitate sau antagonism cu procesul formal al democratizării liberale, ci ca un *auxiliar democratic* care oferă debușee pentru participarea mai directă și mai susținută la o politică deschisă publicului și la formarea opiniei publice. M. Kaldor nota: "Ce fel de organizație suntem? Noi nu suntem reprezentanți ai societății civile; noi suntem o parte a societății civile. Dacă am fi reprezentanții societății civile, între noi și parlament nu ar exista nici o diferență... În fapt, nu reprezentăm pe nimeni decât mișcările și instituțiile în care suntem implicați. În multe cazuri, nu reprezentăm pe nimeni decât pe noi însine. Și puterea noastră nu vine de la cei pe care îi reprezentăm, ci din ceea ce facem, din ceea ce spunem, din ideile noastre, din căutarea noastră de adevăr, din proiectele pe care le promovăm. Ea vine din energia și din angajarea noastră".⁸⁹

După cum arăta Bozoki, asemenea inițiative vor fi în mod necesar marginalizate în perioada postcomunistă prin logica structurală a liberalizării și trecerea la economia de piață, și prin banalitatea generală pe care o aduce cu sine extinderea consumerismului.⁹⁰ Dar

ele au fost marginalizate de la fel și sub Vechiul Regim. Un cinic ar putea pretinde că atunci când Kaldor susține că puterea Adunării vine din inițiativa civică, ea recunoaște că nu deține nici o putere, pentru că puterea inițiativei civice păleşte în fața puterii unor mult mai bine organizate și aggregate forțe politice. Într-adevăr, indiferent dacă miza este integrarea europeană, drepturile minorităților sau pacea în Jugoslavia, e clar că eforturile Adunării vor da prea puține roade. Cu toate acestea, lipsa lor de impact politic imediat și clar nu le anulează semnificația morală și chiar politică.⁹¹ Dacă experiența opozitiilor democratice sub comunism ne-a învățat ceva, este că asemenea eforturi pot avea un impact surprinzător și incalculabil dincolo de aparentă, permitând interiorizarea multor valori ce pot fi aduse la suprafață în circumstanțe adecvate.

Aceasta ne conduce spre cel de-al doilea sens în care "politica antipolitică" continuă să aibă relevanță - un sens *politic* mai direct. Chiar dacă orice afirmații de acest tip sunt în mod necesar "impresioniste" și incomplete, se pot face totuși cîteva judecăți în această privință - iar cazul ceh este instructiv. Mai întîi este exemplul "Havel", care, într-un răstimp de cîteva luni a devenit dintr-un scriitor dizident, aflat în detenție, Președintele unei Republici recent eliberate. Ceea ce e remarcabil în privința lui Havel, este faptul că el pare a reprezenta un nou tip de politician, capabil de reflecție personală și de a formula public astă difficultățile întâmpinate în exercițiul politicii democratice cît și necesitatea unei forme mai responsabile de civism. Havel este autorul unei suite de alocuțiuni publice referitoare la solicitările noii situații. În alocuțiunea de deschidere a

sesiunii Helsinki Citizens's Assembly el se referea la corectiile pe care le presupune trecerea de la dizidență la guvernare: "A devenit evident că oricărt de dificilă ar fi înlăturarea sistemului totalitar, este încă și mai dificil să clădești un sistem nou și mai bun pe ruinele acestuia. Odată cu intrarea în sfera politică înalte ne-am dat seama că în această lume trebuie luate în considerare interese diferite, ambiții diferite, echilibru de putere dintre diferitele grupări reprezentate. Astfel, o persoană din lumea politică înalte este obligată să acioneze cu diplomatie, să facă diferite manevre. Pur și simplu, ne aflăm pe o scenă cu totul diferită... ce implică un cu totul alt gen de responsabilități decât atunci când ne găseam în opozitie". Aceasta pare a fi o concesie făcută lui Garton Ash: "a trăi în adevăr", s-ar părea, este de domeniul trecutului. Și cu toate acestea, continuă Havel, solicitările "politicii înalte" nu pot altera "esența eforturilor și idealurilor noastre, chiar dacă formele și calele în care aceste idealuri își găsesc realizarea s-au schimbat".⁹²

Refuzul de a abdica de la principalele sale idealuri și eforturi în fața noilor circumstanțe explică de ce acest șef de stat, singular printre șefii de stat europene, a considerat necesar să se adreseze Adunării. Cea mai recentă carte a lui Havel, *Summer Meditations*, reprezintă o expunere personală și grăitoare a încercărilor de a face să programeze realizarea idealurilor de "a trăi în adevăr" într-o modalitate compatibilă cu solicitările unei funcții oficiale.⁹³ Care este semnificația acestui fapt? Este Havel o persoană singulară a cărui stil de guvernare nu are nici o relevanță generală? Ce beneficii au rezultat din această modalitate de guvernare? El nu a

reușit, cu siguranță, să prevină dezmembrarea Cehoslovaciei și nici să stăvilească valul de incriminări politice. Acestea sunt îndoiefuli legitime. Dar merită să luăm în considerare ceea ce s-ar fi putut întâmpla - într-o situație precum cea din Cehoslovacia - dacă la putere nu s-ar fi aflat un președinte ca Havel.

Relevanța politică a "antipoliticii" trece însă dincolo de retorica și stilul de guvernare al lui Havel. Pentru că el s-a angajat, în decursul ultimelor șase luni, într-o dezbatere extrem de consistență (și însemnată din punct de vedere politic) cu prim-ministrul ceh Václav Klaus cu privire la semnificația societății civile. Klaus, urmându-l pe Hayek, susține că societatea civilă reprezintă sfera tranzacțiilor individuale. Pe de altă parte, Havel insistă asupra aspectului că societatea civilă "oferă oamenilor spațiu social de a-și asuma partea lor de responsabilitate pentru evoluția societății, cultivând sentimentul de solidaritate și dragostea fiecăruiu pentru comunitatea în care trăiește, făcând astfel posibilă o existență plină și variată". Un important număr de chestiuni politice constituie miza acestei dezbateri filozofice. Una dintre acestea este ritmul și caracterul reformei economice. Klaus vede în rapida expansiune a economiei de piață esența libertății. Havel consideră piața ca o instituție necesară, dar care amenință alte forme importante de asociere; de aceea ea trebuie reglementată și îngădătită, pe o cale sau alta.⁹⁴ A doua chestiune o constituie reforma administrativă. În timp ce Klaus consideră descentralizarea un factor de reducere a eficienței terapiei economice de soc, prin aceea că slăbește forța de intervenție prin pîrghiile statului în economie, Havel vede în ea o cale deschisă afirmării civismului

și democrației. Havel a afirmat în mod explicit rolul crucial pe care îl acordă unor asemenea organizații din sfera societății civile, și a susținut insistent o lege care stipulează funcționarea unor organizații nonprofit exceptate de taxe fiscale. După cum comentă Radio Europa Liberă, în discursul său din ziua de ziua de Anul Nou 1994, "Havel a afirmat în mod clar convingerea sa că descentralizarea administrației statale și adoptarea legii organizațiilor nonprofit ar fi cei doi pași de importanță maximă pe care Republica Cehă ar trebui să-i facă pentru a crea condițiile legale și sociale ale societății civile."⁹⁵ Poziția lui Havel în această dezbatere demonstrează că "politica antipolitică" poate fi la originea unor chestiuni importante de pe agenda de lucru a guvernelor, evidențind căile prin care reglementările legale și politice pot susține dezvoltarea asociațiilor voluntare și a inițiativelor civice. Chiar dacă inițiativele civice sunt întotdeauna voluntare și nu creația statului, un stat democrat poate alimenta asemenea inițiative. Între "instrumentarul" democratic al activităților cetățenești și "construcția instituțională" a elitelor politice își pot găsi locul și alte forme de învățare politică creative.⁹⁶

"Politica antipolitică" continuă să existe din punct de vedere organizațional și să aibă impact asupra culturii politice și a activităților publice ale statului în țările central-europene. Dar relevanța sa maximă pare a fi interpretativă și hermeneutică. Chiar dacă "politica antipolitică" nu ar avea în mod curent nici o existență palpabilă și nici o influență vizibilă, ea ar continua să râmână relevantă ca un moment crucial al istoriei recente. În carte sa *The Book of Laughter and Foregetting*, Milan Kundera prezintă

o scenă șocantă: "În februarie 1948, liderul comunist Klement Gottwald ieșea la balconul unui palat baroc din Praga pentru a se adresa sutelor de mii de cetăteni... Gottwald era flancat de tovarășii săi, Clementis aflându-se în imediata sa apropiere. Ningea, era frig, iar Gottwald avea capul descoperit. Plin de solicitudine, Clementis și-a scos căciula de blană și a aşezat-o pe capul lui Gottwald. Propaganda de partid a pus în circulație sute de mii de afișe înfățișând acea scenă de balcon, cu Gottwald având pe cap căciula de blană și tovarășii alături, vorbind națiunii... Patru ani mai tîrziu Clementis va fi învinuit de trădare și spînzurat. Secția de propagandă l-a eliminat imediat din Istorie și, bineînțeles, din toate fotografiile. De atunci, Gottwald continuă să stea la acel balcon singur. Unde se afla odată Clementis, acum este doar un zid gol. Tot ceea ce a rămas din Clements este căciula de pe capul lui Gottwald".⁹⁷

Tinta atacurilor lui Kundera era "ștergerea" istoriei pe care o practicau comuniștii, temă comună pentru scriitorii dizidenți. Ea subliniază absurditatea încercărilor de a "purifică" istoria, și arată că un asemenea efort nu poate fi niciodată pe deplin reușit, căci urmele trecutului rămîn. Remarca lui Kundera are o relevanță mai generală: "Lupta omului împotriva puterii este lupta memoriei împotriva uitării".⁹⁸ Hannah Arendt afirmă o idee asemănătoare: "Ceea ce salvează întîmplările existenței umane de zădănicirea lor inherentă nu este nimic altceva decât această repovestire fără sfîrșit a lor, care, la rîndul ei, rămîne zadarnică dacă nu se desprind din ea anumite concepte, anumite învățături de căpătăi vrednice de aducere aminte".⁹⁹ Inițiativele politice ale opozițiilor

democratice central-europene ne demonstrează ceea ce cetățenii responsabili și conștienți pot face în apărarea propriei demnități și în depășirea neputinței la care circumstanțe nefavorabile par a-i condamna. Asemenea eforturi s-ar putea să nu facă parte din repertoriul normal al politiciei democrat-liberale. Ele pot reprezenta momente pasager ale acțiunii democratice, destinate a dispărhea sau a fi integrate organizații și instituții mai birocratizate.¹⁰⁰ Dar acesta este un motiv în plus pentru ca ele să nu fie uitate. Pentru că urmele unor asemenea inițiative se regăsesc în libertățile acum necunoscute de lege, în inițiativele pe care continuă să le inspire în prezent, și pe care le vor inspira în viitor.

Spre această concluzie pare a se îndrepta și Timothy Garton Ash atunci când își pune întrebarea dacă ivazia consumerismului, în goana sa după bunăstare, va risipi moștenirea lăsată de opoziția democratică. El răspunde că și într-o asemenea eventualitate "ceva va rămîne, cel puțin în memorie, în cultură, în spirit. Dacă orice altă contribuție ar putea fi negată, un lucru va rămîne totuși cu siguranță: europeanii acestei zone ne-au oferit, cu claritatea și feminitatea născută dintr-o experiență amară, o reafirmare a valorilor pe care le cunoșteam deja, a adevărurilor vechi și a modelelor testate... ale democrației liberale".¹⁰¹ Garton Ash are dreptate atunci când afirmă că inițiativele democratice care au condus la momentul '89 ne-au oferit o valoroasă moștenire simbolică, dar mi se pare că opinia sa este mult prea reconfortantă. Într-adevăr, aceste evenimente ne reamintesc că democrația liberală este un lucru pentru care merită să luptă, și că ea însăși este rezultatul unei bătălii cîștigate cu greu. Frederick Douglass nota, cu mult

temp în urmă, în legătură cu Revoluția Americană: "A afirma acum că America a avut dreptate și Anglia a greșit este mult prea ușor. Oricine ar putea vorbi acum despre asta; cel mai nobil ca și cel mai laș dintre oameni ar putea perora cu ușurință despre tirania Angliei... E chiar la modă să faci asta... dar a fost o vreme când... ea a încercat din greu sufletele oamenilor. Cei ce au îndrăznit erau decretați atunci întriganți, ticăloși, agitatori rebeli, oameni primejdiași. A sta de partea dreptății și împotriva răului, a susținut cauza celor slabî împotriva celor puternici, a-i apără pe cei oprimăți împotriva opresorilor - în aceasta constă adevărul merit, unul ce pare a nu fi deloc la modă în zilele noastre."¹⁰² Dar pentru Douglass scopul rememorării zilelor Revoluției nu era acela de a-i reasigura pe americani asupra valorilor pe care ei deja le aveau, ci de a *clătina* siguranța de sine a acestora, de a-i incita să susțină noile inițiative aboliționiste care, la acea vreme, se aflau în afara limitelor politicii constituționale. Rememorarea istorică a "antipoliticii" opoziției democratice, și a revoluțiilor din 1989 la care declară că a contribuit, poate servi unei funcții similare. Ea poate să ne reamintească, de asemenea, o formă de curaj și de convingere, un tip de acțiune politică creativă ce atacă "normalitatea" democrat-liberală.

În acest moment ne reîntoarcem la chestiunea initială. Reprezintă 1989 triumful vechilor valori liberale sau ceva nou? A devenit clar, acum, că nici un răspuns transțant nu poate fi oferit. Democrația liberală a triumfat, dar în mod șovâielnic și cu rezultate nesigure. "Politica antipolitică" este în consonanță cu liberalismul, dar nu este necondiționat liberală; este nouă, dar nu pe de-antregul nouă. Tipul de inițiative civice experi-

mentat de opoziția democratică nu apare ca o nouitate *absolută*. Ea are unele antecedente și modele și a fost inspirată de revoltele anterioare împotriva comunismului, de luptele politice nonviolente ale secolului al XX-lea în general. Garton Ash folosește termenul de "comoară" pentru această moștenire. Probabil neintenționat, acest limbaj amintește de scrierile Hannei Arendt despre "tradiția revoluționară și comoara ei pierdută".¹⁰³ Au apărut, desigur, nouătăți în "instrumentarul democratic" al dizidenților central-europeni: conceptul de "revoluție autolimitată" - o practică încununată de succes a acțiunii nonviolentă împotriva dictaturii posttotalitare - și poate însăși ideea de "inițiativă civică". Dar la un nivel mai profund, "politica antipolitică" poate fi considerată doar ca unul dintre numeroasele momente ale istoriei moderne în care cetățenii au imaginat noi modalități de acțiune politică și noi forme de opoziție la o putere opresivă.¹⁰⁴ Ea nu este "nouă", dar nici nu poate fi assimilată repertoriului normal al practicilor politicii democrat-liberale.

Această moștenire este acum în pericol de a fi înmormântată. Dar ea nu s-a retras încă din politică și nici nu a dispărut din memoria noastră. Ea va continua să joace un anumit rol în Europa Centrală, cu siguranță unul marginal, dar în același timp semnificativ în susținerea culturii politice democratice, oferind soluții viabile pentru participarea politică. Oricum, semnificația acesteia nu se limitează la lumea postcomunistă. Ea are o profundă relevanță pentru lumea "vestică", lumea capitalismului avansat și a democrației liberale. Căci dacă înțeleg eu bine, "politica antipolitică" ne poate reaminti nu numai valoarea a ceea ce avem deja, ci mai cu seamă *limitele* a ceea ce avem.¹⁰⁵

În Răsărit, sarcina construcției liberale impune anumite "constrângeri antipoliticii". Energiile și resursele politice sunt sărace, și chiar dacă competiția dintre tranziția democrat liberală și inițiativa civică nu reprezintă întotdeauna un meci cu scor nul, există multe momente când lucrurile par că stau astfel.¹⁰⁶ Si oricât de mult ar susține teoreticienii politicului necesitatea unei "attitudini sănătoase" în fața situațiilor politice dramatice și ambiguie, există momente când sunt în joc mize mari și cineva trebuie totuși să acționeze. Dacă liberal-democrații sunt atacați în parlament de populiști-autoritari, atunci e recomandabil ca ceilalți democrați să se abțină de la critică și să lase nesanctionate "jumătățile de adevăr" ale liberalilor. Față de apariția pericolului real al anarhiei, e necesar ca nesupunerea civică să înceteze, chiar dacă ea este legitimă în principiu. În Europa Centrală "politica antipolitică" are încă un rol de jucat, dar există momente când trebuie să se dea la o parte în fața unei politici democrat-liberale mai convenționale. Este greșit să suprasemnăm "amenințarea" pe care inițiativele civice ar reprezenta-o pentru ordinea constituțională. Într-adevăr, există momente - iar exemplul Chartei '91 este foarte relevant - când inițiativa civică oferă un sprijin indispensabil pentru o asemenea ordine. Dar există și alte conjecturi, în care imperativul "normalizării" trebuie să prevaleze.

Dacă societățile postcomuniste acuză un deficit de liberalism, societățile liberal-democratice se pot confrunta cu un exces de liberalism. A devenit din ce în ce mai evident că liberal-democrația vestică suferă de un fel de criză de legitimitate, de un sentiment tot mai răspândit că instituțiile acestea nu ar mai fi adevărate, că ele au încetat să-și onoreze propriile idealuri, să sprijine o politică publică coerentă, să ofere un sens existenței individuale și un sentiment de participare la treburile publice. Există numeroase simptome ale acestei crize: un sentiment general de frustrare referitor la politicieni, partide politice, grupări de "interese speciale" și mass-media; apariția unor "noi mișcări sociale" ce acționează în afara canalelor stabilite, și care tind să politizeze noi sfere ale vieții sociale cum ar fi informația, sexualitatea, rasa sau ecologia; atacurile conservatoare și xenofobe împotriva acestor mișcări ce au început să dețină o puternică forță retorică.¹⁰⁷ Dacă democrația presupune o anume identificare dintre cetățeni și legile care îi guvernează, elementul cei mai îngrijorător al situației actuale este sentimentul general al înstrăinării pe care îl trăiesc cetățenii normali ai democrațiilor liberale. Așa cum scria Constant, cel mai mulți cetățeni se simt "pierduți în multime", nimic nu confirmă în ochii acestora "cooperarea lor" la triburile cetății. Pericolul pentru democrația liberală vine din faptul că oamenii vor deveni atât de absorbiți de viața lor privată, încât sursele de putere se vor dezvolta în afara controlului lor. Lipsindu-le sentimentul puterii de a influența mersul lucrurilor, lipsindu-le vizuirea unei inițiative civice "sănătoase", cetățenii alunecă pe un teren prielnic anxietății, reacțiilor resentimentare și atracției față de modelele autoritariste.¹⁰⁸ Tocmai această experiență a posibilității unei eclipsă totale a vieții publice democratice din statele occidentale conferă o relevanță maximă "politicii antipolitice" ca sursă de inspirație și exemplu concret.¹⁰⁹ Dacă cetățenii Europei Centrale au multe de învățat de la noi despre funcționarea

democrației liberale, noi avem multe de învățat de la ei în privința civismului democratic.

Care sînt deci semnificațiile lui 1989? Una dintre acestea este că democrația liberală este calea cea mai atrăgătoare de organizare politică la nivelul statului-națiune, și că tranzitia spre democrația liberală în statele Europei Centrale, ca și în alte părți ale lumii, este un imperativ etico-politic. O altă ar fi că inițiativa civică continuă să posede o remarcabilă putere de rezistență în fața "tendințelor irationale ale unei puteri anonime, impersonale și inumane" (Havel), și că se conturează un coamăndament major pentru inițiativile civice: acela de a contracara tendința spre corupție inherentă democrației liberale. Cum pot fi reconciliate aceste concluzii?

Este necesar ca ele să fie reconciliate? Probabil că necesitățile strategice ale operațiunilor politice și ale construcției constituționale impun ca o opțiune exclusivă să fie uneori făcută. Dar poate că ar trebui să ne îndreptăm atenția asupra cuvintelor lui Albert Camus: "În vremurile dificile pe care trebuie să le înfruntăm, la ce aş putea spera mai mult decât la înțelepciunea de a nu exclude nimic și de a învăța să împletim din fire albe și negre o frîngie încordată la maximum."¹¹⁰ Dacă 1989 are o semnificație unică, aceasta este că orice fel de monism, chiar și monismul liberal, este contrar libertății, și că efortul de a exclude o anumită perspectivă, în numele unor convenții sau al Iсторiei, este sortit eșecului.

Traducere de Miorita Cosmescu

NOTE

1. Albert Camus, *The Rebel*, New York, Knopf, 1956, p. 26.
2. A se vedea R.R. Palmer, *The Age of Democratic Revolution: The Challenge*, Princeton, Princeton University Press, 1959, și James Miller, "Modern Democracy From France to America", în *Salmagundi*, no. 84, Fall 1989.
3. Immanuel Kant, *On History*, Lewis White Beck (ed.), Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1963, p. 148.
4. A se vedea Gale Stokes, *The Walls Come Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe*, Oxford, Oxford University Press, 1993.
5. Francis Fukuyama, "The End of History?" în *The National Interest*, Summer 1989. A se vedea, de asemenea, *The End of History and the Last Man*, New York, Free Press, 1992, în special pp. 39 - 51.
6. Marc Plattner, "The Democratic Moment", în Larry Diamond, Marc Plattner (eds.), *The Global Resurgence of Democracy*, Baltimore, The John Hopkins University Press, 1992.
7. Jean-Francois Revel, *Democracy Against Itself: The Future of the Democratic Impulse*, New York, Free Press, 1991, pp. 14 - 15.
8. Samuel P. Huntington, "No Exit: The Errors of Endism", în *The National Interest*, Fall, 1989, pp. 3 - 11.
9. A se vedea Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman, University of Oklahoma Press, 1991. A se vedea, de asemenea, Giuseppe di Palma, *To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transitions*, Berkeley, University of California Press, 1990, precum și eseurile reunite în Diamond și Platter, *The Global Resurgence*.
10. A se vedea nota 78.
11. A se vedea Charles S. Maier, "Democracy and its Discontents", în *Foreign Affairs*, vol. 73, no. 4, July/August, 1994.
12. "O nouă adiere pare să sufle, iar lumea împrospătă de libertate pare arenaște", declară Președintele George Bush în discursul său inaugural, "pentru că în inimile oamenilor, chiar dacă nu în realitate, epoca

- dictatorilor a trecut." (în *Vital Speeches of the Day*, vol. LV, no. 9, February 15, 1989, p. 258)." Căutarea democrației este faptul cel mai emționant al acestor timpuri" proclama Secretarul de Stat James Baker. (vezi "The Battle for Democracy", în *U.S. News and World Report*, May 22, 1989, p. 38).
13. Stephen Holmes, "The Scowl of Minerva", în *The New Republic*, March 23, 1992, pp. 27, 33.
  14. Stokes, *op. cit.* p. 260.
  15. Bruce Ackerman: *The Future of Liberal Revolution*, New Haven, Yale University Press, 1992, p.1.
  16. Ralph Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*, New York, Random House, 1990, pp. 27, 75 - 76.
  17. Timothy Garton Ash, *The Magic Lantern*, New York, Random House, 1990, p. 154. A se vedea, de asemenea, "Ten Thoughts on the New Europe", în *New York Review of Books*, June 14, 1990.
  18. Valerie Bunce, "The Struggle for Liberal Democracy in Eastern Europe", în *World Policy Journal*, 1990. Opiniile similare pot fi găsite în numărul special al revistei *East European Politics and Societies*, vol. 5, no. 1, Winter 1991, cu tema: "Rediscovery of Liberalism in Eastern Europe"; vezi George Schöpflin, "Obstacles to Liberalism in Post-Communist Politics"; Valerie Bunce, Maria Csanadi, "Uncertainty in the Transition: Post-Communism in Hungary", în *East European Politics and Society*, vol. 7, no. 2, Spring 1993; David Ost, "The Politics of Interest in Post-Communist East Europe", în *Theory and Society*, vol. 22, 1993 și Nancy Bermeo, "Democracy in Europe", în *Daedalus*, vol. 123, no. 2, Spring 1994. A se vedea, de asemenea, Brad Roberts, *Securing Democratic Transitions*, Washington, D.C., Center for Strategic and International Studies, 1990.
  19. Stephen Holmes, "Introducing the Center: A project to promote clear thinking about the design of liberal-democratic institutions", în *East European Constitutional Review*, vol. 1, no. 1, Spring 1992.
  20. Ackerman, *op. cit.* p. 27.
  21. Janos Kis, "Turning Point in Hungary: A Voice from the Democratic Opposition", în *Dissent*, Spring 1989, p. 241. O prognosă similară este oferită de Mihaly Vajda în "Past, Present, Future: The Collapse of Socialism", în *Daedalus*, vol. 121, no 2, Spring 1992.
  22. Adam Michnik, "After the Revolution", în *The New Republic*, July 2, 1990 și "The Two Faces of Eastern Europe", în *The New Republic*, November 12, 1990.
  23. Adam Michnik, "The Presence of Liberal Values", în *Eastern European Reporter*, vol. 4, no. 3, Autumn/Winter 1990, pp. 51 - 53.
  24. George Konrád, "Chance Wanderings: Reflections of a Hungarian Writer", în *Dissent*, Spring 1990, p. 189.
  25. Jerzy Szacki, "A Revival of Liberalism in Poland?", în *Social Research*, vol. 57, no. 2, Summer 1990, p. 472.
  26. Această afirmație nu coincide cu viziunea lui Fukuyama pentru că nu se întemeiază pe o metafizică a istoriei și poate fi explicată cauzal cu mijloacele specifice istoriei.
  27. A se vedea Andras Bozoki, Miklos Sukosd, "Civil Society and Populism in the Eastern European Democratic Transitions", în *Praxis International*, vol. 13, no. 3, October 1993.
  28. A se vedea John Elster, "On Doing What One Can", precum și secțiunea specială "Dilemmas of Justice", în *East European Constitutional Review*, vol. 1, no. 2, Summer 1992. A se vedea de asemenea Ackerman, *op. cit.*, pp. 69 - 98.
  29. Vezi, de exemplu, Piotr Ogródzinski, Henryk Szlajfer, "Is the Catholic Church a Threat to Democracy?", în *East European Reporter*, May-June 1992, pp. 17 - 20, și Adam Michnik, "The Two Faces of Eastern Europe", în *The New Republic*, November 12, 1990, pp. 23 - 25.
  30. A se vedea, de asemenea, Konstanty Gebert, "Anti - Semitism in the 1990 Polish Presidential Election", în *Social Research*, vol. 58, no. 4, Winter 1991. Pentru o cercetare mai profundă a originilor psihoso-sociale ale exclusivismului, a se vedea Adam Michnik, "Nationalism" și Jirina Siklova, "The Solidarity of the Culpable", în *Social Research*, vol. 58, no. 4, Winter 1991, precum și Erazim Kohak, "Ashes, Ashes... Central Europe After Forty Years", în *Daedalus*, vol. 121, no 2, Spring 1992.

30. Ulrich K. Preuss, "Constitutional Powermaking for the New Polity: Some Deliberations on the Relations Between Constituent Power and the Constitution", în *Cardozo Law Review*, vol. 14, January 1993, pp. 646 - 651. Jürgen Habermas a operat o distincție similară în eseu său "Historical Consciousness and Post-Traditional Identity: The Federal Republic's Orientation Toward the West", în *The New Conservatism*, Cambridge, MA, Massachusetts Institute of Technology Press, 1989 și, mai recent, în "Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe", în *Praxis International*, vol. 12, no. 1, April 1992.
31. A se vedea Carl Schmitt, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, Cambridge, MA, MIT Press, 1988, în special pp. 11 - 17, 68 - 76. Pentru o perspectivă critică, vezi Stephen Holmes, *The Anatomy of Antiliberalism*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1993, pp. 37 - 60, și John Keane, *Democracy and Civil Society*, London, Verso, 1988, pp. 153 - 90.
32. Jacob Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, New York, Norton, 1970.
33. Stephen Holmes, "Back to the Drawing Board: An Argument for Constitutional Postponement in Eastern Europe", în *East European Constitutional Review*, vol. 2, no. 1, Winter 1993, pp. 23 - 24. Timothy Garton Ash a exprimat o opinie extrem de asemănătoare: "Prin urmare, problema imediată este ce variantă a politiciei democratice poate, pe de-o parte, să ofere o guvernare coerentă suficient de stabilă și de puternică pentru a putea suporta rigorile inevitabile ale politiciei economice, monetare și fiscale pe o perioadă de cîțiva ani, iar pe de altă parte să fie suficiente de flexibilă și de receptivă pentru a absorbi cea mai mare parte a inevitabilei nemulțumiri populare prin intermediul parlamentului sau, cel puțin, al altor canale legale, prevenind astfel ascensiunea altor forme extraparlamentare, ilegale și, în fine, anti-democratice"? (Vezi "Eastern Europe: Apres le Deleuge, Nous", în *New York Review of Books*, August 16, 1990, p. 54).
34. Despre o evaluare pesimistă a perspectivelor democrației liberale, combinată cu o interesantă apărare a unei a treia posibilități - *liberalismul autoritar* - a se vedea Ken Jowitt, *New World Disorder: The Leninist Extinction*, Berkeley, University of California Press, 1991, în special pp. 299 - 331.
35. Literatura despre dificultățile economice ale tranzitiei liberal - democratice este imensă. A se vedea în special Adam Przeworski, *Democracy and The Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991; Claus Offe, "Capitalism By Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe", în *Social Research*, vol. 58, no. 4, Winter 1991; Ellen Comisso, "Property Rights, Liberalism, and the Transition from Actually Existing Socialism", în *East European Polities and Society*, vol. 5, no. 1, Winter 1991. Despre problema demobilizării politice și a alienării, a se vedea Bozoki și Sukosal, "Civil Society and Populism in East European Democratic Transitions", în *Praxis International*, vol. 13, no. 3, October 1993, și Andrew Arato, "Constitution and Continuity in the East European Transitions, Part I: Continuity and its Crisis", în *Constellations*, vol. 1, no. 1, April 1994.
36. G. Stokes, *op. cit.* p. 260, V. Bunce, "The Struggle for Liberal Democracy in Eastern Europe", p. 403.
37. A se vedea Vladimir Tismăneanu, *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*, New York, Free Press; 1992, G. Stokes, *When the Walls Come Tumbling Down*; pentru o expunere foarte clară a ultimelor zile ale comunismului vezi Ash, *The Magic Lantern*.
38. Cea mai mare slăbiciune a argumentației și instructivei lucrări a lui Holmes, *The Anatomy of Antiliberalism*, este refuzul de a lăua în serios diferența dintre scriitorii antiliberali ca Schmitt și scriitorii nonliberali ca Arendt sau Lasch. Într-o formulă ironică, Holmes reinventează o figură clasică a retoricii Războiului Rece: sau ești pentru liberalism sau ești împotriva lui. În lucrarea sa "Liberalism for a World of Ethnic Passions and Decaying States", el dezvoltă tema anxietății hobbesiene ce ar susține acest "liberalism al fricii" (vezi *Social Research*, vol. 61, no. 3, Fall 1994).
39. B. Ackerman, *op. cit.* pp. 32 - 33.
40. Timothy Garton Ash, "Ten Thoughts on the New Europe", în *New York Review of Books*, June 14, 1990, p. 52.

41. Cea mai pătrunzătoare expunere a acestei poziții oferită de un autor liberal contemporan este cartea lui Judith Shklar, *Ordinary Vices*, Cambridge, Harvard University Press, 1984.
42. Elisabeth Kiss, "Democracy Without Parties? «Civil Society» in East-Central Europe", în *Dissent*, Spring 1992, pp. 230, 226.
43. Pentru o expunere generală a "antipoliticii", a se vedea Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity. Essays on the Fate of Central Europe*, New York, Vintage, 1990 și Jeffrey C. Goldfarb, *Beyond Glasnost: The Post-Totalitarian Mind*, Chicago, University of Chicago Press, 1989.
44. "Appeal to Society", reproducă în Jan Jozef Lipski, *KOR: A History of the Workers' Defense Committee in Poland, 1976 - 1981*, Berkeley, University of California Press, 1985, pp. 481 - 482.
45. Despre formarea Charter '77, a se vedea H. Gordon Skilling, *Charter '77 and Human Rights in Czechoslovakia*, London, Allen & Unwin, 1981. Despre numeroasele inițiative ce au apărut în conexiune cu aceasta, a se vedea extream de bine informata carte a lui Skilling *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*, Oxford, The Macmillan Press, 1989, în special pp. 26 - 32 și 43 - 156.
46. Charta a avut inițial 241 de semnatari, dintre care 40% erau muncitori, iar în 1987, 1300 de semnatari. Influența sa s-a extins foarte departe. După cum nota Ladislav Hjanek, unul din principaliștii săi fondatori: "A acționa și a trăi în spiritul Charter '77 era foarte posibil, chiar dacă nu o semnai. Scopul Chartei nu era de a cîștiga cît mai multe semnatări posibile, ci de a convinge cît mai mulți oameni că pot și trebuie să acționeze în raport cu statul ca niște cetățeni liberi și curajoși, și că pot și se cuvine să acționeze în raport cu ceilalți cetățeni ca prieteni și camarazi" (citat din Skilling, *Charter '77 and Human Rights*, pp. 41 - 43).
47. A se vedea, de exemplu, interviul cu Marta Kubisova, Václav Havel, Peter Uhl și alți lideri ai Charter '77, "Polish KOR Interviews Charter '77 Representatives", în *Labour Focus Eastern Europe*, vol. 2, no. 6, January-February 1979.
48. Charter '77, Document No. 9/1984, "Open Letter to the British Peace Movement, CND and END", în *Bulletin no. 25*, London, Palach Press, Ltd., December 1984, p. 16.
49. Expunerea clasică a acestei strategii se găsește în articolul lui Adam Michnik "The New Evolutionism", apărut în *Letters from Prison*, Berkeley, University of California Press, 1985. Scrisă în 1976, în perioada formării KOR (Comitetul de Apărare al Muncitorilor Polonezi, mai tîrziu reorganizat în Comitetul de Autoapărare Socială), acest eseu a avut un impact puternic asupra opozanților democrați din Cehoslovacia și Ungaria.
50. "Open Letter", în *Document 25*, p. 16.
51. Charter '77, Document no. 2/1985, retipărit în *Commission on Security and Cooperation in Europe*, United States Congress, *Human Rights in Czechoslovakia: The Documents of Charter 77, 1982 - 1987*, Washington, D.C., U.S. Government Printing Office, 1988, pp. 139 - 62. (Citat la p. 150).
52. A se vedea, de exemplu, Václav Havel, "Politics and Conscience", în *Living in Truth*, London, Faber and Faber 1987. A se vedea, de asemenea, influența carte a lui Georgy Konrád *Antipolitics*, New York, Harcourt Brace, 1984.
53. Vezi Jeffrey C. Isaac, "Oases in the Desert: Hannah Arendt on Democratic Polities", în *American Political Science Review*, vol. 88, no. 1, March 1994.
54. Charter Document No. 2/1985, în *Human Rights in Czechoslovakia*, p. 161. A se vedea, de asemenea, Charter '77 Document No. 1/1987, "A Word to Our Fellow Citizens", în *Human Rights in Czechoslovakia*, pp. 276 - 85.
55. Esoul lui Benda și reacțiile la acesta au fost publicate într-o carte intitulată *Civic Freedom in Central Europe: Voices from Czechoslovakia*, H. Gordon Skilling și Paul Wilson, (eds.), New York, St. Martin Press, 1991. Pentru o formă prescurtată a dezbatelii, a se vedea Václav Benda și colab., "Parallel Polis, or an Independent Society in Central and Eastern Europe: An Inquiry", în *Social Research*, vol. 55, 1988.
56. Benda și colab., *op. cit.*, p. 277.
57. *Ibid.*, pp. 228 - 29.
58. *Ibid.*, pp. 242 - 43.
59. *Ibid.*, p. 232.
60. După cum nota dizidentul maghiar György Bence, "ceea ce dizidenții doreau era să-și ridice propriile lor metereze și să trăiască, în spatele acestora, o viață comună demnă de niște oameni liberi", citat în Stokes, *The Walls Come Tumbling Down*, p. 22.

61. Václav Havel, "Politics and Conscience", p. 153.
62. "Dizident" era o etichetă atașată unor "oameni comuni cu preocupări comune, ce se deosebeau de ceilalți doar prin aceea că spuneau răspicat ceea ce ceilalți nu puteau să spună sau se temea să spună", (V. Havel, "Politics of Conscience", pp. 78 - 80).
63. Benda și colab., *op. cit.*, p. 237.
64. Deși insularitatea inițiativelor civice era una dintre principalele lor virtuți, ea ridică numeroase probleme ce deveniseră o sursă permanentă de dezbatere printre chartiști, cu privire la eficiența lor strategică și la un primejdios simț al superiorității morale pe care aceasta l-ar putea cauza. Cu privire la prima chestiune, a se vedea, de exemplu, Anonymos, "Beyond the Dissident Ghetto", în *Uncaptive Minds*, June-August 1988, pp. 35 - 39. Cu privire la cea de-a doua, a se vedea "Discussion within the Charter: The Ethics of Opposition", o secțiune specială a revistei *Labour Focus on Eastern Europe*, vol. 3, no. 2, May-June 1979, pp. 16 - 21.
65. V. Havel, "The Power of the Powerless", pp. 103 - 104.
66. V. Havel, "Dear Dr. Husak", în *Open Letters: Selected Writings, 1965 - 1990*, New York, Vintage, 1992, p. 60.
67. Charter '77 Document no. 2/1985, p. 150.
68. Charter '77 Document no. 9/1984, "Open Letter to the British Peace Movements", în *Bulletin no. 25*, p. 17.
69. Despre insubordonarea civică a se vedea John Rawls, *A Theory of Justice*, Belknap, Harvard University Press, 1975. Despre nonconformismul politic și contestare în general, a se vedea George Kateb, *The Inner Ocean: Individualism and Democratic Culture*, Ithaca, Cornell University Press, 1992, pp. 1 - 107, 240 - 66.
70. John Rawls, *Political Liberalism*, New York, Columbia University Press, 1993.
71. Probabil cea mai convingătoare expresie a acestei atitudini de respect față de orice altă formă de a fi se află în eseurile lui Adam Michnik: "Why You Are Not Singing..." și "Maggots and Angels" din volumul *Letters from Prison*. Există, de asemenea, o dezbatere fascinantă între chartiști pe această temă, provocată de scrierea lui Ludvík Vaculík, "Notes on Courage", reproducă în *Labour Focus on Eastern Europe*, vol. 3, no. 2, May-June 1979, pp. 16 - 21.
72. C. Wright-Mills, *The Power Elite*, London, Oxford University Press, 1956, pp. 333 - 335. Pentru afirmația similară a lui Dewey, a se vedea *The Public and its Problems*, Chicago, Swallow Press, 1927.
73. Charter '77 Document No. 9/1984, p. 17.
74. A se vedea April Carter, *Direct Action and Liberal Democracy*, New York, Harper; vezi de asemenea, discuția asupra "repertoriului" activităților mișcărilor sociale în Sidney Tarrow, *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
75. John Rawls, *A Theory of Justice*, Harvard, Harvard University Press, 1971.
76. Benjamin Constant, "The Liberty of the Ancients Compared with That of the Moderns", în *Political Writings* (ed. Biancamaria Fontana), Cambridge, Cambridge University Press, 1988, p. 316.
77. Există, desigur, liberal democrați care merg mult mai departe decât Rowls în valorizarea participării politice și în sferele publice, în general. A se vedea Robert A. Dahl, *Democracy and its Critics*, New Haven, Yale University Press, 1989; Amy Gutmann, "The Disharmony of Democracy" și Alan Ryan, "The Liberal Community", în John W. Chapman, Ian Shapiro (eds.), *Democratic Community: NOMOS XXXV*, New York, New York University Press, 1993. Chiar și acești liberal democrați tind să accentueze mai mult asupra "construcției constituționale" decât asupra inițiativei civice și contestării. Dar există multe puncte comune între vederile acestor liberal democrați și cele ale chartiștilor. Pentru o expunere clară a acestor puncte de contact, a se vedea articolul lui Michael Walzer, "Liberalism and the Art of Separation", în *Political Theory*, 1984. La fel cum am susținut că se poate vorbi despre un triumf al liberalismului numai în anumite sensuri particulare, tot astfel susțin că trebuie să distingem între diferențele sensuri și tipuri de liberalism, și că nu se poate vorbi de liberalism în general. Pentru o argumentare inteligentă ce conduce în aceeași direcție, a se vedea Leszek Kolakowski, "How to be a Conservative - Liberal - Socialist: A Credo", în *Modernity on Endless Trial*, Chicago, University of Chicago Press, 1990.
78. A se vedea Jean Cohen, Andrew Arato, *Civil Society and Political Theory*, Cambridge,

- MA, MIT Press, 1992, pp. 29 - 82, 345 - 420.
79. A se vedea Claude Lefort, "Politics and Human Right", în *The Political Forms of Modern Society*, Cambridge, MA, MIT Press, 1985.
80. Crezul moral al "antipoliticii" ar putea suna astfel: "Orice sistem de constrințe care nu ține seamă de ideea de existență conștientă și de nevoie de civilitate este greșit. Liberalismul este cel mai bun sistem politic în măsura în care el refuză să autorizeze constrințarea legală. Dar liberalismul este insuficient într-o lume a nedreptății și a răului. Este un imperativ moral să rezistă tuturor surselor care te privează de posibilitatea exersării voinei tale libere, inclusiv acele care derivă din funcționarea instituțiilor liberale. Dar nu putem spera într-o justiție perfectă. O căutare modestă a dreptății, ce își impune singură propriele limite, este tot ceea ce se poate spera. Vom întreprinde inițiative civice și sperăm ca ele să aibă un efect, fără a-i condamna însă pe cei care n-o fac și fără a căuta să-i forțăm să o facă. Acceptăm instituțiile și valorile democrat-liberale, dar este bine și necesar ca inițiativele civice să le provoce și să conteste injustițiile lor".
81. Pentru o dezbatere interesantă a implicărilor unui asemenea punct de vedere, a se vedea Michael Walzer, "The Idea of Civil Society: A Path to Social Reconstruction", în *Dissent*, Spring 1991, pp. 193 - 304.
82. După cum accentua Claude Lefort "Cei ce exercită responsabilități publice nu sunt obligați să depună jurământ pe constituție. Este posibil ca, de exemplu, un anumit dispreț personal pentru alegeri, pentru decizia majorității, pentru demagogia de partid să se combine cu dorința de solicitudine față de ceilalți, autoexaminare, curiozitatea pentru culturile străine sau dispărute - toate acestea purtând amprenta spiritului democratic". (Renaissance of Democracy?, în *Praxis International* vol. 10, no. 1/2, April and July 1990, p. 1).
83. Václav Havel, *Disturbing the Peace*, New York, Knopf, 1990, p. 115.
84. A se vedea Alena Hromadkova, "Whatever Happened to Charter 77?", în *East European Reporter*, January-February 1992, p. 69. A se vedea, de asemenea, Ladislav Hejdeanek, "Democracy Without Opposition is Nonsense" și Jacob Trojan, "Democracy and its Spiritual Foundations", în *East European Reporter*, Autumn/Winter 1990, pp. 96 - 98, 100 - 102.
85. Georgy Konrád, "What is the Charter?", în *East European Reporter*, January/February 1992, pp. 36 - 37. Charta însăși este reproducă la paginile 35 - 37. A se vedea, de asemenea, Georgy Konrád, "A Colorful Scene Ahead", în *East European Reporter*, Spring/Summer 1991, pp. 27 - 28.
86. Andras Bozoki, "The Democratic Charter One Year On", în *East European Reporter*, November/December 1992, pp. 13 - 17.
87. Mary Kaldor, "Introduction" la Mary Kaldor, Gerard Holden și Richard Falk (eds.) *The New Detente*, London și Tokyo, Verso și United Nations University, 1989, p. 15.
88. "Helsinki Citizens' Assembly", în *East European Reporter*, vol. 4, no. 4, Spring/Summer 1991, p. 72.
89. Mary Kaldor, "Speech to the Closing Session of the Helsinki Citizens's Assembly", în Mary Kaldor, (ed.), *Europe From Below: An East-West Dialogue*, London, Verso, 1991, p. 215.
90. A se vedea Jirina Sikoova, "Backlash", și Pitr Pithart, "Intellectuals in Politics: Double Dissent in the Past, Double Disappointment Today", în *Social Research*, vol. 60, no. 4, Winter 1993.
91. Aceasta nu înseamnă a nega faptul că noile condiții au creat probleme foștilor dizidenți, care au avut mari dificultăți în a se adapta complexității nouului mediu și declinului notabil al prestigiului lor după căderea comunismului. A se vedea, de exemplu, Zygmunt Bauman, "The Polish Predicament: A Model in Search of Class Interests", în *Telos*, Summer 1993, pp. 113 - 130, și John Michael, "The Intellectual in Uncivil Society: Michnik, Poland, and Community", în *Telos*, Summer 1991, pp. 141 - 154. Însuși Michnik a comentat acest aspect foarte deschis: "Da, astăzi politica a devenit o normalitate; pentru cei care nu tratează politica ca pe o competiție ci ca pe o cale de a apăra valori fundamentale e tot mai greu de găsit un loc. Va fi din ce în ce mai greu în viitor. Toate acestea erau de prevăzut și nu există nici un motiv de disperare" (în Janina Paradowska, "The Three Cards Game: An Interview with Adam Michnik", în *Telos*, Summer 1991, p. 96).
92. Václav Havel, "Address to the Helsinki Citizens' Assembly Opening Session", în *East European Reporter*, vol. 4, no. 4, Spring/Summer 1991, p. 74.

93. Václav Havel, *Summer Meditations*, New York, Knopf, 1992.
  94. Prin aceasta Havel se apropie de vederile mulțor liberali democrați vestici, care resping dogmatismul filozofiei lui Hayek. A se vedea Robert Dahl, "Social Reality and «Free Markets»", în *Dissent*, Spring 1990, pp. 224 - 228, și R. Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*, pp. 90 - 108.
  95. A se vedea Jiri Pehe, "Civil Society at Issue in the Czech Republic", în *Radio Free Europe/Radio Liberty Research Report*, vol. 3, no. 32, August 1994, pp. 12 - 18.
  96. Pentru cîteva considerații interesante pe această temă, a se vedea Joshua Cohen și Joel Rogers, "Secondary Associations and Democratic Governance", precum și răspunsurile lui Paul Hirst, Jane Mansbridge, Philippe Schmitter, Andrew Szasz și Iris Marion Young, în *Politics and Society*, vol. 20, no. 4, December 1992. A se vedea, de asemenea, Hilary Wainwright, "The State and Society: Reflections from a Western Experience" în Kaldor și colab. (eds.), *The New Detente și Arguments for a New Left*, Oxford, Blackwell, 1994, în special paginile 115 - 236 și Michael Walzer, "Multiculturalism and Individualism", în *Dissent*, Spring, pp. 189 - 191.
  97. Milan Kundera, *The Book of Laughter and Forgetting*, New York, Penguin, 1981, p. 3.
  98. *Ibid.*, p. 3. Jeffrey Goldfarb prezintă o analiză aprofundată a acestor texte în *Beyond Glasnost*, pp. 109 - 118.
  99. Hannah Arendt, *On Revolution*, Middlesex, Penguin, 1977, p. 220.
  100. Considerare acestora ca momente pasagere este cel mai adesea asociată cu scrierile lui Hannah Arendt, în special, lucrarea sa *On Revolution*. Pentru cea mai profundă abordare a acestei teme în cadrul lucrărilor acesteia, a se vedea James Miller, "The Pathos of Novelty: Hannah Arendt's Image of Freedom in the Modern World", în Melvyn A. Hill (ed.), *Hannah Arendt: The Recovery of the Public World*, New York, St. Martins, 1979. A se vedea, de asemenea, Sheldon Wolin, "Fugitive Democracy", în *Constellations*, vol. 1, no. 1, April 1994. Pentru o abordare a inițiatiivelor civice ca o compoziție a unui proces de "politica dublă", în care procedurile de rutină ale politiciei democrat-liberale sunt periodic reconfigurate de mișcări radicale, a se vedea
- Bruce Ackerman, *We the People*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1991, și Jean Cohen, Andrew Arato, *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, MA, MIT Press, 1992, în special paginile 492 - 563.
101. Timothy Garton Ash, *The Magic Lantern*, p. 156.
  102. Frederick Douglass, "Forth of July Oration", în Philip S. Foner, (ed.), *The Life and Writings of Frederick Douglass*, New York, International Publisher, 1990.
  103. Hannah Arendt, *On Revolution*, op. cit.
  104. Pentru o dezbatere similară cu privire la mișcările pentru drepturi civile în U.S.A, a se vedea lucrarea lui Richard King, *Civil Rights and the Idea of Freedom*, Oxford, Oxford University Press, 1992. La un nivel mai teoretic se poate sustine ideea că "politica antipolitică" reprezintă o reconsiderare radical-democrată, în condițiile societăților industriale moderne fizice, a ceea ce în secolul al XIX-lea fusesese spațiul public burghez - opinie asociată scrierilor lui Habermas și dezvoltată de Arato și Cohen. Habermas însuși sugerează o astfel de interpretare în lucrarea sa "What Does Socialism Mean Today? The Revolution of Recuperation and the Need for New Thinking", în Robin Blackburn, (ed.), *After the Fall: The Failure of Communism and the Future of Socialism*, London, Verso, 1991.
  105. Această idee a fost prezentată într-o altă manieră de: Claude Lefort în lucrarea "Renaissance of Democracy?", în *Praxis International*, vol. 10, no. 5, 1/2, April and July 1990; David A. Reidy Jr., "Eastern Europe Civil Society and the Real Revolution", în *Praxis International*, vol. 12, no. 2, July 1992 și Jean Elstain, "Politics Without Cliche", în *Social Research*, vol. 60, no. 3, Fall 1993.
  106. A se vedea Andrew Arato, "Interpreting 1989", în *Social Research*, vol. 60, no. 3, Fall 1993, în special, pp. 631 - 646.
  107. A se vedea Charles S. Maier, "The Moral Crisis of Democracy", în *Foreign Affairs*, July/August 1994, Herbert Kitschelt, "Social Movements, Political Parties and Democratic Theory", în *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, no. 528, July 1993. Pentru referiri speciale la cazul american, a se vedea William Greider, *Who Will Tell the People*:

109. Harry Boyte, de exemplu, este inspirat de vederile chartiștilor în lucrarea sa *Commonwealth: A Return to Citizen Polities*, New York, Free Press, 1989. A se vedea, de asemenea, Richard Flacks, "The Party's Over", în *Social Research*, vol. 60, no. 3, Fall 1993.
110. Albert Camus, "Return to Tipasa", în *Lyrical and Critical Essays*, New York, 1968, p. 169.

Daniel V. Friedheim

*Teoria tranzitiei democratice după '89: colapsul comunismului și pactul elitelor **

Rather than pure spontaneous mass actions, revolutions of 1989 were a mixture of popular protest and elite negotiations. The author insists on negotiations as key processes in East European transitions. In the theory of democratic transitions, the distinction between civil and political society is only the first step; the next one is to emphasise the relationship between the political organization of the opposition and the regime breaking. The theory is tested on eight particular case studies (Brazil, Argentina, Spain, Poland, Hungary, Portugal, Czechoslovakia, East Germany) and helps us to understand why some transitions have been initiated through political pacts and others through regime collapse.

Aproape ca niște ecouri ale revoluției pentru restabilirea "puterii poporului", ce a avut loc în Filipine în 1986, protestele în masă au reverbat în Europa de Est în 1989. În Polonia, o serie de greve spontane a condus la alegeri cvasilibere în iunie. Multimea, cîntînd "nu vom mai fi sclavi" la înhumarea reformistului comunist martirizat Imre Nagy, a deschis drumul democrației ungare. Zeci de mii de refugiați au subminat poziția liderului est-german Erich Honecker, în octombrie, și sute de mii de demonstranți au forțat deschiderea zidului Berlinului în noaptea zilei de 9 noiembrie. Mai tîrziu, în aceeași lună, neintimidăți de tactica violentă a forțelor de securitate, studenții protestatari în Piața Wenceslas din Praga au izgonit în cîteva zile întreg eșalonul conducător communist. După astfel de evenimente neașteptate cercetătorii în

științele sociale trebuie să reașeze societatea în centrul teoriilor despre democratizare¹. Întrebarea este însă cum?

Este încă neclar dacă concentrarea teoretică asupra elitelor, care acum predomină, ar trebui să lase locul unei concentrări asupra maselor, deoarece acțiunea colectivă de o amplăare nemaiînțîlnită nu a fost singurul element caracteristic anului 1989². Experiența est-europeană a fost caracterizată de tentativa elitelor regimului și ale opozitiei de a negocia pacturi ale tranzitiei. Polonia a deschis calea prin negocierea unui acord formal, prin care comuniștii au permis alegeri libere pentru un nou Senat în schimbul păstrării Președinției și a unor alegeri restrictive pentru Seim. Atunci cînd liderii unguri s-au așezat la o masă pătrată cu Masa Rotundă a opozitiei, ei au pus în mișcare o "mașină gigantică a negocierii", formată din cincizeci de

delegați și cinci sute de experți, care au trebuit să fie organizați în două comitete și doisprezece subcomitete³. Pe măsură ce regimurile din Germania de răsărit și Cehoslovacia se dezintegruau, au trecut și ele prin etape de negocieri la "masa rotundă". Înainte de a demisiona pe 4 decembrie 1989, primul ministru al Cehoslovaciei, Ladislav Adamec, s-a întîlnit pentru două zile cu reprezentanții Forumului Civic, fără a ajunge la vreun rezultat. Masa rotundă est-germană, mediata de Biserică, a început în luna decembrie, înainte ca grupul cel mai important al opozitiei să își organizeze congresul de constituire. Revoluțiile din 1989 au fost mai degrabă "un amestec complex de protest popular și negociere a elitelor" decît un caz pur de acțiune spontană a maselor.⁴ Se conturează astfel un model specific al tranzitiei est-europene: acestea au fost inițiate și conduse printr-un proces de negocieri, care a devenit posibil ca urmare a dispariției unității de vederi între conducătorii fostului regim și a apariției unei anumite autonomii a societății civile.⁵ Punând în legătură evoluțiile simultane de la vîrf - nivelul elitelor - cu cele de la bază - nivelul maselor - acest model ne permite să înțelegem de ce o tranzitie democratică devine posibilă fie pe calea negocierilor între elite, fie printr-un colaps total al regimului.⁶

Importanța căilor de tranzitie

Este important dacă tranzitii democratice au loc prin negocieri sau colaps, deoarece noile democrații sunt dependente de calea pe care o adoptă. În istoria politică a oricărei

țări o tranzitie este un moment de întemeiere, a cărei moștenire determină forma pe care o ia regimurile democratice pentru anii ce îi succed. Două importante moșteniri ale modelului de tranzitie prin pactizare au apărut în America Latină și Europa de Sud, unde pactele au părut că stabilizează noile regimuri democratice și au influențat politicile socio-economice în direcția păstrării *status quo*-ului. Tranzitii negociate au crescut stabilitatea democratică prin încurajarea unor grupuri importante de interes să ajungă la un compromis asupra unor chestiuni importante, cum ar fi dacă noile instituții democratice ar trebui să fie prezidențiale sau parlamentare, programarea primelor alegeri libere, dacă să se acorde clemență celor care au încălcăt drepturile omului sau să se "răzbune"⁷ astfel de cazuri. Fără compromis asupra unor astfel de chestiuni fundamentale, grupurile de interes puternice ar fi fost mai puțin tentate să coopereze cu noile regimuri democratice.

Una din cele mai obișnuite probleme în partea latină a Americii și a Europei a fost nemulțumirea militarii, care a condus la rebeliuni armate. Pactele au contracarăt această tendință regională prin promovarea acordurilor între autoritari și democrați. Argentina ilustrează costurile potențiale ale anticipării unor astfel de acorduri. După reînțoarcerea la democrație în 1983, militarii s-au răzvrătit în 1987, 1988 și 1990. Membrii celor trei junte, care au condus din 1976 pîna în 1983 și au dus un "război murdar" împotriva terorismului intern, au încercat "să se amnistieze" după pierderea războiului Falkland/Malvine. Dar ei au produs asemenea anarhie la preluarea puterii, încît primul președinte democrat, Raul

* Text apărut în *East European Politics and Societies*, vol. 7, nr. 3, Fall 1993 și reproducă cu permisiunea editorului.

Alfonsin, i-a adus în fața justiției pentru "a fi făcut să dispară" 10.000 oameni (*los desparecidos*). Numai o lege garantând soldaților posibilitatea de apărare prin invocarea obligativității executării ordinelor (*obedencia debida*) și o amnistiere *de facto* a liderilor lor de către succesorul lui Alfonsin, Carlos Menem, a detensionat situația⁸. Noile democrații din Spania și Brazilia nu au fost marcate de astfel de revolte singeroase și repetate după tranziții ce au avut loc prin asemenea pacte.

Același tip de acorduri care stabilizează un nou regim par să afecteze și agenda de schimbare socio-economică, în măsura în care o serie de grupuri de interes încearcă să garanteze *status quo*ul economic prin restrângerea opțiunilor pentru diverse politici. Guillermo O'Donnell și Philippe Schmitter au ajuns la concluzia că apariția pactelor "servește, cel puțin temporar, ratificării ordinii sociale și economice predominante"⁹. Militarii vor încerca să își protejeze bugetul, oamenii de afaceri garantarea dreptului la proprietate, iar partidele politice privilegierea politicilor partizane. În Portugalia, dreptul la proprietate nu a fost garantat printr-un pact după lovitura din 1974 a ofițerilor de stânga, cu rang inferior în armată. Ultimul dintr-o serie de guverne provizorii s-a grăbit să naționalizeze ample sectoare din economie chiar înaintea alegerilor libere din 1975. Aceste naționalizări au fost consfințite printr-o constituție impusă fără negociere, și noul regim democratic le-a păstrat în ciuda faptului că sondajele de opinie arătau că ele nu sănt populare. Numai după alegerile decisive în 1987 a început "dezetatizarea"¹⁰. În Brazilia, dimpotrivă, aranjamentele au fost marcate de o tendință de dreapta: pactul tacit care

proteja interesele mai convenționale ale militarilor a contribuit la blocarea propunerii de prevederi constituționale asupra reformei funciare¹¹. Agenda restricțiilor create prin pacte poate servi atât interes de stânga cât și de dreapta.

În ce măsură aceste două efecte specifice vor apărea și în cazurile Europei de Est rămîne o chestiune deschisă. În mod cert, efectul socio-economic "conservator" al pactizării nu a fost păstrarea economiei socialiste anterioare, spre deosebire de America Latină și Europa de Sud unde a protejat relațiile de piață existente. Chiar dacă în Europa de Est efectul s-a limitat la încetinirea ritmului reformei economice, interesul pentru acest efect va fi mai mult decât trecător.¹² Amenințarea "pretoriană" pare de asemenea să fie mai redusă în Europa de Est decât în America Latină și Europa de Sud, probabil datorită prestigiului social mai scăzut al militarilor în statul socialist, chiar și în Polonia¹³. Dar alte instabilități potențiale s-au dovedit deja mai importante în Europa de Est. Tranziția în Cehoslovacia și Republica Democrată Germană a pus în pericol statul însuși, parțial datorită faptului că anumite interese legitime nu erau protejate. Rezultatul a fost apariția unor noi granițe.

În RDG, regimul și grupurile de opozitie care au participat la masa rotundă tîrzie, ținută la Dietrich Bonhoeffer Haus din Berlin, în perioada decembrie 1989 - martie 1990, s-ar fi putut înțelege cu ușurință asupra interesului lor comun de a păstra un stat est-german independent, indiferent de amploarea reformei economice și politice¹⁴. Lipsa unui pact la momentul potrivit între regimul reformist și organizațiile reprezentative ale opozitiei a deschis calea pentru o

reunificare rapidă și pentru dispariția totală a statului est-german. În mod asemănător, un acord al tranziției în Cehoslovacia ar fi putut foarte bine să garanteze autonomia națională slovacă, cu posibilitatea prevenirii sau amînării "divorțului de catifea" din 1 ianuarie 1993. În alegerile federale din iunie 1992 cetățenii nu au votat pentru separare¹⁵. Partidul Național (SNS) era cotat cu 9,4 procente în sondajele de opinie din Republica Slovacă. Cu toate acestea, după scindarea Forumului Civic în cele două ramuri cehă și slovacă, rezultatele electorale fragmentate nu au produs o majoritate parlamentară funcțională. Marea coaliție provizorie formată de Partidul Civic Democrat Ceh (ODS) al lui Václav Klaus și Mișcarea pentru o Slovacie Democrată (HZDS) a lui Vladimír Mečiar nu a putut cădea de acord decât asupra divorțului. După demisia din funcția de președinte federal în luna iulie, Václav Havel a recunoscut că a făcut "un număr de greșeli în ce privește Slovacia"¹⁶. Dar e la fel de posibil ca această situație să se fi datorat faptului că noile instituții democratice au fost suprasolicitate de presiunea imediată de a "armoniza dimensiunile naționale cu cele democratice și civile" ale Revoluției de Catifea¹⁷.

În ceea ce privește politicile socio-economice în Europa de Est postcomunistă, David Stark a sugerat că "diferențele în modul în care instituțiile s-au prăbușit vor avea consecințe asupra felului în care... instituțiile economice vor putea fi reconstruite"¹⁸. Una din aceste consecințe ale negocierilor tranziției a fost faptul că s-a îngăduit unor foști membri ai nomenclaturii să-și exploateze pozițiile și legăturile din interior pentru a deveni capitaliști prosperi¹⁹. Mai mult, progra-

mele de privatizare care au urmat unor tranziții prin pact au avut tendința de a acorda managerilor sau salariaților companiilor de stat "resurse conjuncturale" de a investi în nou privatizatele firme²⁰. În Ungaria, valul timpuriu de privatizări "spontane" inițiate de managerii erei comuniste continuă, în ciuda misiunii Agenției Proprietății de Stat de a "privatiza privatizarea". În Polonia, salariații primesc 10% din totalul acțiunilor atunci cînd Ministerul Transformării privatizează o companie de stat. Ritmul a fost mai lent decât s-a anticipat. "Nu mai putem pretinde că reformele noastre economice au mers cel mai departe" a declarat Ministrul Finanțelor Jerzy Osiatyński în martie 1993²¹. În schimb, după prăbușirea regimului, nici programul de privatizare cehoslovac, nici cel german nu au recunoscut existența unor privilegii străine unei economii de piață. După reunificarea germană, Agentia Centrală Treuhand a utilizat cu precădere resurse financiare tradiționale și vest-germane. În 1992 cetățenii cehoslovaci au trebuit să plătească o taxă de înregistrare pentru a beneficia de cupoanele universale de investiție, cu toate că companiile de investiții de tip mutual le-au promis un venit rapid de pe urma acestor bani. În vreme ce Cehoslovacia a vîndut uzinele de autoturisme Škoda firmei Volkswagen, în martie 1991, Ungaria a exceptat sectoare intregi ale economiei de la privatizare, iar Polonia a redus numărul inițial al firmelor ce trebuiau privatizate de la 400 la 230.

Diferențele în gradul în care s-a purificat aparatul de stat, în mod special agențiile de securitate internă, reflectă, de asemenea, declanșarea tranziției prin pact sau prin colaps²². Guvernul democrat est-

german, în scurta sa viață, a creat un serviciu separat, "Autoritatea Gauck", pentru a administra documentele Stasi care fuseseră puse la adăpost de comitetele cetățenești. Acest serviciu a fost recunoscut în tratatul de reunificare și a fost însărcinat prin lege, în anul 1991, să asigure accesul la propriile dosare tuturor victimelor persecuției Stasi. Majoritatea reprezentanților aleși și mulți funcționari publici, inclusiv profesorii din învățămîntul de toate gradele, au fost verificati cu privire la locurile de muncă anterioare sau colaborarea cu poliția secretă²³. În octombrie 1991 Cehoslovacia adopta Legea Lustrației, conform căreia membrilor fostei poliții secrete (StB) ai miliției și conducătorilor de partid le este interzis accesul la funcții publice vreme de cinci ani. Amploarea purificărilor din Germania și Cehoslovacia sunt o dovadă că relativ puțini activiști comuniști au păstrat o poziție din care să poată influența ritmul reformei postcomuniste. Dimpotrivă, curțile constituționale din Polonia și Ungaria au invalidat acte legislative care aveau ca scop purificări similare. Legea maghiară, aprobată în 1991, a ridicat limitările impuse asupra crimelor comise în regimul comunist²⁴. Proiectul legislativ polonez al decocomunizării a luat mai degrabă forma unei decizii decât a unei legi. După ce aceasta a fost declarată neconstituțională în 1992, și ca urmare a unui scandal declanșat de o listă plină de greșeli prin care 62 politicieni activi erau declarati informatori, micul birou al Ministerului de Interne însărcinat cu verificarea dosarelor poliției secrete a fost închis²⁵.

Păstrând în minte aceste posibile moșteniri, modelul pe care îl propun explică în ce situație este mai probabilă o tranziție negociată și, respectiv, cînd este

mai probabil ca un regim să se prăbușească fără să se ajungă la un pact viabil. După definirea pactului și a tranzitiei, schițarea modelului face necesară o distincție între societatea politică și societatea civilă. Dinamica obișnuită a mobilizării resurselor organizaționale este utilizată pentru a ilustra felul în care opoziția, într-un regim autoritar, îmbracă o formă de mișcare socială. După aceea vor fi analizate opt cazuri recente de tranzitii democratice în Europa și America Latină pentru a testa plauzibilitatea modelului.

Definirea tranzitiei și a pactului

Elitile care controlează regimul sau conduc grupurile de opoziție sunt singurele care pot negocia un pact al tranzitiei. Ele reprezintă entități organizaționale și nu concretizarea unor concepții ca "statul" sau "masele". Din punct de vedere practic, elitele statului au nevoie să identifice parteneri de negociere în partea activă politic a societății civile. Uneori există un grăunte de adevăr în lamentarea ipocrită a tiranului că nu are cu cine negocia. De asemenea, regimul stabileste un context social care fie restrînge, fie facilitează organizațiile de opoziție necesare pentru ca potențialii parteneri la negociere să reprezinte mai mult decât pe ei însăși. În regimurile autoritare, reforma radicală care ar putea crea cadrul pentru apariția unor astfel de parteneri de negociere trebuie să apară atunci cînd elitele de la putere se scindează în grupuri distincte, iar unul din aceste grupuri se desprinde în căutarea unei noi baze sociale. Dar numai cînd începe organizarea opoziției este posibil ca interacțunea dintre stat și societate să

se dezvolte într-o dialectică a concesiilor regimului și a victoriilor opoziției, care marchează o tranzitie negociată. O ipoteză specifică este aceea că o tranzitie printre un pact trebuie să aibă loc atunci cînd între elitele unui regim autoritar apar disensiuni puternice legate de inițierea unei reforme radicale și cînd opoziția a avut timp să se organizeze. Altintîrzi, este mai probabil ca tranzitie să fie declanșată de colapsul regimului și de mobilizarea maselor.

"Tranzitie" este pur și simplu un termen pentru procesul de trecere de la un tip de regim la altul. "Democratizarea" este un posibil rezultat al acestui proces. Ea implică faptul că regimul anterior era unul autoritar, fie el de tip birocratic (militar sau civil), fie de tip posttotalitar²⁶. Pentru a evalua cele două variabile ale modelului, "ruptura între elitele regimului" și "organizarea opoziției", trebuie să cunoaștem momentul la care începe o anumită tranzitie. Există mai mulți factori care declanșează tranzitii. În ceea ce privește tranzitiiile postbelice din America Latină, Europa de Sud și Europa de Est pot fi identificate trei factori majori: 1) dispariția hegemoniilor; 2) înfrângerea în război; 3) intierea de către regim a unor reforme radicale.

1) Dispariția hegemoniilor: "Factorul care determină limitele evoluției posibile" este prezența militară sovietică, scria Adam Michnik în 1976 referindu-se la Polonia²⁷. Avînd în vedere doctrina "suveranității limitate" a lui Brejnev, un factor determinant necesar dar insuficient al tranzitiei în Europa de Est a fost semnalul dat de Mihail Gorbaciov că Armata Roșie nu va mai bloca reforma politică²⁸. Poate că el speră să creeze astfel o serie de regimuri comuniste reformiste loiale. Purtătorul său de cuvînt remarcă că singurul lucru

care desparte *Perestroika/Glasnost* de *Primăvara de la Praga* sunt cîțiva ani. Indiferent de motivele sale, Gorbaciov a retras un sprijin hegemonic de care depindeau regimuri a căror legitimitate era din ce în ce mai fragilă (în mod asemănător, în 1986 Statele Unite au contribuit la inițierea revoluției "puterii populare" prin oprirea sprijinului necondiționat acordat unui regim filipinez de tip sultanic)²⁹.

Ministrul de externe Eduard Sevardnadze afirmă acum că intervenția sovietică în Europa de Est fusese oprită chiar începînd cu aprilie 1985, dar primul semnal public al lui Gorbaciov pare să fi fost denunțarea erei brejneviene doi ani mai tîrziu, la Praga³⁰. Cam în aceeași perioadă Honecker realiza că va trebui să plătească pentru "Casa Comună Europeană"³¹. Sevardnadze declară o politică de "neagresiune, respect pentru suveranitatea și independența națională" în iulie 1988³². Semnalele s-au confirmat cînd Gorbaciov a promis Națiunilor Unite, în decembrie 1988, retragerea unilaterală a unor trupe din țările Blocului și apoi a încheiat retragerea trupelor din Afganistan în februarie 1989. Tolerarea pierderilor suferite de partidul comunist în alegerile din Polonia, în iunie 1989, și renunțarea explicită la doctrina Brejnev spre sfîrșitul lui octombrie 1989 nu erau altceva decât reiterări ale noii orientări. Astfel, chiar înainte de 1989 dispariția hegemoniei pare că devenise clară astă regimurilor est-europene cît și populațiilor acestora. De aceea, scindarea regimurilor și organizarea opoziției în Europa de Est trebuie plasată spre mijlocul anului 1988.

2) Războiul: În America Latină și în Europa de Sud unele tranzitii au început atunci cînd regimurile au pierdut

războaie. Eșecul militar a subminat atât de profund regimurile militare, încât acestea nu au mai putut prelungi blocarea redemocratizării. Tranzitia Portugaliei a început la 25 aprilie 1974, cînd tinerii ofițeri din *Movimento das Forças Armadas* l-au răsturnat printre lovitură nesîngeroasă pe Marcello Caetano, care îi succeda de mult timp lui Antonio d'Oliveira Salazar. Tranzitia Argentinei a începus de mult cînd junta militară a retrocedat Insulele Malvine/Falkland Marii Britanii, în iunie 1982.

3) Reformă: Alte tranzitii din America Latină și Europa de Sud au început printr-o ruptură atât de profundă a regimului, încât una din grupările rezultate a inițiat nu numai o liberalizare, dar chiar reforme atât de radicale încât a trebuit să caute noi parteneri sociali. Tranzitia braziliană a început în 1974, cînd dictatorul militar generalul Ernesto Geisel și-a anunțat începutul politicii sale de "destindere" (*distensão*). Tranzitia Spaniei a început cu preluarea puterii de către reformistul Adolfo Suárez în 1976, care își anunțase deja intențiile în fața unei adunări parlamentare corporatiste.

Termenul "pact" poate crea falsă impresie că un acord asupra tranzitiei trebuie să ia o formă scrisă. Această idee i-a dus pe mulți teoreticieni la consideraționi sterile despre modul în care pot fi puse în aplicare "condițiile contractuale" în mediul atât de fluid al tranzitiei. Un pact este mai degrabă o tocmeală continuă decât un contract formal. Este posibil ca pactul să fie nedeterminat ca timp și ca participare, și să fie definit numai prin rezultatul său: tranzitia la democrație sau reîntoarcerea la o domnie autoritară. Un pact este o înțelegere comună între regim și elitele opozitiei, despre cum să se ajungă la

alegeri libere "pe baza unor garanții de ambele părți asupra intereselor vitale ale celor care participă"³⁴. El poate lua forma unei mese rotunde, a unor consultări secrete, sau ambele³⁵. În trecut, astfel de negocieri formale sau informale au durat de la câteva săptămâni la ani întregi. Simpla organizare a unei mese rotunde nu duce la un astfel de pact. Atunci cînd au fost inițiate de regimuri în dezintegrare, astfel de mese rotunde nu au făcut decît "să coordoneze ultimele detalii... cînd regimurile se prăbușiseră deja"³⁶. Dar pentru negocierea unui pact de tranzitie nu este neapărat nevoie de o masă rotundă. În Spania o serie de consultări în *tête-a-tête*, organizate de regim, au ținut locul mesei rotunde, preferată în exclusivitate de est-europeni în 1989. Pactul brazilian "implicit sau explicit, dar secret" a urmat unor semnale publice, cărora li s-au adaugat unele întîlniri ocazionale între militari și unul din liderii opozitiei, Tancredo Neves³⁷. El a presupus o amnistie *de facto* a membrilor fostului regim militar suspectați de violarea drepturilor omului, și un acord tacit pentru includerea unui fost membru al partidului de guvernămînt pe liste electorale ale opozitiei ca vice-președinte³⁸.

Faptul că pactul informal brazilian a supraviețuit morții subite a lui Neves, în ajunul sărbătoririi sale ca primul președinte democratic ales, poate explica faptul că pactul polonez și cel maghiar s-au adaptat fără probleme rezultatelor neașteptate ale referendumurilor și ale alegerilor. În Polonia, partidul comunist a acceptat alegeri prezidențiale directe anticipate după eșecul din iunie 1989, cînd nu a reușit să obțină nici un loc în Senat, și abia la limită a reușit să obțină alegerea prin vot indirect a lui Wojciech

Jaruzelski ca președinte. În Ungaria, partidul a amînat alegerile prezidențiale fulger, și a acceptat un sistem parlamentar, după ce la două mese rotunde anterioare grupurile de opozitie au refuzat să semneze acordul final, au colectat 100.000 semnături și au câștigat un plebiscit în noiembrie 1989. Întrucînt acordurile au fost mai puțin formale în Spania și Brazilia, adaptarea necesară a fost mai puțin evidentă public. În nici unul din aceste cazuri de tranzitii negociate adaptarea nu a defavorizat scopul ultim, care era acela de a organiza alegeri libere³⁹.

Teorii recente ale democratizării orientate asupra statului au contribuit la explicarea apariției tranzitiei neașteptate⁴⁰. Cu toate că admit atât rolul statului cît și al societății, aceste teorii au analizat mai în profunzime rolul grupurilor care ocupau poziții dominante în stat și interesele birocratice ale acestora. Societatea pare să fie identificată uneori cu o "masă" amorfă. Mai mult, prea arareori aceste teorii analizează mecanica și implicațiile interacțiunii stat-societate. Un tratament mai diferențiat al societății, și o teorie mai explicită asupra interacțiunii dintre stat și societate, ar putea contribui la explicarea diverselor trasee ale tranzitiei în Europa de Est.

Teoria existentă a demonstrat că în cadrul unui regim de stat autoritar pot exista atât cercuri dure cît și fracțiuni reformiste, care produc o ruptură în cadrul regimului și impun logica negocierii. Presupunând că regimul "găsește interlocutori valizi în afară cu care acesta să poată negocia", încheierea unui pact devine posibilă⁴¹. Această logică a funcționat în 1989. Alături de prezența unor mulți netemătoare în stradă, corelația dintre pactizare și ruptura

regimurilor s-a dovedit puternică. Semnificativ este faptul că în Cehoslovacia regimul dur al lui Mikloš Jakeš a continuat să-i reprime pe potențialii parteneri de negociere, în timp ce regimul scindat maghiar al reformistului radical Imre Poszgay i-a sprijinit activ să se organizeze. Pentru tranzitia democratică cele mai semnificative rupturi de regimuri sunt cele care determină reforme radicale, de natură să poată schimba esența neliberală a regimului autoritar⁴². Nu orice început de liberalizare înseamnă reformă radicală. Amnistierile politice, de exemplu, au tendința de a fi măsuri temporare sau singulare pentru a crește sprijinul pentru un regim autoritar care se clatină. Dimpotrivă, reforma radicală trebuie privită ca inițierea unor pași spre instituțiile procedurale ale democrației, între care de cea mai mare importanță pentru o tranzitie sunt libertatea cuvîntului și a presei, libertatea de asociere a diverselor grupuri de interes și formarea partidelor politice⁴³. Întotdeauna este loc de îmbunătățire a instituțiilor democratice, dar această definiție minimă a democrației reflectă faptul că tranzitii din 1989 au fost de la "socialismul real existent" la "democrația reală existentă".

Societatea în dezagregare

Tratamentul nuanțat al statului în teoria curentă a tranzitiei democratice poate explica de ce un regim unitar decide să nu își negocieze demisia, și de ce un regim scindat adoptă soluția pactizării, dar are dificultăți în a explica ce s-a întâmplat în Cehoslovacia și RDG în 1989. În aceste două cazuri, regimuri unitare au adoptat soluția pactizării fără

succes, parțial deoarece actorii politici din societatea civilă erau puțin organizați. Incapabile să identifice parteneri de dialog credibili, tocmai pentru că societatea politică fusese atât de temeinic reprimată, aceste două regimuri socialiste au dispărut cedind puterea unor opozitii relativ neorganizate. Ele s-au prăbușit fără ca măcar să înceceră să aplice reforme radicale sau să se apere prin toate mijloacele. Pentru a explica acest traseu spre prăbușire, prezența semnificativă a actorilor opozitiei nu poate fi presupusă de la sine. Teoriile dezvoltate înainte de 1989 reflectau, cum era și normal, cazurile pe care ele s-au construit, respectiv America Latină și Europa de Sud, unde forța societății politice avea tendința să varieze în funcție de ruptura regimului. Acolo, ruptura în cadrul elitelor conducătoare putea servi ca un surogat pentru forța opozitiei. Dacă această scurtătură analitică a contribuit destul de mult la dezvoltarea unor teorii sărace, a fost pentru că în aceste cazuri s-a putut conta pe un anumit grad de autonomie socială. O astfel de scurtătură este dăunătoare în cazul regimurilor socialiste din Europa de Est, care au încercat să distrugă orice autonomie organizațională a societății. Prin urmare, în aceste cazuri autonomia socială, cîtă a existat, trebuie explicată și măsurată în mod concret, întrucât ea poate să varieze independent de ruptura regimurilor.

Modelul propus facilitează analiza genezei opozitiilor posttotalitare prin ridicarea lor din abstracțiunea nediferențiată a "societății civile" spre o "societate politică" mai concretă. Unul din primii teoreticieni ai prăbușirii regimurilor, Alexis de Tocqueville, făcea distincția între societatea "politica" și societatea "civilă"⁴⁴. Mai recent, Z. A.

Pelczinski descrie "o societate politică existentă în afara și în opoziție cu statul, a cărei existență este posibilă datorită autonomiei sociale"⁴⁵. Forța unei astfel de societăți politice nu poate fi măsurată cu precizie, și revoluțiile din 1989 în Europa de Est ne indică tocmai ceea ce nu e cazul să măsurăm. Tranzițiile din Cehoslovacia și Germania de Est ne arată că o opozitie poate umple străzile fără a fi suficient organizată pentru a negocia un pact; prin urmare, societatea politică nu poate fi măsurată doar numărându-i pe cei care demonstrează. O astfel de numărătoare "bob cu bob" ne-ar putea duce la falsa concluzie că societatea politică era puternică în RDG la sfîrșitul anului 1989, pentru că au fost sute de mii de demonstranți, și slabă în Polonia, unde nu au fost demonstrații de loc.

În schimb, modelul interactiv definește forța opozitiei din punct de vedere organizațional. Studiind tranzițiile timpurii, Alfred Stepan a propus luarea în considerație a "autonomiei relative, a forței și numărului organizațiilor" în societatea politică⁴⁶. În Polonia, Michnik a descris procesul creării unei "societăți organizate"⁴⁷. Desigur, grevele poloneze au avut elementul lor de spontaneitate, mai ales în 1977 și în 1988, dar în anul de răscrucă 1980 ele au fost organizate de rețele de "comitete de grevă intersindicale". Dint-o perspectivă organizațională, mișcarea Solidaritatea ilustrează paralela între obstacolele pe care le întâmpină acțiunile colective ale opozitiei politice în regimuri autoritare și cele pe care le au de întâmpinat mișcările sociale în general.

Studiile asupra mișcărilor sociale arată că "mișcările unite și structurate organizațional sunt... mult mai eficiente în mobilizarea resurselor și în înfruntarea

unor provocări permanente decât... mișcările neorganizate"⁴⁸. Având în vedere gradul fără precedent de organizare independentă pe care îl reprezinta, în condițiile unui stat socialist, acordurile semnate de Solidaritatea la Gdańsk, în 1980, se confirmă această concluzie⁴⁹. Cercetarea proceselor sociale explică, de asemenea, de ce este mai eficient pentru mișcările sociale să încorporeze anumite loialități față de unele instituții existente în loc să înceceră să creeze altele noi. O astfel de "mobilizare de grup" explică și creșterea rapidă a Solidarității. Sindicalele răzlețe acționând în ilegalitate, în special pe coasta Mării Baltice, grupările intelectualilor conduse de Comitetul pentru Apărarea Muncitorilor (KOR) și Biserica Catolică s-au reunit într-o "mișcare totală", care reunea revendicările lor economice, politice și sociale specifice pentru a obține legalizarea sindicatului⁵⁰. Pe parcurs, Solidaritatea a încorporat grupuri precum Confederatia pentru o Polonie Independentă și Comitetul pentru Sindicale Libere. În sfîrșit, cercetări recente ne reamintesc că nu numai resurse concrete ca banii, forța de muncă și altele asemenea pot fi mobilizate pentru a forma o organizație, ci și resurse mai puțin concrete ca timpul, sau chiar abstracte, precum simbolurile religioase ori naționale. Tocmai asemenea resurse a folosit Solidaritatea invocând naționalismul și catolicismul polonez.

Cu toate că în negocierea unei tranziții accentul trebuie pus pe societatea politică, societatea civilă deține o serie de resurse concrete și abstracte ce sănătățe îndemnă opozitiei. Deoarece ea definește activitățile și identitatea personală a cetățeanului, societatea civilă a devenit ţinta naturală a ambicioilor totalitare neostaliniste în Europa de Est.

Variațiunile a cel puțin trei dimensiuni ale societății civile, sistemul economic, biserică și naționalismul, au afectat forța organizațională a societății politice. O societate civilă "puternică" se bucură de mai multă autonomie față de stat în domeniul economic și religios, și nu este dezbinată de controverse naționaliste asupra definirii frontierelor de stat.

În ciuda importanței sale contextuale fundamentale, teoria tranziției democratice tinde să acorde societății, în sens general, un rol indirect și pe termen scurt. În timp ce atrage atenția asupra "renașterii societății civile" odată cu începutul liberalizării regimului totalitar, o astfel de analiză descrie "o societate furioasă" care, explodând într-o "revoltă populară", îi determină pe moderati "speriați" să negocieze chiar dacă ea își pierde din energie⁵¹. Aceasta este o descriere a îndrăznelii maselor, și nu a unei mișcări sociale inițiate de o opozitie organizată, absolut necesară pentru succesul unui proces de pactizare. Acest tip de pact, determinat de frică, nu a apărut însă nici în RDG nici în Cehoslovacia. A face distincția între societatea civilă și cea politică este, aşadar, primul pas pentru a readuce societatea în centrul teoriei tranziției democratice.

Interacțiune și unificarea opozitiei

Nu este loc suficient pentru a dezvolta aici o teorie interactivă completă a tranzițiilor. Voi prezenta o propunere de revizuire prin compararea diagramelor modelului existent și a modelului interactiv al tranziției. Figura 1 prezintă modelul actual centrat pe stat. Alternativa prezentată în Figura 2

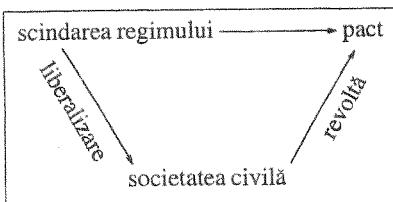

Figura 1. Teoria actuală a tranzitiei

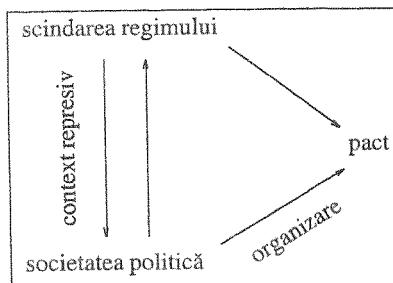

Figura 2. Modelul interactiv propus

păstrează săgețile cauzale ale scindărilor regimurilor, înlocuind societatea civilă cu cea politică și prezentând evoluția prin organizare.

În același timp, ea prezintă interactiv relațiile regim-opoziție. Potențialul abordării interactive este demonstrat prin felul în care contribuie la explicarea unei forme de organizare neobișnuit de unitară, cum este cazul Solidarității. Faptul că Solidaritatea a depășit obstacolele posttotalitare în calea acțiunii colective este șocant și paradoxal, pentru că forme de organizare unitară nu apar niciodată într-un context liberalizat, mai favorabil. Modelul interactiv rezolvă acest paradox explicând de ce aceeași fragmentare organizațională, care reflectă slăbiciunea societății politice într-o situație represivă, poate reflecta forța pluralismului într-un context mai liberal. Cheia o reprezintă chiar rolul statului în

crearea acestui cadru, fie el represiv sau liberalizat.

Experiența Solidarității arată că "regimurile politice au o contribuție importantă la succesul sau eșecul mișcărilor sociale"⁵². Impactul lor variază, de asemenea, în funcție de tipul regimului. Regimurile autoritare exercită constrângeri asupra organizării mișcărilor sociale, în timp ce regimurile democratice o sprijină⁵³. În regimurile autoritare organizațiile opozitionează la "contextele globale care le oferă șansa să protesteze", și care sunt în general prescrise de regim. Izbucnirea unor proteste massive în Europa de Est, în 1989, a fost un răspuns la noile posibilități create de schimbările regimurilor (și a celor din cadrul Pactului de la Varsavia). Dar impactul unui regim asupra organizării opozitionează nu este simplu și direct, ci mai degrabă complex și nelinear.

Graficul "opozitionează unificate" ilustrează această relație (Figura 3). Pe măsură ce crește gradul de represiune în contextul definit de regim, se poate ajunge la un moment în care există suficientă autonomie pentru organizarea opozitionează și suficientă represiune pentru a determina să se unifice. Astfel, o organizație unificată a opozitionează poate fi o reacție logică de apărare. Datorită acestui impact semnificativ al statului, dinamica unor organizații unificate formal precum Solidaritatea nu poate fi în întregime explicață prin "viața lor interioară"⁵⁵.

Mai mult, este de așteptat ca un grad suficient de represiune din partea statului să încidă orice posibilități de mobilizare a resurselor pentru organizațiiile opozitionează. Este foarte posibil să se fi ajuns la acest punct de pe curba din Figura 3 în perioada totalitară neosta-

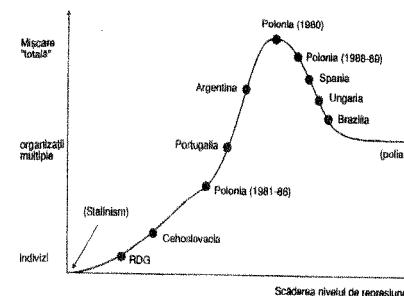

Figura 3. Unificarea mișcărilor de opozitionează (în context represiv)

linistă a fiecarei dintre țările Europei de Est. Prin impunerea legii martiale în 13 decembrie 1981, după o perioadă de liberalizare, Polonia a revenit temporar în acest punct. Prin arestarea a cinci mii de activiști, regimul a dezmembrat un sindicat cu zece milioane de membri fără să tragă un singur foc de armă⁵⁶. Aceeași logică funcționează și în sens invers. Un grad suficient de liberalizare nu ar mai conduce la motive suficiente pentru unificarea organizațiilor opozitionează. Acest efect nolinear al cadrului pe care regimul îl prescrie posibilităților opozitionează de a se organiza ne ajută să explicăm de ce, după amnistierea din Polonia, din 1986, care a inițiat o ușoară liberalizare, Solidaritatea nu s-a refăcut ca pasarea Phoenix din cenușă ci a început să se scindeze⁵⁷. Oricât de neprevăzută, această fragmentare era logică în contextul teoriei interactive (vezi punctul separat în Figura 3).

Este posibil ca în Ungaria să se fi ajuns la autonomie socială spre sfîrșitul anilor '80 fără această revenire la represiune, care ar fi contribuit la solidarizarea unei opozitionează multiple într-o mișcare unică. Neavînd de înfruntat nici un fel de "situații negative", opozitionează din Ungaria a început imediat să se organizeze în multiple partide politice și grupuri de interes înregistrate juridic,

trecînd peste "vîrful" curbei de unificare organizațională (vezi Figura 3). O astfel de societate politică dinamică nu este în nici un fel mai "slabă" decît o alta care, agresată fiind, se apără printr-o organizație unificatoare. Un semn distinctiv al unei opozitionează organizațional puternice, dar pluralistă politic, ar fi abilitatea să de a se uni temporar într-o singură mișcare atunci cînd este amenințată de regim (de pildă dacă s-ar produce o suspendare sau revocare a tranzitiei). Astfel de mișcări temporar unificate ale opozitionează au păstrat tranzitia pe drumul cel bun în Ungaria, în 1989, și în Brazilia, în 1983, ilustrînd sâgeata cauzală a modelului interactiv care face legătura între societatea politică și regim (Figura 2).

Forma societății politice în regimurile autoritare reflectă interacțiunea dintre regimurile care introduc un cadru represiv și indivizi din societatea politică care încearcă să organizeze o opozitionează. O mișcare ca aceea a Solidarității a apărut în parte spontan, de jos, dar în parte și pentru că "statul și-a generat opozitionează"⁵⁸. Societatea poloneză a fost capabilă să formeze o mișcare de opozitionează unită precum Solidaritatea nu numai datorită culturii sale religioase, istoriei naționale sau talentelor organizaționale, ci și datorită amestecului neobișnuit de "tolerare represivă" în perioada dintre grevele din 1970 pînă la Acordul de la Gdańsk din 1980⁵⁹. Societatea politică nu era neapărat mai puternică în Polonia decît în Ungaria în 1988-1989 numai pentru că Solidaritatea fusese astăzi de unită în 1980-81. Nici societatea politică portugheză nu era automat mai puternică în Portugalia, înainte de 1974, decît în Polonia sau Ungaria la sfîrșitul anilor '80 numai pentru că societatea civilă

portugheză se bucura de o autonomie potențial mai importantă, datorită existenței unei economii de piață. Comparațiile de acest gen nu ar trebui să pornească de la presupunerii, ci mai degrabă să răspundă la întrebări empirice.

Opt studii de caz

In acest spirit empiric, surcele studiilor de caz care urmează testează plauzibilitatea următoarei ipoteze: tranzitii tind să se rezolve prin pacte atunci cînd un regim autoritar se rupe datorită unor răspunsuri diferite la imperativul inițierii unei reforme radicale și cînd opoziția a început să se organizeze.

Cazurile analizate includ un număr egal de țări din și din afara Europei de Est, precum și un număr egal de căi spre tranzitie prin negociere și prin colapsul regimului. Fiecare studiu de caz prezintă argumentele scindării regimului, reformă radicală, forță societății politice și existența unor resurse capabile de a se mobiliza în societatea civilă, și evaluatează posibilitățile ce au rezultat pentru organizarea autonomă a opoziției. Tabelul 1 prezintă toate cele opt cazuri în ordinea organizării societății politice și a ruperii regimului, cele două variabile ale modelului. Studiile de caz sunt exploratorii, iar clasarea lor este provizorie. Cu toate acestea, este posibil să se descrie *post factum* apariția pactelor în tranzitie democratică. Acele tranzitii care ocupă poziții superioare în clasament pentru ambele variabile au avut tendința de a se petrece prin negociere, în timp ce acele aflate pe poziții inferioare au început tranzitie prin colapsul regimului. Cazurile sunt prezentate în ordine, de la cele mai organizate la cele mai puțin organizate societăți politice. (punctele din

Figura 3 prezintă, de asemenea, poziția fiecărui dintre cazuri.)

Tabel 1. Opt cazuri de tranzitie democratică prezentate în ordinea variabilelor interactive

Locul	Organizații ale opoziției	Rupturi ale regimului
1.	Brazilia*	Ungaria*
2.	Argentina	Polonia *
3.	Spania *	Spania *
4.	Polonia *	Brazilia *
5.	Ungaria *	Portugalia
6.	Portugalia	Cehoslovacia
7.	Cehoslovacia	Argentina
8.	Germania de Est	Germania de Est

(Notă: asteriscul indică apariția unei tranzitii negociate)

Cazul 1: Brazilia

In Brazilia, absența aparentă a unei rupturi a regimului a fost superficială⁶⁰. Douăzeci de ani de tranzitii treptate în conducere, de la un general la altul, au mascat o schimbare lentă a puterii interne. Serviciul de informații al armatei (SNI), a cărei prezență ubicuă în societatea civilă atinsese chiar și marile companii comerciale, începuse să amenințe ierarhia militară tradițională. Această ruptură internă ascunsă a regimului a inspirat reformele inițiale ale generalului Ernesto Geisel în 1974, și faptul că succesorul său, în 1980, s-a declarat explicit în favoarea redemocratizării. Cu toate abuzurile regimului împotriva drepturilor omului și diversele *casuimus* (manipulații ale legii electorale), el nu-a interzis niciodată în întregime partidele de opoziție și nici nu le-a transformat în marionete, așa cum s-a întâmplat în cazul "fronturilor naționale" din Europa de Est.

Societatea civilă își avea rădăcinile în identitatea națională, refuzată numai de populația indiană amazoniană aflată în descreștere. Imensul sector al economiei condus de stat nu a putut împiedica un sector privat, aflat în creștere explozivă, să stimuleze apariția unor organizații autonome la adăpostul său. Sindicalele independente au început să se constituie în afara structurii corporatiste a sindicatelor oficiale. Ele au generat chiar și un Partid al Muncitorilor (PT), care s-a clasat al doilea la alegerile prezidențiale din 1989. Ierarhia bisericească sprijinea numai partea regimului militar. Mișcarea Teologia Eliberării a lui Friar Leonardo Boff putea organiza mii de "comunități ecclaziastice", care au curpîns categorii foarte largi ale populației. În mod clar, țara se schimba "afît de jos cît și de la vîrf"⁶¹. Societatea politică era de asemenea remarcabil de bine organizată. Mass media, în mod tradițional liberă, nu a încetat să pună la încercare limitele cenzurii. Partidele de opoziție existente atrăgeau un milion de oameni în demonstrațiile ce au avut loc în marile orașe în timpul nereușitei campanii pentru *Direitas Já* (alegeri prezidențiale directe imediate) din 1983. Ca urmare a alegerilor prezidențiale indirecte din 1985, partidele de opoziție au format un front unit sub numele Alianța Democratică, pentru care regimul pregătise terenul, fără să își dea seama, prin impunerea unui sistem bipartit artificial. Regimul a calculat greșit și a pierdut controlul asupra președinției, cu toate că aranjase ca și comisia electorală să îi fie favorabilă. Cazul Braziliei demonstrează că un grup foarte divers de organizații poate, într-o societate politică liberalizată, să se unească atunci cînd regimul amenință să opreasă procesul de

tranzitie. El ilustrează, de asemenea, modul în care o grupare din cadrul regimului, fie și numai cea a poliției secrete, poate determina un lider autoritar să negocieze o tranzitie democratică.

Cazul 2: Argentina

Din 1976 pînă în 1982 regimul autoritar din Argentina a avut dispute asupra reformelor economice, dar niciodată nu a suferit o ruptură din pricina unei problematici legate de o reformă radicală⁶². Generalul Leopoldo Galtieri, care începuse să concentreze puterile juntei militare în înîlinile sale după 1981, a fost capabil să consolideze sprijinul acordat de civili regimului cu ocazia invadării insulelor Falkland/Malvine, care a făcut ca o mulțime spontană de 250.000 de suporterî să se adune la palatul său prezidențial. Dacă ar fi fost în stare să și cîstige acest război, în loc să cedeze insulele Marii Britanii, ar fi putut rămîne la putere mulți ani.

Cu toate că apartenența insulelor era contestată, ea nu a declanșat nici un fel de rivalitate naționalistă în societatea civilă argentiniană. Autonomia sectorului privat, care avea o mare pondere, era limitată numai de starea destul de fragilă a economiei. Mai ales datorită moștenirii peroniste în domeniul muncii, țara avea o îndelungată tradiție a actorilor sociali bine organizați. Cu toate acestea, Biserica Catolică argentiniană era cea mai conservatoare din America Latină și nu a servit niciodată ca umbrelă pentru activitățile opoziției. Cu toate că partidele de opoziție fuseseră interzise, Partidul Radical, care avea să cîstige alegerile prezidențiale din 1983, și mișcarea politică peronistă *Justicialista* au putut să își păstreze organizațiile. Cazul

Argentinei demonstrează că ruptura regimului datorită reformei nu este întotdeauna necesară pentru ca societatea politică să se organizeze. Tranzitia acestei țări, care a avut loc în absența unui pact, indică de asemenea că un regim autoritar se poate prăbuși chiar dacă există parteneri suficienți de bine organizați în rîndul opoziției. O înfrîngere militară poate fi suficientă pentru a face o tranzitie negociată puțin probabilă.

Cazul 3: Spania

Ruptura regimului din Spania s-a produs numai după ce a dispărut întemeietorul său, dictatorul Francisco Franco⁶³. Primii săi succesi nu au întreprins nici un fel de schimbări radicale pînă ce Juan Carlos, monarhul restaurat, a determinat numirea reformistului Adolfo Suárez ca prim ministru. Suárez a reintrodus în legalitate fostele partide politice, inclusiv Partidul Comunist, și a orchestrat o tranzitie rapidă la democrație. Acesteia i-s-a opus constant un grup de conservatori, producînd o majoră ruptură în cadrul regimului.

În mod oficial, în Spania există un singur partid, *Movimiento* a lui Franco, dar acesta nu a dominat niciodată în întregime societatea politică. La începutul anilor '60 apăruse o opozitie "alegală" - de fapt ilegală dar tolerată - care dispunea de organizații structurate. Cenzura se ridicase temporar, și conducătorilor opozitiei li se îngăduia chiar să se întîlnească cu diplomați străini pînă în 1970. În cadrul societății civile, Biserica Catolică a găsit un mod de a-și cere scuze pentru a-l fi sprijinit pe Franco să acceadă la putere: adăpostirea activităților opozitiei. Economia privată a cunoscut o adevarată explozie, ajutată

de politica neideologică a unui grup de tehnografi catolici, aceasta oferind încă un stimul pentru acțiunea autonomă. De asemenea, au început să se constituie sindicatele independente (*comisiones obreras*). Nationalismul era o problemă politică disputată, datorită mișcării separatiste din regiunea Bască și a brațului său paramilitar foarte eficient (ETA), care începuse atacuri teroriste din ce în ce mai dese spre sfîrșitul domniei lui Franco. Partea a viitorului pact pentru tranzitie a fost un tîrg încheiat cu conducătorii catalani și basci, prin care li se permitea să organizeze referendumuri pentru autonomie regională, dar numai la doi ani după alegerile generale⁶⁴.

În acest context liberalizat, organizațiile opozitiei au început să se constituie cu repeziciune în societate politică. Chiar înaintea morții lui Franco, Partidul Socialist se reorganizase, se constituisse Junta Democratică, condusă de comuniști, iar Platforma de Uniune Democratică îi reunea pe socialisti, social-democrați și creștin-democrați. Opoziția i-a prezentat lui Suárez cîțiva parteneri de negociere bine organizați. În tranzitiile care au urmat acesteia, comportamentul actorilor s-a modelat în mod conștient după precedentul spaniol, inclusiv cel din Polonia, iar lectia că nu e nevoie nici de o masă rotundă, nici de o bucată de hîrtie pentru a negocia pactul unei tranzitii a fost adesea aplicată⁶⁵. Suárez nu a strîns niciodată conducătorii opozitiei în aceeași încăpere, dar acest lucru nu l-a împiedicat să îi consulte individual și să asambleze aceste consultări într-o înțelegere comună, fapt care a făcut posibilă o tranzitie pașnică în ciuda serioaselor amenințări ale retrograzilor, care au culminat cu lovitura din 1981.

Cazul 4: Polonia

Regimul polonez a suferit o ruptură datorită impunerii legii marțiale în 1981, prin care armata a preluat puterea de la Partidul Muncitoresc Unit Polonez (PZPR)⁶⁶. Generalul Jaruzelski fusese deja numit premier în februarie, apoi prim secretar în octombrie. El a dislocat instituțional puterea de la Biroul Politic la Consiliul de Stat⁶⁷. Chiar și după ridicarea "stării de asediu", în iulie 1983, gradul de represiune în Polonia a fost în continuare ridicat pînă la amnistierea completă din 1986. Cu toate acestea, curînd după aceea grupurile de opozitie au început să se organizeze din nou. David Ost a comparat perioada 1987-88 cu era tîrzie a lui Franco în Spania: un partid conducător dezideologizat conducînd formal statul, posibilități ample pentru activități sociale independente, tolerarea opozitiei politice și a unei prese extrem de critice, hotărîrea de a sprîjni o economie de piață fără democrație liberală și o mare neîncredere populară care făcea ca situația să fie implicit instabilă⁶⁸.

Odată cu formarea unui consiliu comun cetăteni-guvern, numit Mișcarea Patriotă de Renaștere Națională (PRON), regimul polonez a reușit să renunțe la aspirații îmînăziate de a domina complet societatea. Societatea civilă se bucura de umbrela organizatională a unei Biserici Catolice tolerate, care detineau singura universitate controlată de biserică din Europa de Est (la Lublin) și a căpătat o mare încredere în sine prin numirea unui papă polonez. Tradiția naționalismului era adîncă și unită. Controlul partidului asupra economiei era parțial, deoarece țărani reușiseră să reziste încercărilor de colectivizare, menținînd 85% din terenul

arabil al Poloniei în mîini private și un sector privat mult mai mare decît creaseră vreodată reformele comuniste din Ungaria.

În ciuda puternicei societăți civile și a succeselor sale organizaționale anterioare, Solidaritatea a început să se scindeze la sfîrșitul anilor '80. Pînă în 1988 Solidaritatea a trebuit să facă față unor grupuri puternic scizioniste (Să Luptăm cu Solidaritatea, Grupul Muncitoresc), precum și altor grupuri recalcarante locale. Mai mult, grevele sălbaticice din 1988, care au condus la mesele rotunde din 1989, au început cu sfidarea strategiei prudente de "autolimitare" a liderului Solidarității⁶⁹.

Cazul Poloniei ilustrează nu numai nelinearitatea impactului statului asupra organizațiilor opozitiei, ci și faptul că nu este nevoie de un grad ridicat de unitate pentru negocierea unei tranzitii democratice. Militarizarea regimului comunist a șocat concepțiile statice despre totalitarism, și a deschis calea unor paralele cu regimurile autoritare din America Latină, care aveau un interes corporatist în păstrarea rolului lor într-un viitor stat democratic.

Cazul 5: Ungaria

Pe măsură ce ruptura regimului provocată de liberalizare se adîncea, Károly Grósz începea să împartă puterea într-un comitet de conducere format din patru persoane, și care în 1989 era dominat de reformiști⁷⁰. Ruptura condusese deja la încercări ale uneia dintre grupări de a-și găsi noi aliați în societatea politică. Unul din membrii comitetului reformist, Imre Poszgay, a început să facă declarații publice în favoarea liberalizării chiar în noiembrie

1986 și să participe la înființiri ale opoziției în 1987. Popularitatea lui a hrănit iluzia regimului - la fel cum se ilusionaseră Jaruzelski în Polonia și militarii care au candidat la președinția Braziliei - că acesta ar putea fi ales președinte în mod democratic. Instituțiile de stat cheie cereau, de asemenea, reforme radicale, inclusiv Ministerul de Finanțe și Institutul de Economie al Academiei de Științe. După consultări cu URSS, liderul conservator János Kádár a demisionat în mai 1988.

Organizațiile autonome au început să fie legalizate în conformitate cu Legea Asociațiilor din 1989, dar organizațiile opoziției începuseră să existe chiar mai devreme. Lozinca vehement antitotalitară a lui Kádár fusese lansată cu mult timp în urmă: "Cei care nu sînt împotriva noastră sînt cu noi". În 1983 au început alegeri interne în cadrul partidului. Încă înainte de 1988, demonstrația anuală care comemora eșecul Revoluției democratice din 1848 nu mai era suprimată. În 1989 ea devinea o sărbătoare oficială. Încă din perioada de după Trianon naționalismul nu mai diviza societatea civilă. Începînd cu Noul Mecanism Economic din 1968, cu excepția unui interludiu în perioada 1974 - 1978, o economie secundară în dezvoltare întărise autonomia societății civile. Trei sferturi din familiile obținuau parte din veniturile lor în cadrul acestei economii. Controlul vietii religioase era mai redus decît în Cehoslovacia. La începutul anului 1988, Secretarul de Stat pentru Culte permisese o creștere a numărului școlilor pe care le administra Biserica, a serviciilor caritabile și a ordinelor mînăstirești.

În acest context de relativă tolerare oficială și de relativă forță a

societății civile, a început organizarea activă a societății politice la sfîrșitul anilor '80. Un Club Democratic a nominalizat candidați pentru alegerile interne din cadrul partidului chiar în 1985, iar revista *Demokrata* se declara deschis pentru pluralism în 1986. Încurajat de reformistul Poszgay, în 1987 s-a înființat Forumul Democrat Maghiar. Rețeaua Inițiativelor Libere a apărut în martie 1988, iar primele sindicate libere apărău în mai 1988. Curînd se formau grupurile de interes obișnuite în regimurile democratice și se reînființau partidele istorice. Într-o descriere *post factum*, tranziția maghiară a avut loc printr-un pact. Opt organizații de opoziție au fost capabile să se reunescă într-un front comun la masa rotundă, inițiată în martie 1989, cînd discuțiile ajunseră într-un punct mort și regimul încerca să negocieze cu fiecare din ele în parte. Opoziția temporar unificată și creșterea rapidă a "cercurilor reformiste" la nivel local în cadrul Partidului Socialist Maghiar al Muncitorilor (MSZMP) au contribuit la depășirea, în iunie 1989, a impasului în care intraseră negocierile. Cu toate că frontul opoziției s-a rupt înainte de semnarea unui acord final în septembrie, el și-a atins scopul. Ungaria avea o opoziție bine organizată, pluralistă, care cu toate că nu a generat o mișcare de tipul Solidarității, era de departe de a fi societatea politică adeseori descrisă drept fragilă.

Cazul 6: Portugalia

In Portugalia, criza succesiunii din 1969 a creat posibilitatea unei reforme radicale prin înlocuirea fondatorului regimului, Antonio Salazar, cu Caetano, care propusese cîndva oprirea

războaielor coloniale din Angola, Mozambic și Guineea Bissau⁷¹. Dar "reînnoirea în continuitate" preconizată de Caetano a sfîrșit prin a fi mai mult "continuitate", pe măsură ce el a început să dea înapoi după o fază inițială de liberalizare. Micul grup de liberali pe care a reușit să îi adune în Partidul pentru Acțiune Națională, și o mînă de tehnocrați catolici pe care i-a adus în guvern, au renunțat curînd să mai aștepte reformele și au demisionat⁷². Dar ceea ce a produs precipitarea Revoluției Garoafelor nu a fost ruptura dintre conducătorii regimului, cît mai ales frustrarea ofișerilor inferiori față de inutile războiye coloniale.

În societatea civilă Biserica Catolică era supusă la represiuni mai mari decît cele din Spania sau Polonia, dar păstrase mai multă autonomie decît în Cehoslovacia sau Ungaria. Economia particulară rămînea domeniul pentru organizare autonomă, cu toate că ea a luat doar arareori o formă explicit politică, sucombînd rapid în valul de naționalizări din 1975. Cu toate că Portugalia europeană era un stat unitar și uniform, ideea lui Salazar a Portugaliei Mari impunea desfășurarea unor războiye îndepărtate de *guerillă*, pentru a se agăta de ultimul imperiu colonial european în Africa. Pe măsură ce războiyele ajunseră să consume 40% din bugetul statului, formula sa de naționalism portughez era din ce în ce mai contestată.

Dictatura civilă impusese restricții sufocante pentru organizațiile opoziției din 1926 pînă în 1974. Toate organizațiile, cu excepția celor sprijinite de partidul oficial, erau interzise. Poliția secretă (PIDE) ajunse la o dimensiune de obicei asociată cu cea a regimurilor posttotalitare. Ea păstra dosare asupra unui milion de oameni dintr-o populație

de nouă milioane⁷³. Listele de alegători și rezultatele alegerilor erau manipulate. Cu toate că societății politice i se îngăduia să funcționeze semilibер timp de treizeci de zile înaintea alegerilor, opoziția nu putea rămîne organizată după încheierea acestei perioade. Importantul partid comunist stalinist (PCP) a rămas interzis. Șefii altor partide erau în mod obișnuit exilați, inclusiv șeful Partidului Socialist, Mário Soares, care mai tîrziu avea să devină înțisul prim-ministrului democratic. Sub Caetano s-a format o asociație catolică ce putea deveni politică, dar ea a fost curînd interzisă. *Sera Nova*, singura publicație independentă, era intens cenzurată. În Ungaria era, cu siguranță, o mult mai mare libertate a presei în 1988-89.

Cazul Portugaliei demonstrează relevanța politică limitată a unor libertăți restrînse la existența unei societăți civile și a economiei de piață. În ciuda unei autonomii mai mari a societății civile decît în Europa de Est, societatea politică din Portugalia a rămas neorganizată. Tranziția prin colaps a dus la o serie de guverne interimare revoluționare și la tentative de lovitură de stat pînă la alegerile libere din aprilie 1974. Moștenirea naționalizărilor a durat însă mult mai mult.

Cazul 7: Cehoslovacia

"**O**ligarhia osificată" din Cehoslovacia nu a avut în vedere nici o clipă reformele înainte de a se prăbuși⁷⁴. O cincime din membrii Partidului Comunist fuseseră purificați după eșecul reformistului Alexander Dubcek de a realiza un socialism cu "față umană" prin ceea ce s-a numit Primăvara de la Praga. Conservatorul Gustav Husák a demisionat în 1987, dar a fost urmat de

la fel de conservatorul Jakes, care coordonase purificările ce au urmat în partid după 1968. El a menținut un cadru extrem de represiv pentru organizarea opoziției. Disidenții erau închiși pentru perioade mai îndelungate decât în Polonia, iar emigrarea forțată nu era o tactică specifică ca în cazul RDG. Numai guvernul de coalitie format în decembrie 1989 a tolerat organizațiile opoziției.

Societatea civilă era divizată de naționalismul antagonist ceh și slovac, care își avea rădăcinile în diferențele profunde legate de limbă, religie și economie. Biserica era direct administrată de Biroul de Stat pentru Culte, care îi hirotonisea pe preoți, administra proprietățile și fondurile bisericii, și reglementa foarte strict sistemul de învățămînt. Deși o veghe catolică la lumina luminiștilor, în 1988, la Bratislava, a fost prima demonstrație nesanctionată după 1968, zece din treisprezece parohii rămăseseră vacante. Reformele economice inițiate de primul ministru Lubomír Štrougal în 1987 erau planificate pentru a fi implementate în întregime numai în 1991. Autonomia societății civile creștea mai lent decât în Polonia sau Ungaria.

În acest context, societatea politică a rămas insuficient organizată. După ce regimul a inclus în legislația națională prevederile legate de drepturile omului, stipulate de Conferința de la Helsinki, 240 intelectuali s-au reunit pentru a forma Charta '77 - un grup "prepolitic" în termenii lui Havel⁷⁵. Evitînd capcanele organizațiilor convenționale, și refuzînd să invoce naționalismul sau religia, Charta '77 nu a creat o mișcare de masă. Primele organizații conștient politice încep să apară în 1988, dar pînă în noiembrie 1989 societatea politică era încă fragilă.

În aceste condiții, conducătorii Partidului Comunist (KSC) nu puteau să negocieze un acord de tranziție înainte de a demisiona în masă, la 24 noiembrie 1989. Chiar și după formarea unui guvern de înțelegere națională, discuțiile primului ministru Adamec, supraviețuitor al regimului anterior, cu fragilele grupări ale opoziției au eşuat în încercarea de a ajunge la un acord. Dar Adunarea Federală și-a văzut de treabă și și-a ales președintele în persoana lui Dubcek, iar la sfîrșitul lui decembrie l-a desemnat pe Havel ca președinte al țării. Sesiunea mesei rotunde, care a avut loc la 11 ianuarie 1990, a ajuns la un acord cu privire la sistemul electoral de reprezentare proporțională pentru alegerile generale din iunie 1990.

Cu toate că s-a constituit în plină revoluție, *Obcanské Forum* (Forumul Civic) a fost capabil să valorifice tactica mobilizării grupurilor pentru a se extinde rapid. A încorporat grupuri disidente mai vechi precum Charta '77 și Comitetul de Apărare a Celor Acuzați pe Nedrept (VONS), grupări noi ca Mișcarea pentru Drepturi Civile sau *Obroda*, inițiată de comunistul reformist Jiří Hájek (mai tîrziu exclusă) și grupuri de oameni de știință din Institutul de Prognoză al guvernului, membrii ai partidelor ș.a.

Cazul 8: Germania de Est

In Germania de Est nu avusese loc nici o ruptură în cadrul regimului din momentul în care Erich Honecker îl înlocuise pe Walter Ulbricht în 1971, și nici o tentativă de liberalizare⁷⁶. Chiar și în 1986 era nevoie de o vizită a lui Gorbachev pentru a se produce o schimbare a conducerii⁷⁷. Succesorul său,

Egon Krenz, în calitatea sa anterioară de membru în Biroul Politic însărcinat cu forțele de securitate internă, a contribuit la menținerea unui cadru puternic represiv pentru organizarea opoziției. O tactică specială, deosebit de eficientă a fost "exportarea" tuturor potențialilor oponenți în Germania de Vest, de la activiștii pentru pace, la romancieri sau cîntăreți de cabaret.

Puțina autonomie a societății civile era protejată de umbrela organizațională a Bisericii Evangelice Protestante, pe care existența unui spațiu de emisiune rezervat la televiziune, deținerea unor terenuri în proprietate și finanțări din Occident o făcuseră mai autonomă decât Biserica din Cehoslovacia sau Ungaria, dar nu la fel de puternică precum cea din Polonia sau America Latină. Un "naționalism socialist" întotdeauna problematic a menținut societatea civilă adînc divizată. Regimul nu a reușit niciodată să creeze o tradiție a naționalismului est-german, după cum o demonstrează încercările eşuate de însușirea a unor figuri istorice ca Frederic cel Mare sau Martin Luther. Chiar și în august 1989 ideologul regimului, Otto Reinhold, încă mai prezenta existența RDG-ului în termeni negativi, ca singura alternativă la capitalismul din Republica Federală Germană. În acest context de represiune exercitată de stat și de fragilitate a societății politice, disidenți intelectuali au rămas astăzi de izolați de publicul larg, încît cei mai mulți s-au opus deciziei populare de a deschide Zidul. Micile grupări pentru pace, ecologiste, feministe nu numai că erau masiv infiltrate de agenți ai poliției și de informatori, dar nici nu aveau conduceri organizate. Mișcarea mai amplă *Neues Forum* (Noul Forum), care în septembrie 1989 avea numai 2.000 de membri, semnă cu Charta '77 prin rezistență la orice fel de ierarhie. Adunările neorganizate, precum rugăciunea pentru pace de la Biserica Sf. Nicolae din Leipzig, care se ținea luni noaptea, erau mai eficiente decât organizațiile formale și reușeau să umple străzile în noiembrie și decembrie 1989⁷⁸.

Întrucît societatea politică era neorganizată, iar societatea civilă era reprimată, est-germanii le rămîneau foarte puține posibilități de a-și exprima nemulțumirea; aşa încât mulți dintre ei au început să "voteze cu picioarele". Un milion și jumătate de est-germani au cerut vize de ieșire, și mii dintre ei au profitat de primele fisuri în Cortina de Fier, precum îndepărarea de către Ungaria a sîrmei ghimpate de la frontieră sa cu Austria, în mai 1989. La începutul lui octombrie, chiar și regimul est-german contribuia la evacuarea în vest a mii de refugiați din ambasadele de la Varsavia și Praga. Decizia, greșit calculată, de a deschide Zidul Berlinului a fost luată în timpul unei ședințe haotice de urgență a Comitetului Central, ținută pe 9 noiembrie⁷⁹. În acest context, în loc să negocieze o tranziție, regimul s-a prăbușit, cedînd demonstranților pașnici controlul străzilor și chiar al arhivelor Stasi. La început, conducătorii locali de partid și cei de rang mijlociu și-au pierdut încrederea în dreptul lor de a conduce, apoi întregul Biroul Politic a demisionat în timp ce se desfășura cu îmînzerie o masă rotundă de negociere. Cazul Germaniei de Est arată cel mai clar felul în care o slabă organizare a opoziției, și un regim conservator unit, poate genera o tranziție prin colaps.

Concluzie

Cele opt cazuri arată cum modelul care combină ruptura regimului cu organizarea unei societăți politice ne ajută să explicăm de ce unele tranzitii din Europa de Est, America Latină și Europa de Sud s-au petrecut prin "pactizare". Modelul continuă să se dovedească viabil chiar dacă tranzitii din America Latină nu au avut parte de complicațiile din Europa de Est, unde regimurile au fost impuse de un hegemon străin, statele erau marcate de naționalisme adverse, iar societățile trebuiau să facă față unei tranzitii simultane la economia de piață. Existența acestui model comun, cu toate marile diferențe între cazurile prezentate, ne îndreptățește să utilizăm un anumit grad de abstractizare pentru o mai ușoară comparație.

Teoria dominantă pînă în prezent a tranzitiei democratice operează la un nivel generalizabil de abstractizare, dar cîteva probleme conceptuale ne împiedică să o aplicăm, fără anumite modificări, la tranzitii din Europa de Est. Ideea că regimurile autoritare se pot scinde în grupări conservatoare și reformiste, a căror luptă pentru putere pot conduce la pacturi este validă, dar conceperea societății civile ca pe o cutie neagră care produce "revolte" imprevizibile este insuficientă pentru cazurile din Europa de Est. La fel cum organizarea societății politice nu se regăsește în mod automat în tranzitii de la socialismul de stat. Este nevoie de o analiză diferențiată a societății pentru a explica colapsul unui regim care dorea un pact, sau a condițiilor care au dus la apariția unei mișcări unite ca Solidaritatea.

O alternativă promițătoare ar fi aceea de a completa teoria centrată în jurul statului prin împărțirea conceptuală a societății în partea ei civilă și cea explicit politică, și apoi de a face analiza diverselor forme de opozitie ca organizații încercind, în acest context, să sesizăm complicata interacțiune dintre stat și societate. Studiile de caz sprijină una din ipotezele generate de această alternativă și deja sugerată de tranzitii din Europa de Est: tranzitii prin pacturi au loc atunci cînd regimul autoritar este divizat intern de opțiunea de a întreprinde reforme radicale, și atunci cînd mișcările de opozitie ajung la un grad suficient de autonomie încît pot să se organizeze. Atunci cînd aceste două condiții au fost îndeplinite - ca în Spania, Brazilia, Polonia și Ungaria - drumul spre democrație a trecut într-adevăr prin acorduri negociate între regim și elitele opozitiei. În cazurile în care regimul a pierdut un război - ca în Argentina sau Portugalia - și unde, datorită represiunii, societatea politică a produs parteneri de negociere insuficient organizați în cadrul opozitiei - ca în Cehoslovacia și Germania de Est - regimurile unitare au sfîrșit prin colaps. Desigur, cazurile analizate sugerează și alte subtilități în aceste alternative ale căilor de democratizare.

Un model mai interactiv al relațiilor dintre stat și societate în perioadele de tranzitie reflectă mai bine experiențele Europei de Est, și ne ajută să reducem societatea în centrul teoriilor despre democratizare. Reflecția asupra regimurilor autoritare, care definesc cadrul de organizare a societății politice, și asupra opozitiei, astfel de dependentă de context pentru a putea deveni un partener de negociere, deplasează dezbaterea

dincolo de simpla chestiune de a decide care nivel - elitele sau masele, statul sau societatea - este mai important pentru o tranzitie. Toate acestea sunt importante în acest proces. Ele se influențează unele pe altele într-un cadru inevitabil politic, care lasă loc pentru consecințe neașteptate, de genul tranzitiiilor democratice din 1989.

NOTE

1. Fără a mai menționa semnele de întrebare lăsat de tranzitii democratice, din România după revoluția sănătoasă și din Bulgaria.
2. În ciuda a ceea ce susțin Andre Guder Frank, vezi "Revolution in Eastern Europe: Lessons from Democratic Social Movements (and Socialists?)", *Third World Quarterly* 12, April 1990, pp. 36-53.
3. László Bruszt, "Hungary's Negotiated Revolution", în *Social Research* 57, Summer 1990, p. 367.
4. Timothy Garton Ash, *The Magic Lantern: the Revolution of 1989*, New York, 1990, p. 20.
5. Vezi Grzegorz Ekiert, "Democratization Process in East Central Europe: A Theoretical Consideration", în *British Journal of Political Science* 21, July 1991, p. 307; vezi de asemenea Adam Przeworski, *Democracy and the Market*, Cambridge, 1991, p. 7.
6. Momentul a fost important, astfel încât Portugalia și Spania au inițiat ceea ce Samuel Huntington numește "cel de-al treilea val" de democratizare la mijlocul anilor '70. Spania a învățat să evite calea revoluționară a Portugalei. În Europa de Est, Polonia a creat precedentul, astfel încât cei care i-au urmat au realizat tranzitii mai rapide și mai complete. Tradiții istorice diferite, cum ar fi ocuparea nazistă - care a distrus societatea poloneză, a dezmembrat statul cehoslovac, dar a atins Ungaria numai la sfîrșitul războiului - au creat, de asemenea, tradiții diferite ale rezistenței. Vezi Joseph Rothschild, *Return to Diversity*, New York, 1989.
7. Această alegere poate să afecteze stabilitatea unei tinere și fragile democrații. Vezi Juan J. Linz & A. Valenzuela (eds.), *Presidential or*
8. Vezi Charles Guy Gillespie, "Democratic Consolidation in the Southern Cone and Brazil", în *Third World Quarterly* 11, April 1989, pp. 92 - 113.
9. G. O'Donnell, Ph. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions*, Baltimore, 1986, pp. 39, 44.
10. În momentul cînd Partidul Social Democrat, moderat, a obținut primele două majorități absolute consecutive. Tom Gallagher, "Goodbye to the Revolution", în *West European Politics* 11, January 1988, p. 140. Despre naționalizări vezi Ben Pimlott "Socialism in Portugal: Was it Revolution?" în *Government & Opposition* 12:3, 1977, pp. 332 - 50.
11. Vezi Frances Hagopian, "Democracy by Undemocratic Means?: Elites, Political Pacts, and Regime Transition in Brazil" în *Comparative Political Studies* 23, July 1990, pp. 147-70.
12. Diferențele de ritm sunt suficiente pentru a justifica distincții importante între multe din cazurile pe care Przeworski le consideră ca facînd parte din aceeași categorie, în ciuda diferențelor dintre căile spre democrație urmate (vezi *Democracy and the Market*, p. 190).
13. Vezi Dale R. Herspring, "Civil-Military Relations in Post-Communist Eastern Europe: the Potential of Praetorianism", în *Studies in*

Dacă reușim astfel să reducem societatea în acest tablou, atunci "revoluțiile pașnice" din Estul Europei vor fi avut un efect la fel de profund asupra teoriei pe cît au avut ele asupra a ceea ce cîndva se numea Europa de Est.

Traducere de Ancuța Vameșu

- Comparative Communism* 25, June 1992, pp. 99-122.
14. Vezi prezentarea acestor discuții la Uwe Thaysen, *Der Runde Tisch: Oder, Wo bleibt das Volk?*, Opladen, 1990.
15. Și nici un referendum nu a avut loc după aceea, deși o petiție de sprijin a fost semnată de 2,5 milioane de cetățeni.
16. Interviu în *Lidové Noviny*, 27 Oct. 1992, republicat în *East European Reporter* 5, nov.-dec. 1992, p. 33.
17. După cum prevăzuseră Martin Bútorá, Zora Bútorová și Tatiana Rosová în "The Hard Birth of Democracy in Slovakia" în *Journal of Communist Studies* 7, dec. 1991, p. 447.
18. David Stark, "Path Dependence and Privatization Strategies in Eastern Europe", în *East European Politics and Societies* 6, Winter 1992, p. 20.
19. Mai ales în Ungaria, vezi interviul președintelui Józef Antall, din *The New Hungarian Quarterly* 117, Spring 1990, p. 42.
20. Stark, *ibidem*, p. 48.
21. După ce Seimul respinsese inițial un program de privatizare în masă, care acorda tuturor cetățenilor cupoane ce puteau fi investite în 600 companii fără nici o taxă de înregistrare (vezi *Der Tagesspiegel*, Berlin, 21 martie 1993, p. 5). Primul ministru Hanna Suchocka a reușit să obțină aprobarea legii, dar apoi a pierdut votul de încredere, fapt ce a dus la alegerile din vară.
22. Această cale nu a fost adoptată și pentru forțele de securitate externă. Armata a fost reformată mai mult în Ungaria și Polonia decât în Cehoslovacia (vezi Herspring, "Praetorianism", pp. 110-16). Evident reunificarea a dus la dizolvarea armatei est-germane.
23. O lege din 1992 a extins aceste limitări prin punerea din nou a ceasului, de acestă dată de la Ziua Reunificării, 3 Octombrie 1990. Stasi a avut 97.000 de angajați cu normă întreagă, o retea de 500.000 de informatori plătiți și 2.000 de proprietăți; vezi David Gill & Ulrich Scröter, *Das Ministerium für Staatssicherheit: Anatomie des Mielke-Imperiums*, Berlin, 1991.
24. Vezi Jan Kavan & Petr Janska "The Screening Act: Anti-Communist or Anti-Democratic?", în *East European Reporter* 5, ian - feb 1992, pp. 59-61. În Republica Slovacă, la insistențele Publicului împotriva Violencei, cățiva lideri comuniști au fost dați în judecată

- în 1991, dar după separarea de Republica Cehă un fost comunist a fost numit Ministru al apărării în 1993.
25. Printre "înțelegere tacită", și în ciuda campaniilor Forumului Democratic Maghiar promițând o "curătenie de primăvară", regimul democratic a respectat totuși decizia primului ministru Miklós Németh, din noiembrie 1989, de a închide arhivele de stat pentru 30 de ani; vezi Rudolf Tökés, "Hungary: the Anatomy of a Party-State", în *Journal of Communist Studies* 8, Sept. 1992, p. 4.
26. *East European Reporter* 5, ian - feb 1992, p. 38; și iul - aug 1992, pp. 6-10. Este posibil ca propunerile parlamentare referitoare la judecarea lui Jaruzelski și Kiszaćk, fostul ministru de interne, să fi contribuit la decizia lui Walesa de a dizolva Parlamentul în primăvara lui 1993.
27. Despre regimul posttotalitar de tip autoritar vezi Juan J. Linz și Alfred Stepan, *Democratic Transitions and Consolidations* (în curs de apariție).
28. "A New Evolutionism" (1976), în *Letters from Prison*, Berkeley, 1985, p. 143.
29. Așa cum a fost definită de R. Jones, *The Soviet Concept of Limited Sovereignty: From Lenin to Gorbachev*, London, 1989, pp. 54-8.
30. Mark Thompson explica de ce cultul personalității și corupția au făcut din regimul lui Ferdinand Marcos un regim "sultanistic" în *Searching for a Strategy: the Traditional Opposition to Marcos and the Transition to Democracy in the Philippines* (teza de doctorat, Yale, 1991, pp. 7-10). România lui Ceaușescu a avut, de asemenea, cîteva din aceste caracteristici.
31. *The Future Belongs to Freedom*, London, 1991, p. 122.
32. Reinhold Andert, Wolfgang Herzberg, *Der Sturz: Honecker im Kreuzverhör*, Berlin, 1990, p. 21. Încă din octombrie 1986 el s-a pînăs lui Gorbaciov despre semnele unei toleranțe sovietice vis-à-vis de reunificarea Germaniei (vezi Daniel Küchenmeister, "Wann begann das Zerwürfnis zwischen Honecker und Gorbatschow?" în *Deutschland Archiv*, ianuarie 1993, p. 39).
33. În faimosul său discurs ca ministru de externe, citat de Jeffrey Gedmin, în *The Hidden Hand*, Washington DC, 1992, p. 20.
34. O'Donnell, Ph. Schmitter, *op. cit.*, p. 34

35. Pactul polonez a apărut nu numai printre masă rotundă, ci și prin "Grupul Magdalena", înșinuirile alternative secrete Walesa-Kiszcaćk, vezi David Ost, *Solidarity and the Politics of Antipolitics*, Philadelphia, 1990, p. 270.
36. David Stark, László Bruszt, "Negotiating the Institutions of Democracy", în *Working Papers on Transitions from State Socialism*, Ithaca, 1990, p. 20.
37. Josep Colomer, "Transitions by Agreement: Modeling the Spanish Way", în *American Political Science Review* 85, December 1991, p. 1295.
38. Guillermo O'Donnell, "Challenges to Democratization in Brazil", în *World Policy Journal* 2, Spring, 1988, p. 286.
39. Despre flexibilitatea pacturilor tranzitiei în general, vezi Giuseppe DiPalma, *To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transition*, Berkeley, 1990, pp. 130-33.
40. Cîteva exemple clasice pentru acest tip de literatură: G. O'Donnell, Ph. Schmitter, *op. cit.*, G. DiPalma, *op. cit.*, R. Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition*, New Haven, 1971, Dankwart Rustow, "Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model", în *Comparative Politics*, nr.3, April 1990, pp. 337-363, J. Linz, "Innovative Leadership in the Transition to Democracy and a New Democracy: the Case of Spain", în Duras (ed.), *A Transição que den certo*, São Paulo, 1991.
41. O'Donnell & Schmitter, *op. cit.*, p. 39.
42. Robert Fishman face distincție între guvern, regim și stat în "Rethinking State and Regime", în *World Politics* 92, aprilie 1990, p. 429; vezi, de asemenea, Stephanie Lawson "Conceptual Issues in the Comparative Study of Regime Change and Democratization", în *Comparative Politics* 25, ianuarie 1993, pp. 183-205.
43. Robert Dahl a identificat următorii pași: 1) reprezentanți aleși, 2) alegeri libere și corecte, 3) vot universal, 4) dreptul de a fi ales, 5) libertatea cuvîntului, 6) dreptul la informație alternativă (împotriva cenzurii), 7) autonomia, libertatea de asociere ("inclusiv partide politice și grupuri de interes"), vezi *Democracy and Its Critics*, New Haven, 1989, p. 221.
44. Ekiert discută aceste aspecte la Tocqueville și nevoia de o mai precisă distincție în "Theoretical Consideration", p. 300.
45. Z.A. Pelszynski, "Solidarity and the Rebirth of Civil Society in Poland", în John Keane (ed.), *Civil Society and the State*, London, 1988, pp. 368, 379.
46. A. Stepan "State Power in the Southern Cone of Latin America", Peter Evans, Dietrich Rueschmeyer & Theda Skocpol (eds.), în *Bringing the State Back In*, Cambridge, 1985, pp. 317-43. O definiție adekvată a societății politice poate fi găsită în Stepan, *Rethinking Military Politics*, Princeton, 1988, p. 4.
47. Michnik, *Letters from Prison*, pp. 124, 129.
48. J. Craig Jenkins "Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements", în *American Review of Sociology* 9, 1983, p. 528. Rezultate adiționale din literatura legată de "mobilizarea resurselor" sunt citate în John D. McCarthy și Mayer N. Zald, "Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory", în *American Journal of Sociology* 82:6, 1977, p. 1228 și Michael Hechter, *The Principles of Group Solidarity*, Berkeley, 1987, p. 35.
49. În ciuda faptului că a devenit o organizație națională numai după o convenție destul de furtoasa, ținută în septembrie 1980, și a faptului că Walesa însuși era în favoarea unei "structuri descentralizate", pînă la Congresul din 1981 Solidaritatea a devenit o organizație unitară, între altele ca o reacție la eșecul grevelor spontane din 1970. Vezi Roman Laba, *The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working Class Democratization*, Princeton, 1991, pp. 117-21.
50. Alain Touraine a introdus sintagma "mișcare totală", deși triologia sa asupra clasei, democrației și temei naționale minimalizează în mod curios rolul religiei (vezi *Solidarity: The Analysis of Social Movement, Poland 1980-81*, Cambridge, 1983, pp. 59-63).
51. O'Donnell et al., *op. cit.*, pp. 48-56.
52. Elizabeth Crighton, "Resource Mobilization and Solidarity", în Bronislaw Misztal, (ed.) *Poland After Solidarity*, Oxford, 1985, p. 128.
53. Vezi Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, Englewood Cliffs, 1978, în special capitolul 4.
54. Sidney Tarrow, "Eastern Europe Social Movements: Globalization, Differentiation, and Political Opportunity?" (Lucrare prezentată la Prima Conferință Europeană asupra Mișcărilor Sociale, Berlin, 29-31 octombrie 1992).

55. *Ibid.*
56. Robert Zuzowski, "KOR after KOR: the Intelligentsia and Dissent, 1981-87", în *The Polish Review* 33:2, pp. 178-80.
57. D. Ost, *Politics of Anti-politics*, pp. 207-10.
58. Laba, *Roots of Solidarity*, pag. 180. Jadwiga Staniszks a remarcat că "centralizarea" Solidarității reflectă pe cea a partidului-stat (vezi *Poland's Self-Limiting Revolution*, Princeton, 1984, pag. 77). Laba subliniază cîteva elemente importante ale "descentralizării", dar el amintește și faptul că neglijența statului a stimulat: 1) redescoperirea tacticii de grevă pasivă prin blocarea ieșirilor din fabrică în 1970; 2) cererile formale, pentru a convinge muncitorii să nu mai iasă în stradă în august 1980; 3) apariția unei organizații naționale datorită impuneri unor condiții de înregistrare.
59. Staniszks, *op. cit.*, p. 166.
60. Despre cazul Braziliei vezi: Alfred Stepan (ed.), *Democratizing Brazil: Problems of Transition and Consolidation*, Oxford, 1989; Stepan, *Military Politics*; Bolívar Lamounier, Rachel Meneguello, *Partidos e Consolidação Democrática: o Caso Brasiliense*, (São Paulo, 1986); Frances Hagopian & Scott Mainwaring, "Democracy in Brazil: Problems and Prospects", în *World Policy Journal* 3, vara, 1987, pp. 488-514.
61. Margaret Keck, *The Worker's Party and Democratization in Brazil*, New Haven, 1992, p. 19.
62. Despre cazul Argentinei vezi David Pion-Berlin, "Military Breakdown and Redemocratization in Argentina" în George Lopez, Michael Stohl (eds.), *Liberalization & Redemocratization in Latin America*, Westport, 1987, pp. 209-30; Marcello Cavarozzi "Political Cycles in Argentina since 1955", în O'Donnell et al., *Transitions from Authoritarian Rule: Latin America*, pp. 23-28; Torcuato di Tella, "Liberalization by Commission: Argentina after the War", în *Government & Opposition* 17:4, 1982, p. 386.
63. Despre cazul Spaniei vezi: Paul Preston, *The Triumph of Democracy in Spain*, London, 1986; Jose Maria Maravall, Julian Santamaría, "Political Change in Spain and the Prospects of Democracy" în O'Donnell et al., (eds.) *op. cit.*, pp. 71-108; Juan J. Linz, "Opposition In and Under an Authoritarian Regime: the Case of Spain", în Robert Dahl (ed.), *Regimes & Opposition*, New Haven,

- 1973, pp. 171-259; Vicente Palacio Atard, *Juan Carlos I y el Advenimiento de la Democracia*, Madrid, 1989; și Victor Pérez Diaz, *El retorno de la sociedad civil*, Madrid, 1987, pp. 233-49.
64. Care au avut loc la 25 octombrie 1979, moment la care Juan Linz și Alfred Stepan datează sfîrșitul tranziției democratice în Spania; vezi "Democratic Transition and Consolidation in Southern Europe" (Lucrare prezentată la Conferința asupra Problemelor Consolidării Democrației, Madrid, 6-8 iulie 1990).
65. Vezi cazul Solidarității la Bronislaw Geremek, citat de Kenneth Maxwell, în "Spain's Transition to Democracy: a Lesson for Eastern Europe", în *Lucrările Academiei de Științe Politice* 38:1, 1991, p. 47.
66. Staniszks descrie un "stat-armată autoritar, birocratic, neideologic, bazat pe... demobilizarea maselor", vezi *Self-Limiting Revolution*, p. 320.
67. Mutind biroul primului secretar la Palatul Belvedere, reședința prezidențială, numind cinci generali în cabinet, desfășurînd alți ofițeri în "grupuri operative" pentru a supraveghea aparatul de partid (vezi George Sanford, *Military Rule in Poland: the Rebuilding of Communist Power*, London, 1986, pp. 198-208).
68. Vezi D. Ost, *op. cit.*, p. 198.
69. J. Staniszks, care fusese consilierul Solidarității, avertizase asupra faptului că această strategie, precum și "fictiunea caracterului său apolitic", va împiedica sindicatul să-și realizeze întregul său potențial revoluționar (vezi *Self-Limiting Revolution*, pp. 113-4).
70. Despre cazul Ungariei vezi Stark și Bruszt, *op. cit.*; András Bozóki, "Democracy Across the Negotiating Table", în *The New Hungarian Quarterly* 125, primăvara 1992, p. 69; George Schöpflin, Rudolf Tökés, Ivan Völgyes, "Leadership Change and Crisis in Hungary", în *Problems of Communism* 37, sept. - oct. 1988, pp. 23-46; și Robert Jenkins "Movements into Parties: the Historical Formation of the Hungarian Opposition", în *East Central European Working Papers* 25, Cambridge, Mass., 1992.
71. Despre cazul Portugaliei vezi Kenneth Maxwell, "The Transition in Portugal", în O'Donnell et al., *op. cit.*, pp. 109-37; Antonio Rangel Bandeira, "The Portuguese MFA",

- Politics and Society* 6:1 (1976), p. 10-56; Norman Blume, "SEDES: An Example of Opposition in a Conservative Authoritarian State", în *Government & Opposition* 12, vară 1977, pp. 35-66; Manuel de Lucena "The Evolution of Portuguese Corporatism under Salazar & Caetano", în Lawrence & Makler, (eds.), *Contemporary Portugal*, Austin, 1979 și Philippe Schmitter "The Impact and Meaning of Non-competitive, Non-free, and Insignificant Elections" în Guy Hermet & Richard Rose (eds.), *Elections without Choice*, New York, 1978, pp. 145-68.
72. Vezi Francesco Sá Carneiro, *Una Tentativa de Participao Política*, Lisboa, 1971.
73. José Freire Antunes, *Os Americanos e Portugal*, Lisboa, 1986, p. 166. În Germania de Est se păstra dosarele a 4 din cele 18 milioane de locuitori.
74. Rotschild, *op. cit.*, p. 210. Despre Cehoslovacia vezi Sharon L. Wolchik, *Czechoslovakia in Transition*, London, 1990, pp. 42-46, 245-48; Nigel Swain, "Czechoslovakia", în Bogdan Szajkowski (ed.), *New Political Parties in Eastern Europe*, Essex, 1991, p. 57; Janusz Bugajski, Maxine Pollack, *East European Fault Lines: Dissident Opposition and Social Activism*, Boulder, 1989, pp. 152-53.
75. V. Havel, "The Power of the Powerless" (Oct. 1978), în *Living in Truth*, London, 1987, p. 65.
76. Despre RDG vezi Albert O. Hirschman, "Exit, Voice and the Fate of GDR: An Essay in Conceptual History", în *World Politics*, Ian. 1993, pp. 173-202; Daniel V. Friedheim, "Regime Collapse in the Peaceful East German Revolution: the Role of Middle-Level Officials", în *German Politics*, April 1993, pp. 97-112; Sigrid Meuschel, *Legitimation und Parteidiktatur: zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR, 1945-1989*, Frankfurt, 1992; Roger Woods, *Opposition in the GDR under Honecker, 1971-85*, London, 1986.
77. Felul în care Gorbaciov îi prevenea pe membrii Biroului Politic (la 7 octombrie) era mai puțin elovent și mai puțin direct decât aprocrifa "Viața îi pedepsește pe cei care reacționează prea tîrziu" (vezi transcrierea în Günther Mittag, *Um jeden Preis: in Spannungsfeld zweier Systeme*, Berlin, 1992, pp. 358-84).
78. Karl-Dieter Opp, Christiane Gern "Dissident Groups, Personal Networks, and Spontaneous Cooperation: the East German Revolution in 1989" (Lucrare prezentată la Prima Conferință Europeană asupra Mișcărilor Sociale, Berlin, 29-31 octombrie 1992).
79. Krenz pretinde că purtătorul de cuvînt a făcut o "greșală" atunci cînd a anunțat, în seara zilei de 9 noiembrie, că restricțiile de a călători vor fi ridicate "immediat" (vezi Krenz, *Wenn Mauern Fallen*, Wien, 1990, pp. 176-183; Schbowksi, *Der Absturz*, Berlin, 1991, pp. 302-10).

Moștenirea dizidenței: ironia, ambiguitatea, duplicitatea *

The author challenges current post-communists attitudes against the dissidence of the 1970s and 1980s, the current prejudices and resentments against former dissidents, now described as "communists", "traitors", "agents". His interpretation is related with the thesis that although dissent did not cause the collapse of the communist regime, there is no doubt that it was an important historical phenomenon, and not only for Eastern Europe, Russia and China. The history of East European dissidence is intertwined with the history of the New Left and the New Right in the free world: all three are reactions to modern socialism, just as the older types of conservatism and liberalism were reactions to the French Revolution. G. M. Tamás attempts to both interpretation and explanation of three concepts that, in the wake of the velvet revolutions of 1988-1989, have received a new lease on life and are currently, quietly changing the character of liberal political thinking: civil society, human rights, and democracy.

Dizidența anilor 1970 - 1980 este mai degrabă nepopulară în Europa Răsăriteană de azi. Cu excepția Poloniei (unde a existat o tradiție revoluționară aproape neîntreruptă începând cu 1976), foștii dizidenți nu joacă decât un rol simbolic în politică, iar reprezentanții lor cei mai de seamă, ca Walesa, Havel, sau Konrad, sunt deveniți "comuniști", "trădători", sau "agensi". În Parlamentul maghiar, simpla menționare a dizidenților de altădată stârnește hohote de râs, fluerături și remarci ironice în tabără celor aflați la putere. Chiar existența dizidenței este uneori contestată de ziariștii și istoricii oficiali. Dincolo de încercarea (de înțeles) de a-și asigura un pedestri respectabil, și de stînjeneala

resimță de actualii lideri democrați - care, aproape fără excepție, au fost fie colaboratori, fie oficialități ale fostului partid comunist, sau, în cel mai bun caz, indivizi retractili care din lașitate n-au găsit niciodată nimic de spus vreme de cincizeci de ani - antipatia manifestată față de foștii dizidenți necesită totuși o explicație.

Dizidența a fost o anomalie. Dizidenții, după cum vom vedea, duceau o viață în care satisfacțiile, succesele, înfrângerile și frustrările erau de altă natură decât cele resimțite de restul populației. În timp ce colegii noștri universitari, sau alți intelectuali, alergau după funcții, faimă de autori, călătorii în străinătate, case de vacanță și alte lucruri

de acest fel, noi ne mîndream cu broșurile prăpădite și prost tipărite (numite, cu un cuvînt rusesc, "samizdat"), iar succesul constă în distribuirea cătorva sute de exemplare înainte de sosirea poliției secrete. "De ce nu cincizeci de mii de exemplare?", m-a întrebat un scriitor la începutul anilor '80. "Dacă n-ai fi astăzi idiot încât să fi apărut pe lista neagră, ai putea avea acum un adevărat impact public, chiar dacă nu ai putea probabil să-ți ridici nivelul adrenalinei înjurîndu-l pe Andropov." Un ofițer al poliției secrete - care purta un tricou de neuitat, al Universității din Texas - mi-a spus odată: "Cred că vă considerați un om intelligent. Atunci cum vă explicați faptul că acionați împotriva propriilor deumneavoastră interese?" Într-adevăr, cum?

Acea minoritate a corpului politic care știa de "activitățile dizidențe" avea o atitudine ambivalentă față de ele. În primul rînd, dizidenții se îndoiau de eficacitatea reformelor, considerate de aproape toată lumea drept unica salvare posibilă. În al doilea rînd, punând accentul pe "drepturi" și "libertăți", ei se opuneau discursului politic dominant, care se concentra exclusiv pe interes și putere. În al treilea rînd, ei contraziceau supozitia tacită, după care pericolele pe care le-ar fi avut de înfruntat rezistența o faceau de-a dreptul imposibilă. În al patrulea rînd, dizidența însemna o provocare morală pentru aceia care se opuneau regimului comunist în tăcere, fără a îndrăzni însă să treacă la acțiune.

Acest ultim fapt este sursa prejudecăților de neîncălcător cu care este privită dizidența. "Dacă mie îmi este, în mod astăzi de evident, imposibil să opun rezistență, atunci cum poate el să facă? Trebuie să fi făcut vreun tîrg cu autoritățile dacă nici nu-l arestează, nici

nu-l deportează, pentru că dacă eu aş fi făcut lucrurile pe el le face, aş fi imediat arestat". Acești intelectuali ai aşa-zisei "dictaturi reformatoare" credeau că esența dizidenței o constituie Reproșul Tăcut. După părerea lor, mesajul dizidenților era nu atât "Să vă ia dracu", adresat guvernantilor, cît "Să vă fie rușine!", îndreptat către cei mulți care se stăteau deosebite. Eu întotdeauna am negat vehement acest lucru, dar mi-a fost imputat atât de des, încât a ajuns să nutresc unele îndoieri privind motivele actelor mele de dizidență.

Mai există și un al cincilea motiv al ambivalenței. "Activitățile dizidențe" negau o altă presupozitie răspândită în Europa Răsăriteană, după care politica e întotdeauna murdară, *civismul* nu există, legea este de partea celor puternici, etc. Dacă unii sunt gata să facă sacrificii evidente pentru convingerile lor politice, într-o lume care este așa cum este, probabil că nu sunt în toate mințile. Vechiul meu rival, primul ministru al Ungariei, era fără îndoială în acord cu o parte a opiniei publice cel puțin, atunci cînd a numit partidul meu, născut din tradiția dizidenței, "opozitie psihiatrică". Să nu credeți cumva că noțiunea de "psihiatrie politică" era cu totul cinică în Uniunea Sovietică sau România. Cei aflați la putere (și despre care, slavă Domnului, putem vorbi acum la trecut) erau uimiți, ba chiar îngroziti, de simpla idee a dizidenței. Nonconformismul și excentricitatea sunt asociate cu dezechilibrul psihic chiar și în societăți mai libere și mai îngăduitoare decât erau cele din Europa Răsăriteană. Dizidența era privită de mulți drept o expresie a anomiei și, oricât ar fi, nu pot să neg că printre noi existau și cîteva figuri ciudate, mai ales că eu s-ar putea să fi fost unul dintre acestea.

* Articol apărut în revista *Uncaptive Minds*, vol. 7, nr. 2, Summer 1994 și reproducă cu permisiunea editorului

Dizidenții spuneau lucruri neobișnuite. Ei începuseră să vorbească despre "polisul paralel", "sferea publică paralelă", "subcultura dizidenței" și altele asemenea, părând că se simt bine în acel univers obscur și evazionist imaginat de avangarda politică, artistică și morală. Protestele pașnice, greva foamei, nesupunerea civilă practicate de ei amintea de tacticile Noii Stîngi. Dizidenții purtau barbă, nu făceau economii ca să-și cumpere automobile est-germane, vorbeau limbi străine și au fost cei dintâi care și-au purtat copiii în rucsac. Mulți dintre ei erau evrei. În 1968, când maghiarii și est-germanii de bună credință se îmbătaseră de fericire văzând cum este umilită vecnea lor inamică, Cehoslovacia, dizidenții au fost de partea străinului. Pe scurt, ei erau o adevărată pacoste.

Deși dizidența nu a generat prăbușirea regimului comunist, ea a fost, fără îndoială, un fenomen istoric important, și nu numai pentru Europa Răsăriteană, Rusia și China. Într-o vreme când "dezghețul" și destinderea făcea sistemul sovietic aproape acceptabil, când flota amiralului Gorșkoi naviga voios în jurul Africii, iar gherilele generalului de armată Iepișev instalaseră "dictaturi revoluționare" peste tot în Lumea a treia, când teroriștii locotenentului-general Markus Wolff aproape îngenunchiaseră Germania Occidentală, când mișcările pentru pace (adică pentru dezarmare unilaterală) întrețineau o atmosferă de "echivalență morală" între superputeri și când, în toate privințele, inițiativa intelectuală apărținea stîngii socialiste, în acea vreme, vocile solitare ale dizidenților, răzbătînd dincolo de Cortina de Fier, au însemnat ceva.

Erau, desigur, niște glasuri slabe,

dar simplul fapt de a vorbi demonstra universalitatea setei de libertate și dreptate, faptul că socialismul etatizat nu era un sistem imuabil, cu rădăcini în tradițiile nefabile ale Estului, și că problemele omenirii erau interdependente. Ele dovedeau că modernitatea stranie și diformă impusă de Stalin și urmării săi era contestată și criticată chiar acolo unde ajunse să domine.

Așa cum se întimplase și în Occident între secolele XVI - XVIII, totul a început cu o luptă aparent marginală împotriva cenzurii, pentru libertate de expresie. Atunci, cărți îndrăznețe, scrise în franceză și engleză, fuseseră tipărite în Olanda, țara cea mai liberă a acelei epoci. Pseudonimele, datările false, afacerile clandestine abundau. Acum, ca și atunci, autorii care nu puteau trece de cenzura autohtonă se adresau astăzi conaționalilor lor cît și publicului străin. În procesul Sinyavsky-Daniel, primul proces important din seria celor intentate scriitorilor dizidenți, inculpații au fost "demascăți" pentru a fi făcut contrabandă cu propriile romane publicate sub pseudonim în Vest. Dosarele acestui proces (ca și cele ale procesului lui Joseph Brodsky) au fost publicate în Franța. și deși circulau exemplare în samizdat, fără difuzarea lor în Occident operele scriitorilor dizidenți ar fi rămas cu totul fără ecou. În unele cazuri, renumele cîștiștag în Occident putea însemna chiar o oarecare protecție.

Dizidenții au ajuns să înțeleagă că nu era îndeajuns să lupte cu poliția secretă comunistă și să-și afle un auditoriu domestic entuziasmat și gata de sacrificiu. Pentru a dobîndi o influență internațională, ci trebuiau să fie pe placul "libertarienilor civili", editorilor, publiciștilor, universitarilor, funcțio-

narilor din organizațiile neguvernamentale, diplomaților, agenților secreți și altor persoane din Occident care, cum era și firesc, își urmăreau propriile scopuri politice. și să nu uităm că în cea mai mare parte a acestei perioade - în mare ultimii treizeci de ani - partizanii războiului rece și anticomiștii convinși nu erau deloc respectați în Occident. A fost necesară finanțarea de către CIA a unor reviste liberale anticomuniste ca *Encounter*, *Survey*, *Preuves*, *Der Monat*, multe dintre care, din păcate, nu mai există. Partizanii războiului rece deranjau deopotrivă pe *Realpolitikers* Kissingerieni, ca și Establishmentul de stînga.

În general, retorica dizidenților a trecut de la oratoria independentă, moralizatoare, de orientare socialistă a anilor 1956 - 1968 la jargonul liberalismului de centru-dreapta. A devenit o formă conștientă de autoapărare a unei minorități virtuoase, care popula o rezervație boemă numită "polisul paralel", iar accentul s-a deplasat de la consiliile muncitorești și autoconducere la vize de ieșire din țară și acceptarea unor seminare clandestine despre Heidegger.

La prima vedere, interesul pe care l-a arătat stînga occidentală față de dizidență est-germană pare ciudat. Dar stînga a fost întotdeauna internaționalistă și a manifestat un interes cvasireligios pentru marile experimente socialiste și problemele pe care acestea le ridicau. Prestigiul local al stîngii depindea de acest interes. După înăbușirea în sînge a revoltei maghiare din 1956, și după ruptura sovieto-chineză care a urmat la scurt timp, era greu să se mai mențină mitul revoluției mondiale conduse de cîțiva profeti - poate nemiloși și teroriști, dar devotați - care erau, cu adevărat, părinții popoarelor lor docile și incredibil de naive. Era de

importanță capitală să se știe dacă mai există speranța apariției unor Zori Roșii dinspre Răsărit, chiar dacă sursa lor directă nu mai putea fi Kremlinul.

Analiza cea mai profundă a evenimentelor din 1956 a aparținut lui Cornelius Castoriadis, un trostist eretic care în revista sa, *Socialisme ou Barbarie*, a avansat ideea că în 1956, consiliile muncitorilor revoluționari maghiari au propus o soluție necapitalistă pentru dezastrele sistemului sovietic. Consiliile muncitorești erau revoluționare, anarhosindicaliste, democratice, anticapitaliste și eroice în adevăratul înțeles al cuvîntului. Interpretarea dată revoluției maghiare în *Socialisme ou Barbarie* (și care întîmplător coincide cu opinia lui Hannah Arendt) a avut o influență vitală, chiar dacă subterană, în ascensiunea Noii Stîngi și debutul criticii socialiste a totalitarismului. Stînga radicală (care mai era încă foarte puternică în anii 1970) și-a putut menține unele convingeri revoluționare, s-a putut disocia de abjecțele partide comuniste și, spre deosebire de depășitii social-democrați - cărora li se umezeau ochii când pomeneau de "reformele" sovietice - a fost capabilă să atace *toate* puterile existente în societatea industrială. Noua Stîngă a început să nu mai împărtășească satisfacția pe care guvernele occidentale o arătau bravilor luptători pentru democrație din Est. Unul dintre cele mai influente periodice occidentale, care relata fidel acțiunile dizidenților, era *Les Temps Modernes* a lui Sartre, cunoscut pentru inclinațiile sale nu tocmai liberal-democratice (periodice cu aceiași orientare, din Statele Unite, făceau același lucru). și, desigur, stînga intelectuală, care la acel timp deținea poziții cheie în mass media, universități, centre de cercetare, think

tanks și, din ce în ce mai mult, în administrația publică, serviciile diplomatice și alte organisme și organizații birocratice, a avut un rol enorm în a lămuri dacă neînfrâcății și fascinații luptători pentru libertate și drepturile omului din Europa de Est mai subscriseau la concepția filozofică generală a stîngii.

Conducătorii tradiționali ai națiunilor occidentale erau interesați mai ales de acele conflicte din societățile socialiste care ar fi putut determina noi alianțe strategice, sau chiar *reversements des alliances*. Trebuiau avute în vedere fracțiunile din cadrul partidelor comuniste aflate la putere și persoanele cu care liderii occidentali puteau - după o formulare memorabilă a fostei Doamne Thatcher - "înceiea afaceri". În același timp, puterile occidentale se asistau ușor "nemulțumite" ori de câte ori aveau loc acte de rebeliune în Est.

Această situație s-a schimbat radical odată cu apariția neoconservatorilor. Spre deosebire de paleoconservatorii formați în America, neoconservatorii aveau o tradiție internaționalistă proprie, provenită din două surse. Una era tradiția social-democratică continentală radicală, care se opunea ambelor forme principale de totalitarism; adeptii ei se ridicaseră deja împotriva ideologiei comuniste de pe poziții liberale de stînga în anii 1950 - 1960 și ajunseseră la conservatorism, în parte, în urma reflectiilor asupra politiciei internaționale. Cealaltă sursă o constituia Leo Strauss și armatele sale secrete. Amîndouă sursele reprezentau moștenirea germană și erau puternic marcate de experiența Auschwitz-ului și Kolymei.

Conservatorii tradiționali sunt, prin înclinații, *Realpolitikeri*, făuritori de

planuri, prudenți și dezamăgiți. Nu astfel sunt neoconservatorii post-Auschwitz. Aceștia erau capabili să utilizeze critica morală a politiciei, arma forte a stîngii, în scopuri de care conservatorii nu au ziseră încă. Până atunci nu existaseră cruciade ale conservatorilor. Dar influența lui Hayek și Soljenițin a schimbat această stare de lucruri poate pentru totdeauna.

Astfel a apărut și un auditoriu de dreapta al dizidenței est-europene, pe lîngă cel de stînga, deja existent. Atât Noua Stîngă cît și Noua Dreaptă erau influențate de mărturiile dizidenților, iar în termenii istoriei ideilor, toate trei au o origine comună: ele sunt reacții la socialismul modern, aşa cum vechile forme de conservatorism și liberalism erau reacții față de Revoluția Franceză. Istoria și soarta lor se împletește și sunt interdependente în multe privințe. Voi încerca, în cele ce urmează, să arăt cum această simbioză ciudată și îndepărtată a modelat însăși gîndirea politică a dizidenților.

Cum am putea înțelege gîndirea politică exprimată în condițiile privării de libertate, a amenințărilor și persecuțiilor? Această problemă spinoasă a istoriei culturale a fost examinată pentru prima dată de Leo Strauss în lucrarea sa clasică *Persecution and the Art of Writing* (1952), în care afirmă că acuitatea occidentalului în analiza trecutului a fost diminuată de cele trei secole de libertate a cuvîntului. Mare parte a istoriei culturale s-a desfășurat în societăți în care statul era investit cu autoritatea de a stabili conduită morală și de a persecuta violent tot ceea ce percepea ca imoral, eretic sau răzvrătit. Dar chiar și în societățile libere, îndepărtarea de opinia comună poate duce la ostracizare socială, marginalizare, izolare sau, în cel mai bun caz, la oprobiu.

Leo Strauss a dedus, din studiile pe care le-a făcut asupra filosofiei medievale evreiești și musulmane, că practic toți vechii gînditori au avut doctrine esoterice, pe care le-au ascuns uneori printre rînduri; el a interpretat inconvenientele, inferențele eronate și ciudatele lacune din lucrările unor autori de geniu drept aluzii discrete la idei eretice sau periculoase; pe care aceștia nu au îndrăznit să le exprime direct și candid. În eseul care dă titlul volumului, el spune: "Persecuția generează o anume tehnică a scrisului și un tip special de literatură, în care adevărul în problemele cruciale este prezentat exclusiv printre rînduri. O astfel de literatură nu se adresează tuturor cititorilor, ci numai celor inteligenți și discreți. Ea are toate avantajele comunicării personale, fără a avea și marele ei dezavantaj, acela de a fi cunoscută numai apropiaților autorului. Și are toate avantajele comunicării publice, fără a avea marele ei dezavantaj: pedeapsa capitală pentru autor".

Întorsătura pe care a luat-o ulterior această istorie constă în faptul că samizdatul s-a ridicat împotriva autocenzurii și dublului înțeles, și a practicat ceea ce filosoful dizident maghiar Janos Kis a numit "exercitarea ostentativă a drepturilor". Dizidenții au comis acte îndrăznețe atunci cînd au considerat că se află sub protecția acordurilor internaționale, a prevederilor constituționale sau chiar a legii naturale. Și aceasta a dat samizdatului și dizidenței în general forță morală, mîndrie și demnitate.

Dar, ca să spunem adevărul întreg, au existat limite pentru sinceritatea absolută a celor exprimate în literatura clandestină sau în alte forme de manifestare a dizidenței. În primul rînd,

apelurile deschise la revoltă ar fi fost total lipsite de sens într-un context nerevoluționar. În al doilea rînd, ca să fie eficient, samizdatul trebuia să se grefeze pe critica socială, conștiința istorică și vocabularul conceptual care existau deja. A fost o mare diferență la nivelul percepției între aceia dintre contemporanii mei care i-au citit pentru prima dată pe George Orwell, Arthur Koestler, Arthur London, Boris Suvarin sau Isaac Deutscher abia în 1990 și aceia cărora, ca și mie, aceste cărți, ca și cele ale lui Soljenițiev, le-au hrănit și inspirat adolescența în anii '60. Cuvîntul "gulag" era complet necunoscut în anii '80 celor mai multe dintre cunoștințele mele din cercul universitarilor nedizidenți. Nu se puteau face aluzii la astfel de lucruri, și chiar relatările despre teroarea stalinistă publicate oficial, ca minunatele istorisiri ale lui Jossef Lengyel, erau ignorate cu grija de toată lumea, cu excepția unui grup foarte restrîns de oameni dedicați. În al treilea rînd, stergerea intenționată al granițelor dintre dizidență și critica "reformistă" a fost o tactică aplicată conștient de dizidență pentru a cîștiga aliații potențiali și a încuraja cititorii mai timizi. În al patrulea rînd, ceea ce spuneam trebuia să fie inteligibil și, mai mult sau mai puțin, acceptabil auditoriului occidental alcătuit din patroni, binefăcători și persoane bine-intenționate. Acest public era singurul care putea acorda renume și protecție, care putea influența indirect politicele din Est și direct politica drepturilor omului a guvernelor democratice occidentale.

Influența guvernelor occidentale asupra dizidenței nu era, desigur, pe deplin conștiință. Dar scriitorii învață din reacțiile celorlați și nu era greu de văzut ce autori dizidenți erau célébri în

Occident. Dizidenții știau că Soljenițin era ținut departe de Casa Albă dar că o străduță de lîngă Ambasada Sovietică se numea Saharov Plaza.

Cînd vechile ironii și formulări ambigui vor fi uitate, odată cu contextul care le-a generat, iar scrierile dizidenților vor fi considerate "moralizatoare", "naïve", sau chiar "raționalist-liberale", ca urmare unei lecturi tot mai puțin atență la aluzii strecute printre rînduri, va trebui să extragem cu mare atenție din aceste dificultăți hermeneutice ceea ce eu cred că este semnificația reală a gîndirii politice dizidente, și numai după aceea să evaluăm consecințele efective ale acestiei pentru momentul actual.

Afît trăsăturile mai întunecate, cît și latura inovatoare a gîndirii dizidente ne-au rămas ascunse. Motivul îl constituie atât conținutul, cît și lectura simplificatoare postcomunistă a doctrinei dizidente. În plus, cele două sînt foarte greu de disociat. Într-un alt eseu din același volum, intitulat "How to Study Spinoza's *Theologico-Political Treatise*" Leo Strauss scrie: "A înțelege cuvintele unui alt om, mort sau încă în viață, poate însemna două lucruri diferite, pe care pentru moment le vom numi interpretare și explicare. Prin interpretare înțelegem încercarea de a stabili ceea ce a spus autorul și ce sens a dat de fapt celor spuse, indiferent dacă a exprimat acest sens explicit sau implicit. Prin explicare înțelegem încercarea de a stabili acele implicații ale spuselor sale de care nu era conștient. Așadar, interpretarea stabileste dacă o afirmație este o ironie sau o minciună, în timp ce explicația este aceea care arată dacă ea se bazează pe o eroare sau este expresia inconștientă a unei dorințe, interes, inclinații sau a unei situații istorice".

În cele ce urmează voi încerca să realizez atât interpretarea cît și explicarea, în principal, a trei concepte sau noțiuni care, în zorii revoluțiilor de catifea din 1988 - 1990, au dobîndit un rost nou și care, în prezent, schimbă treptat caracterul gîndirii politice liberale (este prima oară de la Lenin și Troki încocace cînd Europa Răsăriteană dobîndește o astfel de influență). Aceste trei noțiuni sînt societatea civilă, drepturile omului și democrația.

Societatea civilă

Am moștenit conceptul de societate civilă de la Locke, iluminismul scoțian, Burke, Hegel și Tocqueville. În Europa, influența ultimilor trei a fost cea mai importantă: ideea lor de societate civilă, într-o versiune simplificată, a captat imaginația intelectualilor est-europeni. Conform acestei idei, într-o societate liberală unde, spre deosebire de precedentul istoric absolutist, puterea statului este excesiv de restrînsă, respectarea normelor, loialitatea, supunerea și inițiativa necesare autoguvernării sînt asigurate de către asociațiile voluntare. Ordinea civilă într-o societate liberală nu poate fi asigurată fără acțiunea cetățenilor. Înainte ca intervenția statului să devină necesară, competiția dintre indivizi pentru bunăstare materială, renume, status, impunerea opțiunilor morale trebuie să se desfășoare organizat, între grupuri care asociază indivizi cu aceleasi inclinații, interese, sau alte trăsături comune vietii lor. Societatea civilă este, într-un fel, prețul care trebuie plătit pentru libertate.

Presiunea informală a unei opinii publice egalitare purta amenințarea unei noi tiranii, și numai pluralitatea și

diversitatea asociațiilor civile puteau reprezenta o formă de apărare, pentru că ele fragmentau opinia publică. Teama pe care o exprima Stendhal în *Lucien Leuwen* că în America trebuie să fii pe placul cizmarului dacă vrei să poți merge, era în parte atenuată de existența multor cizmari, cu convingeri religioase și morale foarte variate. Problema pentru Burke, Hegel și de Tocqueville era cum se poate ajunge la coeziune, ordine și virtute civică într-o societate liberă și democratică, adică: egalitară și lipsită de eroism cavaleresc, strălucire aristocratică, autoritate divină sau devotament pentru binele public izvorit din convingerile religioase, fenomene care fac ca altruismul civic și social să pară natural. Problema cheie era cum să se asigure coeziunea socială în lipsa unei ierarhii preexistente.

Problemele intelectualilor est-europeni, care criticau regimul comunist, erau cu totul altele. Societatea lor părea a fi - cel puțin asta era părerea generală - înregimentată, conformistă, riguroasă, și posedînd un grad de coeziune, ordine și disciplină mai mare decât era de dorit. O morală coercitivă impunea sacrificiul și altruismul, pentru un bine public care era explicit stabilit de către guvernanți. Doctrine cvasireligioase erau impuse cetățenilor, care nu erau liberi să-și urmeze sentimentele, inclinațiile, convingerile. Burke, Hegel și Tocqueville au trebuit să reflecteze care ar putea fi liantul corpului politic, dacă și cum este posibil să faci din individul autonom dintr-o societate liberă un bun cetățean, dincolo de simpla respectare pasivă a legii. Generația mea din Europa de Est trebuia să contracareze majoritatea zdrobitoare, omniprezentă statului polițienesc, a planificării centralizate, a unei autocratii caporioase.

Aceste două situații diferite faceau necesare strategii ideologice diferite. Preocuparea est-europenilor nu era aceea că fără asociații voluntare, extremă bunăvoie, cooperare necoercitivă, indivizii vor deveni "atomizați", dezorientați, amoral și-si vor uita îndatoririle. Acestea sînt grijile permanente ale statelor libere. Pe noi ne neliniștea faptul că în absența asociațiilor diversificate, pluraliste, voluntare, cetățenii conștiincioși ai statului totalitar vor deveni automate, executați neînsufleți ai ordinelor venite de sus. Problema o constituia pericolul generat de în *prea puțina*, nu de *prea multă* autonomie. Nu mai trebuie să discutăm acum dacă evaluarea situației era una realistă sau nu, dar aceasta era starea de spirit dominantă în societatea comunistă tîrzie.

Așadar, noțiunea est-europeană de societate civilă era îndreptată împotriva statului, în timp ce ideea liberală era aceea de a sprijini un stat slabit, de a descoperi noi rațiuni pentru supunere și conformism după dispariția credinței în originea divină a autoritatii. Ideea liberală era că organisme voluntare, bazate să autoconducere, pot contribui la instaurarea unei ordini relativ noncoercitive, în timp ce dizidenții est-europeni credeau că pot desființa o ordine excesiv de coercitivă. Într-un cuvînt, ideea liberală, descrisă din tradiția Burke-Hegel-Tocqueville, era una *politică*; cea a dezidenței est-europene era una *antipolitică*.

Ce înseamnă "antipolitic" în acest context? După cum se vede din lucrările lui Václav Havel și Gyorgy Konrád, se încerca o evadare totală de sub implerul politicii cu ajutorul unei morale a bunului simț, care sublinia frumusețea vietii monotonе de fiecare zi, a integrității

individuale, a umorului, a modestiei autocritice și, mai presus de toate, a autenticității. Tot ce era grandios era privit cu suspiciune. Însuflarea pitorească a pieței negre era comparată cu măreția asediului Leningradului, sănătoasa senzualitate dezlănțuită era considerată superioară fanatismului doctrinar.

Înclinația antiinstituțională a ideii dizidenței de societate civilă a făcut-o "antipolitică", deși nu apolitică. După părerea dizidenților, partea cea mai însemnată a vieții umane oricum rămâne neinstituționalizată; și acesta este spațiul în care trebuie să ne cucerim și să ne conștientizăm independența. Este vechea idee stoică. Dizidenții și-au imaginat că statul totalitar poate să hurue undeva într-o încăpere dosnică goală, ca o mașină de spălat, în vreme ce lucrurile *reale* se petrec în salon și dormitor. Nu erau decât efuziuni lirice despre virtuile civice ale trîndăvitului la soare și uitatului după fete frumoase din ușa barurilor.

Desigur, această utopie contrazicea analiza pe care dizidenții o făceau statului totalitar. Dacă statul pătrunse peste tot, cum putea fi numai o mașină de spălat? Fără îndoială, ca și întreaga politică a autenticului, aceasta era o expresie a neputinței. Dar consecințele acestei neputințe au fost dezastruoase. După părerea dizidenților, moralitatea devenise o problemă în totalitate privată, în aşa măsură încât nici o judecată normativă sau prescriptivă generală nu putea să o guverneze. Discursul instituțional, codurile comportamentale, virtuțiile și păcatele, ideile de dreptate, simbolul datoriei, normele de conduită, codurile proprietății, limbajul abstract - universalist amintind de temuta învățătură marxist-leninistă, toate, erau respinse. Nu era suportată decât conversația dezarticulată, fragmentată. Moralitatea își

găsea cel mai bine expresia în paradox, glume echivoce, aluzii ocolite. Adaptând un concept occidental liberal, l-am folosit pentru a respinge întreaga tradiție politică apuseană. Iar ecourile acestei atitudini în abordurile deconstrucțivisto-postmoderne nu sînt o simplă coincidență.

Ideea antiinstituțională a dizidenței est-europene a fost imediat receptată de expoziții nemulțumiți ai stîngii occidentale. Adeptii ei puteau sustine, cel puțin, că sursa atacurilor lor, îndreptate împotriva tradiției politice dominante în Occident, provineau din surse dincolo de orice îndoială. Neîncrederea în etică, ideologie și politică poate însemna lucruri diferite. Dar ideea unei societăți în care nimic bun nu poate fi dobîndit cu mijloacele instituționale, în care nu există nici o autoritate și fiecare act politic este voluntar, în care educația nu este cu putință iar obligația este întotdeauna subiect al analizei individuale, în care chiar și relațiile contractuale sănătate dominează de bunul plac, o astfel de idee nu este compatibilă nici măcar cu anarhismul. O societate civilă fără stat ar însemna o stare naturală în sensul lui Hobbes. Dar dizidența avea în vedere un stat totalitar, dictatorial, autocratic, care ar fi putut deveni, ca prin minune, irelevant, prin consolidarea asociațiilor voluntare și a diversității stilurilor viață nonpolitice. Această idee, ambiguu exprimată, de societatea civilă a plăcut atât radicalilor contraculturii, cât și neoconservatorilor. Celor din urmă, pentru că le părea asemănătoare propriului refuz de a accepta o intervenție a statului; celor dinti, pentru că le amintea parfumul propriului antiinstituționalism.

Ideea dizidenței despre societatea civilă însemna organismul politic minus politică.

Drepturile omului

Dacă societatea civilă era entitatea umană pe care dizidenții doreau să o reprezinte, drepturile omului erau principiile care ar fi trebuit să stea la baza acestei reprezentări. Marxismul propriu-zis avea o atitudine critică față de astfel de noțiuni iluministe cu caracter universal, deși revoluționarii comuniști, adevărați urmași ai iacobinilor, se puteau ocazional decide să folosească acest limbaj cînd semnau documente internaționale precum Carta Națiunilor Unite sau Actul Final de la Helsinki al CSCE și alte convenții, pacturi și acorduri militare. Între 1933 și 1945 discursul în favoarea drepturilor omului era îndreptat împotriva naaziștilor, care contestaseră deschis legea naturală și alte criterii morale universale. Comuniștii au comis același fel de crime, dar nu le-au justificat modificînd regulile de bază ale moralei (vezi lucrarea lui Troțky *Morală lor și morală noastră*), ci s-au scuzat prin referiri destul de convenționale la istorie sau la scopul care scuză mijloacele. Comuniștii, spre deosebire de naaziști, nu s-au abătut niciodată în mod conștient de la marea tradiție a unității primordiale a umanității. Si nici nu s-au gîndit măcar că existența gulagului facea cam ciudată adeziunea lor la astfel de declarări înalte.

"Drepturile omului", deși nu într-o formă operativă, au constituit un principiu recunoscut, descinsând din respectabila moștenire intelectuală a revoluțiilor franceză și americană. Aceasta era antidotul pentru opresiunea legilor, și nu era afectat de problemele metafizice care copleșeau dreptul natural în forma sa clasică. Cel dinti drept fundamental pentru intelectualii dizidenți era dreptul la libertatea de expresie. Dar libertatea de

expresie însemna permisiunea de a spune adevărul, în special adevărul despre sistemul comunist, despre martirul popoarelor Europei de Est sub regimul gulagului. Atitudinea morală izorâtă din această simplă idee de relatare necenzurată a adevărului era mărturia: principalul gen al scrierilor dizidențe nu este nici tratatul filosofic, nici poezia, ci documentul. Martirii sunt - chiar și în sens etimologic - martori. Relatarea martirului lor, care era al întregii comunități, a creat o nouă comunitate simbolică: comunitatea celor care au suferit și au supraviețuit pentru a spune adevărul, și care erau gata să suferă din nou pentru dreptul de a-l spune.

Forța irezistibilă a acestui val de mărturii era letală, pentru că în ciuda dezmințirilor, în ciuda unui refuz uneori aproape psihotic de a afla, toată lumea știa semiconștient ce se întimplă. La urma urmei, astfel de mărturii au stat și la baza istoriei secrete a elitei avangardei comuniste: eroismul cursiv al proceselor înscenate, descrise astăzi de bine de Arthur Koestler, Arthur London, sau Bela Szasz. Nu există în Uniunea Sovietică nici un aparatchik care să nu fi știut că Alexander Soljenițin avea dreptate.

În lupta pentru dreptul la adevăr istoric, pentru dreptul de a depune mărturie, acolo unde istoria și morala se contopesc, dizidenții au fost hărțuiți, persecuati, pedepsiți. Ei au continuat să adune documente despre aceste noi abuzuri - una dintre principalele sarcini ale mișcării dizidențe a fost să-și scrie propria cronică, o mărturie de această dată despre martorii își și să protesteze, mai mult sau mai puțin zgromotos, dar întotdeauna nonviolent, împotriva lor. Dizidenții nu au cerut de la început lista obișnuită de drepturi fundamentale ale

omului, ci au pus accentul pe libertatea cuvîntului. Ei nu au înființat partide politice și nu au organizat conspirații. Au vrut să demasête crime inimagineabile și de nedescris, și să dovedească că servilismul și ipocriția prezentului continuă Marea Teroare. Ei au spus guvernărilor: "Comunicatele și declarațiile semnate de voi garantează dreptul la libertatea cuvîntului, libera asociere și altele asemenea. Atunci de ce nu putem spune ceea ce credem și fi adevărat?"

La această întrebare nu există răspuns pentru simplul motiv că, în principiu, comuniștii agreau crimele în masă și nici privarea radicală de libertate a poporului. Hitler nu a spus niciodată că e un umanist, dar bolșevicii au spus-o. Să asta a fost greșeala lor. Ipocriții nu sînt eroi, iar ipocriții demascați își pierd autoritatea. Începuturile criticii reformiste a realizărilor economiei socialiste împreună cu erodarea autoincrederei morale, provocată de mărturiile dizidenției, s-au dovedit a fi prea mult. Puțini occidentali sînt conștienți de particularitățile aristocrației comuniste, descendente din vechea gardă. Radicalii lor predecesori erau motivați de ceea ce am putea numi pasiune critică, pasiunea izvorâtă dintr-o critică morală a politiciei. Radicalii au invariabil dreptate atunci când spun că viața e dezgustătoare. Respingerea acestei lumi oribile este motivul pentru care radicalismul nu poate fi susținut fără dovezi ale sacrificiului, fără mărturii. De data aceasta, mărturiile eroice erau împotriva socialismului. Elita comunistă nu putea să nu-și dea seama că dizidenții și "deviaționistii" trăiau aceeași stare de spirit pe care eroii de la Narodnaya Volya o avuseseră în fața plutonului de execuție. Elita a înțeles prea bine aceasta și nu e deloc de mirare că fiin-

și fiicele guvernărilor s-au alăturat în număr mare mișcării dizidenței.

Occidentul a înțeles prea puțin din această pasiune pentru adevăr istoric și moral, dar credința sa nesigură în universalitatea propriilor sale principii fundamentale privind drepturile omului și drepturile civile a fost pusă la încercare de dizidenții est-europeni, oameni care își riscau viața pentru banalitățile cucernice și anoteste din Acordul de la Helsinki. "Vreți să trăiți în conformitate cu principiile voastre?", întrebau ei. Acest sprijin nesolicitat în favoarea principiilor constituționale occidentale, venit din partea unor oameni a căror integritate era dovedită de faptul că suferă pentru aceste principii, a conferit o forță nouă ideii de drept natural, ca și ideilor Revoluției Americane, readuse astfel pe agenda politică. Era un discurs universalist, comun ambelor sisteme, iar disputa purtată în cadrul acestui discurs a fost câștigată de Occident și aliații săi, dizidenții. *Realpolitik* nu ar fi putut niciodată învinge într-o astfel de dispută.

Nu trebuie să uităm însă că acest discurs universalist, de tip iluminist, nu aparține cu adevărat tradiției est-europene. Pe deasupra, el a fost folosit în scopuri foarte speciale: erau vizate acele drepturi care susțineau interesele morale ale unor oameni angajați în acțiuni publice și în căutarea adevărului istoric și moral. Acest set priorită de drepturi ale omului a fost astfel selectat încît să fie antipolitic și să se interfereze cât mai puțin posibil cu structurile de putere administrative, economice, militare și culturale existente. Necesitatea unei gîndiri filosofice independente, nemarxiste, de exemplu, nu implică înlocuirea dogmei oficiale cu teze mai adevărate. Dar libertatea de expresie presupune tacit liberalismul. Nici

o manifestație în favoarea libertății cuvîntului nu este inocentă din punct de vedere politic. Dar de această dată era vorba de liberalism pentru oamenii *din afara instituțiilor*, fără preferințe pentru instituții de un anume fel. Istoria marii Revoluții a fost demascată ca frauduloasă, inaugurîndu-se astfel un spațiu pentru dezbaterea liberă. Si deși strategia drepturilor omului nu a condamnat în mod fără politica drept imorală, i-a întors definitiv spatele - un efect al combinării puterii comuniste cu lipsa de interes a Occidentului pentru schimbarea *status quo-ului*.

Politica nu era însă singurul lucru respins. Comunitatea civilă, statul, legalitatea erau considerate suspecte de cei mai mulți dizidenți, pentru că amintea de înregimentare, îndoctrinare și dominație. Libertatea părea să se fi refugiat în acțiunea morală individuală. Drepturile omului lasă spațiul acțiunii publice în seama unui stat foarte restrîns ca dimensiuni, populat numai de funcționari și golit complet de oameni. Lista mereu în creștere a drepturilor omului, fenomen universal, anulează în cele din urmă orice pretенție a cetății asupra cetățenilor ei. Astfel, exodul cetățenilor din Cetate este complet. Dizidenții care au condus exodul, abandonarea Cetății, se află acum într-un pustiu, confruntați cu puterea unei opinii care refuză să recunoască vreo autoritate instituțională, datorie civică, obligație politică, noțiune de bine comun, și este iritată de dezordine și confruntări neîntrerupte. Universalitatea drepturilor omului (susținută de cei mai mulți dizidenți cu o feroare revoluționară de-a dreptul gallo-americană) a ascuns faptul că succesele civilizației occidentale nu aveau la bază numai înțelegerile

constituționale liberal-democrate și legile pieței, caracteristice capitalismului liberal. Elementele de coeziune a civilizației occidentale - moștenirea republicană clasică, patriotismul civic, religia creștină și tradiția politică instituționalizată - erau în mod necesar ignorate de dizidenții est-europeni.

Guvernul nu poate apăra drepturile civile ale indivizilor și grupurilor minoritare, dacă nu se bucură de stima unor cetățeni obedienti, conviși de autoritatea naturală a corpului politic, pe care sunt gata să-l servească și să-l apere cu prețul vieții. Una dintre experiențele cele mai frustrate și mai amare pe care am trăit-o sub dictatura comunistă a fost dificultatea de a mă identifica cu propria mea comunitate politică și lipsa unor simboluri împărtășite în comun. Era o stare de lucruri care putea transforma orice om onest într-un izolat social și un imigrant în propria-i țară. "Exilul intern", "îmigrăția interioară" nu erau vorbe goale. Ele au desființat loialitatea naturală și au făcut din societățile postcomuniste de astăzi focare de dezordine. Dizidenții nu au ce să facă: efectul de depolitizare provocat de tirania modernă a atins pe toată lumea, chiar și pe cei care s-au împotravit acesteia. Pseudopolitica tiranică și exercițiul umilirii sistematice în fața celor puternici au făcut întreaga politică inaceptabilă.

Mai apare și un alt factor, mai subtil. Capitalismul liberal este primul și singurul regim politic din istorie care este profund deschis *contestării*, și împotriva căruia a fost purtată o revoluție culturală permanentă de către cele mai luminate minti ale fiecărui timp. Capitalismul liberal nu se impune ca o autoritate necontestată pentru că atât creștinii cât și radicalii îl-au privit cu dispreț, ca fiind

materialist și egoist dincolo de limitele umanului. Atât timp cât idealul dizidenței a fost liberal-democrația occidentală, ea nu a avut de fapt nici un ideal, pentru că ordinea publică occidentală era departe de a fi un ideal pînă și pentru occidentali. Spre deosebire de alte revoluții petrecute de-a lungul istoriei, revoluțiile din Europa de Est nu au avut și nu au o utopie proprie, datorită acestei "dialectică" Vest-Est și naturii culturale a capitalismului liberal, care este deschis tuturor contestărilor.

Nu este de mirare că influența occidentală s-a limitat la acea idee de civilizație aparent neafectată de coroziva critică a lui Marx și Nietzsche la adresa societăților liberale în timp ce fundamentalul, nesușinut cultural, al societăților occidentale, cel care le permite să funcționeze, dar care este ridiculizat și dezaprobat cu jenă, nu a putut juca nici un rol. Reținerea conservatorilor occidentali de a apăra ordinea occidentală - exprimat cât se poate de potrivit de aversiunea lui Michael Oakeshott față de teorie - este simptomatic. Nici chiar conservatorii nu pot suporta realitatea capitalismului liberal dacă nu o îmbracă în veșmîntul lui "ceea ce există", un mecanism de legitimare de tip tradițional, care îndepărtează în mare măsură detaliile neplăcute. În mod paradoxal, capitalismul liberal este privit cu ochi mai buni de conservatori după prăbușirea "socialismului real", pentru că o revoluție autentică pare să-l îl legitimeze. Dar aceasta nu poate ascunde faptul că Occidentul a inspirat Estul prin cultura sa contestatară, ceea mai mare parte a culturii înalte occidentale fiind polemică prin natura ei, opusă societății liberale în substanță, ton, stil și gust.

Democrația

In 1988 - 89, cînd era sigur că sistemul comunist își trăia ultimele clipe și cînd, fără ca Occidentul să observe, se desfășurau mari demonstrații care cereau abolirea regimului impus, alegeri libere, o nouă constituție și plecarea trupelor sovietice, noi am strigat pe străzile Budapestei "Vrem democrație!" Atenție, nu "Vrem să domnească legalitatea", nu "Vrem libertate și dreptate", ci democrație.

Ideea pe care o aveau oamenii despre democrație în acele zile năucitoare și însuflețite poate fi reconstruită precis, dacă avem în vedere ce consideră ei acum nedemocratic sau antidemocratic și, ca atare, resping. Impunerea voinței politice de către o elită (legea) este antidemocratică. Coerciția utilizată pentru a obține un comportament uniform (ordinea publică) este antidemocratică. Deliberarea politică prin intermediul dezbatării publice conduse de un grup specializat (guvern reprezentativ, adică parlamentarism) este antidemocratică. Ingerința în proprietatea privată (redistribuția prin impunerea de taxe și obligații) este antidemocratică. Concentrarea inegală de avere, renume, influență (capitalismul liberal) este antidemocratic. Indoctrinarea în conformitate cu preferințele elitei (educație) este antidemocratică.

Chiar și ceea ce părea, la prima vedere, să fi fost naționalism democratic nu era decît regionalism și autonomism bazat pe simpla etnicitate (rasială sau culturală) apolitică, din care au rezultat ororile, acum evidente.

Ideea est-europeană de democrație preconizează, în principal, o societate fără stat. Blestemul antiin-

stituțional care pare să apese asupra noastră ne lasă numai opțiunea între o dictatură barbară și un haos fără limite. Pentru a ne păzi de amîndouă trebuie să înțelegem de ce toate așteptările convenționale rămîn neîmplinite. Nimeni nu a îndrăznit să declare că democrația liberală nu înseamnă guvernarea de către popor, că deciziile economice nu se iau prin plebiscit. Nimeni nu a îndrăznit să arate că în democrațiile liberale există o elită politică extrem de vizibilă, zgomotoasă, agresivă (calul de bătaie al scriitorilor satirici de la Aristofan încoace), iar conformismul democratic este mai degrabă regula decît excepția, și că aceste elite, orbito și asurzitor de evidente, sănăt un fenomen extrem de comun.

Disprețul aristocratic/anarhist față de burghezie, față de plebeii bogăți și vulgari, față de demagogii transpirați și zgomotoși este mai mult sau mai puțin atenuat în Vest de forță obișnuință. În Est însă, acest dispreț a izbucnit cu o vehemență fără egal. Fără respect față de instituțiile impersonale și fără stimă pentru conducători, coerența politică și respectarea legii sănăt aproape imposibile. Dacă analiștii occidentali vor să înțeleagă sursa prăbușirilor de regim din Europa de Est, să deschidă ultimul număr din *Private Eye, The Village Voice*, sau *Le Canard Enchainé*. Vor găsi toate stările de spirit care au dus acolo, numai că în Vest ele devin ineficiente datorită repetării constante și senzației că atacurile la adresa capitalismului liberal fac oarecum parte din sistemul politic, și nimeni nu se mai miră de ce nu este apărăt regimul.

Occidentalii cred că sistemul lor politic este atrăgător pentru toată lumea, dar nu-l pot susține cu argumente. Ordinea politică occidentală este

fundamental mută, și această tăcere i-a inspirat pe dizidenți. Ceea ce au de făcut urmașii lor nu este foarte diferit de ceea ce este hărăzit celor devotați democrației liberale din Occident: apologia libertății nu a fostă făcută încă.

În numai cîțiva ani, Europa de Est a atins consecințele ultime atât ale liberalismului modern cât și ale socialismului modern: o copleșitoare dorință de a desființa sfera publică descrisă cel mai bine de Hannah Arendt în a sa *Human Condition* (1988): "O victorie deplină a societății va genera întotdeauna un fel sau altul de «fictiune comunistă», a cărei principală caracteristică politică este guvernarea de către o mînă invizibilă, adică de către nimeni. Ceea ce numim în mod tradițional stat sau guvern lasă aici locul administrației pure - o stare de lucruri pe care Marx a anticipat-o corect în formula «dispariția statului», deși a greșit presupunând că numai o revoluție ar putea-o produce și, mai ales, crezînd că această victorie deplină a societății ar însemna eventuala apariție a unui «tărîm al libertății»."

Revoluția franceză a pus capăt unei situații, care dura de atît de mult timp, încît părea eternă: condiția de cetăean - distincție sau privilegiu rezervat în principal nobilimii - a devenit condiția universală a omenirii. Aceasta s-a realizat prin artificiul liberal, deși antidemocratic, al guvernării reprezentative. Drepturile de cetăean, deși universale, s-au diluat, iar politica a devenit o profesie, chiar dacă una mai puțin obișnuită. Revoluțiile est-europene s-au ridicat împotriva unei ordini politice care declară că drepturile civile sănăt universale, cînd de fapt ele nu existau. Grandoarea activistă a bolșevismului echivală "cetăenia" cu "a fi mobilizat", și înlocuit *populus* cu plebea

fanatică, reinventând astfel mulțimile. Retragerea dizidenților din politică, exodul din Cetate, ideea de societate civilă ca societate "privată" (un seducător oximoron), toate acestea au condus la un cult al "privatului", concept, în exclusivitate "ca personal". Așa ceva nu se mai întâmplasează niciodată.

Hannah Arendt scrie în continuare în *The Human Condition*: "Această extindere a privatului la scară unui întreg popor nu îl face și public, nu îl constituie înt-un spațiu public; dimpotrivă, aceasta nu înseamnă decât restrîngerea aproape completă a spațiului public, mărimea cedînd locul farmecului; pentru că spațiul public poate fi mare dar nu poate fi fermecător, tocmai pentru că irelevantul nu își găsește nici un rol aici".

Literatura dizidență părea "fermecătoare" în acest sens; ea renunțase la măreție, eroism, generozitate, pasiune pentru fericirea civică - toate acestea păreau compromise. Chiar și ideea de datorie, ca să nu mai vorbim de sacrificiu, amintea de tiranie. Experiența unei copilării artificiale, impusă de conducători tirani, a însemnat pierderea

oricărei credințe, dar nu și dobîndirea uneia noi (sau chiar mai vechi). Mi se pare o ironie faptul că succesul literar cel mai răsunător al ultimilor cîțiva ani a fost o istorioară autobiografică a scriitorului ceh Bohumil Hrabal - un nondizident notoriu - care ne povestește cum a devenit, fără nici o tragere de inimă, informator al poliției secrete comuniste în schimbul unei vize pentru străinătate. El spune că nu a vrut altceva decât să vadă Grecia. La urma urmei, suntem cu toții umaniști și putem înțelege această slăbiciune. Numai curajul și altruismul aceluia mic detașament înfruntînd mereau pericolul, care s-a numit dizidență, a putut aduce societăților est-europene izbăvirea de o lungă suferință. Suntem cu toții prinși într-o mare urzeală, nu-i aşa?

Timpurile eroice au apus, Slava Domnului, și o lume nouă începe, o lume a dezordinii creațoare. Dar noi nu o putem descrie, pentru că singurele în stare să vorbească despre lucruri care nu sunt personale - cuvintele publice - au fost exilate împreună cu noi toți, atunci cînd am părăsit Cetatea.

Traducere de Daniela Rusu

Vladimir Tismăneanu

New York Review of Books, Times Literary Supplement și contrarevoluția de catifea *

Vladimir Tismăneanu, one of the most astute political scientist who ever wrote on the East European communism and post-communism, is taking here issue with revisionist Western intellectuals, like Tony Judt and Theodore Draper, very active in casting doubt on the East European dissident intellectuals of 1989 (Václav Havel, Adam Michnik, G. M. Tamás, János Kis, Bronislav Geremek, Miklós Haraszti). The key role of the dissident movement in the breakdown of communist regime is now denied. Moreover, people like Judt and Draper are casting doubts on the tolerance of the dissidents, now in power, *vis-à-vis* the former communists. Tismăneanu argues that in the anti-totalitarian revolutions the intellectual protest was decisive, and that ethic models had a crucial significance and power in dismantling "the empire of evil". He thinks that the critical intellectuals of 1989 has to play a major role in the ongoing battle between liberal democracy, the open society and its enemies.

Oare ce s-a întâmplat cu dizidenții Europei Centrale și de Est? A fost oare filosofia dizidenței o născocire a imaginației utopice, o complacere autoamăgitoare cu privire la natura politicii? A fost rezistența față de statul absolutist o ipostază a grandomaniei intelectuale? Aceste întrebări se referă numai la realitățile postcomuniste, ci și la relația dintre intelectualii vestici și confrății lor estici. A fost cumva o eroare să se presupună că politica postcomunistă va respecta principiile cosmopolite pe care le profesau dizidenții anilor '70 și '80? Au exagerat intelectualii din

Occident rolul acestor comunități de libergători și au tins ele să ascundă, să ignore (deoarece știau foarte puțin despre noi) adevăratale sentimente predominante în "cealaltă Europă"? Astfel formulate, asemenea întrebării presupun un răspuns pozitiv: da, idealismul moral era palpabil în apelul lui Václav Havel la o "politică a adevărului", în exaltarea antipoliticiei a lui György Konrád, în vizionarea lui Adam Michnik cu privire la societatea civilă. Oricum ar fi, adevărata problema aflată în discuție este în ce măsură a contat idealismul dizidenților în prăbușirea comunismului, ba chiar mai important, în

* Comentariul a apărut în revista americană *Common Knowledge*, Spring 1994, ca o replică la următoarele articole: Theodore Draper, "A New History of the Velvet Revolution", în *New York Review of Books*, 14 Ian. 1993, p. 14-20; Theodore Draper, "The End of Czechoslovakia", în *New York review of Books*, 28 Ian. 1993, p. 20-26; Tony Judt, "Misjudgement of Paris: French Illusions and the Eastern Europe That Never Was", în *Times Literary Supplement*, 15 May 1992, p. 3-5. Textul este reprodus cu permisiunea editorului.

ce măsură au catalizat dizidenții apariția unei *intelligentsia* civice care a conceput atât programul rezistenței cît și liniile generale ale viitoarei ordini politice a țărilor lor.

Chiar și avocații cei mai acerbi ai dizidenților vor admite că planurile acestora privind viitorul erau sumare și eludante. Asta nu ar trebui să surprindă pe nimeni. Viitorul societăților lor părea lipsit de speranță, iar punerea sub semnul întrebării a ordinii existente era un gest pe care mulți conaționali îl priveau sceptic, un comportament eroic, aproape sinucigaș, fără șanse de a conduce altundeva decât la închisoare sau la spitalul de boli mentale. În timpul acelor vremuri de disperare și frică, aprobarea *intelligentsiei* occidentale față de gesturile dizidenților, față de refuzul *status quo*-lui leninist a fost esențială (remarcabil este că Havel a subliniat semnificația recunoașterii occidentale în eseu său deschizător de drumuri, "Puterea celor fără de putere"). Paginile din *New York Review of Books* - și de asemenei cele din *Dissent*, *The New Republic*, *Les Temps Modernes*, *Times Literary Supplement*, între altele - expuneau eseuri semnate de Michnik, Bronislaw Geremek, Jacek Kurón, János Kis și Miklós Haraszti. Oricât de embrionară, noua viziune asupra politiciei, propusă și experimentată de dizidenții blocului răsăritean, era contagioasă.

Însă lucrurile s-au schimbat. Intelectualii occidentali - iar *New York Review* simbolizează cel mai bine această categorie psihoso-sociologică - par obosiți de foștii lor protejați, a căror perfomanță actuală nu este la înăltimea credinței exagerate în promisiunile Revoluției de Catifea. Ceea ce vrea în fond să desemneze Tony Judt prin expresia "judecată

greșită a lui Paris" (ambiguitatea vine din faptul că *misprediction of Paris* se poate traduce și prin "judecata greșită a Parisului" și prin referirea la personajul mitologic troian - *nota trad.*) - referința lui sarcastică viziază rolul supradimensionat atribuit de către intelectualii francezi criticilor socialismului biocratic - este vechea solidaritate a liberalilor anticomiști occidentali cu liberalii anticomiști ai Estului. A apărut un sentiment de exasperare și de frustare, echivalentul unei rezistențe de-o noapte sau al unei dragoste împărtășite prea rapid, care apare evident în critica făcută din belșug rezistenței anticomuniste altădată adorate. Cehoslovacia s-a destrămat, Ungaria este condusă de o coaliție de partide naționaliste iar vina trebuie să revină prematurului ajutor acordat de Occident dizidenților. România este văzută, la fel ca pe vremea lui Ceaușescu, ca "persoana rămasă pe dinafară", deci ca încă o confirmare a faptului că liberalismul nu are viitor în Balcani. Timothy Garton Ash și-a mutat interesul spre vest, către Germania, în timp ce *New York Review*, care până în 1990 găzduia relatăriile sale emoționante cu privire la progresele dizidenților polonezi, cehoslovaci și maghiari, publică acum aprecieri sarcastice despre altădată aclamată opozitie morală față de comunism. O serie scriitori occidentali influențați, în special Judt și Theodore Dreper, sunt de părere că Vestul ar fi trebuit să se gîndească mai bine înainte să creadă Estul capabil de o autentică reformă socio-politică și de progres. Aici a existat încă o tradiție liberală modestă, Europa Centrală era doar un mit cu puține șanse de a deveni realitate - un tărîm al visurilor, *ein Traumland*. Continuă să apară articole în care foștii

dizidenții sunt înfățișați ca naivi incorigibili, figuri don-quipotești care au pierdut contactul cu realitatea crudă, chiar barbară a istoriei regiunii lor și cu dezgustoarele ei deprinderi politice.

Moștenirea dizidenței este astăzi înfățișată ca o sublimă încercare ridicolă de a ignora cultura politică și puterea ei coercitivă, de a se debarasa de logica tabuilor, superstițiilor și fobiilor caracteristice acestor țări. G.M. Tamás admite anomalia dizidenței est-europene: izolația de corpul politic, el și colegii lui au sfidat formele conformității oportuniste; însă, el adaugă: "Aceasta s-a întîmplat deoarece dizidenții au pus la îndoială ideea că reforma politică era unica modalitate de a merge încă. Cu insistența lor asupra «drepturilor» și «libertăților», ei au pus de asemenea la îndoială discursul politic al interesului și puterii pure".¹ Prin urmare, problema abordării dizidenței de către Draper/ Judt constă în accea că încearcă să construiască un mit cu nimic mai puțin problematic decât acela pe care încercă să-l rectifice. La urma urmei, principala confruntare a acestui secol, după cum arată John Lukacs, a fost conflictul dintre viziunile colectiviste, etnocentrice (iar comunismul, în încarnarea sa fundamentală, a fost o parte a acestei tradiții) și tendințele liberale,² - iar Europa central-răsăriteană nu este o excepție în raport cu această generalizare. Ca pretutindeni altundeva, liberalismul a apărut acolo ca opozitie la populism și tendințele autoritare, ca o cale spre modernizare, spre dezvoltarea democrației parlamentare și a pluralismului pieței libere. De pildă, în Ungaria, perioada postbelică a fost caracterizată de un conflict între intelectualii urbani și cei populiști. Primii erau susținători ai liberalismului, ultimii adoptaseră o

viziune izolaționistă, autarhică asupra Ungariei, o strategie bazată pe ideea unei "a treia căi" speciale a Ungariei spre modernitate. Prima școală susținea valorile burgheze, ultima vedea orașul ca un mediu corupțor și dăunător "sufletului național".

O prezentare a Ungariei moderne (de exemplu) care lasă pe din afară tradiția liberală este o prezentare parțială și partizană, iar o Ungarie care îi marginalizează pe Tamás și Konrád este, de asemenea, o Ungarie parțială, partizană. Izbuințarea actuală de populism, dusă pînă la extreme caricaturale de István Csurga și al său Partid al Justiției Maghiare, este pur și simplu o continuare a unei tendințe în politica maghiară modernă: cea antioccidentală, antiburgheză, antiliberală și, desigur, antisemită. Dreapta populistă este anticomunistă doar în termeni retorici; dreapta împărtășește cu comunismul patosul comunitar, sentimentul că identitatea individuală este definită de apartenența la o etnitate transcedentă (partidul atunci, națiunea acum). În trecut, sub regimurile staliniste și neostaliniste, această entitate a fost definită prin excludere. Acesta este cazul și acum, iar cei excluși prin definiție așfăt de formele de guvernămînt comuniste cît și de cele naționaliste sunt intelectualii critici. *Intelligentsia* urbană, foștii dizidenți sunt stigmatizați, ostracizați, calificați drept inamici ai ordinii publice, ipocriți, predicatori duplicitari ai unei moralități absurde ("puritane"), agenți cosmopolici ai descompunerii, distrugători ai unui "bun public" definit în termeni etnici. Condițiile sunt în mare parte la fel în Polonia, România, și în republica Cehă și Slovacă. Havel a mărturisit recent, cu o melancolie caustică, faptul că i-ar place să scrie o cărticică despre averiunea

currentă a unor largi straturi ale societății față de oponenții totalitarismului.³

În vreme ce dezamăgirea față de acești foști eroi este în mod comprehensibil excesivă în Est - acolo dezamăgirea este expresia unei vechi ostilități - este surprinzător că, în puținii ani de la "glorioasele revoluții", mulți dintre intelectualii occidentali s-au distanțat de colegii lor asediati. Cărturarii occidentali ar putea să analizeze profitabil sursele resentimentului, concentrându-se asupra ambivalenței acestui moment politic în acele societăți încă traumatizate. Însă cu puține excepții - textul lui Irena Grudzinska asupra acestui subiect din *Est European Politics and Societies* sau numărul special din *Partisan Review*⁴ - prietenii foștilor dizidenți au ales postura de a se face ecoul adversarilor lor actuali.

La o recepție recentă, mă găseam în compania unui ziarist polonez spiritual și plin de încredere în sine. "Cum mai merg lucrurile în Polonia?" l-am întrebat, știind că o vreme, după 1989, fusese directorul unuia dintre canalele televiziunii naționale, "Oh, totul ar fi absolut minunat dacă nu am avea de-a face cu stîngiștii". "Stîngiștii? Sunt comuniștii în continuare o problemă în Polonia?" am întrebat. "Nu, nu comuniștii", mi-a răspuns el iritat de insistența mea, "vreau să spun stîngiștii precum Michnik, Bujak și tagma lor". Am oprit aici conversația. Ceea ce ar fi urmat era că Michnik și Bujak (sau, în Ungaria, Konrád și Tamás) sănătățini, nihilisti, etern nemulțumiți - pe scurt, evrei. În acest caz particular, cazul lui Michnik și Bujak, vina lor era că refuzaseră să ceară răzbunarea împotriva comuniștilor și, în consecință, să susțină mitologia vindicativă a postcomunismului.⁵

În editorial său din *Common*

Knowledge, Michnik însuși a observat cum aceia care au fost scandalagii în defunctul regim leninist continuă să deranjeze noile elite ale ordinii postcomuniste: "*Inamicul de clasă este înlocuit de stîngist, elementul antisocialist de inamicul Bisericii* (sau uneori, încîntător, *de corcitură mică la trătoare*). *Concepția științifică despre lume* este înlocuită de *concepția creștină despre lume*, la fel de categoric și la fel de protejată în raport cu dezbaterea publică. *Cosmopolitii și sioniștii* apar în noua încarnare drept *europeanii*, iar disputa privind *rolul conducător al partidului privește acum valorile creștine*. Numai *modelele străine* rămân la fel: ceea ce este străin pur și simplu trebuie să provoace repulsie, groază, aversiune. Xenofobia vremurilor de altădată este transformată într-o xenofobie în stil nou".⁶

Michnik și colegii săi pur și simplu refuză să facă acum ceea ce refuzaseră să facă sub vechiul regim. Ei nu vor miști. Ei nu cred în fanteziile predominante ale postcomunismului: salvarea prin imersiunea în corpul colectiv al națiunii; euforia privind piața liberă și conceptul liberalismului manchesterian (un cec în alb pentru aventurieri și demagogi); plăcerea privind politica răzbunării. Desigur, dizidenții nu au evoluat într-o singură direcție. Cîțiva au adaptat la noile dogme și își găsesc satisfacție în vendetele postcomuniste (Dumnezeu știe că sănătățile destule crime care se cer pedepsite); dar cei mai mulți și-au dat seama că este nevoie de un nou contract social, unul care să permită o vindecare rapidă a rănilor naționale, chiar dacă prin aceasta multe crime ar fi destinate judecății istoricilor mai degrabă decât judecății judecătorilor.⁷ În termenii lui Michnik: "Pe de o parte, sănătățile

au urmat drumul «revoluției de catifea», care s-ar petrece prin schimbarea democratică, fără violență, ură sau răzbunare; iar pe altă parte, sănătățile care au vrut «epurarea» și care au făcut campanie pentru o decomunizare rigidă, folosind tehnica tipic bolșevică de a distrugă oamenii prin folosirea informației din arhivele poliției".⁸

Cînd am vorbit anul trecut cu Michnik despre această problemă, el mi-a explicat că, pentru el, principală problemă a postcomunismului este de a se evita perspectiva maniheistă, separarea indivizilor în imaculați și murdarî, îngeri și demoni. El a respins concepția simplistă cu privire la comunism ca nefiind nimic altceva decât un altoi străin pe realitatea poloneză, față de care au fost atrași doar agenții sovietici, nonpatriotii.

Se neagă rolul istoric al lui Michnik și al altor dizidenți din blocul sovietic în trezirea antitotalitară. Revoluția de la 1956 din Ungaria (cu să căutare libertariană a democrației muncitorilor), rebeliunea studentilor de la Universitatea din Varsavia din martie 1968, Primăvara de la Praga, ba chiar Solidaritatea sînt virtual eliminate din istoriografia ce se naște. Această nouă imagine a trecutului este un mijloc de apărare împotriva foștilor dizidenți care, la urma urmei, nu au dispărut odată cu căderea comunismului. Michnik, Tamás și Konrád sînt astăzi oponenții a două noi radicalisme, unul civic, celălalt etnic. Mesajul curent al dizidenților este că nu numai comunismul este o teleologie primej-dioasă, cea a naționalismului ("epurarea etnică") și regenerarea civică ("lustrația") sînt la fel efective în a produce izbucniri violente de intoleranță.

Astfel, este interesant că *New York Review of Books*, revista care a

publicat articolul în care Michnik se opune logicii represaliilor și instincelor dreptății instantanee, publică acum critica drastică a lui Draper față de presupusele gafe tactice ale lui Havel. Care este principalul argument al lui Draper? Că Havel și liberalii lui critici au eşuat în a face față imperativelor revoluționare ce impun o ruptură completă cu trecutul, o despărțire de elita comunistă, o respingere a continuității legale. Cu alte cuvinte, caracterul "catifelat" al revoluției, toleranța ei în raport cu partea cealaltă au osîndit la eşec experimentul cehoslovac. Lăsînd deoparte sublinierea exagerată a lui Draper cu privire la distincția dintre valorile lui Havel și cele ale lui Václav Klaus, este necesar să se observe că această toleranță față de cel care a pierdut este consistentă cu întreaga credință dizidență. Filosofia dizidență a revoluției a fost, de-a lungul erei comuniste, antileninistă și antimachiavelliană. De la început pînă la sfîrșit, dizidenții au respins orice tip de conpirație, de autocentrare sectoră pe sine, de suspiciune și paranoia.

Pentru Draper, principală eroare a Forumului Civic a fost faptul că a permis comuniștilor să rămînă în poziții guvernamentale. Prima întrebare care îți vine în minte este: au avut Havel și colegii săi vreo alternativă? Care ar fi fost reacția sovietică la epurarea completă a comuniștilor din structurile puterii? O nouă intervenție? Știm acum că Eduard Șevardadze a avut de luptat cu opozitia turbată din interiorul Politburo-ului față de politica de "susținere benignă" a schimbării în Europa de Est. O ruptură radicală cu comuniștii (ca tactică opusă rupturii cu comunismul) ar fi însemnat să se cînte în strună lui Ligaciov și celor ca el. În al doilea rînd, logica revoluțiilor din 1989 a decurs din principiile nouilui

evoluționism, așa cum au fost ele formulate în primul rînd de către Michnik și Havel: premiza că se poate și trebuie încheiat un "compromis istoric" între cei de la putere și exponentii "celor fără de putere". Ceea ce Draper și Judt ne spun acum este că Michnik și Havel nu au fost, de fapt, exponentii "celor fără de putere", că ei nu au fost niciodată în armonie cu compatrioții lor; însă această logică este în mod fățănic retrospectivă. Ea citește îndărât, pominind de la nemulțumirea prezentă față de intelectuali critici, pentru a ajunge la vremea mișcărilor de masă din 1989, cînd acești oameni erau aclamați ca eroi naționali.

Deși îi respect pe ambii autori, exagerez în mod deliberat pozițiile lui Judt și Draper, deoarece cred că ceea ce ei spun este legat de un sentiment mai general și mai exagerat de deziluzie în raport cu o paradigmă imaginară care a eşuat. Punctul meu de vedere este că lupta continuă încă, că politica postcomunistului continuă să aibă nevoie de perspectiva dizidentă, că societatea civilă în adevăratul ei sens - ca o arie de autonomie care permite individului să controleze mai degrabă decît să se sustragă birocrației de stat - este ceva care mai rămîne de înfăptuit. Sau, mai bine zis, societatea civilă este în actu, însă doar în embrion. Există o autentică "a patra stare" în Europa Centrală și de Est și au apărut partide politice care au articulat vizuni competitive cu privire la binele public. Progresele civice și sociale de acest tip ar fi fost imposibile fără eforturile unor oameni precum Michnik și Havel - stă mărturie, după cum subliniază Slavenka Drakulic, absența societății civile și a unor Adam Michnici în Iugoslavia și în statele ei succesoare.¹¹ Sătule de legende, aceste societăți au nevoie să dobîndească

cunoașterea de sine, iar pentru Michnik (după cum mi-a spus) adevărul îi este "pămînt strămoșesc". Este de înțeles că poziția lui - antieocratică, antifundamentalistă, contraetică - nu-l face să intre în grădile gloatei. Ceea ce este abnormal este că și erudiții occidentali văd în lupta pentru valori liberale în Europa Centrală și de Est o întreprindere nesăbuită.

Dacă ar fi să-l credem pe Theodore Draper, recent numitul expert pentru Cehia al lui *New York Review*, principala problemă cu Havel și ai săi suporterii de la Carta '77 a fost că le lipsea un "proiect constructiv". Ei știau împotriva a ce erau, în timp ce imaginea lor cu privire la viitorul *polis* era lamen-tabil de nebuloasă. Însă sub regimul supunerii instituționalizate al lui Husák, și cu zeci de mii de soldați sovietici pe teritoriul cehoslovac, ar fi fost lipsit de sens să articulezi detalii cu privire la o ordine postcomunistă. Chiar și revizionismul marxist de la 1968 a fost nimicit. Ce ar fi putut însemna postmarxismul? De aceea, filosofia dizidenților era de a aborda schimbarea într-un mod gradual, ca o creștere aproape invizibilă a spațiilor independente, alternative ale libertății în interiorul sistemului general lipsit de libertate. Nimeni nu ar fi putut anticipa viteza și întinderea străpunerii care urma să se petreacă în 1989.

Avem de-a face aici cu o revizie generală a presupozиțiilor care, vreme de ani de zile, au inspirat abordarea regiunii de către *New York Review* (și nu numai de către ea). Revoluțiile din 1989 au fost la început reprezentate ca fiind reluări ale "revoluției intelectualilor" de la 1848 (pentru a folosi termenul faimos al lui Naimier). Pe măsură ce s-a instalat dezamăgirea, s-au intensificat pasiunile etnice, iar dizidenții au fost repudiați sau

marginalizați, învinuirea a devenit noua linie. Timothy Garton Ash a fost emblema primului stadiu, Theodore Draper și Tony Judt - în *TLS* sau *Tikkun* - sănătatea și puterea contagioasă a modelelor etice. Mai mult decît atât, în joc este semnificația internațională a principiilor unei vieți politice fundamentale pe valorile afirmării adevărului, deschiderii și civilității, este posibilitatea creării unui nou stil al politiciei care ar evita structurile rigide, ruinătoare, ierarhice și ar permite ca mai multă imaginație să vină la putere. Este aceasta o utopie? A fost ea invalidată de capitolele neplăcute ale ciorovăielii și împroșcării cu noroi? Este vremea de a se renunța la idealul societății civile în favoarea unei recunoașteri pragmatice a faptului că politica este un păienjeniș de complicații sordide, trădări, manipulări și intrigi? Iar dacă valoarea ideilor este astfel diminuată (sau chiar negată), dacă antipolitica este văzută ca nimic altceva decît un miraj, o himeră a dizidenților și a foștilor lor suporterii occidentali, atunci cum poate cineva să mai înțeleagă ceea ce s-a întîmplat în 1989? Poliția a fost înarmată pînă în dinți cu tancuri, bastoane și gaze lacrimogene. Cu excepția României, foștele elite au părăsit puterea fără glorie, iar primii lor succesiuri au fost dizidenți. Faptul că Mazowiecki, Havel și Göncz au refuzat să organizeze procese politice împotriva inamicilor lor indică solidaritatea angajamentul lor moral; ei nu au mințit atunci cînd au promis că nu se vor transforma din oprimati în oprimatori. Poate că ei au exagerat în exaltarea lor a societății civile, așa cum a făcut Garton Ash (și autorul acestor rînduri), însă ideea a avut o puternică putere galvanizatoare.

În țări precum Polonia și Ungaria prezența societății civile a prevenit alunecarea spre noi forme de totalitarism

și a permis apariția unei națiuni politice. Fără îndoială, la mijloc nu a fost conceptul lockean al societății civile; individul nu a fost invitat să participe la treburile publice, ci mai degrabă i s-a oferit un mijloc de scăpare din viața publică. Societatea proscrisilor ținea laolaltă enclavele asediate; ea i-a arătat celui mai puțin iubit că fraternitatea putea să existe, iar civilitatea să se manifeste din nou. Participanții la luptă știau că jocul existent fusese măsluit, iar ei cereau inventarea unui nou. Pentru a-l cita pe Garton Ash: "un concept care a fost central în gîndirea de opoziție în timpul anilor 1980 era cel de «societate civilă». Anul 1989 a fost primăvara societăților aspirînd să devină civile. Noțiunea rudimentară a oamenilor obișnuiti cu privire la ceea ce însemna a construi o societate civilă s-ar putea să nu satisfacă un teoretician politic. Însă o astfel de noțiune era prezentă și conținea cel puțin trei cereri fundamentale. În primul rînd, trebuiau să existe forme de asociere naționale, regionale, locale, profesionale care să fie voluntare, autentice, democratice, și nu controlate și manipulate de partid sau de statul-partid. În al doilea rînd, poporul trebuia să fie «civil», adică politicos, tolerant și, mai presus de orice, nonviolent. Cetățenesc și civil. În al treilea rînd, ideea de cetățenie trebuia luată în serios.¹³ Cea de-a treia idee este principala contribuție la aceste evenimente: 1989 a reînnoit ideea de cetățenie și a permis indivizilor să se redefină și să se exprime pe sine ca ființe politice.

Nici nu mai trebuie menționat faptul că Solidaritatea și Forumurile dizidenților au putut să facă greșeli: însă a nu realiza că aceste grupuri reprezentau o formă fără precedent de politică, mergînd împotriva împărțirilor tradițio-

nale și convenționale în termeni de Stînga și Dreapta, a nu realiza că problema nu era "stînga" sau "dreapta" sau "central", ci (după cum a afirmat odată Michnik) "vestul centrului", înseamnă a ignora ceea ce anume a fost acel *annus mirabilis*. Revoluțiile nu au avut loc doar din pricina lipsurilor economice (care au fost și sunt reale), ci în primul rînd deoarece oamenii erau sătuți de înșelătorie și frică. În cuvintele lui Havel, problema era de a construi o politică morală: "Să-i învățăm atât pe alții cît și pe noi înșine că politica ar trebui să fie o reflecție cu privire la aspirația de a contribui la fericirea comunității și nu a nevoii de a amâgi și jefui comunitatea. Să-i învățăm atât pe alții cît și pe noi înșine că politica nu trebuie să fie arta posibilului, mai ales atunci când aceasta înseamnă arta de a specula, de a calcula intrigă, aranjamente secrete și manevre pragmatische, ci poate fi de asemenea arta imposibilului, adică arta de a ne face pe noi înșine și lumea mai buni".¹⁴

Fără îndoială, aceasta sună idealistic, însă revoluțiile sunt explozii ale lui *das ganz Andere*. Lipsa de entuziasm pentru revoluțiile din 1989 mă socochează ca un eșec de a înțelege impactul mai larg: ele au schimbat, deși nu este clar pentru cătă vreme, natura jocului politic. Nu se va putea estima corect potențialul ideilor care au inspirat actorii revoluționari - în primul rînd *intelligentsiacritică* - dacă se va recurge la o revizuire stîrjenitoare a acestor evenimente.

S-ar putea ca autorii acestor revoluții, purtătorii de cuvînt inițiali ai acestora, să fi părăsit luminile rampei. Alți actori au apărut, iar lucru acesta este perfect normal. Si totuși, este prea devreme să se tragă concluzia că revoluțiile s-au terminat și că *intelligentsia*

critică din Europa Centrală și de Est și-a epuizat mandatul istoric. Am argumentat împotriva acestei atitudini în contribuția mea la conferința organizată de *Partisan Review* cu privire la rolul intelectualilor în căderea imperiului sovietic¹⁵. Voi continua să susțin aici acel punct de vedere, în special cu referire la unul dintre argumentele mai serioase ale lui Judt. În concepția lui (și, mai puțin explicit, în cea a lui Draper), intelectualii occidentali au supraviețuit în mod puternic și nejustificat influența ideilor dizidenților asupra societăților din Europa de Est cu privire la drepturi, minorități și unitatea europeană. Judt susține (dar aici Tamás este de acord) că acestea au fost expresii nobile, însă marginale, ale "internationalismului" din interiorul culturilor politice datoare unei moșteniri a exclusivismului, obscurantismului și chiar tribalismului. Referindu-se la descoperirea scrierilor lui Konrád, Kundera sau Michnik de către intelectualii occidentali, Judt argumentează că, "departe de a fi realizat că ceea ce cîteva erau pledoariile solid argumentate ale unui grup izolat, *Partisan Review* și alte audiențe americane au luat drept bun faptul că ceea ce întîlniseră ei acum era vocea autentică a unei Europe pierdute".¹⁶ Dar dacă jocurile de salon ale unor intelectuali ventrilozi nu aveau nici o șansă de impact în Europa de Est, atunci de ce i-au trimis regimurile comuniste la închisoare pe Michnici și pe Geremeci? Pentru că ideile lor erau embrionul unei viziuni alternative și, prin urmare, rebelle cu privire la societate; pentru că ei subliniau drepturile persoanei morale, pe care despotismul aflat la putere încerca să le anihileze.

Mi-aduc aminte de o discuție din 1988, organizată de revista poloneză *Kontakt* din Paris, în care unul dintre cei

mai semnificativi dizidenți din exil a făcut următorul comentariu: "Jaruzelski va fi gata să discute cu oricine, cu Glemp, cu Walesa - dar nu cu Michnik sau Mazowiecki sau Geremek, deoarece acești oameni reprezintă noua clasă politică *in statu nascendi*". El avea dreptate. Chiar dacă este adevărat că Michnik este acum ținta unor campanii dezgustătoare, calomnioase, chiar dacă Tadeusz Mazowiecki a fost forțat să părăsească postul de prim ministru, ei continuă să fie figuri majore ale dezbatelor politice și culturale din Polonia. Este chiar atât de insignificant faptul că Michnik este editorul lui *Gazeta Wyborcza*, cel mai cîtit și mai influent cotidian al Poloniei, că editorialul lui joacă un rol crucial în orientarea discuțiilor publice cu privire la problemele curente ale națiunii? Este chiar atât de banal faptul că Jacek Kurón rămîne printre cei mai populari politicieni din Polonia, în timp ce coalitia reprezentând resentimentul și vendetta poate să atingă cu greu procentajul minim cerut pentru a intra în Parlament? Chiar putem să afirmăm, laolaltă cu Tony Judt, că "János Kis și György Konrád în Ungaria, Adam Michnik în Polonia sănătă de la punct de vedere politic «oamenii zilei de ieri» lăsați, încă o dată, la periferia propriilor culturi politice".¹⁷

În timp ce, desigur, este adevărat că aceste societăți au o persistență și o tradiție de neinvidiată a intoleranței, una care combină fascismul și leninismul într-un amestec insuportabil, este dificil să se nege faptul că pînă acum dizidența și-a creat propria tradiție politică. Mai mult decît atât, după cum a arătat Michnik recent, tradiția europeană (inclusiv trăsăturile universaliste și tolerante ale catolicismului) este patrimoniul spiritual cu care se identifică foștii dizidenți.¹⁸ Ei sunt custodi ai definiției culturale a

cetățeniei, care se opune celei bazate pe obîrșie rasială și apartenență magică. Pentru mine sănătatea problematice generalizări grandioase precum următoarea: "Ceea ce face dificil pronosticul este că de cele mai multe ori nu există nici o tradiție politică indigenă la care să te raportezi. Sau, mai degrabă, sănătatea unei serie de tradiții, însă nici una dintre ele nu este propriu-zisă politică. Doar Cehoslovacia a avut ceva care să ar putea asemăna politicii partidelor parlamentare, înainte de 1938. Altundeva, nici măcar n-a existat ceva care să poată fi distrus"¹⁹.

Și sănătatea de spus cu privire la tradiția socialistă poloneză, monarhia constituțională română, experiența parlamentară imperfectă, dar reală (între război) a *intelligentsiei* urbane maghiare sau amintirea lui 1956 și a consiliilor muncitorești. Să sunt sănătatea de spus cu privire la luptele ultimilor douăzeci de ani, la saga rezistenței dizidenților sau la construirea răbdătoare a *polisului* paralel.

În concepția lui Judt, tot ceea ce pot majoritatea societăților est-europene "să ia din trecut - și tocmai în aceasta constă problema - este exact ceea ce obțin acum: retorică naționalistă, o puternică insistență asupra identității națiunii și religiei și un resentiment adânc față de dezastru cauzat țării nu numai de comuniști, dar și de alte țări"²⁰. De dragul argumentului, hăi să luăm drept bună lipsa de profunzime a tradiției liberale din regiune. Aceste țări au avut pînă acum parte de destul colectivism autoritar și înregimentare; poate că există nostalgii după securitate individuală și protecția paternalistă, însă există prea puțină înclinație pentru noi dictaturi. Csurka și crucea săi pentru "calea maghiară" - una epurată de influențe evreiești cosmopolite - sănătatea respinsă pînă și de profund

conservatorul Forum Democratic Maghiar Liberalul FIDESZ, cu indiferență sa istorică și cu farmecul său politic, este, după cum se spune partidul cel mai popular, deși are puțină răbdare față de retorică reacționară a maghiarității.

Conflictul actual din Europa Centrală și de Est nu îl opune pe foștii dizidenți națiunii, ci opune democrația liberală forțelor ostile ei. Aceste forțe îl includ pe naționaliștii staliști, neo-colonialiști și chiar fasciști, antidemocrați de toate soiurile, a căror unică trăsătură comună este neîncrederea față de procedurile impersonale și dezinteresate ale legii. În aceste circumstanțe devine Michnik cu adevărat, așa cum s-a exprimat Judt, "o parodie a propriului său trecut"²¹. Să ce ar trebui să facă dizidenții în acest moment istoric? Ar trebui să se limiteze la a-și scrie memoriile sau mai degrabă ar trebui să lucreze pentru consolidarea precarelor, însă rebelelor instituții și valorii liberale? Dacă "viața este altundeva", se pune întrebarea unde: în competiția sălbatică a intereselor egoiste? În cacofonia protestelor demagogice ale superpatriotismului? Să cîtă vreme se vor putea substitui ofertele unor demagogi - precum Vladimir Mečiar în Republica Slovacă sau Franjo Tuđman în Croația - libertății și Europei? Este atracția Bruxelles-ului mai puțin magnetică pentru că Sarajevo săngerează?

Judt consideră *intelligentsia* secular-liberală a Europei Centrale și de Est ca fiind împovărată moral din pricina eșecului ei de a-și aborda ereditatea politică: "Pentru că acești intelectuali cosmopoliti ai Europei Centrale și de Est sănătatea moștenitorii unei prime generații de intelectuali comuniști și socialiști, care au negat cavalerescă importanța afiliierilor etnice, naționale sau religioase din teritoriile în care ei locuiau. Dacă asemen-

nea bărbați și femei vor să fie luați în serios acasă la ei, ei trebuie să ajungă la o înțelegere cu iluziile optimiste ale propriei lor generații și cu cele ale generației părinților lor. Să ei au schelete de îngropat"²². Persecutarea dizidenților liberali de către poliția secretă a regimurilor comuniste a fost orice în afară de o *querelle de famille*. Puțin contează că nici Konrád, nici Havel nu vin din cercurile comuniste (de fapt, amândoi vin din burghezia înaltă); contează mai puțin că una dintre cele mai importante cărți ale lui Michnik poartă titlul *Contributions to the History of Honor in Poland* sau că, în Polonia, KOR a fost departe de a reprezenta un comitet de radicali de stînga. Înțîi idealizați, transformați în figuri de cult, promovați de către *establishement-urile* intelectuale pariziene și new-yorkeze, glorificați ca apostoli ai unei noi ere revoluționare, foștii dizidenți sănătatea vinovați de ... *colaborare*?

Nu apăr cu nici un chip natură adesea jalnică, dezamăgitoare pînă la extrem a politicii postcomuniste, însă dezamăgirea noastră nu trebuie să ne orbească în raport cu caracterul ieșit din comun al evenimentelor care se desfășoară acum: "Căderea imperiului comunist este un eveniment petrecut la aceeași scală a importanței istorice precum căderea imperiului roman. Să are consecințe similare, atât bune, cât și extrem de tulburătoare. Ea înseamnă o semnificativă schimbare în înfățișarea lumii de azi. Schimbarea este dureroasă și va dura multă vreme. A construi o nouă lume pe ruinele comunismului poate fi un proces

la fel de extins și de complex precum a fost odată crearea Europei creștine, după mariile migrații²³. A-i devaloriza pe intelectualii critici ai Europei de Est, a vedea numai eșecul lor, în lunile de după 1989, în a îndrepta o întreagă lume într-o direcție greșită civilă, ignorând rolul lor în destrămarea lumii vechi, înseamnă a-i abandona la mijlocul drumului. Dacă li se va acorda timp și sprijin, ei vor putea încă să dezvolte un nou tip de politică, una care permite individului să se comporte ca o ființă umană demnă și responsabilă, un tip de politică pe care Occidentul nu l-a realizat în chip evident. Dacă umanitatea urmează să fie mai mult decât o vorbă goală, în special în statele convulsive postcomuniste, atunci tradiția societății civile trebuie să fie întărită, nu abandonată. Mai mult decât orice, trebuie să evităm judecările dominate de spaimă cu privire la întunericul de la capătul tunelului. Orice ar putea goni profeții etnocentrici și orice vor prezice pesimistii occidentali, democrația liberală și avocații ei au un viitor în Europa Răsăriteană și Centrală (inclusiv Rusia și cîteva alte foste republici sovietice). Primejdile există acolo, ca și dezamăgirile; de asemenea și sansele. Pe scurt: *Les jeux ne sont pas faits*.

În sfîrșit, să ar putea să vină un moment când votanții occidentali, nemulțumiți de evoluția democrațiilor lor, vor studia ceea ce *Antipolitica* și *Puterea celor fără putere* au să-i învețe.

Traducere de Dan Pavel

NOTE

1. G.M. Tamás, "The Legacy of Dissent", în *Times Literary Supplement*, 14 May 1993, p. 14.
2. Vezi John Lukacs, *The End of the Twentieth Century and the End of the Modern Age*, New York, Ticknor & Fields, 1993.
3. Vezi discuția dintre Havel și Jacques Rupnik reproducă în 22, nr. 18, 13-19 Mai, 1993 (originalul francez, *Politique Internationale*, no. 58).
4. Irena Grudzinska Gross, "Post-Communist Resentiment, or the Rewriting of Polish History", în *East European Politics and Societies*, nr. 6 Spring 1992; și "Intellectuals and Social Change in Central and Eastern Europe", în *Partisan Review*, număr special, Fall 1992. Asupra acestui subiect am scris articolele "Public Enemies", în *Society*, no. 2 Ian.-Feb. 1993.
5. Pentru un document excepțional de important privind complexitatea justiției politice în societățile postcomuniste, vezi dialogul dintre Adam Michnik și Václav Havel, "Justice and Revenge", *Journal of Democracy*, Ian. 1993, p. 20-27.
6. Adam Michnik, "The Language of Totalitarianism", *Common Knowledge*, nr. 1, Fall 1992, p. 14-15.
7. Vezi în special editorialul președintelui Ungariei Árpád Göncz, "Breaking the Vicious Circle", în *Common Knowledge* nr. 2, Spring 1993, p. 1-5.
8. Adam Michnik, "An Embarrassing Anniversary", în *New York Review of Books*, nr. 10, June 1993, p. 19.
9. Vezi Theodore Draper, "A New History of the Velvet Revolution", în *New York Review of Books*, nr. 14, Ian. 1993. Într-un articol ulterior, din 28 Ian. 1993, intitulat "The End of Czechoslovakia", Draper îl acuză în continuare pe Havel de eșec, pentru că ar fi oferit "ceva mai mult decât simple visuri".
10. Yegor Ligachev, *Inside Gorbachev's Kremlin*, New York, Pantheon, 1993.
11. Slavenka Drakulic, *The Balkan Express. Fragments from the Other Side of the War*, New York, W.W. Norton, 1993.
12. Timothy Garton Ash, "Eastern Europe: The Year of Truth", în *New York Review of Books*, 15 Feb. 1990, p. 18.
13. *Ibid.*, 20.
14. Václav Havel, "New Year Address", în *East European Reporter*, Winter 1989/90, p. 56-58.
15. Vezi nota 4 de mai sus.
16. Tony Judt, "Misjudgment of Paris: French Illusion and Eastern Europe that Never Was", *Times Literary Supplement*, nr. 15 May 1992, p. 3.
17. *Ibid.*
18. Vezi prefața lui Adam Michnik la ediția americană a cărții sale, *The Church and the Left*, Chicago University of Chicago Press, 1993, xiii.
19. Tony Judt, "The Unmastered Future: What Prospects for Eastern Europe", în *Tikkun*, nr. 5 1990, p. 14.
20. *Ibid.*
21. Judt, "Misjudgment of Paris", p. 5.
22. *Ibid.*, 4.
23. Václav Havel, "The Post Communist Nightmare", în *New York Review of Books*, 27 May 1993, p. 10.

Stelian Tănase

Rădăcinile revoluției. Elita versus societate

The author is proposing an original view on the Romanian revolution of 1989: it was an event caused by the deep gap between the communist elite and society. That gap was provoked by failure of reforms initiated by communist leaders in the 1960s. A success of reforms would have provoked a peaceful transfer of power, by political means, without victims, after negotiations (as in Poland and Hungary). Failure of reforms, restoration of Stalinist patterns have isolated Romania not only in Europe, but also in the Soviet bloc, and provoked economic bankruptcy, distortion of social structure, and finally the violent revolutionary events in December 1989.

Prăpastia între elita guvernantă și societate a generat revoluția română, iar rădăcina acestei situații revoluționare se află în eșecul reformelor începute în anii '60. Dacă reformele ar fi reușit, și nu ar fi fost avortate la mijlocul anilor '70, în decembrie 1989 s-ar fi produs un transfer al puterii prin mijloace politice, fără victime, după negocieri, aşa cum s-a întâmplat în Polonia și Ungaria. Eșecul reformelor în România, refacerea paradigmelor staliniste a dus la izolarearea țării pe plan extern, la faliment economic, la distorsiunea gravă a structurii sociale, la creșterea decalajelor între România și țările dezvoltate, ca și între România și țările blocului sovietic.

Traекторia postbelică este și central europeană a debutat cu regimuri totalitare, de tip stalinist impuse de ocupația sovietică. A continuat cu regimuri autoritare (anii '60-'89). În prima fază controlul statului/partid (a politiei politice și aparatului) asupra societății a fost absolut. În faza a doua - a regimurilor autoritare - acest control s-a relaxat. România nu a parcurs același traseu. Regimul stalinist din anii '50 a slăbit în deceniul următor, pentru a reveni aproape în aceleași cadre la jumătatea anilor '70. Acest fapt a avut drept consecință situația revoluționară instalată în România după noiembrie 1987, încheiată printr-o revoluție a populației urbane. În ultimii ani ai regimului relația dintre elita guvernantă și societate au fost de adversitate. Elita înțelegea să facă față sfidărilor (criza economică, șocul petrolier, datorii externe, pauperizarea populației, starea crescîndă de nemulțumire a acesteia) întăind controlul statului/partid asupra societății prin mijloace polițienesti și administrative. În aceeași perioadă în Europa centrală și de est se petreceau un fenomen invers: de slăbire a controlului exercitat de statul/partid asupra societății, de atragere a unor segmente ale societății în procesul de decizie, de deschidere diplomatică (urmare a semnării acordurilor de la

Helsinki) și relaxare ideologică, însotită de căutări în planul politicilor economice și sociale. Odată cu venirea la putere a lui Nikolai Gorbaciov fenomenul se largeste și se accelerează. Asta duce la o izolare completă a României, iar anacronismul politicilor PCR devine acut. Răspunsul elitei guvernante românești la o situație tot mai complexă, a fost încă odată, întărirea controlului asupra societății, creșterea puterii personale, accentuarea ideologiei oficiale de tip naționalist.

Acest studiu încearcă să analizeze istoria eșecului elitei comuniste românești (pe fundalul eșecului general al sistemului comunist). Ea s-a dovedit incapabilă să guverneze cu mijloace politice, să se transforme, să se adapteze unui complexitate tot mai mare a factorilor interni și externi. Este totodată și istoria eșecului societății românești. Ea nu a reușit să-și creeze mecanisme de autoapărare împotriva regimului neostalinist, și să elaboreze în anii '70-'80 alternative intelectuale, sindicale, civice, politice la regimul de dictatură. A fost un dublu eșec, care a generat recurgerea la violență atât de către elita guvernantă cât și de societate, ca o consecință a incapacității elitei (a nomenklaturii) și a contraelitei (opozitia intelectuală, civică, militară etc) de a rezolva prin mijloace politice transferul puterii. Este o ilustrare a cazului românesc, mai puțin frecventat de comentatori decât cel cehoslovac, polonez, ungur etc.

Criza modelului stalinist

Demararea reformelor în țările blocului sovietic în anii '60 a fost o încercare a conducerilor comuniste

de a rezolva criza apărută odată ce a început dezvoltarea extensivă ce a urmat primului deceniu postbelic². Odată cu atingerea limitelor acestui tip de dezvoltare, conducerile partidelor comuniste s-au aflat în fața opțiunii:

a) a guverna cu vechile metode - altfel spus de a păstra controlul total asupra societății fapt care ar fi avut ca efect scăderea în continuare a eficienței economice, concomitent cu creșterea pauperizării, largirea decalajului față de Europa occidentală. Există o creștere a tensiunii și nemulțumirii sociale care puteau să ducă la conflict deschis între statul/partid și societate, aşa cum s-a întâmplat în 1953 la Berlin, în 1956 în Polonia și Ungaria, și în 1962 la Novocerkask.

b) a schimba metodele de guvernare - ceea ce înseamnă a face mai eficient mecanismul decizional, de a atenua tensiunile sociale. Ceea ce înseamnă creșterea gradului de participare a societății la decizii și implicarea unor segmente ale ei în politica regimului. Deci o slabire a controlului exercitat de statul/partid asupra societății, trecerea de la "dictatura proletariatului" la căutarea unui anumit tip de consens.

Anii '60 au marcat o adâncire a crizei sistemului comunist. Începutul acesteia: anul 1956, februarie, odată cu raportul Hrușciov la Congresul XX al PCUS. Împreună cu revoluția de la Budapesta și revoltele muncitorești din Polonia, anul 1956 formează o cezură în istoria comunismului european. Conflictul deschis dintre societate și puterea politică era expresia eșecului programului impus de Moscova în doua jumătate a anilor '40. Anii '50 cunoscuseră ritmuri de creștere accelerate, o urbanizare rapidă. Mitul modernizării "de sus" realizată prin

instrumentele statului părea realizabil. Ritmurile amintite fuseseră obținute în țări răvășite de război, societăți rurale sau semirurale, cu mare disponibil de forță de muncă, și o tradiție a rolului dominant al statului. "Primul deceniu al stăpînirii comuniste în Europa răsăriteană a fost perioada progresului social rapid al celor dezavantajați social. Aceasta s-a petrecut în țări mai puțin avansate, ca România și Bulgaria, și de asemenea, într-o măsură mai mică în Polonia și Ungaria. Toate aceste țări aveau o numerosă populație rurală, precum și muncitori radicalizați, care erau doritori, chiar nerăbdători, să se identifice cu noul regim. Pentru ei, instalarea dominației comuniste a deschis porțile unei avansări rapide, prin oportunități educaționale ca și prin noile instituții ale puterii, îndeosebi poliția și armata. Într-o mai mică măsură, aceasta a fost valabilă în cazul Cehoslovaciei și Germaniei de Est, desăi, în aceste țări, clasa muncitoare industrială a oferit cea mai bogată resursă de recrutare pentru regimul revoluționar." Perioada de avînt se încheie în a doua jumătate a anilor '50. Criza politică (declanșată curînd după începerea războiului rece și punctată de dizidența Yugoslaviei lui Tito) capătă amploare odată cu moartea lui Stalin. Ea este urmată de una economică și socială, cînd avîntul economiei și urbanizării este stopat. Ultima etapă a acestei crize se va consuma la sfîrșitul anilor '60, avînd în centrul ei revoluția culturală chineză (1966), Primăvara de la Praga și invadarea Cehoslovaciei (1968), căderea lui Gomulka (1970). Ea va fi una a ideologiei. Odată cu aceasta, utopia comunistă se destramă, mitul superiorității societății comuniste ia sfîrșit. Comunismul trebuie să renunțe la mesianism, să coboare din cer pentru a

rezolva probleme cotidiene ale unei populații din ce în ce mai puțin dispușă să se lase guvernată în detrimentul său. Prăbușirea ideologiei anunță criza finală.

Anii '60 au consacrat eșecul modelului stalinist de modernizare a societății. Acest model se baza pe proprietatea de stat asupra mijloacelor de producție și a pămîntului, pe desființarea sectorului privat în economie. În politică avea în centru dogma partidului unic și controlului absolut al statului/partid asupra societății. Conducerile partidelor comuniste au trecut la începutul anilor '60 la abordarea diferită a unei serii de probleme. Se urmărea ajustarea sistemului pentru a consolida regimurile comuniste. Lectia revoltelor din Berlin, Poznan, Gdańsk, Budapesta obliga Birourile Politice să nu mai ignore societatea dacă doreau să păstreze puterea. O nouă generație (muncitori, populație urbană, intelectuali, birocrati, tehnocrati) ocupa scena socială la începutul anilor '60. Aceasta nu mai are orizontul de așteptare al primilor ani postbelici. Miturile egalității, modernizării, viitorului luminos, generațiilor de sacrificiu și infaibilității pierdeau dominația. Odată cu aceasta, apare o profundă criză de legitimitate care nu va fi rezolvată decât prin prăbușirea din 1989. Tentativa liderilor comuniști a fost de a înlocui legitimitatea dată de utopie cu cea economică. S-a încercat o raționalizare a economiei de comandă. Pe măsura ce se îndepărtau anii războiului și boom-ul economic occidental devinea evident, paralel cu rămînerea în urmă a țărilor blocului sovietic, ideologia nu a mai constituit un factor suficient de coagulant pentru a menține sistemul. Adaptarea la această nouă situație istorică a constituit principalul conținut al tentativelor de

reformă din blocul sovietic. Hrânirea populației, crearea de suficiente locuri de muncă și locuințe erau primele urgente. Asta necesita o schimbare a strategiei economice, o reorientare a industriei spre producția de bunuri de larg consum, de dezvoltare a infrastructurii, și schimbare a politicilor în agricultură etc.

O autonomie mai mare a economicului, o tolerare a proprietății private, o resuscitare a societății civile ar fi determinat slăbirea controlului asupra societății, apariția unor grupuri de interese diferite. Ar fi produs o diferențiere socială ce ar fi contrazis mitul omogenizării societății. Ar fi făcut din această societate stratificată un partener mai greu de ținut sub control decât cea care suportase politicile staliniste. Ceea ce era în joc era supremația partidului comunist în raporturile cu statul și cu societatea. Limitele acestei puteri constituiau substratul dezbatelor din aparatul comunist în Cehoslovacia, Ungaria, Polonia etc. Se putea crește eficiența în condițiile unei populații aservite, indiferente, pasive? Obsesia înapoierii și a consecințelor ei fusese puternică în anii '30 la Moscova, a reapărut odată ce progresul anilor '50 s-a încheiat, și optimismul istoric al elitei guvernante de asemenea.

La începutul anilor '60 partidele comuniste încearcă soluții pentru a depăși criza. Procesul este general, fiecare partid duce o politică distinctă (deși în tipare și între limite care țineau de rezoluția Congresului al XXII-lea al PCUS din octombrie 1961) în funcție de potențialul economic, de raporturile partid/stat-societate, de raporturile de forță din interiorul lor, de raporturile cu Moscova. O clasificare asupra tipurilor de reformă indică această varietate:

1) reforma sistemului economic, competiție între interese, posibilitatea unei schimbări structurale (Polonia: 1956-59, Ungaria: 1961-72, 1979-89);

2) reformă exclusiv a sistemului (R. D. Germană: 1961-68);

3) torpilarea reformelor inițiale (Bulgaria: 1961-68, România: 1968-71);

4) absența reformei, întărirea controlului central și a naționalismului (România: 1961-68, 1971-89);

5) restrukturarea politică, începutul unui proces radical de democratizare (Cehoslovacia: 1961-68)

6) lipsa reformei și a oricărei schimbări (Polonia: 1959-70);

7) schimbări parțiale, consumerism, rigiditate (Ungaria: 1972-79; R. D. Germană: 1968-89; Cehoslovacia: 1969-89);

8) distanțarea între societate și conducători, slăbirea partidului, rol crescând al statului și armatei, erodarea legitimității de tip totalitar (Polonia: 1981-89).⁴

Cazul românesc

In ultimii ani ai regimului său, Gheorghe Gheorghiu Dej a inițiat desprinderea de Moscova. Impactul revoluției ungare, raportul Hrușciov din februarie 1956 și politica Moscovei de destalinizare au provocat acest nou curs. Mai bine de un deceniu liderii comuniști de la București fuseseră cei mai fideli aliați ai Moscovei. Cauza acestei subordonări necondiționate o constituia sentimentele anticomuniste și antirusești ale populației și insignifianța PCR între 1921-44 (în 1944 PCR era cel mai mic partid comunist din Europa ocupată)⁵. Teza conform căreia fără prezența trupelor sovietice, și a asistenței masive, datează de

Moscova, partidul comunist nu ar fi jucat nici un rol în politica românească, este justificată pentru România. Aceasta situație a împus liderilor comuniști români o subordonare totală a intereselor românești celor sovietice. Politica de desprindere de Moscova debutăză odată cu retragerea trupelor sovietice (iunie-iulie 1958). Declanșarea conflictului sovieto-chinez a permis liderilor comuniști români să-și lărgescă posibilitățile de manevră pe plan extern. PCR s-a plasat pe o poziție de neutralitate, refuzând să se alinieze pozițiilor PCUS, cum făcuse până atunci. În perioada imediat următoare se produce o diversificare a contactelor diplomatice și economice, în special pe direcția occident. Un alt eveniment care marchează această perioadă este Congresul al XXII-lea al PCUS (la numai trei luni după ridicarea zidului de la Berlin). După reculul destalinizării de la Congresul XXI, acest nou Congres marchează reluarea ofensivei. De data asta Hrușciov nu se rezumă să denunțe "cultul personalității lui Stalin", el renunță la cîteva dogme și propune reforme care modifica modelul stalinist, în principal prin renunțarea la "dictatura proletariatului" în favoarea unei "reprezentări a întregii societăți". În plan economic, ca o concluzie la eșecul general el URSS și Europei sovietizate, urma să se facă schimbări.

România făcea excepție de la acest desen. Începutul anilor '60 marca o creștere economică (țară mai înapoiată decât aproape toți vecinii săi, dezvoltarea extensivă nu-și epuizase potențialul) și o stabilizare a regimului (după succeseive epurări ale aparatului și campanii de represiune, la care se adaugă, după 1956, convingerea populației că occidentalul a cedat estul Europei în favoarea URSS).

Pe acest fundal se desfășoară plenara PCR din 28 noiembrie-5 decembrie 1961, care dezbată hotărârile Congresului XXII-lea PCUS. Tema principală este refuzul destalinizării, sub pretextul că acesta s-a desfășurat în 1952-53 (anihilarea grupului Pauker-Luca) și s-a încheiat în 1957 (odată cu eliminarea lui Miron Constantinescu și Iosif Chisinevschi).

URSS încerca să răspundă eșecului economic, și boom-ului occidental pe de o parte prin reforme economice, pe de alta printr-o politică de integrare a țărilor CAER. Fără să schimbe baza economiei socialiste, se propunea o scădere a rolului planului, o descentralizare a deciziei, o mai mare autonomie a întreprinderilor, o reorientare a investițiilor. Agricultura și industria bunurilor de larg consum, ca și orientarea spre produse vandabile pe piețe occidentale devineau prioritare. În ce privește "integrarea", URSS a încercat, secundată de țările cele mai dezvoltate (RDG și RSC), o redistribuire a rolurilor în CAER. Conform acestui plan, România urma să dezvolte producția agricolă pentru a alimenta piața Europei Centrale și de Est, precum și pe cea a URSS-ului. Urma să dezvolte de asemenea cîteva industrii specifice (chimică și petroliferă etc). Liderii PCR resping proiectul acestei integrări și solicită amînarea integrării pînă la egalizarea nivelurilor de dezvoltare în țările blocului sovietic. Argumentul era că România ar fi fost astfel condamnată la subdezvoltare și subordonată astfel țărilor industriale din CAER. Această polemică lărgește, la rîndul ei, gradul de autonomie al României în raporturile sale cu URSS și țările CAER.

Pe plan ideologic și cultural, propaganda oficială încetează să propovăduiască supremația intereselor

sovietice. Promovarea valorilor naționale prin retipărirea unor autori interzisi, ca și reapariția unor figuri culturale ale perioadei interbelice în viața culturală marchează această schimbare. O deschidere spre occident se face simțită, ca și o relaxare a cenzurii. Internaționalismul comunist este contestat implicit și explicit, punându-se accentul pe istoria națională. Eliberarea deținuților politici în 1964 dublează declarația PCR din aprilie.

În cîțiva ani (1958-65) politica PCR schimbăse multe din reperele sale. Subordonarea neconditionată și condiția de inferioritate acceptată se încheiaseră. Revoluția de la Budapesta, revoltele muncitorești din Polonia și "noul curs" imprimat de Moscova au produs reacția de "independență". Pentru liderii de la București destalinizarea însemna: 1) pierderea monopolului absolut al puterii, pentru care PCR nu era pregătit deoarece era izolat și nu avea societatea de partea sa; 2) continuarea practicilor Moscovei de a decide, inclusiv în afacerile interne ale țărilor satelit, ceea ce însemna și dreptul de impune echipele pe care și le dorea în capitalele blocului sovietic. După anii 1956-58, liderii PCR se îndreptau spre o politică de cîștigare a sprijinului populației și spre lărgirea spațiului de manevră diplomatică pentru a se proteja de imixtiunea voinței politice sovietice.⁶

Răspunsul l-a constituit apariția național-comunismului, care înfățișa PCR ca principal instrument al realizării intereselor naționale, și continuator al politicii românești tradiționale în direcția apărării acestor interese. Noua orientare corespunde unor sensibilități precomuniste, și a găsit suficient suport în societatea românească. PCR își găsea astfel dacă nu o legitimitate, măcar un surogat al acesteia, și un sprijin politic și

ideologic în rîndurile populației. În plan economic s-a propus încă odată proiectul modernizării accelerate de inspirație stalinistă, de asemenea colorat "patriotic". În plan diplomatic, România își afirmă propria sa politică, prin care își propunea să joace rolul tradițional al diplomației românești, de tampon și placă turnantă între marile puteri și sferele lor de influență. În ce privește principiile organizaționale ale societății, monopolul puterii Biroului Politic al PCR urma să rămînă neschimbat. Cînd aceste linii se conturaseră, se produce, în martie 1965, moartea lui Gheorghe Gheorghiu-Dej.

Anii '60: "liberalizarea"

Odată cu dispariția lui Gheorghiu Dej, în PCR se declanșează o criză. Două sunt dimensiunile acesteia: 1) o criză de autoritate: (cine deține puterea, cu ce legitimitate, cine (și cât) exercită controlul asupra diferitelor instituții (aparat, propagandă, securitate, administrație) și zone ale societății (economie, intelectuali etc)? 2) o criză de opțiuni strategice. Trei erau opțiunile ce trebuiau făcute: a) internaționalism sau naționalism; b) reforme economice sau economie de comandă; c) dictatura proletariatului sau consens cu societatea.

Sunt autori care consideră că în România nu s-a produs o "deschidere", o încercare de reformă. Particularitățile tentativei de reformă din anii '60, nu echivalăză cu absența acesteia. Această tentativă a avut însă cîteva note distinctive în România.

1) Ea nu a fost efectul unei politici dirijate unitar de la vîrf, ca în Ungaria, RSC. A fost consecința luptelor

pentru putere la vîrf și a pierderii unității conducerii, fapt care a slăbit controlul asupra societății.

2) Liderii PCR au fost singurii actori. Nu au avut loc dezbateri și polemici publice ca în Polonia între 1956-99, sau în Ungaria după 1961, URSS între 1956-1965, RSC între 1964-68. Dezbaterea nu a trecut dincolo de cercul închis al CC al PCR.

3) Societatea a lipsit din această dezbatere. El i-s-a rezervat un rol pasiv, de masă de manevră. Ea rămînea subordonată statului/partid, urmînd să execute ordinele venite de sus. Caracterul conservator și paternalist al atitudinii liderilor PCR față de societate provine din teama de a declanșa un proces ireversibil care putea să ducă la pierderea monopolului puterii.

4) În opțiunea etnic/civic PCR, ales etnicul, promovînd nu mecanismele democratice, ci chestiunea identității naționale. Unitatea și independența națională au devenit priorități absolute ale propagandei oficiale.

Definirea politiciei de "liberalizare" necesită unele precizări. Procesul de reforme nu era gîndit în termenii unei reforme structurale, de refacere a principiilor organizaționale a societății. Nu se propunea revenirea într-o formă sau alta la instituții capitaliste (pluralism politic, economie de piață, separația puterilor, alegeri libere, concurență, libertate de asociere etc). Se urmărea realizarea unor modificări limitate, necesare păstrării hegemoniei partidelor comuniste. Tensiunea acestor reforme a fost de ordin social, economic și politic. Neputința sistemului comunist de a rezolva problemele curente ale populației (hrană, îmbrăcăminte, locuințe, locuri de muncă, asistență medicală, educație) provoca o continuă criză a guvernării. Aceasta impunea creșterea ponderii aparatului polițienesc și de propagandă. Societatea era astfel blocată, dar acest blocaj nu coincidea cu rezolvarea problemelor societății. Partidele comuniste încercau prin diferite mijloace să deblocheze societatea, să o facă să producă, să o pacifice. Acceptarea presiunilor de jos, ca și acceptarea ca prioritare a necesităților populației, echivala cu părăsirea priorităților ideologice, care constituiau baza sistemului. Dar apărea și amenințarea unei dinamici proprii a societății în raportul cu statul/partid, care ar fi dus la contestarea monopolului puterii. Era un dublu prizonierat: al societății care nu avea nici o libertate, și era ținută sub control absolut; și al elitei guvernanțe, care nu putea schimba nimic, de teama pierderii controlului. Aici se află tensiunea esențială a procesului de reforme din anii '60. Fiecare partid a căutat propriile sale soluții, toate eşuate, după mai multe tentative (a elitei de a reforma: Ungaria, RSC; ale societății de a se elibera: Ungaria, Polonia). Pentru elită chestiunea era cum să împace propria dominație asupra societății cu integrarea socială. Pe de o parte "elitele guvernanțe doreau să-și păstreze pozițiile dominante și să conserve *status quo*-ul puterii...", pe de altă parte "ele trebuiau să implice populația în procesele economice și sociale și să creeze un consens social."⁷ Pentru societate chestiunea era cum să se elibereze de absolutismul elitei, pentru a-și realiza propriile interese, aflate în contradicție cu interesele elitei guvernanțe.

Peisajul social

Între anii 1948-65 societatea românească (ca și celelalte din blocul sovietic) suferise transformări importante. Naționalizările de la sfârșitul anilor '40 au continuat cu distrugerea burgheziei, a elitelor politice, militare, administrative. Apare o masă de salariați a statului numărând milioane de persoane. Ea nu posedă proprietăți și nu are nici un grad de autonomie materială și profesională. Încheierea cooperativizării în 1962, desproprietărirea țărănilor creează o forță de muncă numeroasă, necalificată, disponibilă pentru efortul de industrializare. Între 1945-65 procentul populației rurale a scăzut de la 80% la 67%. Crește rapid clasa muncitoare. În 1960 ea numără 2.215.000 muncitori manuali, 69% din personalul salariat. Ceea ce marchează începutul anilor '60 este apariția unei noi generații de muncitori de origine țărănească.

Intelectualii anilor '60 provin, în majoritate, din mediul rural și funcționăresc-muncitoresc. Esențial este că erau produsul regimului comunist și nu purtau, ca în anii '45-'60, "stigmatul" originii burgheze. Pretenția lor de a participa la decizii nu putea fi respinsă cu argumentul că vine de la dușmanul de clasă. Mai ales intelectualitatea tehnică - de care regimul avea nevoie pentru a asigura funcționarea instituțiilor și îndeplinirea ambițiilor obiective ale planurilor cincinale - exercitată o influență asupra deciziilor și aparatului de partid la nivel local și central. Cum regimul își propuse să reziste presiunilor din CAER dirigate de la Moscova, intelectualitatea tehnică, noua clasă de birocați și manageri devin factori importanți în desfășurările din anii '60.

Influența intelectualității este însă limitată de cîțiva factori: numărul redus în raport cu celelalte grupuri sociale (în 1960 doar 165.449 de persoane aveau studii superioare, și doar 309.202 aveau studii postliceale tehnice, pedagogice etc. din totalul de peste 3 milioane de salariați). Alte limitări ale influenței sale sunt impuse de tradiția politică a intelectualității românești (stînga intelectuală în perioada interbelică este insignifiantă în comparație cu alte curente precum naționalismul, extrema dreaptă, autohtonismul ortodox etc). Intelectualii comuniști au fost extrem de puțini, o parte au fost execuțiați la Moscova (1937-40), iar supraviețitorii au fost marginalizați de "elementele muncitorești". Această slăbiciune a stîngii intelectuale a împiedicat formarea unui grup reformist care să ralieze pe cei dispusi la schimbare (ca în Ungaria, Polonia, Cehoslovacia, unde schimbarea a fost promovată de aceste grupuri în interiorul partidului, fapt care a dus la spargerea unității conducerii și la alierea elementelor liberale din afara partidului cu elementele reformiste din partid; această coaliție a dat forță necesară reformatorilor de a impune schimbări). Un alt factor al incapacității intelectualității umaniste și tehnice de a se impune a fost controlul strict exercitat de aparat. Se adaugă mentalitatea țărănească a noilor veniți. Ei priveau cu neîncredere civilizația urbană, procedurile democratice și dezbatările în jurul "liberalizării". Influența civilizației țărănești a fost determinantă.⁸ Structurarea pe clanuri și familii, paternalismul și autoritarismul au creat mediul politic al tuturor deciziilor din anii '60 pînă în 1989. Tema care ralia noile grupuri social-professionale și diferitele generații era cea națională, urgența desprinderii de tutela

URSS. Ea nu era coroborată cu necesitatea unei reforme politice și economice interne. Dimpotrivă, reforma era privită ca un factor în plus de risc, pe lîngă cele asumate deja, în raporturile cu Moscova. Există un consens destul de larg asupra acestor poziții generale în rîndul aparatului, dar și printre intelectualii umaniști de orientare naționalistă. Mediul "democratic" predispus la schimbare și reforme, la liberalizarea sistemului, era mai slab reprezentat. Cultura politică dominantă era de tip autoritar.

Conflictul interne

Anii '60 sunt anii unui zigzag de măsuri reformiste și antireformiste. Diferite grupuri cîștigă influență sau o pierd, în funcție de mai mulți factori. Externi: evoluțiile de la Moscova și conflictele lumii comuniste (care antrenau Yugoslavia lui Tito, China lui Mao și revoluția culturală, partidele comuniste vest-europene, evoluțiile din blocul sovietic), dar și relațiile Est-Vest (războiul din Vietnam, criza arabo-israeliană etc). Interni: raporturile dintre tehnocrati și birocați, între administrația locală și centrală, între aparatul de partid și administrația de stat, între intelectualitatea liberală și cea naționalistă, între intelectuali și putere, intelectuali și tehnocrati, între diferite lobby-uri politico-economice (industria grea, armata, sindicate). Succesele economice, deschiderea spre alte piețe, noile relații diplomatice, jucau de asemenea un rol important. Toți acești factori erau determinați de evoluția luptei pentru putere de la vîrful PCR, unde se înfruntau vechea și noua gardă, elementele autoritarist-conservatoare cu cele predispușe la schimbări, aparatul PCR (ideologi, activiști) cu birocația de stat. Clivajele nu separau taberele conform tiparelor cunoscute. Noua generație de aparacțici (născuți între 1925-35) nu era dezideologizată, pragmatică și reformistă, ca în Ungaria, Cehoslovacia etc. Ea suplinea ideologia internaționalistă a supremăiei intereselor URSS, cu altă ideologie, aceea a egalității partidelor, a dreptului lor de a-și decide politica internă și externă. Ideologia acestei noi generații de aparacțici era rezumată de "declarația din aprilie 1964", care combina reformismul în ce privește relațiile între centru (Moscova) și periferia sistemului (țările satelit), cu conservatorism în politica internă. Perspectiva noii generații de comuniști români nu punea în discuție bazele sistemului stalinist (ca în Polonia, Cehoslovacia etc). Pentru PCR problema emancipării de această tutelă era principală sa sarcină istorică. Ea se cerea realizată în condițiile păstrării controlului asupra societății. În acest sens noii veniți cereau o întărire a controlului statului/partid. Ei reluau vechiul tipar al "României aflate în calea năvălitorilor" și "zid de apărare a Europei". Problematica "democratizării sistemului", a "dialogului cu societatea", al "găsirii unui consens" (frecventă în Cehoslovacia, Ungaria, Polonia) era marginală. Descentralizarea, relaxarea cenzurii, schimbarea modelului de luare a deciziilor politice erau privite ca eretici care ofereau preteze Moscovei să intervină.

Nomenklatura a cîștigat popularitate prin lansarea politicii național-comuniste. Naționalismul avea adînci rădăcini din perioada interbelică. Unii considerau acest pas spre naționalism ca o etapă intermediară, înainte de a trece la etapa schimbărilor structurale. Un alt

factor de stabilizare a regimului a fost creșterea relativă a nivelului de trai, deschiderea spre occident, și politicile consumeriste. Aceasta politică nu a fost egal distribuită, grupurile tehnocraților, managerilor și administratorilor au fost favorizate. Amnistia din 1964 și scăderea controlului polițienesc (vezi eliminarea lui Alexandru Drăghici în aprilie 1968) au fost, de asemenea, factori stabilizatori.

Dacă nomenklatura nu s-a simțit amenințată de o revoltă a populației, în schimb ea s-a simțit amenințată de jocurile de putere de la Kremlin. Noul curs a fost, în esență, nu atât o politică de deschidere în raport cu societatea, cît o reacție conservatoare a conducerii de la București cu scopul de a împiedica destalinizarea Partidului comunist. Destalinizarea echivala pentru liderii PCR cu destabilizarea regimului și pierderea controlului de către echipa lăsată la putere de Gheorghiu Dej în martie 1964. Acest grup dirigent a mobilizat în anii 1958-68 aparatul de partid, diferite zone ale societății (managerii, birocracia, tehnocrații, intelighenția) pentru a rezista deschiderii imprimate după Congresul al XX-lea al PCUS. Aceasta politică a creat posibilitatea unor cariere pînă atunci blocate de vechea generație de activiști care fuseseră instalati în anii '40, și se aflau (sau erau bănuiti că se află), sub influență sovietică. În anii '30 procesele de la Moscova "au rezolvat" problema cadrelor în URSS, făcînd loc altei generații nerăbdătoare să facă carieră într-un sistem în care partidul controla mecanismele de promovare prin sistemul nomenklaturii. Stalin, ca și Mao în 1966, a trebuit să facă față acestui asalt al tineriei generații asupra aparatului. Amîndoi au sacrificat vechea gardă, pentru a se înconjura de o generație care își datora

astfel cariera liderului, în comparație cu vechea gardă care o datora meritului de a fi participat la preluarea puterii. În România instrumentul schimbării generațiilor l-a constituit trecerea la o politică națională a PCR. Aceasta a dat prilej lui Ceaușescu și echipei lui de a înlătura pe cei fideli Moscovei și pe cei cu trecut "revoluționar" la toate nivelurile.

Vechea gardă (născută între 1901-1910), inițiată de Moscova și unele transformări interne. Ea a rămas internaționalistă, în sensul că țintea să facă un joc de echilibru între marile centre comuniste Moscova și Beijing, comuniștii occidentali, mișcarea țărilor nealiate. Modelul stalinist își pierduse parțial prestigiul sub socul proprietelor eșecuri în efortul de modernizare și industrializare, dar și al rapoartelor lui Hrusciov la Congresele al XX-lea și al XXII-lea ale PCUS. Există pentru membrii vechii gărzi ("ilegaliștii") amintirea umilințelor din partea Internaționalei Comuniste din anii '20-'30, executarea comuniștilor români la Moscova după procese fabricate, subordonarea impusă de Stalin și urmași în anii '40-'50.⁹ Noul curs era, pentru vechea gardă, și o reacție împotriva acestor experiențe. Se țintea desprinderea de dictatul Moscovei, dar se urmărea menținerea tiparului stalinist, cu o ameliorare a stării de beligeranță cu societatea.

PCR a debutat în anii '40 ieșind din pușcării și lagăre, sau venind din străinătate. Ambele grupuri reveneau după îndelungi absențe din societatea românească. Neîncrederea față de aceasta, caracterul exterior a raporturilor cu ea au făcut ca transformarea societății să aibă caracterul unei politicii de ocupație, în care societatea era considerată dușman și

nu partener față de care există responsabilități. Această abordare, dublată de sentimentul ireversibilității comunismului, a mesianismului ideologiei comuniste care prezintau comunismul ca viitorul omenirii și lumea capitalistică pe cale de extincție, a dus la apariția a două realități separate: elita guvernantă și societatea. Prima exercita o dictatură nelimitată asupra celei de-a doua. Condusă din afara granițelor, cu păcatul lipsei de legitimitate, elita comunistă a căutat să cîștige o cît mai mare putere pe toate căile, să-și consolideze controlul pentru a suplini lipsa de sprijin din partea societății. Propria lor cultură politică (disciplina cazonă, logica subordonării și dominației, supremăția partidului asupra individului) a produs relațiile pe care le-au generalizat de la partid la întreaga societate. Pe acest fundal ei au impus programul lor de transformare a societății după tipar stalinist. Pentru aceasta ei nu au căutat cooperarea societății ci subordonarea ei în termeni absoluci. Transformată în masă de manevră, golită de instituțiile și libertățile civile și ale statului de drept, societatea a fost demobilizată în tentativele ei de a se apăra și rezista și mobilizată în campanii menite săducă realizarea programelor utopice comuniste. Miturile dominante au fost modernizarea, industrializarea, ajungerea din urmă a occidentului și distrugerea acestuia, într-o ultimă conflagrație mondială. Odată cu moartea lui Stalin și sfîrșitul războiului rece, acest tip de relație cu societatea ia sfîrșit și PCR caută altă politică pentru a se menține la putere. În contextul coexistenței pașnice între sisteme, a crizei comunismului și a reformelor limitate încercate de Hrusciov, politica primilor ani de guvernare comunistă din România amenință să devină cauza răsturnării grupului Gheorghiu Dej de către grupuri mai puțin implicate în deciziile dintre 1944-56. Moscova a imprimat această politică de schimbare a echipelor staliniste în blocul sovietic. Cum România fusese satelitul cel mai supus, cel mai stalinist, echipa Dej (și urmașii) era cea mai expusă unei tentative de înlocuire. Găsim aici explicația conflictului dintre Hrusciov și Gheorghiu Dej. Consecința acestui conflict este chiar politica de autonomizare treptată a regimului de la București în raporturile cu Moscova între 1958-65. "Orice clasă politică, indiferent de modul în care a ajuns la putere, dorește în cele din urmă să devină independentă, cînd puterea suzerană dă semne că ar dori o schimbare."¹⁰ Replierea clasei politice românești pe terenul interesului național coincide cu acest moment în evoluția comunismului internațional. Vechea gardă înțelege aceasta repliere cuplată cu alte experiențe reformatoare. Ea face o legătură cu NEP-ul anilor '20, cu titosimul, cu regimul Gomulka din 1956-59, cu dezbatările din Cehoslovacia și Ungaria în jurul problemelor economice de după 1962. Cauza acestei conexiuni este gradul mai avansat de ideologizare și dogmatizare a vechii gărzi în raport cu noua generație. Pentru vechea gardă aceste dezbatări aveau un conținut real, în vreme ce pentru *the new comers* ele reprezentau niste dezbatări sterile, depăsite de realitate.

Dezbateri și polemici

C hestiunea care se află în centrul dezbatării era modernizarea. Unii, pe linia Tito și Gomulka din anii '56-'59, ca și a începutului de reforme din Ungaria și Cehoslovacia, vedeau ca obligatorie angrenarea societății

româneni pentru a accelera ritmul de dezvoltare și a micsora decalajul măcar cu țările industriale din blocul sovietic (RSC și RDG). Acest fapt implica participarea la decizia a noii intelectualități tehnice, căutarea unei zone de sprijin din partea societății. Această politică avea și avantajul că putea atrage un anumit sprijin din partea occidentului. Pe plan intern avea ca efect cîștigarea, pentru prima dată de la venirea la putere, a unui grad de popularitate și unei stabilități, alta decît aceea obținută prin prezența armatei roșii (1944-58) sau represiune (1958-64). Tinerii aparătici care-l sprijineau atunci pe Ceaușescu (Ștefan Andrei, Cornel Burtică, Constantin Dăscălescu, Janos Fazekas, Ion Iliescu, Paul Niculescu Mizil, Dumitru Popescu, Vasile Patilnet, Virgil Trofin, Ilie Verdet) nu respingeau modernizarea. Acesta fusese mitul care permisese mobilizarea masivă a societății în campanii de efort național dirigate de comuniști. Supraviețuirea regimului depindea (pe lîngă garanția URSS) de succesul modernizării, de conectarea României la progresul global postbelic. Noua gardă vedea atingerea acestei între ca un efort național care să continue mobilizarea societății, dar care să procedeze la o ajustare și corecție a erorilor. Modernizarea României urma să se facă cu banii și tehnologia occidentală. URSS urma să constituie o piață de desfacere pentru produsele industriei românești și o sursă de materii prime și energie. Bazele regimului stalinist rămîneau intacte.

Există convingerea că e posibilă modernizarea accelerată, organizată de elita guvernantă care să mențină societatea în afara acestui proces, cel puțin în ce privește deciziile. O societate pasivă, cu un scăzut nivel de instrucție și

informare, ținută sub control, dirijată strict de sus de o elită politică și tehnică bine instruită, conectată la lumea exterioară era formula prin care se întinea atingerea a două obiective: modernizarea societății românești și păstrarea monopolului puterii. Modernizarea era concepută în termeni cantitativi. Nu era o vizion singulară. După eșecul lui Gomulka, Edward Gierek se va lansa într-un program asemănător. Modernizarea, credeau acești aparătici, era o problemă tehnico-administrativă. Ea nu necesita o schimbare a politicilor și instituțiilor, a relațiilor dintre statul/partid și societate. Eroarea, care va și produce eșecul acestei politici, a constat în ignorarea faptului că fără reformularea principiilor organizaționale ale societății, fără să se schimbe forma de proprietate, fără participarea activă a societății, modernizarea nu este realizabilă. Fără un nou contract social, altul decât dictatul elitei guvernanțe, nu se puteau schimba parametrii performanței economice și sociale, nu se putea cîștiga stabilitate și atinge scopul propus: modernizarea.

Momentul de vîrf al "liberalizării" se produce la Conferința Națională a PCR din 5-7 decembrie 1967. Două au fost temele: reforma economică și reforma administrativă. La data desfășurării acestei conferințe Ceaușescu nu deține întreaga putere. El împarte cu liderii vechii garzi (Maurer, Bodnăraș, Apostol și alții) și este limitat de alte grupuri de interese: intelighenția, tehnocrații, puternicul lobby al industriei grele, clasa managerilor, administrația locală și centrală, esaloanele doi-trei ale PCR. În exterior, blocul sovietic se află în criză. Brejnev e într-o situație asemănătoare cu Ceaușescu, împărțind puterea cu Podgorini, Kosighin, armata, KGB-ul.

Polonia se află înaintea revoltei studențești din martie 1968 și a campaniei antisemite. În Cehoslovacia se pregătea rocadă Antonin Novotny-Alexander Dubcek. Cuvîntările la această Conferință sunt o oglindă destul de exactă a orientărilor și tensiunilor. Temele centrale au fost: raportul stat-partid, și al acestui binom cu societatea, chestiunea priorităților economice, rolul conducător al PCR. Luările de poziție au fost un amestec de dogme staliniste și propunerile reformiste. Ceaușescu, în cel mai important pasaj al discursului său, duce o polemică cu partizanii autohtonii ai ideilor lui Ota Sik. El respinge funcția reglatoare a pieței și susține planul centralizat, ameliorat prin metode științifice de evidență și control. Puterea trebuie să se exercite în continuare centralizat și unitar. În alt pasaj important reapare o temă veche în cultura politică a țărilor central și est europene: ștergerea decalajelor cu Occidentul. Aceasta era și argumentul oferit pentru teza întăririi rolului conducător al PCR. Conferința va decide, de altfel, concentrarea funcțiilor de stat și de partid la toate nivelurile, primii secretari ai județelor urmând să fie și președinți ai consiliilor populare. România este singura țară din blocul sovietic care a introdus această practică, prin care puterea statului și cea partidului sunt indistincte atât la nivelul puterii centrale cât și locale.

Două sunt tendințele care se înfruntă la această conferință a PCR. Una a fost expusă de Alexandru Bârlădeanu și cerea creșterea rolului pîrghialor economico-financiare, descentralizarea deciziei economice, autonomie pentru întreprinderi, diminuarea rolului planului centralizat. Cealaltă orientare este susținută de Paul Niculescu Mizil: "Spre

dezamagirea profundă a avocaților liberalizării, care se grăbesc să-și ia dorințele drept realitate, trebuie să arătăm că societatea noastră a avut și pînă acum piața, propria sa producție de mărfuri și s-a folosit de instrumentul banilor (...) Problema nu constă în a renunța la conducerea centralizată a vieții economice, ci în a folosi cadrul acestei conduceri centralizate, și în interesul perfecționării ei, deci în interesul societății, pîrghii de natură economico-obiective (...) În concepția noastră asemenea măsuri nu au și nu pot avea nimic în comun cu liberalismul... Soluționarea problemei dezvoltării economice nu este lăsată pe seama sau sub dominația forțelor oarbe, stînhinice, ale pieței libere." Deciziile Conferinței Naționale PCR reflectă aceste contradicții. Politica jumătăților de măsură (descentralizare dublată de accentuarea centralizării) reflectă echilibrul între reformiști și conservatori din interiorul *leadership*-ului PCR.

Lecția Praga '68

Procesul reformator din Cehoslovacia este stopat de invazia din august 1968. Doctrina Brejnev, "a suveranității limitate" și a răspunderii pe care o are URSS pentru soarta țărilor socialiste, nu exprima exact motivul invadării. Cehoslovacia nu a fost în pericol de a fi victimă unei agresiuni occidentale. Cauza reală a fost apariția unui alt model de socialism, "cu față umană", ce garanta anumite libertăți civice și rezerva un rol activ societății. Echipa lui Dubcek nu limita reformele la nivel strict economic (descentralizare, elemente de piață etc), ci treacuse la reforme politice. Chiar și limitate aceste

reforme au produs reacția violentă a regimului conservator Brejnev.

Pentru elita guvernantă românească mesajul a fost clar: PCR poate continua politica externă de multiplicare a contactelor, dar URSS nu va tolera nici o modificare a modelului stalinist. Dogma căreia nu trebuia să i se aducă nici o atingere era "rolul conducător al partidului comunist". Punct care corespunde vederilor majorității membrilor nomenklaturii românești. Societatea trebuia menținută în postura unei mase de manevră, căreia trebuia să i se insufle elanul revoluționar al utopiei marxist-leniniste.

Perioada posthrusciovistă s-a încheiat în august 1968.¹² Anii Brejnev vor marca revenirea la *status quo ante*. Țările satelit vor încerca să se adapteze la neostalinism. Numai Ungaria va continua reformele. Amintirea experienței din

1956, teama de o nouă revoltă au fost decisive pentru continuarea politicii gradualiste de schimbare. Prețul plătit a fost o totală subordonare a Ungariei față de diplomația sovietică. Regimul Kadar căuta un sprijin din partea populației, în consecință politica internă nu era dominată de mesianismul utopic din țările vecine, ci de tentativa unei acomodări cu cerințele populației. 1956 se putea repeta, experiența primăverii pragheze era un avertisment în acest sens. Lectia a fost astfel înțeleasă la Budapesta.¹³ Pentru Nicolae Ceaușescu și echipa lui, neomogenă la acel timp, invadarea Cehoslovaciei era tot un avertisment, dar de sens invers. Reformele trebuiau opriți, modelul stalinist, o ortodoxie fără eretici, constituia singura politică acceptabilă Moscovei, dacă se intenționa continuarea politicii externe de multiplicare a contactelor. Decizia echipei Brejnev de a nu tolera noi gesturi de independență

acceptate de Hrusciov dădea dimensiunea a ceea ce avea să se întâmple. Aceste decizii diferite luate la București și Budapesta erau în legătură cu tradiția politică, cu istoria comunismului din fiecare țară, cu prioritățile fiecărei elite. Pentru Janos Kadar consumămintul de a participa la invazie a fost ultimul argument pentru a nu mai tergiversa reforma. Pentru Ceaușescu, refuzul de a participa a fost semnalul că orice încercare de a aduce modificări sistemului îi amenință puterea. Consecința: PCR se va plia pe pozițiile comunismului național. Reușea astfel să împace dogma stalinistă, în ce priveste exercitarea puterii și metodele de guvernare, cu naționalismul în plan ideologic. Era compromisul între ceea ce era tolerabil Moscovei (naționalismul), cu ceea ce nu ar fi acceptat (renunțarea la absolutismul puterii).

Invadarea Cehoslovaciei a determinat și raporturile de forță în conflictul din interiorul PCR. Ceaușescu, care în anii '65-'68 ezitase, preferind un rol de arbitru între reformiști și conservatori, între internaționaliști și naționaliști, între partizanii metodelor autoritare și cei care militau pentru o relaxare în relațiile cu societatea, se decide asupra direcției în care va merge. Ceea ce-l plasează pe Ceaușescu în situația de a se impune este discursul din 21 august. Sprijinul occidentalului, care a survenit după acel discurs, a fost factorul care i-a conferit lui Ceaușescu o poziție dominantă în raporturile cu alți lideri influenți (Gheorghe Apostol, Ion Gheorghe Maurer, Chivu Stoica, Emil Botnaru.) El devine, din liderul tutelat de grupul Biroului Politic, liderul providențial. Ceaușescu este percepț de ocident (mass media, opinia publică, oameni politici) ca un lider puternic,

capabil să se opună URSS. Pentru opinia publică românească devine un erou național. Dupa 20 de ani, sentimentele antirusești, naționalismul genuin ieșe la suprafață. Odă cu aceasta, dezbaterea despre "democrația socialistă", dialogul cu societatea, descentralizarea, etc se estompează. Sentimentul izolării (România era singura țară din pactul de la Varșovia care nu participase la invazie) ca și cel al amenințării externe, constituie mediul politic și psihologic în care Ceaușescu devine liderul necontestat al PCR.

Ascensiunea lui Ceaușescu a însemnat intrarea într-o nouă fază, de impunere a politicii comunismului național și a industrializării forțate. Comunismul național era dezvoltarea politicii începute în 1958, dar care acum găsea expresia deplină. Ceaușescu va trece la înlocuirea persoanelor nesigure și promovarea oamenilor săi din aparat. El se va folosi cu abilitate de poziția dominantă pe care o dobândise pentru a înlătura incomozii și liderii prea influenți (Chivu Stoica, Gheorghe Apostol, Alexandru Drăghici, Alexandru Bârlădeanu, Ion Iliescu, Corneliu Mănescu, și în final I. Gh. Maurer, 1974). Sprijinul extern pentru persoana sa, întăritatea pe care o dobândise, au fost folosite de Ceaușescu pentru acapararea întregii puteri pe plan intern.

Eșecul reformei

Esul tentativelor de liberalizare (Ungaria 1953-54, Polonia 1956-59, Hrusciov 1956-65) a întărit convingerea că regimul stalinist este ireversibil și, în condițiile post-Yalta, încercarea de a reformula bazele sistemului este riscantă. Acest eșec este

reditarea eșecului NEP-ului de la sfîrșitul anilor 20. Stalin a transat disputa în 1928-29, opînd pentru "comunismul de război" practicat de bolșevici între 1917-21. Argumentele acestei decizii erau de ordin 1) politic: proprietatea privată (tolerată de NEP) generează autonomia economică a unor zone ale societății și, în consecință, produce insubordonare și instabilitate pentru regim; 2) ideologic: modernizarea URSS, anularea decalajului față de occident era o condiție prealabilă pentru realizarea modelului egalitarist; 3) economic: necesitatea concentrării resurselor (umane, materiale, financiare etc) obliga la exploatarea agriculturii, a forței de muncă etc. Aceleași argumente au funcționat și în România după '68. 1) politic: slăbirea controlului statului asupra societății și diminuarea rolului conducător al PCR erau văzute ca o amenințare (internă și externă) asupra monopolului puterii și nu ca o soluție a problemelor economice, sociale politice apărute după 1956; 2) ideologic: modernizarea societății, ajungerea din urmă a țărilor dezvoltate ramânea mitul dominant; 3) economic: conform tiparului bolsevic, se impunea concentrarea energiilor, resurselor, capitalurilor. În plus, distanțarea de Moscova ducea la reluarea problemei "construirii socialismului într-o singură țară", pe mai vechiul motiv al "izolării României", ceea ce va genera modelul autarhic al economiei și politicii românești în perioada care urmează.

Dacă la mijlocul anilor '60 regimul își pierde caracterul totalitar, devenind unul autoritar-paternalist, între 1968 și 1974, după cîteva crize, direcția totalitară se impune, paralel cu eșecul încercărilor de reformă. Controlul asupra societății se maximalizează. Elita guvernantă reia practicile dictatoriale.

Societatea decade iar în starea unei mase de manevră, supusă exercițiilor mesianice. Birocratii, tehnocrații, intelectualii interesați să participe la decizii, să rationalizeze efortul social și economic, se supun regimului neostalinist fără opoziție. Sprijinul politic și finanțier al occidentului, pe de o parte, și naționalismul, pe de altă parte, au asigurat baza regimului.

Două episoade sunt de amintit: căderea lui Wladislav Gomulka (decembrie 1970) și vizita lui Ceaușescu în China și Coreea de Nord (iunie 1971). Evenimentele din Polonia au dus în România la o întârrire a controlului intern, de teama unei revolte. Cauzele căderii erau puse pe seama jumătăților de măsura ale regimului polonez, care nu cooperativizase agricultura, tolera influența Bisericii și încercase unele reforme. Vizita în Asia i-a oferit lui Ceaușescu un model de societate disciplinată, dominată de lider și permeabilă campaniilor de mobilizare organizate de regim. Lui Ceaușescu, care se pregătea să se lanseze într-un nou "salt înainte" și căuta o justificare pentru impunere totală a autoritatii sale, modelul i-a impus. "Tezele din iunie" erau semnalul încetării relaxării ideologice, a reintroducerii unui sever control al cenzurii, paralel cu începerea campaniilor ideologice de tip naționalist. Problematica "democratizării societății", frecventă pînă atunci în dezbatările din presă ca și în discursurile oficiale, este marginalizată și apoi dispără. Un an mai tîrziu, în iulie 1972, se desfășoară Conferința Națională a PCR, care consfințează definitiv părăsirea reformelor, trecerea la un program masiv de industrializare. Planul centralizat și economia de comandă sunt reluate. Ceaușescu afirmă "...bogăția unui

popor nu constă în ceea ce consumă la un moment dat, ci în mijloacele de producție de care dispune..." Cifrele avansate pentru 1990 indică ambiiile noi ale regimului: economia trebuia să se dezvolte de 5-6 ori, venitul pe cap de locuitor trebuia să ajungă la 2500-3000 dolari, populația la 24-25 milioane locuitori, ponderea populației ocupate în agricultură nu trebuia să depășească 10-15 la sută, trebuia să se construiască 2,5 milioane locuințe. Este reluată tema decalajului față de occident: "...în următorii 10-15 ani să lichidăm cu desăvîrșire rămînerea în urmă pe care am moștenit-o... sau vom realiza acest obiectiv, și ne vom înscrie pe orbita civilizației moderne, sau vom continua să rămînem în urma țărilor dezvoltate, condamnând națiunea noastră să se mențină în această situație în decursul a mai multor generații." Limbajul și termenii sunt identici cu cei folosiți de Stalin în anii '30. Modernizarea este un alibi pentru dictatura, pentru monopolul puterii. Modernizarea solicită cîștigarea tehnocraților și a managerilor. Dar fenomenul care se produce este o îndepărtare a acestora de zonele deciziei, și o accentuare a propagandei și a ideologiei. "...Inginerii, economistii și directorii de întreprindere au pierdut influența asupra aparatului, în timp ce istoricii, scriitorii și filozofii -stilpii creației ideologice și simbolice - au cîștigat în raport cu ei."¹⁴

În ciuda transformării regimului într-unul neostalinist, occidentul a continuat să-l sprijine pe Ceaușescu. Prima jumătate a anilor '70 înregistrează cîteva succese: intrarea în GATT (1971), admiterea în FMI și la Banca Mondială (1972), clauza naționii celei mai favorizate (1975). Este epoca multiplelor contacte diplomatice, cînd Bucureștiul

joacă un rol de placă turnantă între SUA și China, între Israel și țările arabe etc. Vizitele liderilor occidentali se succed la București, ca și ale lui Ceaușescu în occident. Ca și Gierek în Polonia, Ceaușescu se lansează într-un "nou salt înainte" pentru a lichida în termen scurt decalajele care despărțeau România de țările dezvoltate. Creditele occidentale, centralizarea radicală a resurselor și deciziilor, naționalismul ca mijloc de mobilizare a societății au alcătuit dimensiunile politicii românești după 1974. În România, Ceaușescu a folosit creditele occidentale generoase în trei direcții: în primul rînd, ca un substitut pentru reformele economice atât de necesare; în al doilea rînd pentru a întări regimul său represiv de tip neostalinist (ofierind occidentului, în schimb, declarării nonconformiste de politică externă); în sfîrșit, pentru a-și îmbogăți propria familie. Ca și Gierek, Ceaușescu a utilizat ajutorul finanțier occidental pentru investiții de inspirație neostalinistă - obiective imense și de prestigiu în domeniul industriei grele (precum rafinăriile de petrol din România sau combinatul de la Huta Katowice, în Polonia) - dar care erau incapabile, prin vînzarea produselor lor pe piețele mondiale la sfîrșitul anilor '70, să furnizeze valută necesară rambursării creditelor... liderii comuniști doreau să folosească sprijinul economic occidental pentru a stabiliza și consolida propriile regimuri, în timp ce intensificarea luptei ideologice trebuia să protejeze populațiile în fața pericolelor de contaminare provenite din occident.¹⁵

Acest program a marcat, de la început, eșecul modernizării datorită modului cum aceasta era concepută. I) Modelul aparținea secolului al XIX-lea,

primei revoluții industriale și se potrivea unei societăți înapoiat-agrare, relativ izolate. 2) Nu ținea cont de evoluțiile tehnologice și sociale din secolul al XX-lea, și în special ale perioadei postbelice. 3) Nu propunea schimbarea principiilor organizaționale ale societății. 4) Era o tentativă de dezvoltare extensivă, într-un moment cînd acest model își epuizase resursele. 5) Nu se baza pe resursele românești și nici pe contextul exterior. Era o propunere abstractă, de tip utopic. 6) Nu conecta evoluția economică cu instituțiile și gradul de dezvoltare generală a societății.

La plenara CC al PCR din 25-27 martie se înregistrează demisia lui I. Gh. Maurer, primul ministru. Aparatul guvernamental opusese în general rezistență inițiatiivelor nerealiste ale echipei Ceaușescu. Administrația centrală și locală, tehnocrații, intelighenția au găsit sprijin la guvern în intervalul '60-'74. Activiștii, ideologii, au obținut victoria în dauna mai pragmaticilor administratori ai economiei și instituțiilor. Cauzele acestui succes au fost: a) interne: raportul de forțe între reformiști și conservatori a fost favorabil ultimilor. Aceștia au reușit să coalizeze aparatul de partid îngrijorat de pierderea controlului absolut asupra societății; b) externe: presiunea conservatoare a echipei Brejnev, concomitent cu susținerea occidentului pentru politica de rezistență față de Moscova a lui Ceaușescu. În loc ca rolul partidului să scadă, prima cerință a oricărei reforme (cum observa Ghiță Ionescu în capitolul de concluzii al cărții sale, *Comunismul în România*, rolul PCR crește. Numeric, PCR trece de la 834.600 membri în 1960 (4,6% din populație) la 1,9 milioane în 1969, 2,4 milioane în 1974. Pentru a mai dobîndi încă un milion

în următorii 10 ani (8,1% din populație)¹⁶ PCR pierde linia de demarcație cu statul și societatea. Penetrând și flancând societatea, liderii PCR ambicioanează integrarea totală a societății. Înțepătinderea stat/partid-societate obscurizează realele raporturi de dominație între miezul dur al regimului (clanul Ceaușescu) și restul populației.

Cînd omenirea intra în al treilea val de democratizare, odată cu revoluția din Portugalia (1974), conform periodizării propuse de Samuel P. Huntington, regimul politic din România își pierdea caracterul autoritar, pe care-l avusese în ultimii 10 ani, pentru a se transforma într-unul totalitar, de tip neostalinist. Nicolae Ceaușescu devine primul președinte al României și concentreză toate pîrghiile puterii în mîinile sale. Personalizarea puterii devine o realitate curentă. Cultul secretarului general devine singura misiune a propagandei. Se trece la "sistematizarea localităților rurale și urbane", la o masivă politică de omogenizare socială, la măsuri demografice radicale. Investițiile se concentreză în industria grea și constructoare de mașini. Represiune și intoleranță, naționalism fundamentalist, autarhie economică crescîndă - sănătăurile regimului. Sosul petrolier din 1974 declanșează o criză a economiei românești care nu va fi rezolvată nici după 1989. Odată cu aceasta criză, naționalismul, ca instrument de mobilizare a maselor, se generalizează. Cu rădăcini puternice în pedioada interbelică, în ciuda unei massive represiuni între anii 1948-64, naționalismul reprezinta principalul potențial politic al țării. Cine controla simbolurile acestuia controla populația. Naționalismul a fost o reacție anticriză (ca

în 1964, 1968, 1974) la fel ca și autarhia economică. Sindromul izolării țării și pericolului extern (atât URSS cât și occidentul fiind prezентate ca eventuali agresori) capătă dimensiuni ne mai întîlnite. Nici criza din 1977 (mișcarea Paul Goma și grevele minerilor din Valea Jiului) nu reușește să aducă prejudicii acestei politici. Societatea se polarizează treptat, populația sărăceste, ritmurile de dezvoltare declină. Dacă între 1971-75 numărul locurilor de muncă create în industrie a fost de circa 231.000 anual, între 1980-85 ajunge la numai 45.000¹⁷, și astă în contextul apariției pe piața muncii a sporului de populație datorat decretului din 1967 pentru interzicerea avortului. Tensiunile sociale cresc și datorită deciziei de a se trece la plata datoriilor externe, sub șocul crizei din Polonia. România avea datorii de 11 miliarde dolari (o treime din cele ale Poloniei, și jumătate din cele ale Ungariei). Această decizie produce prejudicii chiar mai mari decît politica economică stalinistă dusă de regim pînă atunci.

O societate organizată după un model premodern este incapabilă să se adapteze complexității crescîndă a lumii moderne. După F.G. Casals (Pavel Câmpeanu)¹⁸, România avea aspectul unei societăți sincretice, hibride, "care a implantat o structură de clasă postcapitalistă (societatea fără clase) într-o economie care era precapitalistă ca nivel de dezvoltare a fortelor de producție..." Logica autarhică a regimului funcționează concomitent cu masificarea și atomizarea societății. Controlul polițienesc și administrativ, tehnice coercitive se extind la scară întregii societății. Aceste fenomene produc o ruptură radicală între elita guvernantă (tot

mai izolată, coruptă și inefficientă) și societate. Ceea ce a dispărut după 1974 au fost grupurile intermediere, instituțiile mediatoare între elita guvernantă și societate, care începuseră să se dezvolte în după 1960. Proletarizarea populației, distanța acesteia față de centrul unic de decizie caracterizează această perioadă. O masă amorfă, ideologizată, supusă la permanente campanii de mobilizare, victimă a supramuncii, dezinformată, tot mai separată de contextul economic, politic, științific și cultural extern. Aceasta este o descriere sumară a societății în anii comunismului tîrziu. Schimbarea mediului extern, după 1985, duce la o completă izolare a regimului. Conservatorismul URSS fusese premisa și justificarea regimului neostalinist din România. *Glasnost*-ul și *perestroika* inițiate de echipa Gorbaciov adaugă o altă dimensiune crizei regimului. Destul de repede criza se transformă într-o situație revoluționară, odată cu 1987. Elita guvernantă și societatea vor recurge la violență pentru a transa conflictul de interes deschis ce se declanșase. Gradul

de violență și mobilizarea societății în decembrie 1989 au fost direct proporționale cu gradul de concentrare al puterii de către tot mai restînsa elită guvernantă. Eșecul reformelor economice și politice din anii '60-'74 a dus direct la revolta maselor. "Dacă elita guvernantă a unui sistem social-economic falimentar nu știe să legea nici o posibilitate să-și salveze puterea și să-și o transfere, într-un fel sau altul, în cadrul unui nou sistem, ea va păstra societatea respectivă într-o criză prelungită și o va antrena la distrugere"¹⁹. Elita guvernantă avea de ales între capitulare necondiționată și rezistență pînă la capăt. A ales a doua variantă. Această decizie a impus societății revoluția ca mijloc de rezolvare a conflictului. Societatea, ea însăși incapacabilă de a impune negocierea transferului puterii -datorită neputinței ei de a se opune dictaturii și de a constitui alternative la regimul totalitar- nu a avut de ales. Radicalismul elitei guvernanțe, caracterului absolutist al guvernării i-au corespuns radicalismul societății.

NOTE

1. "We define elites as persons who are able, by virtue of their strategic positions in powerful organizations, to affect national political outcomes regularly and substantially. Elites are the principal decision makers (s. n.) in the largest or most resource-rich political, governmental, economic, military, professional, communications, and cultural organizations and movement in a society." (M. Burton, R. Gunther, J. Higley, Introduction, p. 8 în *Elites and democratic consolidation in Latin America and Southern Europe* edited by John Higley and Richard Gunther, Cambridge University Press, 1988, p. 43).
2. Elemer Hankiss, *East European Alternatives*, Clarendon Press, Oxford, 1990, pp. 54-55.
3. Zbigniew Brzejinski, *Marele eșec*, Dacia, 1993, p. 109.
4. George Schopflin, *Politics in Eastern Europe*, Blackwell, 1993, p. 152.
5. Ghîță Ionescu, *Comunismul românesc*, Litera, 1995, p. 384.
6. Vladimir Tîmăneanu, *Reinventing Politics*, The Free press, 1992, pp. 80-84; Karen Dawisha, *Eastern Europe. Gorbaciov and Reform*, Cambridge UP, 1988, p. 43.
7. François Fejtó, *A History of Peoples Democracies*, Praeger, 1971, pp. 171-87.
8. Ken Jowitt, *The New World Disorder. The Leninist Extinction*, University of California Press, 1992, pp. 84-85.
9. Ghîță Ionescu, *op. cit.*, pp. 73-87; Vladimir

- Tismăneanu, *Arheologia terorii*, Eminescu, 1992, pp. 9-21, 27-33.
10. Vlad Georgescu, *Politica și istorie; cazul comuniștilor români 1944-77*, Jon Dumitru, 1983, p. 139.
11. Timothy Garton Ash, *The Polish Revolution*, London, Cape, 1983, pp. 13-17; Neal Ascherson, *The Polish August*, Penguin Book, 1981, pp. 106-132; Jakub Karpinski, *Countdown*, Karz-Cohl NY Publishers Inc., 1982, pp. 157-197, pp. 25-131.
12. R. A. Remington (ed.), *Winter in Prague. Documents on Czechoslovak in Crisis*, MIT Press, 1969, pp. XIII-XX; Agnes Heller, Ferenc Feher, *De la Ialta la Galsnost*, Editura
- de Vest, 1993, pp. 181-98; Jacques Rupnik, *The Other Europe*, Pantheon Books, 1988, pp. 253-254; Francois Fejtó, *op. cit.*, pp. 145-171.
13. Elemer Hankiss, *op. cit.*, p. 50.
14. Katherine Verdery, *Compromis și rezistență*, Humanitas, 1994, pp. 86-87.
15. Timothy Garton Ash, *op. cit.*, pp. 320-323.
16. Ion Drăgan, "Structura socială a societății românești", în *Structura socială a României*, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989, p. 19.
17. *Ibidem*.
18. F. G. Casals, *The Sincretic Society*, ME Sharpe, 1980, p. 8.
19. Elemer Hankiss, *op. cit.*, p. 223.

Pavel Cîmpeanu

Simboluri ale Revoluției române

The author is analysing the symbols of the Romanian Revolution of 1989. His main points are: the Romanian Revolution was more active in invalidating the old regime's symbols than in proposing new ones; its symbolic creativity was moderate; the new power structure was more prolifically in project-symbols than the crowd; most of the new symbols were morally eroded by transition. The conclusion is related with the difficulty of representing coherently the meanings and consequences of revolution.

"Cred în Revoluția din decembrie".

Gabriel Andreescu

"În rest, Revoluția este o himeră uitată de mai toată lumea".

Daniel Vighi

A sosit vremea

Transmisă prin satelit pe tot globul, Revoluția română s-a fixat în memoria celor care au urmărit-o prin câteva momente: cadavrele de la Timișoara, incoerența cifrelor despre numărul celor uciși, gîngăveala dictatorului în fața mulțimii care, adusă pentru a-l ovăționa îl huiduia, Muzeul Național și Biblioteca Centrală Universitară în flăcări, drapelul cu stema decupată, aşa zisul proces al celor doi dictatori și a. Pentru spectatorii ei, acestea sunt mesaje, acțiuni, circumstanțe și obiecte care simbolizează cea mai sîngeroasă revoluție est-europeană din 1989.

Societățile umane recurg la simbolizări în orice condiții, dar mai ales în perioade de schimbări rapide, începînd cu revoluțiile. Repudierea simbolurilor vechii orfinduiri și înlocuirea lor prin altele, noi, reprezintă o componentă inherentă a transformării generale pe cale de a se produce. Încă în 1987, Gabriel Andreescu identifica în "comunism, popular, colectivism, socialism" etc.: seria privilegiată a perversiunilor conceptuale și conchidea: "Denumirile actuale au denaturat adevărul. Pentru a-l apropia avem nevoie de propriile denumiri"¹. Adoptarea unor noi simboluri nu poate fi despărțită de afirmarea unor valori sau de reierarhizarea celor existente. Numai în măsura în care această reașezare a valorilor, deopotrivă cu simbolurile care o exprimă, este interiorizată de majoritatea membrilor societății, se poate spune că o revoluție își îndeplinește cu adevărat menirea transformatoare. Destinul istoriei se hotărăște astfel la scara biografiei. Evaluarea productivității sociale a unui

asemenea proces presupune virtualități de diagoză și nu are rost să fie încercată decât după scurgerea unui interval suficient de timp.

Ce întindere s-ar cuveni să aibă un astfel de interval pentru a putea deveni suficient? Nu cred că acestei întrebări i se poate propune un răspuns bazat pe altceva decât pe prezumții. Fără a-i ignora șubrezenia, prezumția de la care pornesc este că după trecerea a cinci ani de o asemenea densitate istorică tema ar putea - dacă nu cumva chiar ar trebui - luată în considerare. De fapt ea este discutată, și chiar inconsistent, dar numai indirect, sub forma sterilă a lamentărilor la adresa încetineli cu care se primenesc mentalitățile. Încercând să se rationalizeze, astfel de lamentări explică abundența unor comportamente perturbatoare prin persistența vechilor mentalități. Înnoirea mentalităților nu poate fi însă despărțită de statornicirea și asimilarea unui alt sistem de valori, proces imperceptibil în sine, dar indirect sesizabil în sistemul simbolurilor socialmente validate, atașate acestor valori.

Tentativa de a explora acest cîmp m-a condus la cîteva ipoteze:

1. Revoluția română a fost mai activă în invalidarea simbolurilor vechii oriinduri decât în crearea de simboluri alternative funcționale, respectiv durabile și beneficiind de o largă acceptare socială;

2. Comparată cu alte revoluții, precum și cu dramatismul propriei sale desfășurări, Revoluția română a dovedit în genere o creativitate simbolică mai curînd ponderată decât exuberantă;

3. În materie de avansare a unor simboluri-proiect, nucleul noii puteri instaurate în decembrie '89 a fost considerabil mai prolific decât multimea angajată în apărarea revoluției;

4. Generate spontan sau elaborate, majoritatea simbolurilor configurate în acele împrejurări au suferit de-a lungul celor cinci ani scurși de atunci o uzură morală care nu favorizează asimilarea lor și nici a valorilor vehiculate de ele;

5. Cel mai direct conectate cu valorile sunt simbolurile verbale. În cazul Revoluției române, relativă precaritate a simbolurilor verbale nu a fost compensată, aşa cum s-a întîmplat în alte revoluții, de emergența unor personaje simbolice.

Retrospectivă

Mările revoluții s-au înrădăcinat în memoria istorică prin simbolurile pe care le-au creat. Sub aspectul ei cel mai perceptibil, identitatea fiecărei apare ca o constelație unică de simboluri. Deși și-a afirmat stăruitor afinitățile cu Revoluția franceză, revoluția rusă și-a construit propriile ei simboluri, cum ar fi mitologizarea culorii roșii, sovietele, secera și ciocanul, Lenin, imnul "Internăționala" etc. Amintirea Revoluției franceze nu poate fi disociată de simboluri ca 14 iulie, Bastilia, *La Marseillaise*, Robespierre, Danton și în special faimosul triptic "Libertate, Egalitate, Fraternitate" - mai toate supuse unei reconsiderări critice de către specialiști în preajma bicentenarului.

Între destinul istoric al Revoluției franceze și cel al simbolurilor din amintitul triptic există un paralelism vădit. Înainte încă de a fi înflorit, vestejirea cea mai grabnică a suferit-o simbolul fraternității, negat de predicatorii lui cei mai înflăcărăți prin pasiunea lor pentru tăiosul argument al ghilotinei. Fraternitatea și ghilotina au fost simboluri a căror semnificație se

dezvăluia și în incompatibilitatea lor, ecou al antinomilor reale care zguduiau Revoluția.

Simbolul cel mai solicitat de revoluțiile moderne este libertatea. Revoluția engleză a proclamat anul 1648 drept "Anul I al Libertății"; războiul revoluționar al Americii a inventat ceea ce a rămas în istorie sub denumirea "The Liberty Bell"; iar Revoluția franceză a plasat libertatea pe primul loc nu numai în tripticul simbolic, ci și în performanțele sale istorice.

Durabile în asocierea lor emblematică, cele trei simboluri au parcurs destine diferite, dintre care cel mai ambigu l-a avut egalitatea. Instituită în tiparele rezistente ale democrației burgheze, libertatea a zămislit un cadru înuntrul căruia egalitatea șanselor era menită să ducă la inegalitatea rezultatelor. Cu totul altă dezvoltare a căpătat raportul libertate-egalitate în Revoluția leninistă. Scopul acesteia - și performanța ei istorică - a fost să preîntîmpine inegalitatea rezultatelor înlocuind egalitatea șanselor prin egalitatea lipsei de sanse. O astfel de mutație cerea schimbarea adevarată a cadrului general: libertatea formală a participării la competiție, bazată pe regulile impersonale ale economiei de piață, a fost înlocuită prin lipsa de libertate a distribuției centralizate, bazată pe constrîngerea extra-economică personalificată, normelor democratice ale spiritului competitiv li se substituau normele coercitive ale spiritului de subordonare. Simbolul libertății era subordonat simbolului egalității, eliberarea teoretică a producătorului reclama subjugarea practică a cetățeanului.

Deși atât de sumare, aceste remarcă dău totuși la iveală o particularitate a Revoluției române: spre

deosebire atât de cea franceză cît și de cea rusă, ea nu a tratat binomul amintit dină înștiințate unuia sau altuia dintre cele două simboluri, ci ignorându-l pe unul: izbucnit spontan din multimea care invadă piețele mariilor orașe și reluat apoi de discursul noii puteri, "Libertate" a fost singurul simbol al binomului afirmat cu frenezie de către actorii acestei convulsii istorice.

Simbolurile revoluțiilor din 1789 și 1917 au fost elaborate de inspiratorii lor, ele au avut o origine ideologică. Ca și simbolul steagului decupat, ca și ridicarea populației, prioritatea absolută a simbolului "Libertate" în Revoluția română ține, cel puțin inițial, de retorica celei mai pure spontaneități. La originea acestei priorități nu au stat raționamente de natură ideologică, ci mai curînd tensiuni de natură psihologică (să ne amintim chemarea "Nu vă fie frică"). Repetarea obsesivă a strigătului "Libertate" dădea glas sentimentului de exasperare în fața amestecului insuportabil de opresiune, mizerie, arbitrar și triumfalism impus de tirania ceaușistă. În înțelesul eliberării de această tiranie, simbolul "Libertate" nu a avut valențe programatice pentru procesul revoluționar, ci doar pentru actul revoluționar intrinsec. El a inspirat instantaneu actul de înlăturare a nonlibertății (opera negativă a revoluției), dar nu și procesul care, în cei cinci ani ulteriori, ar fi fost de sperat să ducă la convertirea libertății în democrație (opera pozitivă a revoluției). Abia înfăptuind actul instantaneu întruchipat de acest simbol, Revoluția română descoperă că eliberarea de tiranie nu este decât o premisă a libertății democratice și că, astă vreme cît nu se convertește în democrație, libertatea poate deveni sursa unor nebănuite primejdii și amărciuni.

Cu privire la binomul discutat se pune problema: de ce, spre deosebire de alte revoluții moderne, Revoluția română a investit atât de puțin în simbolul "Egalității"? "Revoluția franceză - notează Furet - nu poate fi definită decât prin pasiunea egalității"². Din ce motive pasiunea Revoluției române vizează libertatea, și nicidecum egalitatea?

Aș încerca să răspund acestei întrebări sugerind trei ipoteze, una vizând premisele revoluției, a doua desfășurarea, și a treia virtualele ei obiective.

Prima ipoteză - trecutul: dincolo de conotații abstracte, în termenii empirici ai experienței noastre de viață de dinaintea revoluției, egalitatea s-a redus la egală subordonare față de dictatura globală. Sub presiunea acestei experiențe simbolul egalității a suferit o gravă deteriorare morală. El nu mai are cum să sfîrnească pasiunea generațiilor traumatizate de această experiență, pentru care, dimpotrivă, ruptura cu trecutul include și ruptura cu egalitarismul de tip stalinist.

A doua ipoteză - prezentul: o revoluție care nu își înfiripă armătura simbolică decât atunci cînd actul izbucnirii ei s-a produs, nu a apucat încă să resimtă nevoia unor simboluri care depășesc orizontul nemijlocit al acestui act. Simbolul "Libertate" este instrumental pentru răsturnarea tiraniei - simbolul "Egalitate" nu. Distanța luată față de simbolul egalității ar putea semnala pragmatismul improvizat al Revoluției române care - mult mai pregătită pe plan psihologic decât pe plan ideologic, fără a mai vorbi de cel teoretic - nu reușește să treacă din registrul operațional în cel strategic.

A treia ipoteză - viitorul: fără a-și putea converti pentru moment impulsurile în orientări, Revoluția română este

îndreptată împotriva unui egalitarism impus prin coerciție, căruia tinde spontan să-i contrapună nu un egalitarism întemeiat pe libertate, ci libertatea unei inegalități productive, care a făcut cu puțină emergența societăților de consum în occident.

Trecută sub tăcere ca simbol al revoluției la izbucnirea acesteia, egalitatea se răzbună profundiște, după 4-5 ani, ca problemă crucială a tranzitiei. Căci recuperarea influenței electorale a formațiunilor desprinse din fostele partide staliniste, intervenită în astfel de țări, nu poate fi separată de reapariția inegalităților economice, cu tendințe de polarizare, consecință naturală a privatizării. Între prosperitatea financiară a noilor grupuri de antreprenori și prosperitatea electorală a unor vechi partide staliniste există probabil mai mult decât un simplu sincronism.

Simbolurile: modalitate a socializării

Lumea purtătorilor potențiali de semnificații simbolice este practic infinită. Actualizarea selectivă a acestui potențial depinde în primul rînd de împrejurări. Schișind un inventar al acestor purtători potențiali antropologul american Abner Cohen notează: "Simbolurile sunt obiecte, acte, relații sau formațiuni lingvistice care susțin în mod *ambiguu* o multitudine de semnificații, evocă emoții și îi stimulează pe oameni la acțiune"³. Ambiguitatea este subliniată de autor pentru că, sub aspect semiologic, ea reprezintă caracteristica centrală a simbolului: investirea lui cu mai mult decât o singură semnificație.

Lumea atât de vastă și de heteroclită a simbolurilor nu poate deveni mai transparentă fără a fi supusă unei clasificări. Încă din 1934 Edward Sapir propunea o tipologie dihotomică: simboluri *referențiale*, asociate unor entități obiective și simboluri *condensatoare*, articulate îndeosebi cu emoții. Nu sunt convins că un astfel de criteriu taxonomic este destul de relevant pentru simbolurile plămădite în situații revoluționare, atunci când arșița istoriei incendiază bornele de frontieră dintre cele două categorii și cînd orice element obiectiv își pierde conturul în pîcla emoțiilor. Mai puțin vulnerabilă în astfel de circumstanțe mi s-ar părea o clasificare întemeiată pe diferențierea cea mai simplă și mai ușor controlabilă: cea dintre clasele de purtători.

Sub incidența virtualităților lui de ordin social, simbolul apare ca un instrument transitoric al convivialității. Dintre definițiile care îl abordează în această lumină aş retine-o pe cea a clasicului Lewis Mumford: "Comunicarea, ... și cooperarea, cele trei atrăgătoare esențiale ale societății umane, sunt toate dependente de acceptarea unor simboluri comune, cărora le sunt atașate aceleși semnificații și valori"⁴.

În accepția acestei definiții antropologice, omul nu își poate dobîndi și reproduce calitatea de animal social fără ajutorul simbolurilor. El nu e înzestrat numai cu nevoie socială de simboluri, ci și cu aptitudinea individuală a simbolizării. El este producător și consumator de simboluri, pe care le poate manipula sau și cu ajutorul cărora poate fi manipulat. Chiar și cea mai divizată societate păstrează, pentru a putea supraviețui, un consens rezidual asupra unui set de simboluri fundamentale, ferite de fluctuațiile istorice, începînd cu

teritoriul și cu limba. Continuitatea unei societăți reclamă continuitatea setului de valori fundamentale, devenite substanță organică a făpturii ei istorice. Societatea nu poate trăi fără simboluri; nu poate supraviețui fără a-și reproduce simbolurile de bază; și nu poate evoluă fără a-și primeni stocul de simboluri, detasîndu-se de unele și construindu-și altele. În legătură cu acest ultim aspect aș adăuga că simbolurile se pot schimba atât pe calea revoluțiilor cît și pe alte cai, dar revoluțiile nu pot să nu schimbe simbolurile specifice ale vechiului regim.

Această existență tumultuoasă de datorează faptului că simbolurile pot contribui la legitimitatea ordinei sociale date sau a celei pe cale de a se instaura. Înainte de a legitima ordinea rezultată din schimbare, simbolurile trebuie să legitimeze însăși schimbarea. Prin urmare, nevoia de simboluri nu este resimțită numai de societate, ci și de ordinea socială care poate fi convenabilă sau nu societății. Ca și nevoia de simboluri, și producerea lor angajează pe de o parte societatea, pe de alta ordinea socială. Concomitența acestor nevoi și a acestor producții poate presupune sau nu și convergență, disjuncția lor este însă un simptom de criză. Fără un minim de coeziune simbolică ordinea socială e amenințată să degenerizeze în haos social.

Revoluția: modalitate a schimbării

Schimbarea ordinii sociale pe calea revoluțiilor implică întotdeauna schimbări spectaculoase în partitura de simboluri a respectivelor societăți. Simbolurile participă la schimbările revoluționare care antrenează și propria lor schimbare. Revoluții

constituie episoade ale istoriei care amplifică enorm astăi nevoia cît și creația de simboluri. De aceea o discuție despre rolul simbolurilor în Revoluția română nu poate evita măcar o privire fugitivă asupra naturii revoluțiilor.

Tema fiind atât de vastă, mă opresc, pentru simplificare, la teoria celor două modele, readusă cu energie la ordinea zilei de revoluțiile din '89. Discriminantul decisiv al celor două modele este agentul principal al acțiunii istorice. Acest mod de abordare duce la binecunoscuta distincție dintre "revoluția de sus" și "revoluția de jos". Oportunitatea acestei abordări este legată, în cazul României, de mereu reluata alternativă: revoluție (cu semnificația "de jos") sau complot (cu semnificația "de sus")? Rolul populației fiind în acest caz evident, iar cel al complotului nu, interesul meu merge cu precădere spre varianta "de jos". Motivațiile acestui tip de revoluție au fost analizate printre alții de Ted Gurr⁵, iar formele lor, și în special cea "vulcanică", de Rod Aya⁶.

Revoluțiile celuilalt model sunt numite de Charles Tilly "conspiratoriale" și chiar "manageriale" (în sensul gestionării lor). Acțiuni de acest fel sunt organizate de lideri sau/și de ideologi, aceștia le determină scopurile, recrutându-i, mobilizându-i și controlându-i pe purtătorii acțiunii⁷. În formularea unui sociolog polonez din școala de la Cracovia, cele două modele se disting prin faptul că unul desemnează revoluțiile care *izbucnesc*, iar celălalt revoluțiile care *sunt făcute*. Referindu-se la primul model, el face următoarea observație care mi se pare sugestivă pentru analizarea Revoluției române: ".. revoluția este văzută ca o izbucnire spontană a comportamentului colectiv, care numai mai tîrziu capătă

conducere, organizare și ideologie"⁸.

Din aceste sumare notății - și îndeosebi din ultima - se pot extrapola cîteva posibile jaloane pentru studiul Revoluției române, și anume:

1. Cele două tipuri de revoluții nu sunt numai distințe, ci și interferente: primul model se transformă în al doilea, dar nu instantaneu, ci în timp, pe cînd al doilea nu se transformă de regulă în primul.

2. De aici rezultă inegalitatea celor doi agenți potențiali ai revoluției: rolul populației, de inițiator al evoluției, este facultativ, pe cînd rolul liderilor, de gestionari ai urmărilor ei, devine indispensabil. În revoluțiile "făcute" primatul liderilor este constant, în cele "izbucnite" primatul lor este progresiv: masele au întîietatea în producerea rupturii, liderii în valorificarea ei. Rezultat: pasiunea post-revoluționară pentru studiul elitelor.

3. În cel dintîi dintre aceste modele, primele simboluri ale revoluției - la fel ca și mișcarea istoriei - reprezintă o creație spontană a maselor. Aceste simboluri ale entuziasmului necritic și ale reverilor utopice prefigurează emergența viitoarei ideologii, care va fi însă opera liderilor. În inspiratul său eseu despre revoluție și utopie Sorin Antohi notează: "Cu izbucnirea Revoluției Franceze, utopia pătrunde pe de-a-ntrregul în structura acțiunii politice, iar formele de guvernămînt se identifică teoretic cu imaginile ordinii perfecte din tradiția utopică. În consecință critica utopiei va deveni o strategie esențială a criticii revoluției și a tuturor mișcărilor politice"⁹. Dacă aici mișcarea istorică precede ideologia, în al doilea model ideologia precede și inspiră - sau încearcă să inspire - mișcarea istorică. Privite din acest unghi,

ideologiile pot fi considerate și ca tentative de a asocia o serie de simboluri mai mult sau mai puțin autonome în sisteme simbolice. În ambele modele liderii au - ori pînă la urmă dobîndesc - întîietatea, astăi în raport cu populația cît și cu ideologia, respectiv cu producerea și cu difuzarea socială a simbolurilor.

4. Cu cît mai anevoieasă se dovedește constituirea unui sistem de simboluri revoluționare operaționale, cu astăi mai puternică tendință să devină întîietarea simbolurilor improvizate. Si cu cît mai inconsistent este arsenalul simbolic al revoluției, cu astăi mai mare valoare tentația unor lideri de a-și aroga rolul de simbol al acesteia.

5. Ruptura istorică întărită de acțiunea revoluționară a maselor deschide calea - și totodată impune necesitatea - unor reforme economice, politice și juridice care vor fi concepute și controlate de noi lideri. Relația dintre faza revoluției și cea a reformei este una de continuitate - discontinuitate în care, pe ansamblu, prevalează ultima: nu toate reverile revoluției pot fi metamorfozate în realitate socială. Agravată sau nu de carentele liderilor, prevalența discontinuității naște, împreună cu o profundă dezamăgire, și simbolurile acesteia ("revoluție furată" sau "contrarevoluție") care se repetă, odată cu circumstanțele istorice, în locuri și secole diferite.

6. Revoluția întărită "de jos" nu poate edifica noile structuri decât prin reformă întărită "de sus". Referindu-mă la această "regulă a discontinuității" cu 6 ani înainte, într-o încercare de a discuta *perestroika*, observam: "O moștenire directă a «revoluției de sus» a lui Stalin este opozitia dintre reforma «de sus» și reforma «de jos». Lăsînd la o parte genealogia ei lipsită de glorie, relevanța

ei rămîne intactă, în măsura în care implică impunerea aceleiași structuri ierarhice" - verticalitate, după cum preabine se știe, exacerbată de stalinism¹⁰. Între reformele de după 1989 și *perestroika* există o asemănare de fond: ambele pun structurile verticale ale orînduirii staliniste în slujba propriei lor demolări, generînd astfel, implicit, riscul teoretic al degenerării lor în restaurare. Rolul hotărîtor în eradicarea stalinismului revine unui mecanism de tip stalinist; puterea centrală, indiferent de autenticitatea orientării antistaliniste a aceleiași puteri.

7. Apare astfel, aproape de la sine problema raportului dintre revoluție și reformă sau, mai exact, dintre reforma născută din revoluție și reforma menită să preîntîmpine revoluția. Între aceste două specii de reformă se pot observa similitudini și deosebiri, iar dintre acestea din urmă aş sublinia: a) forța impulsului inițial, infinit superioară atunci cînd acest impuls decurge nu din decizia unui grup restrîns, ci din acțiunea revoluționară a unei populații; b) radicalismul transformărilor proiectate care în primul caz, vizează salvarea orînduirii iar în celălalt suprimarea ei; c) agentul instituționalizat care, în primul caz, este puterea existentă, iar în celălalt puterea instaurată de revoluție.

Sper că, plasată sub lumina acestor cîteva considerații preliminare, simbolistica Revoluției rămîne să ofere un plus de sugestii pentru înțelegerea evenimentului pe care îl întruchipează.

Simbolul Timișoara

In ordinea cronologică stabilită de istorie, primul simbol al Revoluției române este locul unde ea a început. Din

acest punct de vedere, Timișoara reprezintă, pentru Revoluția română, ceea ce Place de la Bastille reprezintă pentru Revoluția franceză: simbolizarea locului ține de semnificația momentului - momentul capital când o franjă a populației se smulge din automatismele adaptării la ordinea existentă, ridicându-se împotriva ei.

Întregul destin al revoluției se joacă în acest moment; ea va purta pe veci pecetea circumstanțelor imediate în care a izbucnit. Aceste circumstanțe conferă Revoluției din decembrie una dintre particularitățile ei, de natură spațio-temporală. Coordonata spațială: spre deosebire de Revoluția franceză izbucnită la Paris, cea rusă la Petersburg, de răscoala studenților chinezi din Piața Tien-An-Men, de revoluția de catifea din Piața Venceslas, de prăbușirea unui stat odătă cu un zid în fața Portii Brandenburg - spre deosebire de toate acestea și de aletele, prima capitală a Revoluției române nu a fost capitala statului ci un oraș de provincie, care nu avea însă trăsăturile unui oraș provincial. Așezare urbană de proporții importante, cu bogate tradiții culturale și de convivialitate interetnică, Timișoara lui '89 invada centrul interesului național rămînind, în termeni teritoriali, periferică și situată nu într-o periferie oarecare, ci la granița singurei țări din zonă care nu dădea semne clare ale basculării spre antistalinism.

Topografic vorbind, începutul revoluției este localizat într-o zonă în care influența ambiantei revoluționare din Estul Europei se putea transmite cel mai anevoieios. Din această coordonată geografică se desprinde o problemă istorică: dacă, aşa cum susțin unii, Revoluția română ar fi fost pusă la cale de Moscova, ce avantaj avea aceasta amplasându-i începutul într-un punct geografic astfel de greu controlabil?

Simbolul Timișoara este astfel simbolul începutului Revoluției române într-o dublă izolare - internațională și internă. La primii săi pași, marginalitatea ei teritorială era dublată de cea socială, concretizată în simbolul personificat al acestei faze, un prelat (pastorul Tökes) de două ori minoritar, odată prin naționalitate și a doua oară prin congregație.

Implantarea teritorială și socială nefavorabilă a acestui început a avut o consecință temporală plină de primejdii: prelungirea stării de izolare a Timișoarei revoluționare. "Mâine" din sloganul "Azi în Timișoara, mâine în toată țara" avea să dureze din 16 pînă în 21 decembrie. Au fost cinci zile și cinci nopți de enormă dilatare a timpului istoric, de încleștare cu represiunea, o singurătate și incertitudine care, fără tenacitatea timișorenilor, ar fi putut reduce încă de a doua zi posibila izbucnire a revoluției la dimensiunile unei răzmerite locale, de genul Brașov 1987. Scoși din anonimat de evenimente, animatorii mișcării au căutat să o scoată din izolare. "Sistemul de informare și comunicare al insurgenților - notează un observator al acestui episod - era inexistent. Mai mult, atât în exterior cât și în interior, orice comunicare devenise imposibilă. (De aceea) una din primele lor priorități este să stabilească o legătură prin telefon cu orașul Panciova din Iugoslavia cu scopul de a informa zilnic despre evoluția situației. Pe această cale a fost pusă la curent cu masacrele din 17 și 18 decembrie agenția jugoslavă de informații Tanjug" (N.B. care a lansat zvonul despre cei 60.000 de morți)¹¹. Timișoara nu este deci numai simbolul începutului, ci acela al unui început nesigur și, implicit, simbolul rezistenței față de această nesiguranță. Concomitent, ea este, în chip indirect, și simbolul profundei șovăielor la

scară națională, al unei persistențe în pasivitate care amenință să devină fatală, manifestată atât de populație cât și de viitorii lideri ai unei revoluții la a cărei porneire nu se grăbeau să contribuie.

Represiunile s-au întîțat în 17 decembrie și, cum notează același observator "chiar începînd din acea zi oamenii Timișoarei sunt în continuare gata să afirme că, pentru ei, reacția țării la evenimentele din orașul lor a fost lentă și chiar întîrziată. Nu e niciodată prea tîrziu pentru întocmirea unui bilanț și pentru a avea în vedere presupunerea că un număr de vieți ar fi putut fi salvate, și că represiunile ar fi putut fi mai puțin sinistroase dacă insurecția altor orașe, și îndeosebi a Bucureștiului, ar fi avut loc mai curînd"¹². Tinînd seama de potențialul catastrofic al acestei lungi ezitări, se poate spune că Timișoara nu a fost numai detonatorul, ci și salvatorul și mobilizatorul Revoluției române.

Trecătoarea ei anterioritate cronologică s-a fixat într-o superioritate etică durabilă. După ce le oferise modelul înfruntării dictaturii, Timișoara avea să dăruiască bucureștenilor principalul referențial programatic al manifestației din Piața Universității - fâmosul punct 8 al Declarației de la Timișoara - și apoi exemplul remarcabilei coeziuni în opozitie cu prilejul alegerilor din 1990 și 1992. Din simbolul începutului productiv al revoluției, Timișoara s-a transformat în simbolul unui mult mai puțin productiv radicalism al opozitiei față de puterea postrevoluționară.

Revoluția ca simbol

Ruptura din decembrie 1989 a fost simbolizată spontan și instantaneu prin termenul de "revoluție",

a căruia acceptare nu a fost numai largă, ci și entuziastă. Căderea precipitată din euforie în dezamăgire a transformat acest simbol crucial într-un obiect de dispută - simbolizată prin *motto*-ul care însoțește aceste pagini. Mai cu seamă printre grupurile celor care au participat activ la mișcările din '89 și-a făcut loc sentimentul că revoluția săvîrșită cu atâtă dăruire, de fapt, nu avusese loc. Asemănarea dintre dezamăgire și entuziasm constă în faptul că ambele descurajează aspirațiile spre luciditate. Contestatarii ex-post ai revoluției se prevalează, în genere, de două teze care se exclud reciproc. Prima afirmă verde că ruptura din decembrie '89 nu a fost nici o ruptură autentică, nici o revoluție, ci o enormă manipulare, uneltă fie de un complot extern, fie de unul intern, fie de ambele. Cealaltă teză, a "revoluției furate", completată de apelul "singura soluție încă o revoluție", certifică indirect că cele petrecute în decembrie '89 reprezintă o revoluție. Incoerențele față de simbolul "revoluție" nu vin numai din partea unor foști participanți la acțiunile revoluționare. "Tendința politică revenind o «a doua revoluție» - remarcă Mircea Boari în lucrarea lui de masterat - este îndreptată împotriva tuturor devierilor de la definițiile naționaliste ale binelui public. Această tendință insistă asupra necesității unei conduceri puternice pentru a pune capăt «haosului democratic» și a suprime vocile independente"¹³.

Refuzînd tentația interpretărilor policrome, și rezumîndu-mă la cenușia retorică a faptelor, aş aminti că în urmă cu cinci ani nu a fost răsturnat numai regimul Ceaușescu, ci și dictatura de tip stalinist, schimbare cel puțin durabilă dacă nu cumva ireversibilă, de vreme ce o altă dictatură de același tip nu i-a luat

locul de atunci încoace. Privind astăzi înapoi spre acele zile și nopți, societatea se găsește în fața unui episod unic, hotărîtor pentru soarta ei, și totodată în fața a trei modalități diferite de a-l simboliza. Forța simbolizatoare a celor trei formule nu depinde cu precădere de relevanța lor, ci de gradul în care societatea le recunoaște sau nu plauzibilitatea. "Universul simbolic ordonează de asemenei istoria... în ceea ce privește trecutul el stabilește o «memorie» care este împărtășită de toți indivizii socializați în interiorul comunității"¹⁴.

Simbolul nu poate fi funcțional decât în măsura în care societatea îl validează. Este oare validat de societatea românească vreunul dintre cele trei simboluri ale răsturnării din '89 și dacă da, care anume, în ce grad și cu ce șanse de stabilitate?

Centrul Independent de Sondaj a căutat un răspuns la această întrebare comparând rezultatele a două sondaje similare asupra revoluției, unul efectuat în decembrie 1992, celălalt în decembrie 1994, ambele pe eșantioane naționale cuprinzând fiecare peste 1.000 de subiecți în vîrstă de cel puțin 18 ani. Iată reprodusă întrebării din cuestionar și proporțiile în care sunt preferate variantele de răspuns: "Credeți că cele petrecute în țara noastră în decembrie 1989 reprezentă:

	Decembrie '94	Decembrie '92
1. O revoluție?	51%	46%
2. Un complot pus la cale din interior?	30%	31%
3. Un complot pus la cale din afară?	16%	23%
4. Nu știu.	3%	-

În accepția permisă de aceste două sondaje, nici unul dintre cele trei

simboluri nu este și nu a fost asimilat de întreaga societate sau măcar de o majoritate concludentă a membrilor săi. Plătind imensul preț cunoscut, România a izbutit să înfăptuiască o cotitură istorică epocală, dar nu să fixeze această cotitură în memoria obștească sub forma unui simbol suficient de larg acceptat pentru a fi pe deplin funcțional. După cum reiese din datele de mai sus, simbolizarea rupturii din '89 a fost aproximativ la fel de lacunară după 3 ani, ca și după 5 ani de la consumarea evenimentului. Sensul modificărilor minore intervenite în răstimpul dintre cele două sondaje pare să avanțeze simbolul revoluției în dauna celui de complot extern.

Incapacitatea de a simboliza în mod coerent revoluția, sugerată de cele două sondaje, se asociază de la sine cu incapacitatea sau lipsa voinei de a o analiza, demonstrată cel mai convingător de contraperformanțele celor două comisii parlamentare constituite în acest scop. Nu putem asimila simbolul evenimentului pentru că nu putem asimila evenimentul simbolizat și, mai ales, reverberațiile lui.

Reticențele față de același simbol, nu au fost inaugurate de opoziție, ci de noua putere, în chiar documentul nașterii ei. Într-adevăr, "Comunicatul către țară al Frontului Salvării Naționale", difuzat la 23 decembrie 1989 și asupra căruia voi reveni, cuprinde circa 1.000 de cuvinte printre care, surprinzător, nu se găsește termenul "revoluție". Autorii acestui document cu veleități programatice, lansat în plină desfășurare a rupturii istorice, se feresc să definească această ruptură. Ei nu evită numai termenul "revoluție", ci și orice termen alternativ. Schimbarea nu este numită prin vreun simbol verbal, ci descrisă prin diverse formule narrative. Tendența noii

puteri de a limita anvergura rupturii care i-a îngăduit să ia naștere este prefigurată de modalitatea reductivă în care construiește imaginea simbolică a acestei rupturi. Mersul evenimentelor va sili nucleul noii puteri să revină imediat asupra reticenței semnalate, dar nu corijîndu-se, ci închizîndu-se în una dintre incoerențele sale cronice: ea va utiliza termenul "revoluție" ca pe o certitudine indiscutabilă, reiterîndu-și însă, în același timp, fidelitatea față de documentul originar, în care o neagă prin omisiune. Îndărâtul acestei incoerențe se conturează o sugestie, anume aceea că documentul programatic în chestiune nu a fost produsul unei elaborări anterioare, ci mai curînd al unei improvizări. De cinci ani puterea continuă să prezinte documentul cu pricina ca pe sinteza inalterabilă a strategiei sale. Prezumția improvizării alunecă astfel singură de la textul acelui document la strategia acestei puteri.

Simbolul revoluției susține două moduri de incoerență perfect simetrice. Puterea, care începuse prin a-l evita, îl evocă apoi fără regret, pe cînd mulți dintre cei care la chemarea lui își riscaseră viața, au ajuns la fel de repede să-l conteste. Incoerența este generală, dar nu omogenă. Bătălia evenualei tranziții începe cu bătălia în jurul simbolului menit să îl desemneze premisa istorică. Confuzia noastră asupra simbolului se extinde asupra procesului. Putem încerca să ne domolim confuziile privind ruptura care a făcut-o cu putință și simbolul prin care ne reprezentăm această ruptură.

Creativitatea populară

Ca orice revoluție, și cea din România s-a folosit de două feluri de simboluri: unele pe care le-a

împrumutat și altele pe care și le-a făurit singură. Si tot ca în orice revoluție, simbolurile ei proprii au avut doi producători colectivi: multimea anonimă angajată în acțiune și nucleul noii puteri. Cronologic vorbind, primul creator de simboluri a fost multimea. Spre deosebire de cea a puterii, în creația simbolică populară intervenția hazardului este mult mai activă, fără a exclude însă o eventuală logică subiacentă. Ce altă logică decît cea a hazardului s-ar putea ascunde în asimilarea lui "Olé!" ca rimă pentru crucialul "Ceaușescu nu mai e!" - un verb al căruia patos se măsoară cu conștiința (pe cale de a se pierde) a ceea ce Ceaușescu fusese?

Neputîndu-mi propune o încercare de analiză a acestei creații mă voi opri la ceea ce mi se pare un specimen ilustrativ: drapelul decupat. Creație profund originală, spontană, de notorietate mondială, acesta este un simbol obiectual care și prin semnificații se plasează într-un alt registru decît simbolurile verbale apărute din aceeași sursă. Acestea din urmă se concentrau asupra a două teme: libertatea, cu un accent special pe liberarea de teamă, și dictatorul, vestind fie iminența, fie înfăptuirea răsturnării lui. Această fixație pe simbolizarea personificată a vechiului regim reprezintă un soi de încoronare îspășitoare a cultului personalității, împinsă pînă la execuția celor doi dictatori.

Drapelul decupat nu este nici sentiment, nici aspirație, ci un obiect simbolic, încărcat cu o nouă semnificație simbolică, impersonală. Primul autor necunoscut al acestui mesaj răspîndît cu iuteala fulgerului, nu a alterat funcția simbolică tradițională a steagului, nu i-a schimbat compoziția cromatică (în genul

rivalității de pe vremea dictaturii dintre tricolor și steagul roșu) ci a înlăturat doar stema, simbol al orînduirii sociale suprapus de vechea putere celui național. Așadar, pe cînd simbolurile spontane verbale vestea cu precădere prăbușirea dictatorului, simbolul obiectual al drapelului decupat mergea mult mai departe, vestind prăbușirea orînduirii sociale.

Polisemia simbolului obiectual nu se oprește însă la atât. El semnifică, la un prim nivel, provizoratul: drapelul va rămîne însemnul statului, iar statul nu-și poate păstra definitiv ca însemn un drapel găurit. La un al doilea nivel gaura din mijlocul steagului nu simbolizează o prezență, ci o absență - absența statului, diagoză exactă a situației reale din acel moment, cînd statul simbolizat de stemă fusese suprimat fără ca o altă formulă de stat să-i fi luat locul. Sub acest aspect, gaura din drapel simbolizează o particularitate definitorie a Revoluției române care, spre deosebire de schimbările similare intervenite în Estul Europei, viză, la primii săi pași, nu transformarea statului existent, ci suprimarea puterii de stat ca atare. Stipularea cuprinsă în Comunicatul FSN din 22 decembrie: "Din acest moment se dizolvă toate structurile de putere" relua în termeni verbali ceea ce gaura din drapel vestise în termenii unei metafore obiectuale încă de la primele zvînciri ale Timișoarei.

Timpul avea să demonstreze, în puține zile, că vestea adusă de steagul decupat și întărită de Comunicatul noii puteri corespunde amestecului dintre o aspirație legitimă, dar confuză, și o realitate cu totul momentană și cu totul parțială. Demolarea statului stalinist, obținută în Polonia și Ungaria prin votul

a milioane de cetăteni, nu putea fi realizată în România prin simpla decizie a unui număr de foști înalți demnitari ai aceluiaș stat, chiar dacă această decizie se afla în consens cu aspirațiile celor mai active segmente ale populației.

Din punctul de vedere al Comunicatului, evoluțiile ulterioare, pe toată întinderea celor cinci ani, nu atestă că noua putere era ferm hotărîtă să suprime acel stat, ci mai curînd să-l debaraseze de mecanismele și procedeele cele mai aberante. Modalitățile dublei simbolizări din momentul decembrie se vor prelungi în două comportamente confuze. Pornind de la premisa legitimă că societatea nu poate supraviețui fără stat, puterea tinde în practică să confundă meninarea statului ca atare cu meninarea statului stalinist rezidual. Pornind de la încredințarea legitimă că statul stalinist trebuie eradicat, o mare parte a populației tinde în practică să confundă negarea statului stalinist cu negarea statului ca atare. Antistalinismul legitim degeneră în antistatism ilegitim, iar refuzul statului înseamnă refuzul legii, și prin urmare, a democrației - democrația neputind fi altceva decât o formă de stat bazată pe domnia legii.

Confuzia puterii conține pericolul potențial al compromiterii democrației prin restaurare - confuzia populației conține pericolul potențial al compromiterii democrației prin refuzul legalității, care este însăși substanța ei. În simbolul drapelului decupat se ascundea astfel germanii unei reprezentări mistificate a libertății, asumată ca libertate față de lege și deci ca antiteză a democrației.

În sfîrșit, la al treilea nivel de semnificație, steagul decupat simbolizează, într-o formă originală, o carac-

teristică neoriginală a Revoluției române, comună tuturor țărilor aflate într-un proces istoric asemănător, și de altminteri tuturor revoluțiilor victorioase. Este vorba despre o desincronizare inevitabilă, materializată în faptul că funcția negativă, de eliminare a vechii orînduirii, este realizată mult mai rapid decât funcția pozitivă, de instituire a altrei orînduirii. Din cauza radicalismului său inițial, Revoluția română a pus deîndată această desincronizare într-o lumină deosebit de puternică. Dacă stema înlăturată simboliza vechea ordine, gaura care îi lua locul nu putea simboliza ordinea alternativă ci absența oricărei ordini.

Indisponibilitatea creativității populare de a înlocui simbolul ordinei răsturnate printr-un alt simbol decât cel al vidului exprima incapacitatea reală a revoluției nu numai de a înlocui instantaneu ordinea veche prin una nouă, dar chiar și de a o prefigura pe aceasta din urmă. Între performanțele revoluției în plan istoric și în plan simbolic pare să fi existat o oarecare congruență.

Retorica noii puteri: denumirea

Decembrie '89 consemnează un dublu primat al mulțimilor asupra noii puteri: primatul acțiunii revoluționare și cel al creației simbolice. Pornind de la faptul că mulțimile acționau atunci cînd noua putere încă nu se constituise, primatul menționat nu durează - pe ambele planuri - decât atât cînd durează și această anterioritate, adică pînă la constituirea noii puteri. "Tentativa de a spune totul... este de scurtă durată; limbajul spontan al revoluției populare triumfătoare le impune giranților o retragere în raport cu continutul și

normele sale, care curînd, legitimează un control și, insensibil, o dominație"¹⁵. Gestuinea revoluției implică și gestuinea simbolurilor revoluției. Delimitarea dintre cei care fac revoluția și cei care încearcă să o pună în valoare duce și la delimitarea dintre simbolurile produse de primii și cele produse de ultimii.

Înțîia tentativă a nucleului noii puteri de a prezenta panoplia de simboluri la care apelează este "Comunicatul Frontului Salvării Naționale către țară". Potrivit unei clasificări bazate pe purtătorii lor, simbolurile cuprinse în acest document sunt de două tipuri: verbale și personificate (numele tipărite la sfîrșitul Comunicatului). Acestor două clase li s-ar putea adăuga o a treia: clasa simbolurilor semnificative omise din comunicat - cel de "revoluție" neconstituind unică excepție.

Anumite particularități ale simbolisticii verbale folosite în acest document pot fi sesizate chiar din titlul lui. Primul reper: documentul s-ar fi putut numi apel, sau chemare, sau mesaj - termeni care ar fi sugerat că între autorii și adresanții documentului există o relație orizontală. Termenul de "Comunicat" sugerează o relație de autoritate de care, evident, grupul Iliescu nu dispunea în acel moment, dar fără de care nu se putea metamorfoza în putere. Raportarea lui la societate se prevalează astfel, pe teren simbolic, de o relație verticală care nu există cîtuși de puțin pe terenul realității.

Mai semnificativă decât denumirea documentului este denumirea pe care și-o dă grupul săiesi - un mod simbolic de a-și defini identitatea. În acest punct crucial se ivesc anumite echivoacuri care, așa cum grabnic vor dovedi faptele, nu afectează numai simbolul onomastic al noii puteri, ci și identitatea ei socio-politică.

Primul echivoc: după ce anunță "am hotărît să ne constituim în Frontul Salvării Naționale", textul proclama: "Întreaga putere în stat este preluată de Consiliul Frontului Salvării Naționale". Populația este îngrijorată despre formarea a două entități: una, FSN, care s-a autoconstituit, dar fără să se precizeze explicit în ce scop și cealaltă, Consiliul FSN, despre care nu se știe dacă și cînd s-a constituit, dar al cărei scop e explicit, căci ea își asumă "întreaga putere în stat". Acestor două entități li se adaogă o a treia, care nu e înscrisă în titlu, dar pare să i se conecteze, respectiv grupul persoanelor ale căror nume sunt înșirate la sfîrșitul Comunicatului și despre care nu se știe ce reprezintă: Frontul Salvării Naționale, sau Consiliul Frontului Salvării Naționale, sau pe autorii Comunicatului, sau pur și simplu niște oameni care sunt de acord cu acest text? Identitatea lacunară a două entități cu caracter instituțional disimulează identitatea persoanelor care le alcătuiesc, un măldăr de echivoci suprapuse prin care se poate desluși esențialul: în mijurile cui se află noua putere?

Al doilea echivoc: asumarea funcției mesianice de "salvare" își are modelul în Revoluția franceză și exprimă, indirect, un diagnostic asupra situației date, considerată implicit ca dezastroasă. Funcțiile mesianice nu sunt asumate în genere de instituții, ci de lideri carismatici, care nu obișnuiesc să devină ctitorii ai unor regimuri democratice. Pentru a preînțîmpina această degenerare Revoluția franceză a atribuit funcția de salvare unei instituții restrînse - "Le comité du salut public". Pentru a preînțîmpina aceeași degenerare, grupul de la București are aerul de a atribui funcția de salvare unei instituții mult mai largi, termenul "front" presupunând dimensiuni

infinit mai ample decât termenul "comitet". Al doilea echivoc rezidă prin urmare în motivația acestei preferințe, dar și în implauzibilitatea ei. Căci atribuind misiunea de salvare unui front, se creează riscul unei incompatibilități între natura mesianică a funcției și natura prezumtiv "de masă" a purtătorului ei.

Al treilea echivoc aparține însuși termenului "Front". Referindu-se la operațiuni de război sau la explorări miniere, noțiunea de "front" are o claritate pe care și-o pierde cu desăvîrșire atunci când se mută în cîmpul politic sau social. Îndărâtul simbolului de "Front" transpus în această ambiță își poate găsi adăpost, la fel de bine, o organizație politică, o associație civică, o grupare profesională sau etnică etc. Optiunea noii puteri pentru acest simbol echivoc își va releva foarte curînd motivația. Chiar la începutul lui ianuarie 1990 ea își anunță intenția de a trece de la polisemia simbolului la pluralitatea rolurilor. Înainte ca data primelor alegeri libere să fi fost stabilită, grupul care se autodefinește prin acest simbol echivoc decide să-și asume două roluri incompatibile: cel de organizator și cel de competitor al acestor alegeri. Este greu de evaluat contribuția acestei dedublări la copleșitoarea victorie a FSN din Mai 1990.

Ultimul simbol din titlu reprezintă, totodată, și ultima distanțare de modelul francez, dar nu reprezintă un echivoc: termenul "public" este înlocuit prin termenul "național": nu FSP ci FSN.

Retorica noii puteri: național și social

Inclusă în denumirea pe care noua putere și-o dă și deci în titlul Comunicatului, preferința pentru

termenul "național" își dezvăluie adevărata vigoare în textul propriu-zis. Aici termenul "național" revine de 12 ori, ceea ce nu e mult dacă ținem seama că textul are circa 1.000 de cuvinte, dar ceea ce e considerabil dacă ținem seama că termenul "social" apare o singură dată.

SUBLINIEREA raportului dintre aceste două frecvențe nu reprezintă un simplu exercițiu de analiză elementară, căci cei doi termeni simbolizează cele două caractere principale ale revoluțiilor est-europene din 1989. Aceste revoluții au avut un caracter social pentru că țintneau demolarea orfîndurii sociale și economice staliniste - și aveau un caracter național pentru că demolarea ordinei staliniste presupunea desprinderea respectivelor țări de sub controlul imperiului sovietic, redobîndirea independenței lor naționale.

Ponderea relativă a celor două caractere a variat de la o țară la alta, funcție de situația specifică a fiecărei. Ar fi fost de așteptat ca prevalența caracterului național să se manifeste mai ales în țări ca Ungaria și Cehoslovacia, al căror teritoriu național suferise o a doua ocupăție, în 1956 și respectiv 1968. Cu totul alta era situația României, care izbutise nu numai să evite o re-ocupăție, ci chiar să devină unică țară din Tratatul de la Varșovia al cărei teritoriu național fusese eliberat de ocupăția sovietică încă din 1958.

Deși nu-și găsește motivația în situația politico-militară a țării, prevalența categorică a naționalului nu se manifestă numai în retorică noii puteri, ci călăuzește cu tenacitate acțiunile ei de-a lungul timpului. Accentuarea acestei orientări în fapt este semnalată de jaloane care merg de la ceea ce s-ar putea numi eufemistic pasivitatea guvernului Roman față de violențele de la Tîrgu Mureș, din martie

1990, pînă la constituirea, în 1992, a unui guvern înțemeiat pe alianță cu partidele de extracție ceaușist-șovină, și pînă la includerea acestora din urmă în componența aceluiasi guvern.

Dintre posibilele motivații ale acestei orientări ascendente aş nota:

1. Revoluțiile din 1989 au dus la o agravare a tensiunilor naționale în mai toate țările regiunii. Prin urmare, noua putere instaurată la București nu a inventat aceste tensiuni, dar a venit în înfîșîmpinarea lor chiar în clipa nașterii sale prin suprasolicitarea evidentă a problematicii naționale. Trăinicia acestei orientări provine din realitatea circumstanțelor, iar vulnerabilitatea ei din tendință exacerbării acestor realități.

2. Pentru opinia publică din țara noastră, primatul problemei naționale își sporea plauzibilitatea prin faptul că nu era susținut numai de putere, ci și de un segment important al opoziției: UDMR.

3. Problema de viață și de moarte a oricărei puteri în curs de constituire este dobîndirea legitimității. Spre a se face cît mai repede acceptată de societate ea se prevalează de simbolurile prin tradiție cel mai larg acceptate, printre care un loc privilegiat deține simbolul național. Șansele unei ralieri în jurul simbolurilor naționale erau deci consolidate în același timp de factori circumstanțiali și tradiționali.

4. Inflexiunile cu rezonanță naționalistă ale discursului dota puterea cu un instrument indispensabil: o ideologie care să-i atribuie identitatea de exponent al celor mai comune interese: interesele naționale.

5. Cu ajutorul acestei orientări noua putere conta să obțină: a) umplerea vidului ideologic a căruia persistență nu putea decât să-i erodeze șansele de

supraviețuire; b) satisfacerea acestui imperativ prin apelul la o simbolistică de accesibilitate maximă pentru populație, inclusiv pentru majoritatea ei care nu participase activ la revoluție; c) atenuarea rupturii de vechiul regim care, mai ales în ultimul deceniu, trecuse de la reabilitarea simbolurilor naționale la exclusivitatea și exacerbarea lor de tip șovin. Împreună cu altele, similară ca sens, acest procedeu se înscrie în ceea ce s-ar putea numi o strategie a discontinuității limitate, strategie pe care noua putere avea să o urmeze cu multă perseverență și nu fără succes.

Desigur, acesta a fost un succes al puterii, nu și al revoluției. Pentru a pune într-o lumină mai clară implicațiile lui politice este bine să ne amintim că Revoluția română, aşa cum s-a desfășurat ea, a fost în bună parte generată de conflictul care, în interiorul partidului unic, îi opunea pe partizanii reformiștilor de tip gorbaciovist partizanilor imobilismului de tipul stalinist cel mai anacronic. Adoptând simbolistica naționalistă în noua lor calitate de putere postrevoluționară, reformiștii oferă foștilor lor tovarăși și adversari o atrăgătoare platformă de reconciliere; atrăgătoare pentru că nu învinșii făceau concesii învingătorilor, ci învingătorii învinșilor. Testată în orizontul simbolurilor, tactica reconcilierii își va afla încoronarea în alianță politică dintre partidul vechilor reformiști - actualul PDSR - și partidele incurabililor campioni ai ceaușismului: PRM, PSM, PUNR. Supralicitarea simbolurilor naționale îndeplinește, din acest punct de vedere, o funcție politică unificatoare, ceea ce se unifică fiind în fapt vestigiile fostului partid unic.

Principalele scopuri pe care le vizează suprasolicitarea simbolurilor

naționale nu sunt însă de ordin politic, ci social. Revenind la dublul caracter al revoluției, raportul pe care puterea încearcă să-l stabilească între cele două caractere poate fi descris printr-o formulă simplificatoare: supralicitarea problematicii naționale implică sublicitarea problematicii sociale. Principala funcție istorică a revoluției nu a fost aceea de a salva națiunea nimicindu-i vrăjmașii, ci aceea de a salva societatea, nimicind structurile socioeconomice staliniste și înlocuindu-le prin altele, mult mai fertile. Înversând această ierarhie, noua putere pune sub semnul îndoelii nu numai principala funcție istorică a revoluției ci, implicit, chiar realitatea ei. Așa cum dă și înțelege primul ei discurs - "Comunicatul" - nu restructurarea societății pare să fie prioritatea acestei puteri.

Retorica puterii: discontinuitatea limitată

Strategia discontinuității limitate este cel mai sugestiv prefigurată de două repere: ce simboluri folosesc puterea pentru a defini, pe de o parte, actul răsturnării, iar pe de altă parte obiectul acesteia. Întrebările fundamentale: ce a fost răsturnat? și prin ce mijloace? "Comunicatul" le dă răspunsuri a căror coerentă nu este decât o ilustrare a menționatei strategii.

Discontinuitatea, ca esență a revoluției, este limitată prin devaluarea simbolică a actului ei fondator. Prima modalitate de negare a revoluției este refuzul de a o numi. Simbolul evitat nu este înlocuit prin unul alternativ, ci printr-un sir de sintagme cu caracter narrativ. Astfel "Clanul Ceaușescu a fost

eliminat de la putere"; "Guvernul se demite"; "Consiliul de stat și instituțiile sale își începează activitatea". Partea din "Comunicat" denumită "Program" stipulează: La punctul 1: "Abandonarea rolului conducător al unui singur partid"; La punctul 6: "Trecerea presei, radioului, televiziunii din mîinile unei familii despotică în mîinile poporului".

În această reprezentare, locul unei revoluții populare, care a măturat instituțiile dictaturii fără deosebire, îl ia o succesiune de procedee diferențiate prin care unele dintre aceste instituții sunt eliminate, altele se dizolvă, altele se demit și altele își începează activitatea, pur și simplu, ori își abandonează rolul, ori trec în altă subordonare. Tratarea îngălă a diverselor instituții staliniste presupune nocivitatea lor îngălă și deci, măcar în plan simbolic, o discontinuitate diferențiată în raport cu fiecare. Nota cea mai stridentă din claviatura acestor procedee este "abandonarea rolului conducător" de către un partid al căruia nume rămîne trecut sub tacere. Spre deosebire de alte instituții, denumite, acest partid nu este eliminat, sau dizolvat, nici măcar "nu își începează activitatea", ci își abandonează rolul conducător, ceea ce presupune că:

a) el rezistă și își continuă activitatea; b) continuându-și activitatea el își modifică rolul; c) acest rol nu îl este luat de revoluție, ci este abandonat de el însuși, prin propria lui voință.

Acest anunț implicit că PCR va continua să existe dar nu va mai beneficia de rolul conducător transpune în condițiile din România evoluția partidelor omologe din Ungaria și Polonia, ignorând faptul decisiv că acestea și-au cedat rolul pe calea negocierilor, în vreme ce PCR, prin organismul său suprem, s-a încăpăținat să și-l păstreze chiar și cu

prețul represiunilor de masă.

Ierarhizarea instituțiilor specifice ale dictaturii nu rezultă numai din prezumtiva variație a procedeelor aplicate față de ele, ci și din faptul că unele sunt evocate cu frecvențe diferite iar altele, și nu dintre cele mai puțin importante, sunt pur și simplu omise. Dacă procedeele vor să sugereze în ce fel s-a obținut schimbarea, inventarul incomplet și diferențiat prin frecvențe al instituțiilor sugerează ce anume ar fi fost schimbat, direcțiile în care a actionat revoluția. Conform acestor frecvențe, direcția loviturii principale a Revoluției române, principala instituție avizată de ea ar fi fost familia Ceaușescu, pomenită de trei ori - de două ori sub denumirea "clanul Ceaușescu" și o dată ca "familie despotică". Faimosul "socialism într-o familie" este chipurile înălțatul de o revoluție îndreptată nu împotriva aceluia "socialism", ci împotriva acelei familii.

În total contrast cu simbolistica populară, inventarul din "Comunicat" omite cu desăvârșire instituția supremă a dictaturii: persoana dictatorului. Un contra inventar al omisiunilor ar mai cuprinde și alte instituții-cheie ale dictaturii, ca de pildă PCR și Securitatea. Amestecul de omisiuni, frecvențe inegale și procedee diferențiate se materializează într-o imagine reductivă atât despre schimbările impuse de revoluție cât și despre regimul împotriva căruia ea era îndreptată. Unicul concept folosit de "Comunicat" pentru a defini acest regim, și care nu apare decât o singură dată, este cel de "tiranie totalitară". Termeni ca stalinism, socialism, comunism lipsesc din glosarul acestui document. Operația reductivă nu afectează numai instituțiile vechii orfânduri, ci și substanța ei socio-politică.

Simbolurile verbale utilizate în acest document constitutiv, a cărui valabilitate este neconenit confirmată, degajă un portret al noii puteri caracterizat în primul rînd prin moderație. Principalele manifestări ale acestui caracter rezidă în: a) imaginea eufemizantă a societății staliniste; b) nerecunoașterea naturii revoluționare a rupturii produse; c) reprezentarea reductivă a acestei rupturi; d) tendința cvasi-generală spre limitarea discontinuităților imprimate de revoluția populară.

După cinci ani, încercarea de a sintetiza cele petrecute se poate exprima într-un paradox: cea mai radicală revoluție a lui '89 generează puterea cea mai moderată. Privită însă din perspectiva acelor zile, înlăuntruirea evenimentelor capătă un contur diferit, căci moderația programatică a noii puteri, adusă la cunoștință prin "Comunicatul" din 22 decembrie, precedase radicalizarea ulterioară a revoluției, petrecută pe cîmpul hotărîtor de luptă al Capitalei. Dar radicalizarea revoluției, provocată de radicalizarea represiunii, nu a fost însoțită sau urmată de radicalizarea noii puteri. Exceptând execuția Ceaușestilor, noua putere rămîne consecvent atașată strategiei sale initiale, a discontinuității limitate. În măsura în care manifestă sporadic asemenea impulsuri, acțiunile ei radicale nu sunt îndreptate împotriva vechiului regim, ci împotriva radicalizării revoluției: evacuarea Pieții Universității, invazia minerilor din iunie 1990, arestările și schinguiurile de la Jilava, Măgurele etc.

Intransigența cu care puterea urmează strategia discontinuității limitate are două consecințe politice evidente. În primul rînd, ea duce la înstrînarea puterii de forțele cele mai active ale revoluției,

concretizată în seria violențelor din prima parte a anului 1990, violențe care amenințau să degenerzeze în război civil, provocînd discreditarea Revoluției române și a României în întreaga lume. A doua consecință politică: pusă în fața alternativei putere moderată - violență revoluționară, majoritatea electoratului, neangajată activ în revoluție, se alătură masiv celei dintîi. Simbolul "Un om pentru liniștea dumneavoastră" se dovedește mult mai atractiv decît simbolul "Singura soluție, încă o revoluție".

Personaje simbolice

Indiferent ce forțe ar fi întreprins o asemenea tentativă, atașarea unei noi puteri viabile depindeau în orele și minutele zilei de 22 decembrie de câteva condiții absolut incontrolabile. Astfel:

1. Incitare de haosul general și de știrea fugii dictatorului, diferite grupuri, la fel de puțin întemeiate, puteau încerca să se constituie într-un nucleu de putere. Teoretic vorbind, astfel de încercări ar fi putut veni din partea armatei sau a unor dintre cei care se aflau în mijlocul mulțimii din stradă, din partea studenților sau a unor foști conducători ai partidelor istorice. Situația era, deci, cea a unei competiții potențiale incontrolabile și nereglementate, în care rapiditatea putea fi înșăși cheia succesului.

2. Validarea sau invalidarea imediată a oricărei încercări de acest fel depindea nemijlocit de reacția imprevizibilă a celor cîteva mii de oameni care ocupau Piața palatului și care asumau acest rol proclamînd, ca un ecou al Revoluției americane: "Noi suntem poporul!".

3. Aceștia nu-i puteau percepe pe

eventualii competitori pentru noua putere decît ca personaje sau prin personajele care i-ar fi reprezentat - și abia după aceia prin eventualele mesaje.

Potrivit informațiilor accesibile, cîștigătorul cursei de vitează pentru intrarea în competiție, dar nu și cîștigătorul competiției, a fost Ilie Verdet, fostul prim-ministru al lui Ceaușescu și viitorul președinte al PSM. Verdet s-a precipitat cel dintîi în faimosul balcon, flancat de vecchi colaboratori printre care, după cît se pare, și primul-ministru încă formal în funcție, C. Dăscălescu. Într-o acceptie evocînd regula celui mai mic numitor comun, orice candidat la preluarea puterii era mai acceptabil decît Ceaușescu; și totuși Verdet a fost respins. El era simbolul personificat al moderației nu în discontinuitate, ci în continuitate. Poate că cei care în loc să coboare în stradă preferaseră să rămînă acasă i-ar fi făcut fostului premier o altă primire. Dar rolul de arbitru improvizat al situației nu le revenea lor, ci al celor adunați în piață, o masă de anonimi care au jucat un rol istoric, descisînd în simbolul Verdet primejdia ca revoluția să se împotmoească înainte de a fi pornit cu adevărat.

Mai abil decît Verdet, sau poate inspirat de pățania lui, Iliescu nu a ieșit în balconul rămas liber, însotit de colaboratorii săi, ci s-a dus la Televiziune, evitînd contactul direct cu capriciosul arbitru din Piață și adresîndu-se unei audiențe infinit mai largi, mai disponibile, și redusă de această tehnică a comunicării la cea mai ocrotitoare mușenie. În loc să se prezinte direct mulțimii din Piață ca simbol al unei prezumitive puteri, el a preferat să fie reprezentat; iar reprezentarea lui a preferat să o încredințeze nu bătrânilor săi sprijinitori, foști, ca și el, înalți demnitari ai dictaturii,

ci cuplului Ion Caramitru - Mircea Dinescu. Prima formă sub care noua putere anunță că e pe cale de a se naște era aceea a unui simbol personificat. Alături de poetul disident, actorul scenei se transfigură în actor al istoriei, și astfel puterea discontinuității limitate își facea apariția sub semnul crucii, largă închinăciune prin care Caramitru părea să prevină cît de supraomenești vor fi încercările viitoare.

Atât formula reprezentării cît și compoziția aleasă constituie un izbutit exercițiu de convertire a simbolului în instrument politic. Această posibilitate stă ascunsă în ambiguitatea inerentă oricărui simbol sau, mai exact, în distincția dintre purtătorul și obiectul semnificației simbolice. Obiectul simbolului este o putere potențială care nu se poate actualiza decît cu condiția acceptării ei de către o mulțime incontrolabilă, iar principalii protagooniști ai acestei puteri emergente sunt cîțiva foști activiști ai partidului unic, oameni de orientare reformistă, acum înaintați în vîrstă.

Nici una dintre aceste trăsături ale obiectului nu se pot regăsi la purtătorii simbolului. Ei sunt două personalități publice, artiști de mare notorietate pe care nu au dobîndit-o în politică, ci în teatru și în poezie, dotati cu un farmec personal rar, impermeabili la ideologii, dar care au adăugat prestigiului lor profesional prestigiul politic cucerit de unul prin disidență deschisă și de celălalt printre rezistență activă împotriva dictaturii. Spusele lui Verdet fuseseră, cu siguranță, mai coerente decît frazele bînguite de cei doi, din care un lucru reiese clar: ei nu dădeau glas unui mesaj ideologic, ci unei confuzii împărtăsite de trepidanța lor audiență. Căldura cu care aceasta îi înțimpină se revărsă asupra nucleului de

putere pe care ei îl reprezintă, și care se poate considera astfel ratificat la nivel popular. Articularea în ambiguitate proprie simbolului permite astfel grupului Iliescu, Bîrlădeanu, Brucan, Marțian și.a. să convertească talentul, reputația și farmecul lui Caramitru și Dinescu în capitalul său politic.

Simbolizarea a constituit în acest caz o operație de însemnatate istorică prin urmările ei. Ea a părțijuit celor din grupul Iliescu prima victorie publică, permisindu-le să se transforme din veleitari în deținători ai puterii. Astfel realizată operația simbolizării a înndeplinit o multitudine de funcții: legitimatoare, protectoare și compensatoare. Legitimatoare pentru că validarea simbolului de către mulțime apărea, în împrejurările date, ca primă și hotărîtoare validare publică a puterii simbolizate; protectoare pentru că scutea nucleul noii puteri de riscurile unei confruntări nemijlocite cu masele (riscuri ce aveau să fie relevante de scenele petrecute la 12 ianuarie 1990 în fața clădirii guvernului); și compensatoare, pentru că suspiciunile pe care era de așteptat să le trezească alcătuirea grupului erau atenuate de credibilitatea pe care o inspirau cei doi artiști.

Particularitatea acestui moment constă în faptul că puterea nu convertește notorietatea artistică în mijloc al consolidării, ci al genezei ei. Orice prestigiul, și în primul rînd cel artistic, reprezentă, independent de ce gîndesc deținătorii lui, un capital politic potențial. Cu cît mai puțin clar își reprezintă personajele simbolizatoare obiectul a ceea ce simbolizează, cu astă mai pronunțată este componenta manipulatoare a operației de simbolizare. Este un episod al Revoluției române căruia se potrivește evocarea de către Edelmann a unei

"posibilități a manipulării oamenilor prin intermediul manipulării simbolurilor"¹⁶. Căci manipulații nu au fost numai purtătorii simbolului, ci și cei care pierduseră din vedere ceea ce simbolizau acestea. Impactul deficitar al simbolurilor verbale ale Revoluției române amplifică nevoia sa specifică de simboluri personificate. Orice revoluție creează nevoie de personaje simbolice - lideri carismatici - nevoie căreia hazardul istoric îi răspunde mai mult sau mai puțin satisfăcător. Dificultatea nu constă în apariția unor actori dispuși sau dornici să înndeplinească acest rol, ci în acceptarea lor ca atare de către societate. Așa cum subliniază Weber, "Odată ce și-a fixat țelul, liderul carismatic cere să fie ascultat și urmat în virtutea misiunii pe care o are de înndeplinit. Dacă aceasta nu este recunoscută, pretenția sa carismatică dispără"¹⁷. Recunoașterea este cea care conferă legitimitate.

Nevoia generală de lideri carismatici - personaje simbolice - a fost amplificată de Revoluția română prin condițiile specifice pe care le-am amintit. În ce măsură a izbutit ea să satisfacă ori nu această nevoie pe care izbutise să o accentueze? Care sunt personajele acestei revoluții, comparabile cu Danton sau Robespierre, cu Trotsky, Kerensky sau Ceapăev, fără a mai vorbi de Havel ori Walesa? Astfel de personaje puteau veni din diverse direcții:

1. Din masa celor care luptaseră în decembrie, de unde au și apărut oameni ca Dumitru Dincă, Nica Leon, Dan Iosif, și.a. Nici unul dintre ceilalți nu a reușit să-și atragă recunoașterea de către segmente semnificative ale societății. Trecînd pragul dintre anonimat și o pasageră notorietate, acești oameni nu au reușit să simbolizeze revoluția în dimen-

siunea ei istorică, ci doar luptele de stradă ale căror admirabili admiratori au fost.

2. Din rîndurile puținilor foști disidenți omologați ca Doina Cornea, Radu Filipescu etc., sau neomologați ca Ana Blandiana, Augustin Buzura și.a. Ca simbol al împotrivirii intelectualilor față de dictatură, disidența din România nu s-a transformat prin revoluție nici în putere, ca în Cehoslovacia și Polonia, nici în opozitie politică, precum în Ungaria, ci a rămas cu precădere în stadiul de disidență caracterizat printr-o slabă eficacitate și o slabă omogenitate. Cu sentimentul datoriei de a da în continuare prioritate treburilor cetății, mulți dintre foștii disidenți au încercat să-și convertească prestigiul profesional și cetățenesc în autoritate politică. Dintre cei care au întreprins asemenea tentative asociindu-se fie puterii, fie opozitiei, nici unul nu a dobîndit statura unui mare lider charismatic. Performanțele lor ca oameni politici nu le-au egalat pe cele din domeniul în care își afirmaseră vocația. Divizată nu prin izolare impusă, ca în vremea dictaturii, ci prin divergențe active, disidența simbolizează mult mai puțin revoluția decât eroica strădanie de a fi încercat să o pregătească.

3. Din interiorul noii puteri al cărei nucleu inițial s-a erodat între timp complet cu excepția lui Ion Iliescu, toti colaboratorii săi apropiati și-au încetat ori și-au restrîns activitatea dintr-o cauză sau alta. Oamenii noii puteri nu puteau deveni personajele simbolice ale unei revoluții de care se înstrăinaseră. Dintre ei s-ar fi putut ivi eventual un lider charismatic al tranziției, presupunere care se cere examinată.

4. Dintre conducătorii noilor sau vechilor partide politice, ai sindicatelor sau ai altor asociații, dar în primul rînd

dintre foștii fruntași ai partidelor istorice care au supraviețuit lungilor ani de temniță. Aceștia continuă însă să simbolizeze un trecut îndepărtat ale căruia virtuți, supralicitate de ei, rămîn greu perceptibile pentru ample segmente ale populației.

Vitregia împrejurărilor, neasimilarea trecutului, lipsa de experiență, sentimentul cvasigeneral de insecuritate și hazardul au împiedicat viața noastră politică să producă lideri charismatici de anvergură. Personajele proeminente ale vieții noastre publice simbolizează mai curînd aceste carențe decât revoluția sau tranziția.

După cît se pare, acest gen de sterilitate nu constituie o exclusivitate a României. Simptome comparabile au apărut chiar și în țări unde personajul-simbol al revoluției a precedat revoluția: popularitatea lui Havel, Walesa sau Berisha este departe de a parurge o traiectorie ascendentă. Trecerea de la rolul de personaj - simbol al opozitiei față de putere la cel de personaj - simbol al puterii nu pare, în condițiile acestui proces istoric, să consolideze charisma și impactul ei. Pe de altă parte, nu sunt siguri dacă sterilitatea amintită ar trebui deplorată sau mai curînd salutată, un lider autoritar putînd simboliza și emergența unui regim autoritar.

Nucleul noii puteri și-a determinat el însuși simbolizarea personificată prin prezumtivii semnatari ai "Comunicatului". Lista cuprinde 39 de nume dintre care primele șase sunt în ordine: Doina Cornea, Ana Blandiana, Mircea Dinescu, Laslo Tókes, Dumitru Mazilu, Dan Deșliu, pe cînd nume ca Radu Filipescu, Gabriel Andreescu, Andrei Pleșu etc. sunt omise. Grupul Iliescu este reprezentat, în afară de el

însuși, prin jumătate dintre semnatarii scrisorii celor șase; numărul militariilor inclusi în această listă - începând cu generalii Stănculescu și Gușe, care comandaseră represiunile din Timișoara - este aproximativ egal cu cel al dizidenților. În sfîrșit, a patra categorie, net majoritară, este cea a unor persoane necunoscute, destinate probabil să simbolizeze prezența maselor. Nucleul noii puteri recurge la simbolizarea sa personificată într-un mod care îi permite, în același timp, să se disimuleze și să se prevaleze de autoritatea morală, intelectuală sau militară a unor dintre presupuși semnatari ai documentului.

Prea puțini dintre cei puși în situația de a simboliza nașterea noii puteri au avut prilejul să și participe semnificativ la exercitarea ei, iar dintre acești puțini doar unul continuă să o exercite și azi. Deținând puterea sau opunându-i-se, a izbutit vreunul dintre actorii vieții noastre publice să fie acceptat de societate ca simbol al revoluției sau al tranzitiei, adică să dobîndească atributele unui lider charismatic? Răspunsurile bazate pe estimări personale subiective sunt inerente, dar și insuficiente. Sondajul menționat mai sus și-a propus să le verifice, dar nu din perspectiva lui decembrie 1989, ci din cea a lui decembrie 1994.

Pentru urmărirea acestei piste, chestionarul a propus o listă cuprinzînd 18 nume, structurată astfel: 8 persoane care au participat nemijlocit fie la revoluție, fie la pregătirea ei în calitate de dizidenți, dintre care 4 legate mai curînd de putere și 4 de opozitie (distincție cu totul aproximativă pentru personaje ca Petre Roman, Miron Cozma și alții); 8 persoane care au dobîndit notorietate într-un fel sau altul pe parcursul celor 5 ani care au urmat; și, în sfîrșit, 2 persoane care

deținuseră în trecut - sau numai în trecut - o funcție simbolică instituționalizată: Patriarhul Teocist și fostul rege.

Cei peste 1.100 de intervievați au fost întrebați dacă fiecare dintre cele 18 persoane a făcut țării mai mult bine sau mai mult rău în intervalul dintre decembrie '89 și decembrie '94. Acestor două variante de răspuns i se adăuga la treia, uzualul "nu știu". Soldul dintre primele două variante devinea un scor, care putea fi pozitiv ori negativ.

Exprimate sub această formă, rezultatele de ansamblu operează o cezură hotărîtoare: marea majoritate a personalităților incluse în acest test, 14 din totalul de 18, obțin scoruri negative. Detinătorii de scoruri pozitive sunt:

Teodor Stolojan	+ 40,0%
Patriarhul Teocist	+ 31,0%
Ion Iliescu	+ 20,5%
Emil Constantinescu	+ 13,5%

Admitînd că, indiferent de mărimea lui, scorul pozitiv ar indica ratificarea de către societate a respectivilor în rolul de personaje simbolice și de potențiali lideri charismatici, s-ar impune câteva remarcă:

1. Toți patru aparțin aceleiași categorii: ei sunt persoane instituționalizate. Ar fi de presupus, prin urmare, că șansele de apariție a unor lideri charismatici se concentrează înăuntrul acestei categorii.

2. Excepțindu-l pe Patriarh, ceilalți trei s-au afirmat după 1989 ca oameni politici și au fost înainte de 1989 membri ai PCR.

3. Excepțindu-l pe I. Iliescu, nici unul dintre ceilalți trei nu s-a disociat în mod public de regimul dictatorial înainte de revoluție; de asemenea, nici unul nu a luat parte activ la revoluție.

4. Ei nu pot simboliza deci revoluția ci, în cel mai bun caz tranzită, iar ceea ce simbolizează în mod nemijlocit fiecare este o anume instituție.

5. Aceasta este o instituție religioasă, tradițională, în cazul Patriarhului; instituția puterii supreme, a cărei exercitare continuă de cinci ani, în cazul d-lui Iliescu; opoziția instituționalizată în cazul d-lui Constantinescu; și instituția puterii executive, exercitată episodic și abandonată de peste doi ani, în cazul d-lui Stolojan.

6. Sondajul nu permite măsurarea gradului în care aprecierile pozitive se adreseză persoanelor - simbol sau instituții simbolizate. Acestui rol instituționalizat în trecut, dar nu și în momentul sondajului. Scorul pozitiv cel mai ridicat și, deci, cel mai suscepțibil să indice un virtual lider charismatic aparține unui personaj care nu simbolizează astăzi instituția puterii cît voința de a se detașa de ea.

Iată și cele mai ridicate scoruri negative, semnificînd cea mai energetică respingere socială:

Miron Cozma	- 64,5%
Laszlo Tökes	- 55%
Doina Cornea	- 30%
Silviu Brucan	- 30%

Cu excepția lui M. Cozma, ceilalți deținători ai contra-performanțelor maxime sunt oameni care s-au împotravit dictaturii. Ei au intrat în revoluție cu un prestigiu corespunzător pe care nu și l-au putut păstra pe parcursul tranzitiei, indiferent dacă au exercitat puterea sau i s-au opus. Nu același efect de uzură l-a avut exercitarea puterii asupra imaginii publice a actualului președinte, scorurile negative maximale confirmă pe cele pozitive, sugerînd că persoanele care au simbolizat dizidența sau revoluția au puține șanse de a fi omologate ca simboluri personificate ale tranzitiei.

In loc de încheiere

Că orice ruptură profundă, și cea săvîrșită în decembrie 1989 de poporul român se lasă greu asimilată. Semnificațiile și consecințele ei nu pot fi încă reprezentate într-un mod coerent nici cu mijloacele raționale ale analizelor, nici cu cele preraționale ale simbolizărilor.

Din perspectiva simbolurilor, tranzitia se profilează ca o negare a revoluției. Greutățile și dezamăgirile aduse de ea au provocat eroziunea celor mai populare simboluri verbale și personale ale revoluției. Nicăieri unde are loc, tranzitia nu generează eroi populari sau entuziasm de masă. Transformînd revoluția din bravură a înfruntării istorice în obiect al disputelor politice, tranzitia este trăită ca o perioadă de brutală infirmare a celor mai înaripate speranțe.

Acest mod de desfășurare a tranzitiei nu s-a răsfrînt la fel asupra tuturor simbolurilor. Trajectoria diferită parcursă de diferite simboluri ar putea semnala eventuale evoluții practice în viitorul apropiat. Aș pleca de la răsturnarea, produsă în perimetru dintră libertate și egalitate în favoarea ultimei. Tendința reală a tranzitiei spre exacerbarea inegalității în condițiile libertății atenuază amintirea relativă egalității în condițiile totalei suprimări a libertății, specifică vechiului regim. Modificarea în acest fel a raportului dintre cele două simboluri și valori explică, în mare măsură, reorientările spectaculoase ale electoratului din mai multe țări est-europene. Stări de spirit similare ar putea stimula reacții asemănătoare și la

apropiatele alegeri din șara noastră.

Cu cât mai greu cîntărește această stare de spirit în adoptarea deciziei de vot, cu atât mai dependentă va fi reușita partidelor aflate în competiție de modul cum tratează tema justiției sociale. O asemenea premisă pare să avanțeze din start partidele care își arogă o identitate de nuantă socialistă, începînd cu partidul care controlează actualul guvern și actualul Parlament. Șansele acestui partid ar putea fi diminuate de reiterarea fidelității lui față de simbolurile inițiale, așa cum au fost ele sintetizate în programul FSN din decembrie '89, program care, prin modul de selectare și ierarhizare a simbolurilor, apare din ce în ce mai vîsturi și mai puțin conectat la prioritățile prezente ale electoratului. După felul cum se raportează la aceste priorități, partidele s-ar putea grupa în viitoarea campanie electorală pe trei direcții principale de orientare: cele care asumă prioritatea justiției sociale; orientarea socialistă sau populistă; cele

care insistă asupra alternativei justiție socială - democrație politică: orientarea liberală sau conservatoare; în sfîrșit, cele înclinate să subordoneze problematica socială celei naționale: orientarea naționalistă sau șovină. În circumstanțele date, se poate conta pe tentative ale fiecărei dintre primele două orientări de a se combina cu a treia.

Dislocările petrecute în stratul simbolurilor verbale, de semnificație nemijlocit axiologică, nu pot să nu influențeze conexiunile dintre simbolurile personificate. Probabilă candidatură a d-lui Iliescu pentru încă un mandat prezidențial ar beneficia de un dublu avantaj: el rămîne omul politic de primă mărime care simbolizează, într-un chip mai mult decît credibil, atașamentul față de valorile justiției sociale, pe de o parte; iar pe de alta nici dizidență, nici revoluția, nici opoziția și nici cei cinci ani de gîlcevi politice nu au propulsat un lider charismatic autentic, a cărui popularitate l-ar putea periclită.

NOTE

1. Gabriel Andreescu, *Spre o filozofie a dizidenței*, Ed. Litera, 1992, p. 77.
2. Francois Furet, *L'atelier de l'histoire*, Flammarion, 1982, pp. 240, 241.
3. Abner Cohen, "Power, Relations and Symbolic Action", în *Two-dimensional Man*, University of California Press, 1976, p. 23.
4. Lewis Mumford, *The Condition of Man*, Harcourt, Bruce and Company, New York, Copyright 1944, p. 9.
5. Ted Gurr, *Why Men Rebel*, Princeton University Press 1974.
6. Rod Aya, "Theories of Revolution Reconsidered", în *Theory and Society* vol. 8, No. 1, 1979, pp. 39-99.
7. Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, Reading, Massachusetts 1978.
8. Piotr Sztompka, *Society in Action*, University of Chicago Press 1991, p. 171.
9. Sorin Antohi, *Civitas Imaginalis* Ed. Litera, 1994, p. 74.
10. Pavel Cimpeanu, *Exit*, M.E. Sharpe, Armonk, 1990, p. 142.
11. Gerard Albin Guibert, *Chronique historique de la Révolution Roumaine - sous l'égide de Rencontres Roumanie*, p. 41.
12. Ibid., p. 39.
13. Mircea Boari, *Totalitarianism and Society in Eastern Europe*, lucrare de masterat la Manchester University, 1994, p. 70.
14. Peter L. Berger, Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality*, Penguin Books 1973, p. 120.
15. André Decoufle, *Sociologie des révoltes*, PUF 1970, p. 105.
16. Murray Edelmann, *The Symbolic Use of Politics*, University of Illinois Press, 1976, p. 117.
17. Max Weber, *On Charisma and Institution Building*, The University of Chicago Press, 1977, p. 21.

Sorin Vieru

Două perspective asupra revoluției din 1989

The author wrote five years ago a text about the Romanian Revolution of 1989. But his old scepticism was exceeded by reality: financial and political stalemate, the continuos degradation of living standards, simulation of European integration, a mixed parochial-subject political culture are features of the present Romanian society. The major risk is that Romania will fall again outside Europe. The old dilemmas of the postrevolutionary situation are the dilemmas of 1996 elections: is the "historical compromise", the "monstrous coalition" between conservative and modernizing forces the only political solution? Only the future will give us an answer.

In aprilie 1990 am prezentat, la New School for Social Research din New York, în cadrul unui seminar consacrat evenimentelor din România, versiunea engleză a textului de mai jos. Destinația și perioada în care a fost scris explică anumite detalii și accente ale prezentării. Mi s-a părut interesant să revin asupra acestui text datat, privindu-l prin optica mea de astăzi. În linii mari, optica a rămas aceeași și mă găsesc astfel expus la reproșul că cinci ani neglorioși nu au fost suficienți pentru a abandona ochelarii anumitor iluzii. Tot ce pot spune este că de la bun început nu mi-am făcut iluzii întratî de mari, încât să-mi impună o revizuire chiar așa de drastică. Înca în februarie 1990 am tradus și publicat, în revista "22", articolul lui A.A. Zinoviev cu privire la revoluția română, în care acesta avertiza asupra faptului că drumul revoluției din România nu va fi presărat de roze, că asistența Occidentului va fi restrînsă, puțin eficace, în schimb vechile structuri își vor dovedi vitalitatea surprinzătoare, comunismul fiind deosebit de adaptat la condiții vitrege, de mizerie extremă. Nici faimoasa profeție a lui S. Brucan cu privire la "cei douăzeci de ani" nu m-a surprins, nici indignat. Așa că, trebuie să repet, dacă n-am pierdut anumite iluzii este pentru că pe unele din capul locului nu le împărtășeam, iar la altele nu aderam prea strîns. Cu toate acestea, trebuie să recunosc că mersul împlicit al revoluției în România m-a surprins, ca și revenirea în forță, cu afișă rapiditate, a clientilor vechiului regim. Surpriza subiectivă este mare, dar, gîndind la rece, lucrurile se întimplă așa cum trebuie să se întimplă (înainte de 1989 "toată lumea" era de acord cu faptul că vor trebui să treacă decenii întregi pentru a repara dezastrul produs de regimul comunist; după 1989 amnezia a fost subită și generală).

Fundalul istoric al revoluției române din decembrie 1989

Nu numai scena istorică, dar și scena geografică pe care s-a desfășurat spectacolul fascinant al evenimentelor din România lui Decembrie 1989 nu se cunoaște prea bine în lumea întreagă. Eu însuși am întîlnit, cu ani în urmă, străini care nu cunoșteau prea bine numele capitalei României, respectiv dacă este București sau Budapesta! Astăzi nu cred că aceleasi persoane ar mai comite o asemenea confuzie. Cine n-a auzit de București și de Timișoara? Emisiunile de Televiziune în direct și corespondențele de presă au avut un impact neașteptat de puternic. În bătrâna Europă, evenimentele din România au avut un impact mai dramatic decât cele din Panama, care se desfășurau simultan. Există un vechi dictum: sfîrșitul încoronează opera! Evenimentele din România au constituit o adevărată încoronare, un climax, al operei anului absolut memorabil care a fost 1989. La 200 de ani după mareea revoluție franceză, o pașnică revoluție continentală a zguduit Europa de Est, schimbând radical configurația ei politică. Deși revoluția franceză a fost pașnică în ansamblu, ultimul ei act, cel românesc, a fost de un dramatism absolut. Manifestanții strigau: "Fără violență!", în timp ce erau atacați cu tancuri sau întîmpinați cu rafale de armă; la Timișoara, la un moment dat, răsculații strigau: "Vrem să murim!". S-a mai strigat: "Nu plecăm acasă!", și n-au plecat.

Asemenea episoade patetice - și ele sunt numeroase - au ajuns să fie cunoscute în întreaga lume. Rezultatul

este că imaginea României s-a schimbat. Dar și imaginea României despre ea însăși s-a schimbat. Încrederea poporului în propriile lui forțe, în capacitatea lui de supraviețuire istorică, fusese grav afectată după cincizeci de ani de regimuri dictatoriale (din 1938 și pînă de curînd), de dreapta și de stînga, mai ales de stînga. Acum, încrederea renaște.

Cu toate acestea, situația rămîne dramatică, continuă să se modifice dramatic, fără să se poată preciza de fiecare dată dacă un eveniment sau altul are o importanță majoră sau nu este decît un episod efemer. În multe privințe, evenimentele din România diferă de răsturnările revoluționare din celelalte cinci țări și din Uniunea Sovietică; diferențele par și mai accentuate dacă ne referim la perioada de după 22 decembrie 1989, la *post-festum*-ul revoluționar. Deprimarea, descurajarea, teama, suspiciunea, pesimismul erau oricum previzibile. Dar viteza cu care ele s-au instalat, frecvența simptomelor unei "restaurații de catifea" au de ce să surprindă. Am spus "restaurație de catifea"; și într-adevăr, dacă în alte părți (în Cehoslovacia de pildă) s-a putut vorbi pe drept cuvînt de o "revoluție de catifea", în România, prin contrast, "de catifea" este restaurarea, graba de a limita sfera unei revoluții anticomuniste la o insurecție anticeaușistă. Pe scena istorică se desfășoară acum un spectacol confuz, cu desnodămint destul de incert. Sau, cel puțin, aceasta este impresia celui care are cînstea să vorbească astăzi în fața dumneavoastră.

De aceea, nu întîmplător am preferat să vă vorbesc despre "fundalul istoric al revoluției române". Caracterul confuz și incert al desfășurărilor politice de azi, "la scenă deschisă", mă determină

să mă întreb - și cred că aceasta este întrebarea pe care și-o pune orice observator al evenimentelor din Europa răsăriteană: dacă *spectacolul* este astăzi de confuz, misterios și încîlcit, atunci cu cît mai enigmatische trebuie să fie *culisele*? Iar aceste culise sunt cel puțin tot atât de interesante ca și ceea ce se poate vedea pe scenă.

Detalii de culise prezintă un interes major nu deținem. Dar putem alege o altă cale de înțelegere adresându-ne *istoriei*. În felul acesta, ne sporim întrucîntă sănsele de înțelegere a ceea ce a avut loc în Decembrie și în perioada ulterioară a României. Bineîntîles, noi nu putem admite un determinism de tip laplacean, care ar infera direct evenimentele ulterioare din antecedentele istorice; nu credem în genere într-un asemenea determinism, și cel mai puțin credem în acțiunea lui în domeniul istoriei. Dar încă și mai sceptic privim succesul acestui demers cognitiv cînd îl aplicăm la o revoluție. O revoluție, în genere, este și rămîne întotdeauna încurjurată de mister; elucidarea cauzelor ei nu poate fi completă. O revoluție este un mister pînă și pentru actorii ei; astăzi în privința mecanismului ei cauzal, cît și pe linia semnificației sale istorice, revoluția trebuie să rămînă - ca și un război mondial - un eveniment epocal insuficient înțeles. Dar zona de mister, creativitate, inspirație și brio improvizatoric unde se plasează evenimentele istorice de amploare trebuie totuși sondată, explorată, circumscrisă. Înțelegerea tabloului de fundal al unei revoluții este mai puțin decît o explicație, este mai puțin decît o înțelegere a revoluției; dar este, totuși, un pas în această direcție.

Înainte însă de a vorbi despre antecedentele istorice ale evenimentelor

din decembrie 1989 este cazul să ne întrebăm cu toată franchețea: reprezintă aceste evenimente, în totalitatea lor, o revoluție, *constituie* ele Revoluția română? Nu cumva idealizăm trecutul apropiat, subscriem unei legende, unui

În condițile coplexe de astăzi o asemenea întrebare revine tot mai frecvent. Oamenii și-o pun adesea, dacă nu în public, atunci cel puțin în conversații particolare. Se formulează tot mai des ipoteza că intervalul 16-22 decembrie a marcat nu o revoluție, ci o formidabilă revoltă, o insurecție, o încercare de revoluție, o revoluție numai incipientă, deținută de la drumul ei promițător printr-un puci politic.

Din punct de vedere politologic, întrebarea ne determină să analizăm, încă odată, conceptul de *revoluție*. Deocamdată vom lăsa deschisă întrebarea. Dar vom reține că frecvența cu care această chestiune revine în discuțiile particolare ale românilor este semnificativă și relevă o anumită stare de spirit; ea aparține simptomatologiei unui reflux post-revoluționar (rămîne de văzut dacă efemer sau durabil). Întrebarea se pune în mod firesc în condițiile unei "restaurații de catifea", ea însăși nu foarte clar configurață.

Apărută într-o situație confuză, întrebarea va primi răspuns *în viitor*, poate destul de curînd; sau, poate, întrebarea va cădea de la sine. Este locul să notăm că acesta este un caz în care *visitorul influențează*, din punct de vedere epistemic, *asupra trecutului*, îi definește caracterul. Avem nevoie de o *postdictie* (retrodictie), dintre acelea care abundă în științele umane. Aceste discipline sunt sărace în predicții fiabile, dar mai generoase în ce privește posibilitatea

postdicției (a reconstrucției raționale a faptelor istorice trecute). Numai ceea ce va urma după revoluție, într-o perioadă mai lungă, poate confirma sau infirma caracterizarea evenimentului din decembrie drept revoluție. În acest sens, viitorul va decide asupra trecutului!

În ce mă privește, înclin să anticipez răspunsul afirmativ: la 17-22 decembrie 1989, România a *început* o revoluție care va continua. Soldată cu răsturnarea unei tiranii, începutul a produs o dislocare fundamentală a sistemului comunist, în varianta lui originală numită "ceaușism". *Revoluția continuă*, obiectivul ei fiind, în prezent, demolarea completă a edificiului care a fost grav avariat prin căderea lui Ceaușescu și dispariția *de facto* a partidului comunist; edificiu însă din care unele părți au rămas aproape intace și ale cărui fundamente economice și psihosociale au fost prejudicate, dar nu înlăturate. Românii vorbesc astăzi din ce în ce mai des despre menținerea unui "ceaușism fără Ceaușescu", despre "stafia lui Ceaușescu", iar unii vorbesc chiar despre "Ceaușescu din noi înșine"; vorbesc, în fine, despre persistența comunismului; ei se întreabă, totodată, ce garanții există pentru ireversibilitatea schimbării.

Dacă am accepta, pentru o clipă, ipoteza că răsturnarea lui Ceaușescu nu a condus în cele din urmă decât la o formă renovată, mult atenuată și liberalizată, de comunism, atunci evenimentul de la 22 decembrie *nu este* o revoluție autentică; *nu a fost* o revoluție; a fost numai o revoltă. Ce-i drept, una eroică, o insurecție, formidabilă ca forță explozivă. Dar nu o revoluție! Iată, deci, în ce sens vorbim despre necesitatea unei postdicții, efectuată mai târziu, prin care desnodământul de la capătul de drum va

hotărî asupra drumului întreg, viitorul va hotărî asupra trecutului, îl va califica într-un mod sau altul.

Dar, aşa cum am mai spus, cred că anticipez corect răspunsul timpului, afirmând că în România a avut loc *o revoluție*, și că *are loc*, acum, o revoluție: înlăturarea unui regim social și nu numai maturarea de la putere a unei cluci; o profundă reașezare a bazelor economice și politice ale societății, precum și o revoluție în conștiință, în mentalitate. Aceasta este miza jocului. Dar jocul abia a început.

În sprijinul acestei afirmații vom invoca un argument suplimentar: *contextul internațional* al evenimentului. Se poate vorbi despre *revoluția europeană din 1989*. Dacă intuiția nu ne înșeală, miza istorică a evenimentului global nu este mai mică decât aceea a revoluțiilor din 1848 (cu esențiala deosebire că revoluțiile din 1848 au fost înfrânte); coeficientul de inovație, de creativitate istorică (descoperirea de forme politice, "strategeme" și tactici noi), punerea în discuție a înseși fundamentelor sistemului împotriva căruia se îndreaptă revoluția (este efectul unei "crize de sistem"), formarea unei breșe de neastupat în barajul vechilor condiții-cadru, ceea ce face aproape cu neputință o revenire la vechile condiții prin aranjamente și modificări pur cosmetice.

Evenimentele din România nu au fost doar o puternică revoltă populară, o insurecție, ci o revoluție în toată puterea cuvântului. O revoltă este îndeobște determinată numai de condițiile interne, factorul extern jucând cel mult un rol auxiliar. O mișcare revoluționară poate avea un caracter internațional, ca efect al unei crize de sistem. Componentele naționale ale unei revoluții de mai mari

proporții, corelativă unei acute "crize de sistem", ar merita pe deplin denumirea de "revoluție", chiar și atunci când evenimentele nu au dramatismul celor din România, chiar și atunci când revoluția se declanșează sus, la vîrf, când este o "revoluție de palat", cu sau fără presiune "de jos" (cazul Bulgariei și nu numai al ei).

În cazul României însă, revoluția, dacă revoluție a fost, a fost una în toată puterea cuvântului, și anume: a) Nu o revoluție de palat, "de sus"; nu o revoluție "de catifea", ci una "de jos", care a debutat printr-o explozie gigantică, literalmente pulverizând o tiranie; b) O revoluție punând în discuție nu doar forma politică, ci totalitatea structurilor societății românești; c) O revoluție care nu se înscrie pe trajectul unei tradiții istorice statormicite, ci una care imprimă întregii istorii a României o traiectorie istorică nouă.

Această din urmă afirmație necesită cîteva limpeziri. Primele revoluții din România au avut loc în 1848, fiecare dintre cele trei mari provincii istorice avîndu-și propriul ei puseu revoluționar. În Moldova, Tara Românească și Transilvania intensitatea și obiectivele ridicării revoluționare au diferit sensibil. *Faptul înfrângerii* le este însă comun. De atunci și pînă în zilele noastre transformările politice n-au avut loc pe calea revoluției "de jos". Formula puterii de stat s-a modificat numai prin inițiativa unor cercuri politice, și adesea sub presiunea unor factori externi, sau datorită unor război. În istoria țării, care abundă în frâmîntări naționale, sociale și politice s-a vorbit mult despre revoluție; s-a așteptat o revoluție; dar ea a întîrziat să vină. Cucerirea puterii de către partidul comunist în România, ca și în mai toate

celealte țări răsăritene (excepție fac aici Iugoslavia și Albania) a avut ca prim impuls presiunea sovietică, armata de ocupație avînd la remorca ei partidul comunist. De aceea, deși în România propaganda regimului a proclamat ziua de 23 august 1944 drept începutul "revoluției populare, antifasciste și antiimperialiste", nimici nu și-a făcut vreo iluzie; schimbarea de la 23 august a început printr-o "revoluție de palat", primul guvern dominat de comuniști a fost instalat la București, în 1945, grație presiunii sovietice (Vișinski a băut cu pumnul în masă, forțind mâna Regelui în desemnarea ca prim ministru a lui Petru Groza, iar pumnul băut în masa Regelui a sunat mai asurzitor decât rumoarea demonstrațiilor de masă; alegerile din 1946 au fost falsificate într-o manieră scandaluoasă). Instalarea regimului comunist a fost tot mai mult o revoluție pe cît a fost venirea lui Hitler la putere, prin alegeri, în 1933. Răsturnare violentă, puci, puci "revoluționar", desigur! Revoluție mimată, impunătoare formă de mimetism istoric, concomitent cu antrenarea efectivă a unor pături largi de țărani, muncitori și intelectuali, a unor minorități naționale, în vîrtejul luptei politice, desigur! Dar nici *populismul*, adesea strident, nici sinceritatea angajații subiecțive, nici radicalitatea transformărilor ce au debutat prin instaurarea regimului de dictatură a unui singur partid nu autorizează astăzi, la o privire retrospectivă, să privim "revoluția comunistă" drept o revoluție populară. Una populistă, poate!

Cu cîteva săptămîni în urmă au fost înlăturate de pe soclul lor statuile lui Lenin și Petru Groza. Oricăr de spectaculoase ar fi asemenea gesturi, ele sunt de departe de a avea însemnatatea unui

fapt de conștiință colectivă ce s-a consumat în lunga perioadă a dictaturii, și anume: instaurarea comunismului și-a pierdut, în memoria istorică a poporului, orice aură revoluționară. Revoluție poate fi numai un act având *legitimitate istorică*. Pierderea oricarei aparențe de legitimitate istorică a regimului comunist, modificarea drastică a atitudinii societății față de comunism - răsturnarea statului comunismului de pe piedestalul său - acesta este faptul cu adevărat istoric, care a permis ca românii să declanșeze o revoluție netrucată, nemimată, autentic populară. Se va opri această revoluție la începutul ei? Dacă revoluția se va opri la începutul ei atât de promițător, atunci poate că nici n-a fost o revoluție, ci doar un fapt istoric deosebit de important, dar mai puțin decât o revoluție. Dar, după o opinie nu unanimă, însă împărtășită nu numai de mine, sătul sănsele ca viitorul să decidă în sensul amintit înainte asupra trecutului, și ca evenimentul care aduce astăzi de mult cu declanșarea unei revoluții să-și expliciteze identitatea.

(martie 1990)

După cinci ani

Spuneam, în cuvîntul introductiv la această prezentare, că așteptările inițiale nu erau de un optimism exagerat. Realitatea a depășit însă pronozele pesimiste cele mai acute. Regimul postceaușist instaurat după decembrie 1989 și-a consolidat pozițiile și opune o rezistență maximă la schimbare. O rezistență, trebuie recunoscut, eficace. Rezultatul este irosirea celei mai prețioase resurse de care dispunem: timpul istoric. Transformările din economie au fost inhibate din răsputeri și trăim astăzi într-un regim în care normalitatea vieții economice a dispărut, indiferent dacă situația o evaluăm după criteriile economiei socialiste "normale" sau după acelea ale economiei capitaliste.

Cei cinci ani care au trecut au abundat totuși în transformări. Libertatea de expresie, o serie de drepturi ale omului au fost recunoscute, regimul bunului plac a suferit severe îngrădiri. Societatea nu știe și nu vrea să folosească posibilitățile existente, dar aceasta este o altă problemă. Dar trăsătura dominantă a situației trebuie căutată în sfera vieții economice. S-au produs mari transformări și acolo. Milioane de țărani și foști țărani au primit pămînt. Piața produselor agricole s-a înviorat. Comerțul privat s-a reanimat la rîndu-i. Inițiativa privată este adesea tolerată, fără a fi și substanțial încurajată. Dat fiind că în România a avut loc o răsturnare revoluționară, funcționarea "normală" a economiei sociale a devenit o imposibilitate, iar alături de ea se înfiripă o economie de piață, incapabilă, la rîndul ei, de a funcționa normal. Rezultatul este o dezolantă involuție, scădere în continuare a nivelului de trai al populației. Se vorbește despre "costul tranziției" pentru a explica această situație dezolantă dar, spre deosebire de ceea ce se întâmplă în alte țări, acesta este mai curînd un cost al imobilismului, al ocaziilor pierdute, al înfrîzierilor și indecizilor de tot felul. Revoluția declanșată în decembrie 1989 apare astăzi împotmolită în propriile ei contradicții. Alături de "blocajul financiar" a apărut unul politic.

Începînd din 1989, țările fostului bloc socialist au luat un nou start istoric. Pe măsură ce trece timpul devine clar că se crează noi inegalități în ritmul de

dezvoltare și se consolidează noi handicapuri istorice. Deși se vorbește mult despre "voacăția europeană" și tropismul prooccidental al României, direcția reală de mișcare nu corespunde cu semnalele afișate. Dacă evoluția în aceeași direcție va persista, putem afirma cu toată convingerea că peste 10 sau 15 ani alte state - Cehia, Polonia, Ungaria, Slovacia, Croația, Slovenia - vor fi fiind de mult admise în Uniunea Europeană, în timp ce țara noastră va rămîne, alături de alte cîteva, veșnucul postulant. Nu poti păcăli veșnic pe toată lumea. Speranțele, atîțea cîte rămîn, săt legate de presiunea evenimentelor exterioare (al "mersului istoriei"), aşadar, dar un mers atât de contradictoriu și plin de reculuri, totuși!), dar și de faptul că nici măcar pe tine însuți nu te poti autoînșela veșnic. Dacă astăzi lucrurile stau așa cum stau, responsabilitatea nu revine numai marilor profitori ai situației actuale, ci, trebuie spus, întregii clase politice, indiferent de polarizările din interiorul ei, după cum revine și vinovatei fără vină care este societatea în ansamblul ei. Intelectualitatea în ansamblul ei, în cap cu "elitele", trebuie de asemenea, să-și asume o responsabilitate majoră.

Deși analiștii de la Departamentul de Stat au ajuns la concluzia că România face parte dintr-o "Europă centrală de răsărit", distincția netă dintre Europa răsăriteană și Europa centrală fiind astfel irelevantă - irelevantă mai ales pentru planurile de extindere ale NATO spre răsărit! - o privire lucidă distinge detalii pe care strategia globală a politicii americane le ignoră uneori cu o serenitate într-adevăr imperială. Cultura politică a unor țări răsăriteene, printre care România, este marcată de unele tradiții istorice care intră în contradicție cu "valorile central-

europeene". Fanariotismul, bizantinismul, clientelismul, tradițiile despotice, spiritul oligarhic, o anumită "lipsă de voacăție" pentru capitalism, un naționalism nutrit din frustrații motivate dar și din complexe iraționale fac parte dintr-o moștenire din care nu lipsesc, totuși, și elementele de semn contrar. Cultura politică și tradițiile istorice moștenite continuă încă să modeleze, alături de înapoierea economică, comportamentul și mentalitățile, obstacolul schimbarea și modernizarea.

Distanța ce desparte România de țările cu o economie avansată nu numai că nu s-a micșorat, dar ea n-a făcut decît să se măreasă în acești din urmă cinci ani. Valabilită pentru întreaga zonă a țărilor europene foste socialiste, constatarea cunoaște un coeficient de agravare în cazul României și al altor cîteva țări. Înviorarea relativă a producției rămîne firavă. Faptele trebuie privite în față: schimbarea s-a împotmolit, șansa oferită de revoluție nu a fost utilizată. Întrebarea care se pune este dacă rămînerea în urmă poate fi recuperată. Este evident că blocajul politic nu va putea fi depășit prin simple ajustări ale *establishmentului* actual la situația dată. Sarcina pare a fi aproape insolubilă. Gîndirea politică este pusă la grea încercare. Aparentă lipsă de soluții preconizate trădează, de fapt, lipsa de creativitate a acestei gîndiri.

Anul 1990 a fost un an de efervescentă politică. A fost totodată anul cînd speranțele exagerate au fost înlăucuite printr-o descurajare de asemenea disproportională. Tendința nu s-a inversat pînă astăzi. Dimpotrivă, ea n-a făcut decît să se accentueze; împotmolirea continuă.

Contextul internațional lasă, de asemenea, prea puțin loc pentru optimism istoric. Singurul progres care își afirmă incontestabil mersul este cel tehnic. În

special în domeniul informației. Fără mituri de la masa progresului tehnic cad și în ograda noastră: televiziunea globală, circuitele informației (prin rețele de tip Internet, de pildă) antrenăază în mișcarea lor impetuosa și transformări locale. Cumulate, aceste schimbări își vor face efectul. Dar pînă acum efectul lor rămîne insesizabil. În rest, revoluțiile sănt contradictorii. Sîntem de departe de euforia anului 1989. Lumea capitalistă își revine anevoios din criza economică. Mondializarea economiei continuă, expansiunea economică a unor țări asiatici dovedește, odată în plus, vitalitatea capitalismului, zonele pieței libere se extind (nu fără socuri și crize, cum a fost aceea provocată de devalorizarea monedei mexicane). În același timp, instabilitatea, violența, tendințele extremiste amenință echilibrul global precar. O nouă împărțire a sferelor de influență pare a se contura; împotmolirea României pe calea nestrăbătută a reformei a mărit riscurile unei recăderi în afara Europei.

După toate probabilitățile, alegerile generale din 1996 nu vor aduce schimbarea dorită, în direcția cea bună. În cazul cel mai rău, ele vor confirma împotmolirea și vor accentua naționalismul lipsit de speranță al politiciei actuale; în felul acesta, ele vor confirma fizionomia clientelară a regimului postrevoluționar și vor da cîștig de cauză unei pături corupte. În cazul cel mai bun - problematic totuși - ele vor da o majoritate relativă, nu și una absolută, forțelor politice care se pronunță pentru reformă autentică. Nici cea mai bună soluție realmente posibilă nu pare mulțumitoare. Să fie preferabilă totuși o formulă de "compromis istoric", o "monstruoasă coaliție" între forțele care

acceptă *nolens volens* imperativul modernizării și reformele minimale, în raport cu stagnarea dezolantă de pînă acum? După alegerile din 1992 opoziția a respins ideea unui guvern de coalitie sau a unui de tehnicieni - a respins, cu alte cuvinte, ideea participării la guvernare. Eficiența acestei strategii a înfirziat pînă acum să se vadă: opoziția nu și-a consolidat unitatea și nu și-a lărgit influența. Presupun că după alegerile din 1996 ne vom găsi în fața aceleiași dileme.

Reușitele și eșecurile reale ale unei revoluții nu se pot evalua decît în raport cu obiectivele revoluției. Aceste obiective sănt un "construct", în măsură în care ele apar nu *ante festum ci post festum*, modificînd starea de lucruri inițială, inclusiv felul în care ea se oglindesc în mintile oamenilor.

Anul 1989 a început ca o revoluție de restaurare/instaurare a valorilor democrației și drepturilor omului. Din acest punct de vedere, revoluția europeană în general, și momentul ei românesc în particular, pot fi considerate un succes. Dar începînd prin suprimarea monopolului puterii unui singur partid, revoluția a continuat prin a pune problema unei transformări care comportă în mod evident *două* dimensiuni distincte, desă nu puțini se încăpășinează de a nu vedea decît una: aceea a suprimării economiei de comandă și instaurării unui sistem capitalist al pieței libere. Se ignoră cealătă dimensiune, care va ieși din ce în ce mai mult în prim plan - dimensiunea modernizării, și anume a unei modernizări definite după standardele de azi, nu după cele de acum cîteva decenii.

Din punct de vedere logic, cele două aspecte sănt distincte. Un capitalism de mîna a treia nu constituie de loc o

alternativă viabilă la falimentul economiei de comandă, pentru că el nu rezolvă, ci complică sarcina modernizării. La cinci ani după revoluțiile din 1989 începem să ne dăm seama că înlăturarea economiei de comandă și netezirea drumului spre economia de piață nu rezolvă *prin ele însese* sarcina modernizării, a lichidării decalajelor economice. Cele mai multe țări din lumea a treia n-au o economie de comandă, dar aceasta nu le împiedică deloc să se afle la remorca și la cheremul țărilor puternic industrializate, să fie zguduite de puternice antagonisme sociale, etnice și culturale. Țăurile care nu reușesc să-și dinamizeze și modernizeze economia cunosc o situație de-a dreptul tragică, care pregătește mari conflicte ale secolului al XXI-lea.

România, țară în care produsul intern brut pe cap de locuitor s-a micșorat după 1989 cu o treime, coborînd la circa 1.000 dolari - de zece pînă la douăzeci de ori mai mic decît cel obținut în țările Uniunii Europene - se află într-adevăr la răspîntie: odată cu dispariția "lumii a două", ea riscă să se rostogolească în rîndul țărilor din lumea a treia, dacă nu va face efortul cu adeverat titanic să progrădeze într-un ritm comparabil cu cel al țărilor asiatici din bîrful Pacificului. Prea puține premise în acest sens par a fi întrunite în momentul de față. De aceea, dacă este prematur să vorbim despre succesul pe termen lung al revoluției din România, motivul de bază nu este acela îndeobște invocat: formula puterii; în joc sănt mai curînd incertitudinile privitoare la deblocarea situației economiei din punctul mort în care se află și, mai ales, privitoare la perspectivele modernizării.

Succesele Germaniei și Cehiei în direcția unei economii nu numai capitaliste ci și cu adeverat moderne sănt

indiscutabile. Leția este totuși echivoacă. Ea vorbește despre *succes*, dar și despre *prețul* succesului și despre premiza lui (un punct de pornire net superior în comparație cu punctul de la care pornesc celelalte țări). Un preț pe care nici România, nici alte țări nevoiașe din zonă nu și-l pot permite. Ar fi nevoie pentru aceasta, la noi, de infuzii masive de capital străin, de un pact social - un consimțămînt pe scară largă a populației - și de o inițiativă a clasei politice, exprimînd o autentică voînță politică. Ele se realizează împreună sau cad împreună. Din păcate, situația este aceea pe care o cunoaștem.

Această contradicție dintre progresul politic substanțial și dinamica nesatisfăcătoare a economiilor naționale definește limitele revoluțiilor din 1989 și conturează o problemă care deocamdată pare a fi fără soluție. Miracolul din zona Pacificului nu este pe punctul de a se declanșa în Europa.

Putem spera sau putem desnădăjdui. Important este să perseverăm pe o cale. De un singur lucru putem fi siguri: economia de comandă este incapabilă de a rezolva obiectivul modernizării economiilor naționale. Modernizarea nu poate fi atinsă decît pe calea capitalismului (deși nu orice formulă de capitalism este bună în acest scop, iar social-democrații autentici din alte țări au dreptate atunci cînd accentuează puternic acest din urmă fapt). Fiecare societate, fiecare țară urmează, aşadar, să decidă dacă este dispusă sau nu să plătească prețul modernizării. Revoluția din 1989 n-a rezolvat problema aceasta; dimpotrivă, a acutizat-o, dar a oferit totodată o sansă - numai o sansă - pentru rezolvarea ei viitoare. Cum vom ști să jucăm această sansă nu este deloc sigur.

Cum spuneam, pînă în prezent

România s-a comportat contradictoriu, emițind semnale derutante; în multe privințe, ea se comportă ca și cum ar fi decisă să-și sacrifice viitorul. Acest lucru ar trebui să fie cunoscut de întreaga societate, adică de decidenții care nu știu ce decid atunci cînd își deleagă puterea, mandând un regim clientelar, care - culmea! - se pretinde pe deasupra social-democrat; un regim care, sub pavăza sloganelor populiste, favorizează ierarhiile biocratice inapte și inepțe, dar mai ales noile mafii economice.

Problema modernizării nu va putea fi eludată. Nerezolvarea ei în mai multe țări ar putea crea un nou potențial revoluționar, care să se exprime cîndva printre-o nouă explozie. Nică răbufnirea explozivă, în care vor juca un rol atât frustrațiile naționale cît și inegalitățile sociale, dar nici varianta unei stagnări resemnate, fără explozii haotice, n-ar fi de bun augur. Amînarea unor scadente istorice nu rezolvă nimic important.

(mai 1995)

Toate aceste anticipări și aprehensiuni nu fac decît să extrapoleze în viitor tendințele prezentului. Istoria nu se mișcă însă liniar. Pe cît de imprevizibilă a fost revoluția europeană din 1989, împreună cu corolarul ei românesc, pe atî de imprevizibil rămîne viitorul. Spre bine și spre rău.

Rezolvarea unei sarcini istorice nu seamănă cu rezolvarea unei ecuații cu o singură necunoscută ci, mai curînd, cu rezolvarea unui sistem de ecuații cu zeci de necunoscute, ba încă a unui sistem neliniar, și anume a unuia pentru care nu există algoritm de decizie, nici mașini electronice de calcul rapid. Dar activitatea istorică poate rezolva, de pildă prin aproximări succesive, ceea ce - teoretic vorbind - apare ca insolubil. Conștiința dificultăților poate fi descurajantă; însă, pe de altă parte, poate deveni și un energizant al gîndirii. Revoluția din 1989 a pus România într-o nouă ecuație istorică. Căutarea soluției trebuie să continue.

Gabriel Andreescu

Cinci ani de la revoluție: perspectiva decomunizării

The author is arguing that the ongoing power, the president Iliescu him self, engineered a propaganda abounding in clichés against the anti-communist discourse of the civic and democratic forces. Such a cliché was that the revolutionaries wanted to proscribe the communists (almost 4 million) from the political scene. Actually, decommunisation was more a symbolic process, without any practical relevance. The process of communism was obstructed by the former communists, now in power. Of course, democracy was improved, but nobody can yet predict who will be the winner in the struggle between democracy's defenders and attackers, between the society and the corrupted oligarchy.

Cliseele decomunizării

In seara zilei de 22 decembrie 1989 mulțimea strînsă în Piața Palatului (din acel moment, Piața Revoluției) aclama - sau din contră, huiduia - pe cei care se perindau în balconul Comitetului Central al PCR. Apariția la balcon a unui personaj sau a altuia era rezultul unei agitații foarte vii, care se desfășura în sălile cucerite de revoluționari și unde, de la o anumită oră, nu mai putea intra aproape nimenei.

În sălile și pe culoarele CC se aflau sute de tineri sau mai puțini tineri, care ajunseseră primii în fața clădirii simbol al puterii comuniste și forțaseră intrările acesteia; o parte dintre cei găsiți înăuntru, "mahării" regimului comunist, cățiva sosiți mai tîrziu, lăsați să intre după rugămintile de revoluționari care apărău ușile și care nu aveau cum să realizeze miza a ceea ce se întîmpla înăuntru. (Cel mai notabil exemplu este viitorul președinte al României, care a apărut la poarta

CC îmbrăcat cu pulovărul lui intrat în memoria telespectatorilor, după cîteva ore de la forțarea porților și s-a prezentat pe numele său: "tovarășul Ion Iliescu". Respins de primii întrebări, Ion Iliescu a ajuns la o ușă din spatele clădirii unde, în urma rugămintilor sale, a fost lăsat să intre de unul dintre viitorii lui contestatari, Iulian Cornățeanu, lider al Alianței Civice.¹)

În sălile CC se făceau proclamări, liste de guvern, o mulțime de aventure politici încercîndu-și atunci norocul. Printre cei care au vrut să fructifice momentul se aflau și foștii lideri comuniști, găsiți în clădire. Așa se face că unele liste propuse mulțimii din piață au fost huiduite de aceasta (pe o astfel de listă a fost numit pînă și Constantin Dăscălescu, prim-ministrul din acel moment). Aceeași reacție a avut loc și la ultima listă citită în fața mulțimii de către Ion Iliescu, cînd acesta a rostit nume ca Ilie Verdet, fost prim-ministrul al lui N. Ceaușescu, vechi lider de partid. Refre-

nul: "Fără comuniști!" s-a auzit întreaga seară de 22 decembrie și a dat tonul Revoluției Române.

În urma aranjamentelor de culise și, simultan, a presiunii populare care ceruse implicarea foștilor rezistenți la regimul comunist, s-a creat noua structură de putere, Consiliul Frontului Salvării Naționale. Prin înțelegerea dintre Ion Iliescu și cîțiva "oameni ai momentului" s-a ales și conducerea acestei structuri dotată cu puteri legislative și executive în același timp. Președinte era Ion Iliescu, toată viața activist al PCR, ajuns prim-secretar al Comitetului Central al Uniunii Tineretului Comunist din România la sfîrșitul anilor '60, membru al CC al PCR, conducător de județ, apoi cu funcții din ce în ce mai puțin importante datorită neîncrederii lui Nicolae Ceaușescu în acest apropiat al Moscovei. Vicepreședinți ai Biroului Executiv al CFSN au devenit Silviu Brucan, Dumitru Mazilu, Alexandru Bârlădeanu. Cu toții erau persoane cu îndelungate cariere comuniste. Silviu Brucan fusese unul dintre "întemeietorii" comunismului în România, un pion al proiectului de sovietizare a României în anii '40-'50. Cu funcții importante în partid și în stat, Silviu Brucan (evreu) a fost scos din sfera conclavului puterii în 1968 de către Nicolae Ceaușescu, care promova o politică naționalistă. A devenit cunoscut ca autor al unei scrisori de protest față de politica dusă de Nicolae Ceaușescu, semnată, în 1989, de către 6 foști lideri comuniști. Alexandru Bârlădeanu a fost, asemenea lui Silviu Brucan, un pion al sovietizării României, și tot asemenea lui a suferit consecințele deciziei lui Nicolae Ceaușescu de a se debarasa de prosovietici. Dumitru Mazilu a fost conducătorul Școlii de Ofițeri de Securi-

tate de la Băneasa, apoi a ajuns reprezentant al României la ONU. În mod neașteptat, Dumitru Mazilu a pregătit, în această funcție, un raport critic privind situația drepturilor omului în România, ceea ce a avut ca efect chemarea lui în țară și punerea sub supraveghere strictă în perioada 1988-1989. Singurul membru al Biroului care nu avusese o asemenea carieră era Petre Roman, viitorul prim-ministru; dar și el era fiul unui fost lider comunist, Valter Roman.

Demonstrațiile anticomuniste au continuat și după 22 decembrie, domolite pe moment (pînă în 25 decembrie) de către acțiunile teroriste. Dar nu prezența acestor persoane cu trecut comunist a fost principalul motiv al demonstrațiilor, ci politica CFSN în cîteva chestiuni considerate fundamentale de către participantii la Revoluție: situația PCR și mai ales, a fostei Securități. Principalele lozinci ale miilor de demonstranți care manifestau în București sau Timișoara erau: "Jos Securitatea!" sau "Jos comunismul!".

O revoluție anticomunistă ai cărei principali lideri erau comuniști cu vechi state de serviciu constituie o situație paradoxală. Dar, ceea ce trebuie accentuat este faptul că prezența foștilor comuniști în CFSN fusese acceptată fără mari problematizări ideologice de către populație și de către liderii de opinie ai momentului. Problema prezenței foștilor lideri comuniști în structurile de putere s-a pus mai radical după decizia FSN din 23 ianuarie 1990 de a deveni partid și de a participa în alegeri. Această situație schimbă întreaga realitate politică. Administrator al alegerilor, avînd la dispoziție toate mijloacele puterii de stat, în timp ce în mîna competitorilor nu există aproape nimic, FSN devinea cîștigător virtual, după abandonarea

promisiunii inițiale de a funcționa ca pregătitor al alegerilor. Din acel moment (23 ianuarie 1990) s-au amplificat manifestațiile publice și s-a pus în mod radical problema împiedicării foștilor activiști comuniști de a candida la alegeri. Această tendință s-a afirmat prin "temele" utilizate de manifestanți, prin poziția presei independente, care atunci reprezenta o parte a "opozitiei" la structura de putere proaspăt constituită. Demonstrații foloseau din ce în ce mai des lozinci care exprimau convingerea lor că au fost înșelați, că țara a căzut în mîna unei conduceri de tip "criptocomunist" ("FSN=PCR"; "Iliescu pentru noi/Este Ceaușescu doi" etc.).

Toate aceste dezbatere pe tema prezenței comuniștilor în noile structuri de conducere au căpătat claritate de abia în 11 martie 1990, o dată cu publicarea documentului intitulat "Proclamația de la Timișoara". Aceasta a fost asociată, de opinia publică, cu "faimosul" punct 8 al documentului care avea următorul conținut: "Ca o consecință a punctului anterior, propunem ca legea electorală să interzică pentru primele trei legislaturi consecutive dreptul la candidatură, pe orice listă, al foștilor activiști comuniști și al foștilor ofițeri de Securitate. Prezența lor în viața politică a țării este principală sursă a tensiunilor și suspiciunilor care frâmîntă astăzi societatea românească. Pînă la stabilizarea situației și reconcilierea națională, absența lor din viața publică este absolut necesară. Cerem, de asemenea, ca în legea electorală să se treacă un paragraf special care să interzică foștilor activiști comuniști candidatura la funcția de președinte al țării. Președințele României trebuie să fie unul dintr-simbolurile despărțirii noastre de comunism. A fi fost membru de partid nu

este o vină. Știm cu toții în ce măsură era condiționată viața individului, de la realizarea profesională pînă la primirea unei locuințe, de carnetul roșu și ce consecințe grave atragea predarea lui. Activiștii au fost însă acei oameni care și-au abandonat profesiile pentru a slui partidul comunist și a beneficia de privilegiile materiale deosebite oferite de acesta. Un om care a făcut o asemenea alegere nu prezintă garanții morale pe care trebuie să le ofere un Președinte...".

"Proclamația de la Timișoara" a reprezentat principalul document al opozitiei din prima parte a anului 1990, cu funcție ideologică evidentă. Din acest motiv problema decomunizării în România trebuie să aibă drept referință acest document. În septembrie 1991, "Declarația de reconciliere" a Alianței Civice a revenit asupra principiilor decomunizării. Declarația enunță: "Avînd în vedere deosebita importanță a climatului social-politic din țara noastră, Alianța Civică cheamă toate formațiunile politice reprezentate în Parlamentul României, ca și toate organizațiile politice neparlamentare, să adere la următoarele principii: 1) orice luare de poziție publică referitoare la o persoană trebuie să aibă în vedere exclusiv faptele și activitatea concretă a acesteia. Se consideră lipsită de etică blamarea pe baza unor incriminări generalizatoare, cum ar fi apartenența la fostul PCR și la structurile organizatorice inferioare ale acestuia sau deținerea unor funcții pe linie de stat; 2) pînă la 1 ianuarie 2000 nu pot fi promovati în funcții de conducere sau decizie ale statului următoarele persoane: a) foșii membri ai CC ai PCR; b) fostele cadre ale Securității; c) foșii activiști care, renunțînd la propria profesie, au fost retribuiți de către partidul comunist pentru

activitatea politico-ideologică depusă în aparatul de partid".

Analizând principalele manifestații anticomuniste după Revoluția din decembrie 1989, și documentele care i-au dat expresie, se poate concluziona că discursul anticomunist s-a redus la cererea ca foștii activiști, securiști și conducători de stat sau de partid să nu fie acceptați în funcții de decizie. Tot ce a depășit acest apel la "declasarea politică" a foștilor lideri, și a cererii de începere a proceselor în justiție pentru autorii de crime sub regimul comunist, nu au fost decât expresia unei contrapropagande. Imediat după primele contestări ale politiciei duse de CFSN s-au pus în circulație, în mod special prin luările de cuvînt ale președintelui CFSN, apoi al Republicii, Ion Iliescu, o mulțime de "clișee ale decomunizării"².

Primul clișeu a fost amintit deja: ideea că din primele momente după revoluție forțele politice *alternative* (în acel moment nici nu trebuia folosită sintagma: *forțe de opoziție*) au avut drept principal scop eliminarea din viața politică a lui Ion Iliescu, Silviu Brucan, Alexandru Bârlădeanu etc. În fapt, în primele momente structura politică a CFSN fusese aproape unanim acceptată. Ceea ce nu a mai fost acceptat s-a referit la politica CFSN, care eluda marile întrebări ale momentului (cum ar fi situația Securității). După 23 ianuarie 1990, cînd FSN s-a declarat partid, președintele și vicepreședintele FSN au fost considerați de forțele de opoziție instrumentele unei politici de restaurație.

Al doilea clișeu pus în circulație anunța pregătirea unor represalii în masă contra foștilor membri ai partidului comunist, dacă puterea nouă constituată ar fi fost schimbată. Ion Iliescu a vorbit

despre "pericolul" care plana asupra celor aproximativ patru milioane de victime potențiale: foștii membri de partid și familiile lor. Afirmația era gratuită; revoluția română s-a distins prin lipsa aproape totală de vendete și printr-o predispoziție generală de "iertare" a responsabililor pentru deceniile de suferință. Se cunosc doar patru cazuri în care, în zilele revoluției, fostele victimele și-au căutat tortionarii și i-au ucis, fapte pentru care au primit pedepse foarte aspre.

Un alt clișeu foarte utilizat a fost ideea că forțele opuse puterii instalațe doresc să transforme în cetăteni de categoria două și să scoată din viața publică pe toți foștii membri PCR. Prin intermediul presei și în principal al Televiziunii, documente de genul "Proclamației de la Timișoara" sau "Declarației de reconciliere" au fost prezentate într-un mod deformat. Confuzia dintre membri simpli PCR și activiști sau securiști a fost o manevră constantă a celor vizăți și a avut, se pare, oarecare succes, deși documentele amintite au negat explicit ideea vinovăției generale.

O legătură a fost făcută, mai ales în timpul campaniilor electorale, între decomunizare și venirea foștilor moșieri și capitaliști, cu intenția de a pune din nou mâna pe "pămînturile și pe fabricile poporului". Sloganul repeta pînă la detaliu vechile clișee comuniste. Dar în România, doar un număr infim de proprietăți ar putea fi revendicate prin anularea actului de naționalizare din 1948 sau a altor decizii de expropiere samavolnice.

Rolul clișeelor decomunizării era de a speria populația, astfel încît aceasta să acorde sprijinul celor care preluaseră puterea în decembrie 1989. Se sugera că

eliminarea din viața politică a foștilor conducători ai partidului comunist ar fi fost urmată de acțiuni represive de proporții sau de deposedare de bunuri. Acest tip de propagandă a fost eficace pentru principali vizăți ai unui posibil proces de decomunizare, dar a creat confuzie în societatea românească, a dus la tensiuni între diferite categorii sociale, a creat obstacole în calea stabilizării vieții politice.

Aspecte politice

Deconomizarea a apărut ca un obiectiv inerent, legat de nevoia de justiție, de moralitate publică, care a stat la baza acțiunii protestare a celor ridicați împotriva regimului Ceaușescu. Este foarte interesantă inventarierea lozincilor care s-au strigat în România între 16 decembrie (ziua primelor manifestații de protest de la Timișoara) și 22 decembrie (ziua alungării cuplului Ceaușescu). Ele au fost: "Fără violență!", "Jos dictatura!", "Vom muri și vom fi liberi!"; "Vrem libertate!"; "Jos Ceaușescu!"; "Noi suntem poporul!" etc. Lozincile priveau valori ideale, nu condițiile materiale (a căror stare precară a avut neîndoelnic rolul său în atingerea limitelor răbdării). Lozincile de după 22 decembrie au continuat, aşa cum am arătat, spiritul Revoluției. Manifestările de pînă atunci demonstrau limpede că datorită caracterului săngheros al revoluției române, ca și a grozăviei regimului anterior, anticomunismul era un sentiment de masă. Paradoxul românesc a fost faptul că acest anticomunism se dovedea a fi nu unul al răzbunării, ci unul de esență. Era dificilă stoparea ultimelor consecințe ale acestor manifestări anticomuniste ale grupurilor de oameni care au constituit motorul schimbărilor din decembrie 1989.

Factorul nou, care a schimbat direcția evenimentelor a fost acțiunea forțelor contrarevoluționare în perioada 22 (seara) - 25 decembrie. Acțiunea "teroriștilor" din principalele orașe unde s-au produs acțiuni ale populației, în Timișoara și în principal în București, a făcut parte din planul mai vechi, pregătit în cazul unei acțiuni de răsturare a lui N.C., sau a fost o acțiune declanșată în comun acord cu liderii care tocmai luaseră puterea. Procuratura României, care avea datoria să rezolve acest caz, nu a ajuns la un rezultat din motive explicabile. Este dincolo de orice îndoială faptul că luptătorii denumiți în mod eufemistic "teroriști" erau membri ai diferitelor corperi de securitate³. Important este faptul că prin acțiunea "teroriștilor" s-a coagulat "grupul Ion Iliescu". Acest grup a devenit "puterea", noua conducere a statului. În schimb, politica acestei puteri nu era încă stabilizată. Securitatea se afla în acel moment sub controlul armatei. Strada era încă în fierbere. După 26 decembrie 1989 demonstrațiile au continuat. Lozincile lor le-au repetat pe cele vechi sau au început să vizeze principalele revendicări ale revoluției care nu își găsiseră rezolvarea.

Mesajul revoluției și al demonștrantilor era destul de clar: decomunizarea. Dar, așa cum am precizat mai înainte, de abia în martie 1990 "Proclamația de la Timișoara" a articulat principiul decomunizării într-un mesaj politic precis. După cîteva săptămîni a fost formată "Alianța Națională pentru Proclamația de la Timișoara". La ea au aderat toate forțele politice asociate în numele "idealurilor Proclamației" și, în particular, al Punctului 8.

Consiliul ANPT a încercat să realizeze o strategie de cooperare în alegerile din mai 1990.⁴ Dar eforturile sale au eşuat - în fruntea opozanților aflându-se președintele Partidului Liberal, Radu Câmpeanu. Alianța a rămas o "alianță" pe hîrtie. Ea nu a funcționat ca o entitate politică pentru ca transformarea ideilor în realitate politică a rămas pentru lung timp o știință necunoscută, și se pare nedorită, de liderii politici din acel moment.

Alegerile din 20 mai 1990 au reprezentat eșecul ideii de eliminare a foștilor activiști de partid printr-un principiu de competiție politică. A reprezentat, în același timp, victoria celor care fuseseră anterior implicați în structurile comunisto-securiste. Din acel moment, actul guvernării a devenit în România o acțiune împotriva decomunizării. De la mijlocul lui 1990 - înainte și după folosirea minerilor împotriva demonstrației anticomuniste din București (Piața Universității) - au revenit în viață publică, unul după altul, figurile cunoscute prin serviciile aduse regimului anterior. Oamenii de serviciu ai securității (Eugen Barbu, Cornelius Vadim Tudor, Eugen Florescu) au deschis agențiile lor de presă, apoi s-au întrebat spre politică. Poetul care a lansat cultul personalității lui N.C. (Adrian Păunescu) a devenit parlamentar în 1992 și, ca o ironie a soartei, președintele Comisiei de cultură și mass-media și reprezentant al României în Consiliul Europei. Autorul regimului de informare a populației în timpul epocii ceaușiste (Iulian Mincu) a fost numit, în octombrie 1992, Ministrul Sănătății. Din toamna lui 1991 tema decomunizării s-a transformat, înceț, - înceț în tema restaurației comuniste.

Dezbaterile din presă privind necesitatea decomunizării s-au

transformat, în mod corespunzător, în dezbatere, procesului restaurației.

Doi senatori (Claudiu Iordache și mai tîrziu Constantin Tîcu Dumitrescu) au depus o moțiune privind deschiderea dosarelor parlamentarilor, pentru a se afla dacă printre ei există foști colaboratori ai fostei Securități. Aceste moțiuni nu au fost adoptate niciodată de către Parlament și nu au dus la nici un rezultat practic.

La 5 ani de la Revoluție, problema decomunizării nu mai are nici o relevanță practică. Ea putea deveni un factor politic al guvernării post-revoluționale în prima jumătate anului 1990.

Aceasta desfășurare a acțiunilor de stradă sau a inițiatiilor de organizare în jurul temei decomunizării pare să fi avut un caracter haotic. Cum să înțelegem eșecul politic al voinței de decomunizare care a dominat majoritatea participantilor activi la revoluție și apoi, într-o primă perioadă, a inițiatorilor mișcările politice? Cît de grav a fost, din punct de vedere politic, acest eșec?

Pentru întreaga chestiune mi se pare foarte important accentul pe care Daniel V. Friedheim îl pune asupra "pactului" - implicit sau explicit - dintre forțele conservatoare și cele reformatoare în momentul răsturnării de regim. Un astfel de pact presupune doi termeni: constituirea elitelor care "aranjează" schimbarea și obiectul propriu-zis al pactului. Observa Daniel V. Friedheim: "Elitele care controlează regimul sau conduc grupurile de opoziție sunt singurele care pot să negocieze pactele. Ele reprezintă entități efective, structurate ca organizații, și nu concepte reificate de genul «statul» sau «masele»".⁵

Problema reprezentării forțelor active în decomunizare pune în relief una din marile limite ale revoluției române.

În fond, Ion Iliescu și grupul din jurul lui nu au reprezentat revoluția anticomunistă: din contră, ei au fost exponentul "părtii" care a acceptat (participand) schimbarea și de regim. Opoziția la grupul Ion Iliescu, opoziție anticomunistă, a fost sub-reprezentată, sau a fost reprezentată din mult prea multe direcții: asociații ale revoluționarilor (Asociația 21 Decembrie, Societatea Timișoara, Asociația 16-21 Decembrie, Grupul Independent pentru Democrație, Alianța Poporului, etc), organizații care reprezentau fosta rezistență la comunism (Grupul pentru Dialog Social, Asociația Foștilor Deținuți Politici) și alții.

Aftă prin formă de manifestare cît și prin natura acțiunilor, aceste grupuri erau prea puțin pregătite pentru a negocia compromisuri; pentru a dezvolta principiile unui pact. Nu este de loc paradoxal, de aceea, că grupul Ion Iliescu a ajuns să se definească mai curînd partener cu primele partide anticomuniste: partidele istorice (PNȚcd, PNL). Le-a infiltrat, le-a multiplicat prin partide-satelit, dar a trebuit să le implice și în compromisurile unui pact.

Primul pact de acest gen a fost formarea Consiliului Provizoriu de Uniune Națională. La sfîrșitul lunii ianuarie 1990, Consiliul Frontului Salvării Naționale a fost lărgit cu reprezentanți ai principalelor partide formate pînă la acea dată, transformîndu-se în CPUN. Acțiunea a urmat consultărilor care au avut loc între liderii FSN și liderii politici deja "de opoziție", sub presiunea marilor manifestații de stradă din București și Timișoara. Compromisul de atunci a constat în participarea acestor partide la reglementările legislativ-executive, inclusiv participarea la elaborarea legii electorale, pînă la alegerile de la 20

mai 1990. Datorită maleabilității și simplității intereselor în raporturile dintre formațiunile politice existente, întreaga greutate a interacțiunilor politice din primăvara anului 1990 s-a concentrat în relația dintre FSN și partidele de opoziție. Caracterul de partener de compromis jucat de ultimele - de partener al pactului privitor la tranziția de la vechiul regim la cel nou - a fost evident în cursul desfășurării dezbatelor din CPUN. Chestiunea participării foștilor lideri ai partidului comunist la alegerile din 20 mai 1990 - ce-l implica direct pe Ion Iliescu, fost membru al CC al PCR - a fost tranșată prin condiționarea ei de către prezența în tară, în ultimii 5 ani a celorlalți candidați. În acel moment condiția îi viza în primul rînd pe Radu Câmpeanu și Ion Rațiu. Radu Câmpeanu, venit de la Paris, era liderul PNL, cel mai important partid al opoziției la acea dată, și dorea să candideze la alegerile prezidențiale. Ion Rațiu, un bogat om de afaceri, venit de la Londra, era fruntaș al PNȚ și candidatul acestuia în competiția prezidențială.

Alte compromisuri au avut în vedere prevederi ale legii electorale, care avantajau partidele în dauna candidaților independenți, sau în chestiunea baremuriilor electorale etc.

Nu este paradoxal faptul că descoperirea unui partener de compromis mai docil și mai ușor de manipulat a constituit una din principalele preocupări ale grupului Ion Iliescu. Din toate punctele de vedere, acest partener convenabil a fost reprezentat de partidele politice. Dialogul cu partidele constituite după decembrie 1989 a înlocuit dialogul cu grupuri avînd, în, la acel moment, o mai mare "legitimitate" opinia publică de a reprezenta factorul social și simbolic al răsturnării regimului comunist. În raport

cu ultimele, grupul Ion Iliescu a dus la început o politică de confruntare, apoi una de eludare.

Nu este clar dacă politica de marginalizare, a numeroaselor asociații și mișcări cu caracter anticomunist apărute după revoluție - active, puternice și legitime prin participarea membrilor lor la revoluție - alături de transformarea partidelor istorice în singurul partener de discuție au fost făcute sau nu în deplină cunoștință de cauză. Dar este de reținut faptul că mecanismul descris pare să fi reprezentat substanța compromisului istoric realizat de către fostele elite conducătoare - reprezentate de grupul Ion Iliescu - și forțele anticomuniste, organizate politic din România.

Aspecte juridice

Un aspect central al problemei decomunizării este problema unui *proces al comunismului*. Despre necesitatea unui proces al comunismului s-a vorbit imediat după revoluție. Analogia cu procesul nazismului - care a asanat Europa pentru zeci de ani de una dintre cele mai grave maladii ale sale, și care a fost baza stabilității postbelice - era firească și putea fi dusă până la detaliu. Dar tema a rămas mult timp la un nivel foarte confuz, în principal un slogan al demonstrațiilor sau un imperativ amintit din cînd în cînd în presă.

În toamna lui 1990 ministru de Justiție de atunci, Victor Babiuc⁶, a anunțat dorința sa de a pune în mișcare procesul comunismului, ca o componentă a programului guvernului Petre Roman. În luniile care au urmat nu a existat nici un progres în acest sens, ceea ce sugerează caracterul propagandistic al anunțului. Pe 2 septembrie 1991 Asociația Foștilor

Deținuți Politici din România a trimis Procuraturii Generale un denunț penal. În urma acestui denunț Procuratura Generală l-a delegat pe unul din directorii ei, Emanuel Vasiliu, să înceapă investigații privind crimele imputabile regimului anterior. S-a constituit o Comisie formată din reprezentanți ai unor organizații neguvernamentale - cuprinzînd, alături de AFDPR, reprezentanți ai Comitetului Helsinki din România și ai Ligii pentru Apărarea Drepturilor Omului, la care s-au adăugat, după câțiva timp, reprezentanții altor asociații - și s-a pus de comun acord cu reprezentantul Procuraturii o strategie de atac. S-a luat decizia ca, într-o primă fază, să fie inculpate persoane devenite simboluri ale atrocităților comuniste⁷, foștii miniștri de Interne de la sfîrșitul anilor '40 și '50 - unul dintre ei, Teoharie Georgescu, era mort, celălalt, Alexandru Drăghici, a devenit singura "piesă" la acest proces - și Alexandru Nicolski, un tortionar notoriu, cel care a pus la cale experimentul de tristă famă "Pitești"⁸.

Investigațiile au evoluat foarte încet, în raport cu posibilitățile existente⁹. Alexandru Nicolski a murit înainte de a fi fost pus sub acuzație. La cîteva luni de la începerea anchetei, Alexandru Drăghici s-a refugiat în Ungaria. În anul 1992 s-a făcut inculparea sa oficială, după care s-a cerut Ungariei extrădarea, refuzată pînă la moartea sa, survenită în 1993. Astfel s-a încheiat acțiunea începută în septembrie 1990 și care a reprezentat, în ochii opiniei publice, o încercare de punere în mișcare a unui proces al comunismului. La sfîrșitul anului 1992 subiectul părea deja depășit. Restaurația în forță de după alegerile din septembrie-octombrie 1992 a făcut ca atenția opiniei publice să se concentreze asupra altor imperitive - cum ar fi salvarea garanțiilor

constitutionale și a instituțiilor cucerite prin revoluție¹⁰.

Dar dincolo de istoria concretă a temei, să urmărim acum problema de principiu. Care sunt bazele teoretice și practice ale unui proces al comunismului, în raport cu evoluția cadrului legislativ din România?

Într-un sens larg, procesul comunismului are în vedere un întreg ansamblu de măsuri de incriminare, de demontare a mecanismelor politice, sociale, ideologice, culturale, ale comu-nismului. În sens tehnic, este vorba de procesul juridic al responsabililor pentru regimul communist. Conform unui principiu fundamental în drept, vinovăția este individuală, nu colectivă. Dar aplicarea legii penale unor persoane implicate într-un sistem și în organizații are rezonanță cu sistemul și organizațiile în cauză. În acest sens, procesul "social" al comunismului are la bază procesul său juridic, adică procesul persoanelor care au violat legea în numele și din poziții acordate lor de acest regim.

Un proces juridic are însă o mulțime de determinații care tîn astă de cadrul legislativ în care se desfășoară procesul, cît și de istoria lui. Unele dificultăți au putut fi urmărite de către cei interesați odată cu încercarea de aplicare a legii împotriva unor crime din deceniile anterioare în țări precum Polonia, Ungaria, Bulgaria sau fosta Cehoslovacie. Este interesant de notat că legislația românească oferă mai multe posibilități, din acest punct de vedere, decât legislațiile țărilor amintite.

Trebuie remarcat astfel modul în care apare, în Codul penal românesc, noțiunea de genocid. În art. 357, genocidul se definește drept: "Săvîrșirea în scopul de a distrunge în întregime sau în parte o colectivitate sau un grup național,

etic, rasial sau religios, a vreunui dintr-următoarele fapte ..." (care sănătățe, săvîrșirea gravă a integrității fizice sau mintale, împiedicare nașterilor etc.). Ca urmare, definiția genocidului în legislația românească pare să fie mai largă decât cea internațională, incluzind agresiunea asupra "unor comunități oarecare" - și nu numai a grupurilor etnice, rasiale ori religioase¹¹. La începutul anului 1990, în procesul intentat foștilor membri ai Comitetului Politic Executiv - grupul decizional cel mai înalt în ierarhia Partidului comunist, care hotărîse în 19 decembrie 1989 folosirea armelor împotriva demonstranților de la Timișoara - prima acuzație a fost cea de genocid; o incriminare care nu a putut fi susținută de către acuzator, ceea ce era evident de la început¹². Dar genocidul, așa cum apare el în legislația românească de astăzi, pare să se potrivească acțiunilor criminale din perioada stalinistă a comunismului, cînd întregi categorii de persoane - burgheria, clasa mijlocășă de la sate etc. - au fost supuse unui proces de anihilare. Fără îndoială că a acuza foștii lideri stalinisti de genocid constituie o calificare pe măsură, cu valoare simbolică, pentru crimele "de clasă" ale comunismului. Însă crima de genocid apare în legislația românească după teroarea din anii '50. Ca urmare, folosirea acestei încadrări ar presupune o aplicare a ei retroactivă. La Nurnberg chiar așa s-a procedat, dar violarea principiului non-retroactivității legii ridică obiecții foarte serioase.

Nu lipsită de întemeiere ar putea fi însă o calificare asemănătoare a măsurilor luate de regimul Ceaușescu în anii '80. Penuria severă creată arbitrar pe piața produselor agricole sau energetice, ori măsuri cum ar fi refuzul asistenței

medicale pentru femeile care aveau complicații datorită avorturilor clandestine, corespund punctului c) al art. 357 Cod penal, privind: "supunerea colectivității ori grupului la condiții de existență sau tratament de natură să ducă la distrugere fizică".

Ce se poate spune însă despre utilizarea unor articole de Cod penal mai puțin radicale și mai puțin generale, decât genocidul? Pe 26 ianuarie 1988, la cea de-a 70-a aniversare a sa, Nicolae Ceaușescu a amnistiat infracțiunile pedepsite cu mai puțin de 10 ani închisoare. Ar urma deci că într-un proces al responsabililor pentru crimele comuniste să fie căutate incriminările care duc la pedepe de peste 10 ani. Trebuie avută în vedere și schimbarea Codului penal de trei ori, de la instaurarea comunismului în România.

Trebuie luate în considerare, deci, omuciderea sau alte delicte de o asemenea gravitate. Foarte "generos" este Codul penal român cu delictele care afectează statul. Astfel, atentatul contra unei colectivități (art. 161 C.P.), care se referă la "atentatul săvîrșit ... prin orice ... mijloc, de natură să slăbească puterea de stat" este pedepsit cu moartea¹³ sau cu închisoare de la 15 la 20 de ani. *Subminarea economiei naționale* (art. 165 C.P.) poate duce la pedepe de la 5 la 15 ani închisoare sau chiar la pedeapsa capitală. Politica economică a regimului Ceaușescu în anii '80 cade, fără îndoială, sub incidența celor două articole.

O limită a Codului penal românesc este pedepsirea extrem de ușoară a *abuzurilor de serviciu*, în care se încadrează multe din actele regimului totalitar. Astfel, arestarea nelegală, supunerea la reale tratamente și chiar cercetarea abuzivă care are ca rezultat *moartea* celui reținut săn pedepsite sub

10 ani. Ele cad deci în intervalul amnistiat în 1988. Este notoriu rezultatul procesului intentat în 1990 împotriva celui care l-a ucis pe inginerul-poet Gheorghe Ursu în 1985. Ucigașul a fost lăsat liber întrucât pedeapsa sa a căzut sub prevederile amnistiei.

Ce s-a realizat totuși în problema acuzării regimului comunist sub aspect moral? Elena și Nicolae Ceaușescu au fost împușcați în urma unui proces sumar. "Lecția" care s-a dat cu acest prilej a fost tot timpul subestimată și nu trebuia. Doi criminale primiți, care au transformat viața unui popor de 23 de milioane de oameni într-un calvar, afectând evoluția lui sub raport istoric și internațional, au fost lichidați în timpul luptelor de succesiune a puterii. O acțiune rapidă, sub urgență confuzie și instabilitate acelor momente, care a rezolvat simultan și reglările de conturi și găsirea țapilor îspășitorii și refularea violenței. Dar împușcarea dictatorilor nu a fost în termenii justiției decât atât: o lecție.

Întrucât procesul lor s-a judecat încă sub tensiunea primelor luni de după căderea lui Ceaușescu, cei mai apropiati colaboratori ai dictatorului - Manea Mănescu, Emil Bobu, Tudor Postelnicu (ministrul de Interne), Ion Dincă au fost condamnați la închisoare pe viață. Iulian Vlad, conducătorul Securității, a suferit un proces complicat, pedeapsa i s-a redus în timp, dar și astăzi se află în închisoare.

Procesul intentat celorlalți membri din CPEx a fost mult mai ambiguu. Aceștia au participat la ședința din 19 decembrie 1989 în timpul căreia s-a aprobat folosirea armelor împotriva demonstranților de la Timișoara. Procesul lor s-a desfășurat strict pe marginea acestei acuzații - evoluând de la calificarea de genocid la cea de neglijență și apoi la

cea de omor, eliminând orice referire la responsabilități pe perioada guvernării comuniste. Cei condamnați au avut condiții privilegiate în raport cu situația celorlalți deținuți. Unii - cum ar fi fiul dictatorilor, Nicu Ceaușescu, - au ieșit din închisoare pe baza unor acte medicale cu mare probabilitate false. Pe 25 martie 1994 Președintele României, Ion Iliescu, a grăbit pe membrii CPEx aflați în închisoare, folosind o conjunctură internațională favorabilă. (Consiliul European ceruse grătirea maghiarilor care în zilele revoluției își uciseseră totionarii).

Sub presiunea permanentă sub care s-au aflat instituțiile, un număr de cazuri cu valoare simbolică au fost judecate sau s-a inițiat judecarea lor. S-a amintit anterior cazul Gheorghe Ursu. Un alt proces care a interesat opinia publică a fost cel al acțiunii "Autobuzul". Este vorba de cazul unor tineri care, cu mai mulți ani în urmă, au încercat să fugă din România luând ostateci călătorii unui autobuz, în apropierea graniței cu Iugoslavia. În timpul luptelor cu forțele de Securitate au ucis mai mulți călători. Tinerii au fost sugrumați în închisoare fără să fi fost judecați. Ofițerii de Securitate găsiți vinovați au fost condamnați în toamna anului 1993.

Procesele amintite au fost, toate, un simulacru al procesului mai general care privea comunismul și un răspuns aleator, incoherent, la cererea de eliminare din viață publică, pentru o perioadă, a responsabililor tragediei comuniste. Ele sunt foarte departe de acul de justiție necesar societății românești pentru a da normelor de drept forță în viață socială. Se poate înțelege presiunea exercitată de conducerile principalelor forțe militare - Securitatea în primul rînd, Poliția, și într-o

anumită măsură Armata, implicată pînă la un anume punct în represiune - pentru asigurarea impunității lor. Dar afirmînd că dorește să întemeize noul regim pe principiile unui stat de drept, și caricaturizînd aceste principii, grupul care a preluat puterea după revoluție, cel care a realizat pactul între forțele comuniste și tendințele democratice din România, a făcut mult rău conștiinței publice. Acest nou grup trebuia să realizeze ceea ce cerea în 1990 Arieș Neier, la acea dată Director executiv al Human Rights Watch¹⁴: "Cunoscînd ceea ce s-a întîmplat o națiune poate să dezbată cu onestitate de ce și cum s-a ajuns la comiterea unor crime respingătoare. Identificarea celor care sunt responsabili și prezentarea a ceea ce au făcut este o formă de a-i marca cu un stigmat public, care este o formă de pedeapsă în sine, iar identificarea victimelor și amintirea felului în care au fost torturați și închiși este o formă de a le recunoaște demnitatea și valoarea."

Aspecte morale

Una dintre cele mai complete "intrări" în problema morală a decomunizării poate fi găsită în carteau Samuel Huntington, *The Third Wave*¹⁵. El inventariază următoarele motive pentru care crimele regimurilor autoritare care au fost răsturnate - prin revoluții violente sau nu - trebuie aduse în justiție și pedepsite:

- 1) Adevarul și justitia cer acest lucru: cei care preiau conducerea au datoria morală să pedepsească crimele împotriva omenirii.
- 2) Ancheta penală este o obligație față de victime și față de familiile lor.
- 3) Democrația are la bază legea, și este necesar să se demonstreze că nici înalții oficiali, nici membrii Armatei, nici ai

Poliției nu sînt deasupra legii." Democrația nu este numai dreptul la opinie, de a ține alegeri etc. Este domnia legii. Fără aplicarea legii, la fel, tuturor, democrația este moartă.¹⁶

4) Aducerea în fața justiției este necesară pentru a descuraja viitoare violări ale drepturilor omului de către guvernări.

5) Pedepsirea vinovaților este esențială pentru asigurarea viabilității sistemului democratic. Dacă Armata și Securitatea pot împiedica acțiunea justiției prin influență politică ori prin amenințarea cu o lovitură de stat, atunci democrația nu există în realitate și lupta pentru valorile ei trebuie să continue.

6) Aducerea în fața justiției a vinovaților este necesară pentru a afirma supremăția valorilor și normelor democratice și încurajarea cetățenilor de a avea încredere în ele.

7) Chiar dacă majoritatea crimelor unui regim autoritar nu sînt pedepsite, este necesar un minimum pentru a se face lumină asupra anvergurii crimelor și identitatea celor ce sînt responsabili, asigurînd o cunoaștere publică a lor.

Tot Samuel Huntington enumera și argumentele contrare:

1') Democrația are la bază reconcilierea, renunțarea, din partea principalelor grupuri implicate, la actualizarea opozițiilor din trecut.

2') Procesul democratizării implică acceptarea de către grupurile în cauză de a renunțe la pedepsirea crimelor anterioare.

3') Multe persoane și multe grupuri împart între ele vina pentru crimele regimurilor autoritare. "Noi am ajuns cu toții să fim uinelte ale sistemului totalitar", argumentează Václav Havel, și l-am acceptat ca pe un fapt imuabil, ajusându-l și perpetuîndu-l deci. Altfel spus, noi

sîntem toți - deși în grade diferite - responsabili pentru funcționarea mașinăriei totalitare. Nici unul dintre noi nu este numai o victimă, toți sîntem implicați în ceea ce ni s-a întîmplat.¹⁷

4) Amnistia este necesară pentru a pune democrația pe baze solide. Chiar dacă putem oferi argumente legale și morale pentru condamnări, aceasta este mai puțin important decât imperativul de a crea un sistem democratic. Consolidarea democrației are prioritate în raport cu pedepsirea indivizilor.

Inventarul lui Huntington este un excelent punct de plecare pentru a trata problema morală a decomunizării. Este de remarcat proeminența argumentelor practice în această chestiune a aplicării justiției - fie că este vorba despre "supremăția valorilor și normelor democratice și încurajarea cetățenilor de a avea încredere în ele", fie că este vorba de argumentarea contrară, aceea că "Procesul democratizării implică acceptarea, de către grupurile în cauză, de a renunța la pedepsirea crimelor anterioare". Dar nu se confundă în acest fel argumentele morale cu cele pragmatice (politice)? Principiul pe care îl propun este că evaluarea morală a genului de situație discutat aici nu are la bază "instrumentele absolute" ale justiției - unele au fost enumerate de Huntington - ci *maximizarea binelui*. În esență, *moralitatea este practicarea binelui* și ca urmare include întotdeauna o latură practică. În acest sens, argumentele "morală" nu vor fi evaluate "în general", ci strict în funcție de situația asupra căreia se aplică. Problema noastră ar fi: sînt argumentele (1')-(4') restricții pragmatice care să explice limi-tele de aplicabilitate a justiției într-un caz cum este schimbarea de regim din 1989?

Reconcilierea dintre "victime" și "agresori" ar fi, spune Huntington, fundamentul noii democrații (1'). Este interesant că necesitatea *reconciliierii* a constituit una din tezele cele mai folosite de către grupul Ion Iliescu, venit în 1989 la putere în România, și care a supraviețuit celor două teste electorale din 1990 și 1992. Teza reconciliierii a fost folosită cu un plus de feroare în timpul campaniilor electorale, dovedă că ea a dovedit și o anumită forță de seducție asupra electoratului din România. Dar ce înseamnă *reconciliere*? Aceasta ar fi, dacă nu o înțelegere binevoitoare între doi parteneri de bună credință, cel puțin compromisul făcut de doi actori politici conștient de necesitatea de a respecta interesele reciproce. Cu greu am putea numi ceea ce a avut loc în România drept reconciliere. În România schimbarea de regim a avut loc în urma revoltei populare, nu a fost expresia compromisului dintre populația oprimată și putere. În acest sens, schimbarea de regim nu a fost o *ofertă* a vechii gărzii, în schimbul siguranței ei. Participarea la noua viață socială a administratorilor eșecului comunist i-ar fi obligat pe aceștia, în *numele reconciliierii*, cel puțin la o prezență decentă și la acceptarea unui criteriu al "intereselor generale". În perioada 1990-1994 evoluția socio-politică din România a urmat un curs opus acestui deziderat. Putem nota trei componente ale nerespectării, de către fosta nomenclatură a regimului comunist, a principiilor reconciliierii: politica de discreditare a statului de drept; formarea unei oligarhii care parazitează economia de stat, afectînd performanțele ei; atacul în mass-media împotriva "victimelor" (a onoarei, a simbolurilor, a adevărului istoric etc.).

Argumentul (2') are o natură

esențialmente politică și a fost analizat într-un paragraf anterior.

Ideea că toți cetățenii statelor comuniste ar fi fost vinovați de crearea și meninerea mașinăriei totalitare a constituit, de asemenea, o temă "activă" a perioadei postrevoluționare din România. Datorită modului specific în care aici a avut loc răsturnarea de regim, în primele săptămîni de la căderea clanului Ceaușescu declararea comunismului drept un regim criminal, și numirea vinovaților pentru instaurarea și perpetuarea lui, era o tendință spontană a opiniei publice. Împotriva ei, în primele momente aproape, nimeni nu a îndrăznit să aducă contraargumente. Puțin timp după aceasta au fost lansate, și subvenționate, idei care să absolve pe foștii demnitari comuniști de responsabilitatea lor. Una dintre ele a fost *vinovăția generală*. O clientelă intelectuală foarte diversă, căreia i-au fost oferite condiții de afirmare în instituții plătite cu bani de la stat, a încercat să creeze un curent în acest sens. Intelectuali care își cîștigaseră un prestigiu în societatea românească: filozofi (cum ar fi Andrei Pleșu), scriitori (Augustin Buzura), exilați (Virgil Tănase) și.a. au teoretizat într-o formă sau alta această idee. În 1992 a fost lansată revista *Dilema*, coordonată de intelectuali din cercul amintit, ale cărei două ideiprogram au fost limpede expuse în articolele de fond: a) oamenii de cultură (foarte numerosi în politica de opozitie) trebuie să se retragă din viața politică, și b) vinovăția pentru cele întîmplate sub regimul comunist este generală.

Tema vinovăției generale s-a mai diluat, asemenea altor chestiuni de principiu, la patru ani de la revoluție. Dar în *principiu* chestiunea rămîne. După părerea mea, tema vinovăției generale

confundă supunerea la sistem a cetățenului cu participarea sa activă la acest sistem. Pe lîngă faptul că este ofensatoare pentru majoritatea populației, ea este și foarte limitată din punct de vedere intelectual. Acolo unde există un număr foarte mare de nuante, teza operează cu simplificări nemotivate, făcînd un numitor comun între acei care, după 15-20 de ani de închisoare au fost marginalizați în viață socială, acei care s-au născut și au trăit sub comunism supunîndu-se hotărîrilor unei birocratii care strivea individual, și profitori sistemului. Faptul că Václav Havel a dat expresie acestei idei nu trebuie să ne însle. De pe poziția sa de fost disident care s-a opus o mare parte din viață regimului comunist, el face o demonstrație de eleganță - îmbinînd modestia și spiritul creștin - pentru a da circumstanțe atenuante opresorilor săi. În realitate, eșecul social al regimurilor totalitare s-a datorat (și) selecției negative pe care acesta a produs-o: o selecție a obediенților și a tortionarilor. Pentru judecata juridică, politică sau morală a acestora, circumstanțele atenuante nu ne spun prea mult.

Dar dincolo de asta, există, într-adevăr, imperativul moral "realizării unei democrații stabile". Ceea ce am încercat să arăt aici însă este faptul că apariția și stabilizarea democrației în România - dacă putem vorbi, la cinci ani

de la revoluție, de o stabilizare - nu este rezultatul unui proces în care limitarea aplicării justiției ar fi fost determinată de imperativ de ordin pragmatic și, în acest sens, morale, de condiții ale *binelui comunitar*. Din contră, evoluția din România s-a făcut împotriva justiției și împotriva acestui *bine al comunității*. Voi spune chiar mai mult: evoluția, cît și cum a avut ea loc, s-a făcut *dincolo de orice principii*. Ea a reprezentat, pur și simplu, o *dinamică mai mult sau mai puțin oarbă a societății*, depinzînd în totalitate de jocurile de forțe concrete. La cinci ani de la revoluție poti inventaria în societatea românească o Constituție cu largi garanții privind drepturile omului, intrarea în Consiliul Europei și ratificarea Convenției Europene a Drepturilor Omului, anumite schimbări pozitive de mentalitate, creșterea forței societății civile și altele. Se mai pot inventaria formarea unei oligarhii din ce în ce mai puternice și din ce în ce mai pretentioase; presiunea exercitată asupra instituțiilor de stat prin corupție; blocajul economic; o derapare politică care ia din ce în ce mai mult chipul fascizării. Nu este clar care dintre factori vor predomina în viitor, iar situația de acum nu oferă siguranță stabilității. Lipsa de claritate și instabilitatea sănt principalele efecte ale faptului că în România nu au existat condițiile politice ale decomunizării.

NOTE

- Alianța Civică a apărut în noiembrie 1990.
- Acestea au fost sintetizate mai tîrziu în carteasă, *Revoluție și reformă*, Fundația Culturală Română, 1993.
- Spre această opinie se îndreaptă și Nestor Rates în *Revoluția încilcita*, Ed. Litera, 1994..
- "Alianța Națională pentru Proclamația de la Timișoara" a fost prima încercare de a
- constituî o alianță între forțele civice și cele politice. Faptul că ANPT avea un consiliu format din lideri ai unor organizații civice era un rezultat al prestigiuului și forței pe care viața civică o arăta în raport cu cea politică.
- Daniel V. Friedheim, "Bringing Society Back into Democratic Transition Theory after 1989: Pact Making and Regime Collapse", în

Eastern European Politics and Societies, vol. 7, nr.3, Fall 1993, p.480.

- Victor Babuic, mai înfișî ministru de Justiție și apoi ministru de Internă, a fost unul din oamenii cei mai doptați ai Administrației Petre Roman. A devenit apoi unul dintre liderii Partidului Democrat, partidul care s-a format din desprinderea ramurii reformiste din fostul FSN în 1992.
- Unul din motivele care au determinat această strategie de "primă inculpare" a fost și ideea de a reduce cît mai mult rezistența față de un astfel de proces. Într-adevăr, persoanele vizate fuseseră scoase din rîndul demnitărilor comuniști de peste 20 de ani. Acțiunile pentru care erau responsabili datau din perioada anilor '40-'50. Teama ca, pe urma dosarelor lor, să se pună în pericol situația unor actuali demnitari părea a fi mai mică. Pînă la urmă rationamentul s-a dovedit numai pe jumătate corect.
- Acesta a constat în încercarea de a "reeduca" prin tortură un lot de deținuți din închisoarea de la Pitesti. Strategia era de a supune deținuții la înforătoare tratamente degradante, și la o tortură continuă, pînă nu mai opuneau nici o rezistență de ordin fizic sau moral. Cei care treceau "de primul stagiu" devineau tortionarii colegilor de căceră. Se pare că un "experiment" de o asemenea natură nu are analogie decât cu unele exemple "oferte" de regimul comunist din China.
- Pentru Alexandru Drăghici există un dosar foarte bine întocmit, la cererea lui Nicolae Ceaușescu, care a cerut investigarea crimelor sale pentru a scăpa astfel de unul dintre
- competitorii săi cei mai periculoși.
- În Parlamentul rezultat în urma alegerilor din 1992 se aflau alături victimă și tortionarul său - ultimul, ofițer de securitate, candidat pe listele PDSR, partidul legat de Ion Iliescu. În guvernul prezentat de către formațiunea majoritară se află și Julian Mincu, fost ministru al Sănătății sub regimul lui Nicolae Ceaușescu, autorul programului de "rationalizare a alimentației" (în fapt, de înfometare a ei).
- Bineînțeleas, această problemă juridică este mai amplă decât o putem trata aici.
- Acuzația se referea exclusiv la rezultatul acțiunilor represive din zilele revoluției și nu la politica anterioară a Comitetului Politic Executiv. Omiterea responsabilităților pentru politica dusă în perioada regimului comunist a fost o constantă a proceselor declansate în urma colapsului clanului Ceaușescu.
- Pedeapsa cu moartea a fost abolită printr-o hotărîre a CFSN în 25 decembrie 1989. Constituția adoptată în decembrie 1991 face același lucru.
- "What Should Be Done", *New York Times*, June 3, 1990, pp 34.
- Samuel P. Huntington, *The Third Wave. Democratization in the Late Century*, University of Oklahoma Press, Norman and London, 1991
- Citat în Lawrence Weschler, "The Great Exception: I-Liberty", *New Yorker*, April 3, 1989, p. 84
- Václav Havel, "New Year's Address", în *Uncaptive Minds*, nr. 3, January-February 1990, p. 2

Dan Pavel

Cartea de lemn

Ion Iliescu, *Revoluție și reformă*, Editura Enciclopedică, București, 1994, 278 pag., lei 2700.

"Nu religia este opiumul popoarelor, ci revoluția"

Simone Weil

Dacă pe la 1848 stafia comunismului bântuia Europa, astăzi o altă stafie bântuie mintile tulburi ale celor care continuă să viseze utepii și experimente de inginerie socială: stafia lui Marx. Acești propaganți încearcă să reciștige terenul pierdut (puterea, influența, prestigiul, privilegiile, teritoriile, foștii sclavi) odată cu prăbușirea comunismului, prin invocarea argumentului că regimul prăbușit nu era unul comunist și că între marxism și "socialismul real" nu ar fi existat nici o legătură. Implicația logică ar fi că, cu anumite precauții, lucrurile ar putea fi din nou încercate și experimentele reluate. Trebuie făcute cîteva precizări teoretice, cu implicații pragmatische evidente: există o legătură ombilicală între scrierile lui Marx și Engels, în special *Manifestul Partidului Comunist*, și regimurile comuniste. De la repudierea proprietății private și a clasei capitaliste de către "părinții fondatori", în numele unei aşzise fatalități istorice, a unor legi sociale

obiective, pînă la exterminarea proprietărilor de către Lenin, Stalin și toți acolitii lor, legătura este evidentă. Prinț-o ciudată alchimie a inconștientului colectiv, liderii comuniști au ajuns să transpună în politică tot ceea ce "tătucii" gîndiseră, și imaginaseră, inclusiv minciunile, complexele, frustrările, disimulările acestora. Deși Marx combătuse în mod principal și programatic (în numele soluției sale la pretinsa "problemă fundamentală a filosofiei") concepțiile subiectiviste, spiritualiste, de fapt aștăzi și adeptii concepției științifice despre lume și viață au fost promotorii cei mai îndrîjiți ai idealismului, utopiei și mitului social și politic. Iar Ion Iliescu nu face excepție, fiind asemenea tuturor conducerilor comuniști, fascinat de modelul platonician al filosofului-rege sau al regeului filosof.

În ciuda faptului că propovăduiesc teza rolului hotărîtor al maselor în istorie, toți liderii de extracție marxistă suferă de simptomul elitist. Iar una dintre formele (mai mult sau mai puțin patologice) de manifestare ale acestuia a fost de a scrie cărți. Și nu orice fel de cărți, ci "cărți de căpătăi", "cărți de referință" pentru istoria neamurilor sau a imperiilor multinaționale aflate sub stăpînirea lor. Îmi explic acest fenomen, în conformitate cu principiile hermeneutice enunțate în

Recenzii

Bibliopolis, ca fiind derivat din fascinația pe care a exercitat-o "cartea cărților", *Biblia*, asupra minților celor care se voiau profeții unei noi religii. În plus, faptul că în statisticile capitaliștilor pe primul loc al *best-sellers*-ului pentru toate timpurile se afla tot *Biblia*, i-a determinat pe autori precum Lenin, Stalin, Mao, Kim Ir Sen, Castro și bineînțeles Ceaușescu să dorească depășirea acelui record, publicându-și operele în tiraje fantastice. Este o judecată de fapt, cu funcționalitatea unei judecăți de valoare, că soarta acestor enorme ediții a fost (și va fi) să asigure materia primă industriei reciclării hîrtiei. Pe urmele predecesorilor săi, Ion Iliescu, care abia și-a publicat *Revoluția și reformă*, amenință cititorii cu noi "opere". Ar fi însă nedrept să catalogăm un autor sau o operă numai din perspectiva ascendenței ideologice sau a arborelui genealogico-politic. De aceea, merită să acordăm cărții șanse egale în fața actului de lectură.

Carte este împărțită în sase părți ("Revoluția din decembrie 1989 și nașterea noii puteri", "Instaurarea democrației", "În căutarea echilibrului și stabilității. Structurarea statului de drept", "Reforma economică", "România - factor european de stabilitate", "Omul politic și sfidarea lumii de azi"), cu o pondere inegală, primele două părți reprezentând o jumătate din întreg. După cum mărturisește autorul, în "Cuvînt către cititor", "prin paginile de față - mai mult de meditație politică decât de descriere a unor situații, fapte sau întîmplări anume - am dorit să înlesnesc înțelegerea logicii acestei revoluții, a imaginii pe care o am despre aceasta și, pe cît mi-a stat în putință, să contribui la clarificarea unor momente de istorie care m-au situit în vîtoarea evenimentelor" (p. 7-8). Chiar de la început, Iliescu precizează că "două

principale mobiluri" i-au "stat în intenție: 1). Evidențierea particularităților Revoluției române, pe fundalul schimbărilor care s-au produs și se produc în întreg Centrul și Estul european, și 2). Evaluarea proceselor de tranziție pe care le cunoaște România, din unghiul integrării lor în ansamblul schimbărilor ce au loc în viața internațională și în economia europeană și mondială". Simpla enumerare a "mobilurilor" trezește interesul. Rămîne de văzut dacă "mobilurile" au fost onorate.

Prima parte a cărții începe abrupt, fiind redactată laconic, în stilul de *reporting* atât de îndrăgit de public: "În ziua de 22 decembrie 1989, la ora 12.06, un elicopter decola de pe acoperișul Comitetului Central al Partidului Comunist Român. În elicopter se află Nicolae Ceaușescu, cel care a condus România timp de 25 de ani. La acea oră, dictatorul fugărea îngrozit de multimea dezlănțuită care ocupase piața din fața clădirii, luase cu asalt sediul puterii și izbucnea în urale de bucurie. Era un moment istoric, trăit cu incandescență" (p. 11). Brusc, autorul își schimbă strategia retorică, pentru a trece din registrul decriptive în cel erotic: "Cum s-a ajuns aici? De ce regimul comunist din România nu a putut fi înălțurat decât prin forță și violență? Ce conexiuni are Revoluția română cu valul schimbărilor est-europene, cu unda seismică a reașezărilor geopolitice din lume? Ce a reprezentat Revoluția română și care sunt particularitățile ei? Prin ce anume se distinge și prin ce se seamănă cu procesele care au declanșat tranziția societăților din Europa Centrală și de Est?" (p. 11-12).

În cele cîteva scurte citate de mai sus pot fi sesizate o serie de propoziții incompatibile, contradictorii. Cea mai

flagrantă incompatibilitate este cea dintre intenția declarată de evitare a "judecătilor de fapt" în favoarea "judecătilor de valoare" ("mai mult de meditație politică decât de descriere a unor situații, fapte sau întâmplări anume" etc.) și "mobilul" de a "evidenția" particularitățile "Revoluției române, pe fundalul schimbărilor care s-au produs și se produc în întreg Centrul și Estul european". Cu alte cuvinte, deși Iliescu declară că va face "filozofie politică", el face de fapt *political science*. Apoi, chiar primul paragraf conține o prezentare denaturată a faptele din 22 decembrie 1989, ora 12.06. Oricine a fost acolo în acea zi, la acea dată, (iar autorul cărții recenzate nu a fost acolo nici în cursul serii și nopții de 21 decembrie, nici în dimineața și în primele ore ale după-amiezii zilei de 22 decembrie 1989) știe că "multimea dezlănțuită" nu a "ocupat piața din fața clădirii" și nici nu a luat "cu asalt sediul puterii". Or, afirmațiile anterioare îl fac pe Iliescu să afirme că "regimul comunist din România nu a putut fi înălțat decât prin forță și violență". Verbele "a ocupa" și "a luta cu asalt" semnifică altceva decât ceea ce s-a întâmplat în 22 decembrie 1989: acolo, în urma unor decizii la vîrf neelucidate încă, *s-a permis multimii pașnice și neînarmate să-și continue protestul în "piata din fața clădirii"* (ceea ce l-a și speriat pe Ceaușescu), iar apoi să intre în clădirea C.C. al P.C.R., după ce forțele bine înarmate ale armatei, securității și miliției s-au retras în cazarme, sedii, case conspirative, tuneluri. *Regimul comunist din România nu a fost înălțat prin forță și violență*. Aceasta este imaginea pe care au dorit să-o creeze tocmai aceia care nu aveau nimic de-a face cu multimea disperată, dar pașnică, neînarmată și dispusă să moară în fața forțelor de

represiune, cei care intenționau să folosească forță și violență pentru a-l da jos pe Ceaușescu. Împotriva acestei mulțimi s-a folosit forță și violență astăzi înaintea "fugii" lui Ceaușescu, cît și după aceea. Apoi, s-a folosit forță și violență tocmai împotriva fostelor elemente ale represiunii, care au trecut *din ordin* de partea revoluției.

Cine a studiat doctrinele politice și ideologiile știe că marxismul (și leninismul și trotskismul) se deosebeau net de celealte concepții, doctrine, ideologii și filosofii pe care le combătea printre caracteristică retorică uimitoare: limbajul marxist abundă în sintagme și termeni de inspirație militară, cu conotații violente, toate folosite pentru a sugera "lupta de clasă". Mintea celor care au fost artizanii evenimentelor de după 22 decembrie 1989, orele serii, cînd au apărut "teroriști", continuă să fie ocupată de limbajul marxist, de modul marxist de a privi lumea în termenii "luptei de clasă". Or, dacă privim revoluțiile din 1989 în termenii luptei de clasă nu vom înțelege nimic.

Revenind la incompatibilitățile și nepotrivirile iliesciene, nu putem să nu sesizăm "subtila" singularizare a României în raport cu toate celealte țări foste comuniste: avem, pe de o parte, "Revoluția română" (grafiată de Iliescu cu R mare), iar pe de altă parte avem "valul schimbărilor est-europene", "unda seismică a reașezărilor geopolitice din lume", "tranzitia societăților din Europa Centrală și de Est". Această singularizare nu ține de tradiționalul exceptionalism românesc, ci face parte dintr-o strategie teoretică mai largă a celor care au ajuns la putere, care urmărește cu orice preț să demonstreze că, în decembrie 1989, în România a avut loc o revoluție și că

Iliescu și ai lui aveau (și au) o legitimitate derivată din revoluție. "Noi n-am putut avea privilegiul unei «revoluții de catifea». Datorită regimului ceaușist, rigid și inflexibil, care bloase, în ultimii ani, orice tendință și intenție reformatoare în plan politic și social, noi n-am putut ieși din chingile dictaturii pe o cale lipsită de violență" (p. 12), afirmă autorul. Voi reveni pe larg asupra raportului dintre evenimentele din restul Europei sociale și cele din România.

Iliescu nu ezită să definească în mod categoric ceea ce s-a întâmplat în decembrie 1989: "Revoluția română a fost, efectiv, o erupție socială cu un autentic caracter popular și național" (p. 12). După ce conceptul de *mobil* păruse derivat din romane polițiște sau din cercetări criminalistice, conceptul de *erupție* pare extras dintr-un certificat epidemiologic. Voi reveni spre sfîrșit asupra limbajului și a gîndirii pe care acesta o exprimă, însă nu voi trece prea repede mai departe, întrucât aici iese în evidență o continuitate istoriografică. Ea este produsul științei marxiste românești a istoriei, născută la rîndul ei din imensul complex de ilegitimitate al comuniștilor români, care, în dorința de a mistifica modul în care veniseră la putere, caracterizaseră "actul de la 23 august 1944", înfăptuit de monarhie în colaborare cu liderii principalelor partide politice și cu armata, drept "revoluție antifascistă și antiimperialistă, socială și națională". În concepția istoricilor marxiști români, istoria națională a ultimelor secole fusese o serie neîntreruptă de revoluții, care culminaseră cu revoluția comunistă. Rînd pe rînd în sens anabazic, au fost categorisite drept revoluții răscoală lui Tudor Vladimirescu, ba chiar răscoală lui Horea, Cloșca și Crișan¹, pentru a se ajunge la

sugerarea caracterului revoluționar al răscoalelor lui Gheorghe Doja și a răscoalii tărănești de la Bobîlna. Singura dată cînd valul revoluționar european a atins meleagurile carpatine a fost la 1848-1849, însă tocmai "mișcarea revoluționară" considerată de istorici drept cea mai substanțială, anume cea din Transilvania, sub conducerea lui Avram Iancu, a fost o luptă de partea imperialilor austrieci împotriva revoluționarilor maghiari, în scopul emancipării naționale. Explicația acestor revizionisme istoriografice (folosesc aici termenul de *revisionism* ca un eufemism pentru cel de *falsificare*) vine din predominanța unei anumite dogme marxiste: *masele fac istoria*. Combinată cu cealaltă dogmă marxistă (*a permanenței luptei de clasă în istorie*), prima dogmă impune drept consecință logică teza că orice formă a luptei de clasă, orice revoltă, ridicare socială a maselor, răscoală are un caracter revoluționar. Or, Iliescu folosește aceeași formulă procustiană a ideii că "masele fac istoria": "revoluția noastră a fost o desfășurare amplă a energiilor sociale, avînd un autentic caracter popular și național, iar astfel de schimbări nu țin seama de nici un fel de scenarii sau dorințe subiective. Mișcările de masă, cînd oamenii ies în stradă, împinși de sentimentul că «nu se mai poate», au propria lor logică, desfășurîndu-se ca un val ce atrage în vîrtejurile sale forțe și destine dintre cele mai diverse și neașteptate" (p. 16). De altfel, teoreticianul Iliescu își trădează reflexul istoriografic marxist și de secretar cu propaganda cînd califică decembrie 1989 drept "răscoală populară", ceea ce arată același joc al echivalențelor revizioniste semnalat mai sus.

Teoria iliesciană a revoluției (folosesc sintagma de *teorie iliesciană*

pentru a defini autorul individual sau colectiv al cărții analizate aici, neexcludând ipoteza unor *speech-writers*) pare a fi produsul aceleiași școli istoriografice care vede în istoria națională o succesiune de revoluții. Indiferent de ce s-a întîmplat

în decembrie 1989 - "răscoală", "revoluție", "lovitură de stat" - nu se poate vorbi despre un caracter popular și național al mișcării fără a aduce afirmației o serie de amendamente. Mișcarea a avut un caracter spontan și popular, dar nu unul național. Energiile sociale anticomuniste s-au dezvoltat, dar numai în cîteva segmente extrem de bine delimitate: însă la Timișoara, apoi în unele centre urbane, inclusiv București, unde cîteva zeci de mii de oameni au ieșit în stradă pentru a contesta comunismul și dictatura lui Ceaușescu. După reprimările dure din noaptea de 21 spre 22 decembrie, după extraordinarele evenimente revoluționare (din care s-au și născut anumite organizații revoluționare), "oamenii muncii" - inclusiv tovarășul Iliescu - s-au dus în dimineața zilei de 22 decembrie "la locurile lor de muncă" ca să-și continue "activitatea productivă". Acolo, la mariile întreprinderi industriale, în dimineața lui 22 decembrie oamenii au fost "mobilizați", "încolonați" și "dusi" în centrul. Este un moment cheie, cu astăzi mai important cu cît, cu excepția cîtorva mii din revoluționarii nopții precedente, oamenii nu s-au dus spontan și direct către zona fierbinte din jurul sediului C.C. al P.C.R., încojurată de importante forțe armate, milițienești, securistice. Ar fi important să deslușim care a fost logica acestui moment de mobilizare socială, în care s-au amestecat în mod fatal elemente spontane cu cele de repliere a anumitor activiști din structurile nomenclaturiste, împreună cu ofițerii, agenții securității

care "răspundeau" de anumite sectoare, întreprinderi, uzine, secții, școli etc. Cu certitudine, *explozia energiilor la scară națională* nu s-a produs decât după momentul fugii misterioase a lui Ceaușescu.

Restriștile ce se impun afirmației că a fost vorba de un fenomen "având un autentic caracter popular și național" se confirmă prin orientarea electorală ulterioară a majorității populației, care a optat tocmai pentru acele segmente ale fostei nomenclaturi și securității care i-au garantat relativa stabilitate și continuitate a vieții cu care se obișnuise în vechiul regim. Ion Iliescu invocă mereu o legitimitate. El deține o legitimitate, dar nu cea invocată. Iliescu nu are și nici nu va avea vreodată legitimitatea revoluționară anticomunistă, care ar fi însemnat o radicală ruptură cu trecutul activist, pentru care el nu era înarmat nici cu datele doctrinare, nici cu cele morale. În schimb, Iliescu are legitimitatea electorală conferită de faptul că reprezintă tocmai această imensă majoritate care s-a trezit împinsă în vîltoarea unor schimbări radicale pentru care nu era pregătită. Deși este o incompatibilitate logică, politică și etică între cele două tipuri de legitimități, biografia politică a lui Ion Iliescu s-a clădit pe convingerea decurge din ele și le întrupează. La nivel retoric, carteia *Revoluție și reformă* este scrisă tocmai din această perspectivă. De aceea, autorul încearcă să-și impună propriul punct de vedere ca doctrină oficială asupra evenimentelor din decembrie 1989. Numai că, vorba cuiva de la galerie, *el centrează, el dă cu capul*. Ceea ce nu se poate. Dacă istoria o fac actorii politici (lideri, elite, mase, clase, puteri, suprputeri, conducători de armate și tiranicizi, conspiratorii și Cleopatrele), istoriografia

și știința politică trebuie lăsate pe seama oamenilor de știință, a specialiștilor independenți, căutători profesioniști ai adevărului, nu promotori ai unor interese particulare și cadute.

Deși enunță uneori teze corecte cu privire la decembrie 1989, Ion Iliescu comite eroarea metodologică de a-și asocia propriile gesturi politice unui eveniment politic care îi depășește capacitatea de control și înțelegere. În primul rînd, el proclamă: "Cred că *revoluție și reformă* sunt, azi, termenii referențiali pentru România. Ei sunt polii magnetici în câmpul cărora are loc interferența tuturor proceselor transformatoare, menite să dea societății românești o înfățișare nouă, modernă, europeană" (p. 243). De ce revoluție? "*Revoluție* - pentru că aceasta a fost realitatea, caracteristica esențială a procesului de răsturnare a vechiului regim, și orice încercare de a privi altfel lucrurile rămîne o pură speculație fantezistă" (p. 244). De fapt, o mulțime de evenimente istorice și decizii politice care se asociază cu regimul Iliescu contrazic tocmai afirmația că "revoluția a fost categorică: demolând structurile statului totalitar dintr-o dată, ca o lovitură de trăznă, ea și-a avut dramatismul și nimbul ei tragic" (p. 13). Afirmația de mai sus acredează ideea unui eveniment catastrofic și soteriologic, produs instantaneu, nepregătit de nimic ("o revoluție uimită de propriul ei radicalism, pentru care nu dispunea de condiții și forțe necesare; o revoluție obligată să-și inventeze și să-și pregătească premisele după ce ea se produce; o revoluție obligată să-și recupereze cu acceleratie timpul care ar fi trebuit să-o preceadă", p. 91), în care cauzele, pregătirea revoluției se petrec concomitent cu efectele. Deși ultima sintagmă pare ilogică - chiar este! - ea nu face decât să reproducă logica autorului: "Să ne imaginăm un fenomen care se produce, dar ale cărui cauze se desfășoară concomitent cu efectele! Cam aşa s-au petrecut evenimentele la noi." Dacă nimic nu a pregătit revoluția din 1989, ceea ce a urmat a confirmat-o la fel de puțin. Este vorba de evenimente istorice și decizii politice legate de regimul Iliescu care contrazic ipotezele revoluționare ale teoreticianului Iliescu (chemarea forțelor paramilitare ale minerilor pentru a pune capăt manifestării anticomuniste din Piața Universității și guvernărui Roman, devenită incomod de reformistă; blocarea permanentă a marii privatizări și a pătrunderii nestingherite a marei capital străine; asocierea la guvernare a partidelor extremiste și naționaliste; schimbarea ilegală a primarilor opozitiei, aleși în mod democratic; tergiversarea procesului de punere în posesie a pămîntului confiscat căranilor, împiedicarea foștilor proprietari de a-și relua locuințele naționalizate de comuniști; și un lung etcetera). În conformitate cu teoria iliesciană a revoluției se explică în mod ingenios: "Paradoxal, revoluțiile îți blochează adesea evoluția normală. Tările în care înlocuirea sistemului comunist s-a făcut fără convulsi și seisme sociale sunt azi mai stabile și mai avansate pe calea reformelor. Revoluțiile te obligă la salturi și apoi la stagnări, la alternanțe ce întrerup seria acumulărilor istorice" (p. 91). Tările est-europene care sunt "mai stabile și mai avansate pe calea reformelor" sunt tocmai acele țări în care revoluția anticomunistă a avut un caracter autentic și în care reformele politice implicate au precedat reformele politice. Și pentru că "perioada în care ne situăm" trebuia să poarte un nume, Iliescu a botezat-o "de la revoluție

la evoluție" (p. 244). Orice logică a revoluției am fi adoptat, dacă nu a fost de nimic pregătită, atunci ar fi fost normal ca această revoluție miraculoasă, "căzută din cer", să continue. O revoluție care nu a fost nici pregătită, nici continuată, încetează de a mai fi o revoluție.

Pentru a înțelege anul 1989, ar trebui ca, din punct de vedere metodologic, să procedăm la o comparație cu anul 1848. Strict vorbind, la 1848 niciuna dintre revoluțiile liberale și naționale pornite atunci nu a reușit pe moment. La scară istorică însă, următoarea jumătate de secol în Europa Occidentală, următorii 70 de ani în imperiul habsburgic (ulterior austro-ungar), următorul secol în România și în țările balcanice au însemnat perioade de îndeplinire și consolidare a programului revoluționar de atunci. Și totuși, punctul de referință nu este 1848, care nu a însemnat decât o revoluție repetată, completată, ci 1789. Adică, Revoluția Franceză. În celebra sa carte dedicată interpretării acestei "matrici a istoriei universale", François Furet își intitulează prima parte "Revoluția Franceză s-a terminat", vînd să arate prin asta că "raportarea la '89 a dispărut din politica franceză odată cu înfrângerea fascismului: discursul de dreapta, ca și cel de stînga, celebrează astăzi libertatea și egalitatea, iar dezbaterea în jurul valorilor lui '89 nu mai comportă nici mîza politică, nici investitură psihologică puternică".² Înfrângerea comunismului, în schimb, arată că în Europa de Est, ca și în întreaga lume, raportarea la 1789 nu și-a pierdut relevanța. În plus, folosind ideile lui Tocqueville, Furet valorifică perspectiva teoretică a acestuia asupra revoluției, punând accentul pe elementele de continuitate cu Vechiul Regim: "Credet că Revoluția franceză este o

ruptură brutală în istoria noastră națională? le spune el contemporanilor. În realitate, este înflorirea trecutului nostru. Ea desăvîrșește opera monarhiei. De departe de a fi o ruptură, Revoluția nu poate fi înțeleasă decât în și prin conținuitatea istorică. Ea îndeplinește această continuitate în fapte, apărînd ca o ruptură în conștiințe".³

Anul revoluționar 1989 trebuie văzut și el din perspectiva continuității, însă nu în raport cu regimul comunist, care, la fel ca și teroarea iacobină, s-a transformat într-o negare a lui 1789, ci în raport cu revoluția liberală și democrată căreia, în Europa de Est și Rusia, comunismul i-a pus capăt. Să reamintim însă că această revoluție liberală și democrată a continuat în restul lumii. Mai mult, puterea ei a fost astăzi de mare încît, pînă la urmă, a reușit să conducă la înfrângerea comunismului, la grăbirea sfîrșitului unor regimuri dictatoriale în America Latină, Asia sau la abolirea apartheidului din Africa de Sud. În acest sens au înțeles revoluția democrată și liberală gînditori precum Francis Fukuyama și Samuel Huntington, pe care diletanții autohtoni, recent căzuți din palmierii culturii politice comuniste, îi critică pentru optimismul lor sau pentru metodologie, înainte de a le fi înțeleasă substanța construcției teoretice.

Controversele și ambiguitățile dezbatelor românești privind 1989 (din presă, din politică) pornesc de la cîteva carente metodologice majore: ele se axează asupra unei perspective înguste, locale, naționale. 1989 nu poate fi însă interpretat în absența unei solide formații istorice, politologice și filosofice, pe care n-o pot dobîndi nici chiar șefii de stat, fie că dau decret sau participă la revoluții. Nu înțelegem 1989 dacă nu îl privim din

perspectivă geopolitică și morală. Odată ce vom fi adoptat acest mod de a privi, vom fi în situația de a aduce corectii majore teoriilor conspiraționiste, atât de populare în redacțiile, cafenelele și restaurantele bucureștene predecembriște și postdecembriște. Există o bogată literatură cu privire la complexitatea cauzelor care au dus la căderea sistemului comunist.⁴ Trimisind la bibliografia consacrată privind cauzele interne ale căderii comunismului, mă voi referi aici la cauzele externe ale căderii sale, pe care eu le consider mai importante.⁵

Sistemul comunist mondial, condus de către U.R.S.S., se caracteriza printr-o capacitate ieșită din comun de a face față crizelor. Ea se explica prin faptul că sistemul își permitea să plătească orice preț în resurse umane pentru a depăși crizele, precum și prin faptul că alterna perioadele de "dezgheu" cu cele de represiune. În plus, dacă nu putea fi înfrînt din interior, sistemul nu putea fi înfrînt nici din exterior, fiind protejat de o formidabilă capacitate militară atomică și nucleară. Asta făcea ca Războiul Rece să se fi transformat, în special pentru Statele Unite ale Americii și aliații ei, într-o situație strategică de *status quo*, derivată din doctrina *nuclear deterrence*. Numai că status quo-ul avea valabilitate numai pentru occidentali. Între timp, adică de vreo cîteva decenii, sovieticii își extinsese răspândirea la scară planetară, exceptând Europa de Vest, SUA și China. Ei pătrunseseră în lumea arabă, în Africa, în America Latină, în Asia de Sud și de Sud-Est, controlînd o serie de mișcări pacifice occidentale, partide comuniste și penetrînd puternic serviciile occidentale de intelligence, mediile de afaceri, partide, guverne etc. "Coloana a cincea" a expansionismului sovietic o constituiau

influențele cercuri intelectuale occidentale de stînga, cele care au negat sutele de cărți, documente și mărturii personale cu privire la infernal comunist⁶, susținînd în schimb caracterul umanist și cuceririle revoluționare ale regimurilor staliniste sau poststaliniste.

Alegerea lui Ronald Reagan ca președinte al SUA a marcat o radicalizare a strategiilor de luptă anticomunistă. Încă din campania sa electorală, iar apoi în turneele politice din vestul Europei, Reagan și-a anunțat intenția de a lupta pentru doborârea comunismului.

Declarațiile fostului actor de cinema au stîrnit amuzamentul multora, numai că ele s-au dovedit a fi mult mai mult decât retorică electorală sau demagogie. Susținerea mujahedinilor din Afganistan, a Solidarității în Polonia, adoptarea tacticii de a sprijini dictaturile de dreapta (pe considerentul că ele pot fi o tranzitie spre alegeri libere) sau a mișcărilor de eliberare împotriva regimurilor totalitare de stînga promoscovite⁷, intensificarea rolului agenților de *intelligence*, schimbarea priorităților în politica externă și militară, în special anunțarea surprinzătoare (chiar pentru cei mai apropiati consilieri ai săi) de către Reagan a lui *Strategic Defense Initiative* (cunoscută popular ca "Războiul Steeler"), precum și o mulțime de alte inițiative politice, militare și de *intelligence* ale hotărîstului luptător anticomunist ajuns președinte i-au pus pe sovietici și pe aliații lor într-o situație critică.

Tocmai aici trebuie făcută o precizare, pentru a elimina denaturările aduse adevărului de teoriile conspiraționiste, care, să ne reamintim, înainte de a apărea în paginile publicațiilor *Romania Mare, Europa, Totuși iubirea*, prin diferite

rapoarte parlamentare, în declarațiile, interviurile, memoriile unor foști și actuali nomenclaturiști și securiști, au fost formulate de Ceaușescu astăzi în condamnarea "huliganilor" de la Timișoara, cît și la acesta-zisul proces de condamnare a sa la moarte. Victoria americanilor și a democrației liberale împotriva sovieticilor și a totalitarismului comunist nu a fost obținută în secret. Războiul Rece a fost o confruntare deschisă între două sisteme politice animate de ideologii radical diferite. Spre deosebire de mulți politicieni și birocați occidentali, care priveau Războiul Rece ca pe o confruntare strategică prin care adversarul era ținut la respect datorită proprietății militare nonconvenționale, pentru un conservator precum Reagan el era o problemă morală și filosofică esențială, o luptă bazată pe principii etice și democratice puternice. Împotriva Imperiului Răului (*the Empire of Evil*), după cum a definit Reagan U.R.S.S.-ul și comunismul în ansamblul său⁸, trebuia luptat pînă la doborîrea sa și victoria revoluției democratice (iată că a existat o premeditare și un program revoluționar, astăzi pentru a contracara rezervele formulate cu privire la natura revoluționară a anului 1989). Ca în orice război - pentru că a fost un război, care s-a desfășurat în multe părți ale lumii fără să se ajungă însă la o confruntare armată deschisă, risc prea mare, care ar fi implicat folosirea armamentului neconvențional - în această luptă deschisă, în care se luptă împotriva celor care "negau libertatea umană și demnitatea umană a cetățenilor", trebuiau folosite toate mijloacele specifice. Ceea ce pare conspiraționism nu este decît utilizarea mijloacelor de *intelligence*, pe care și comuniștii ruși, români, est-germani, bulgari etc. le-au folosit la sfîrșit

lor pentru a lupta împotriva adversarilor lor (dar și împotriva propriului popor, ca represiune⁹). Încă din 1987, William Casey (directorul CIA în timpul lui Reagan) recunoscuse în mod public amestecul și deosebitul succes al operațiunilor CIA în Afganistan, Angola, Cambodgia, Ethiopia, Nicaragua, Salvador, de partea celor ce combăteau forțele marxiste susținute de Moscova, în cooperare cu chinezii împotriva sovieticilor, în recrutarea de agenți în toate țările lumii a treia, în supravegherea prin satelit (și alte mijloace sofisticate) a țărilor comuniste, în accesul la conturile secrete sovietice și comuniste din sistemul bancar internațional, precum și multe alte succese.¹⁰ Prin urmare, aici nu este vorba de conspirații, ci de o luptă declarată, publică, care dura deja de cîteva decenii și se ducea cu mijloace secrete în sens operativ, folosite de ambele părți, în care au învins pînă la urmă cei mai buni (în sensurile moral și profesional ale termenului).

Asediati pe toate fronturile, pierzînd bătălie după bătălie și amenințați cu transformarea imensei lor capacitații nucleare într-un factor irelevant, sovieticii au preferat să aleagă reformă pentru a supraviețui ca sistem comunist. Decizia s-a luat tot la nivelul grupurilor de *intelligence*, adică în interiorul KGB-ului, al căruia șef, Iuri Andropov, avea să devină secretar general al P.C.U.S. În echipele reformiste pregătite de Andropov se găsea și protejatul său, Gorbaciov. Prin urmare, împotriva a ce se vehiculează în publicațiile extremiste și în rîndul celor neinformați, *perestroika* și *glasnost* nu erau expresia unor porniri conspiraționiste, ci a unei încercări de a salva comunismul. Numai că, oricît de spectaculoasă și îndrăzneață a fost decizia

lor, KGB-ul și Kremlinul nu au înțeles că lipsa de viabilitate a regimului nu putea fi contracarată nici măcar prin reforma comunismului. Despărțirea de stalinism și brejnevism, revenirea la leninism și la izvoarele marxismului va scoate pînă la urmă la iveau istoric al marxismului și al leninismului. În acel context al "dezghețului", Moscova a permis țărilor est-europene reformă. Tocmai aici intervin semnele relevante pentru a înțelege diferența specifică a României, ca și a adevăratelor intenții sovietice, care nu dorea să piardă controlul asupra "imperiu-lui exterior". Ca și în cazul intervențiilor din 1956 în Ungaria sau 1968 în Cehoslovacia, și acum era vorba de o decizie de la "centru". Întotdeauna, fie că se alegea la Moscova linia "dură" sau cea "reformistă", liderii est-europeni care exițau sau chiar se împotriveau schimbării strategice, deveneau factori de instabilitate, amenințînd unitatea sistemului, care de această dată, la fel ca pe vremea lui Hrușciov, se angaja în reformă. Pretutindeni, ca și pe vremea lui Hrușciov, Gorbaciov a încurajat înlocuirea vechii gărzii cu elemente perestroikiste favorabile proprietății lui reforme. Ceaușescu reținuse ca lecție politică faptul că, pe vremea destalinizării hrușcioviste, Dej se împotrivese cu succes politicii de la centru, reușind să supraviețuască, ba chiar să obțină, în 1958, retragerea trupelor sovietice și consolidarea propriei sale puteri.¹¹

Ceaușescu a jucat mereu pe cartea dejistă, inclusiv în 1968, consolidîndu-și mereu puterea, clădîndu-și de-a lungul anilor alianțe ce depășeau cadrul politico-militar al Tratatului de la Varșovia, ba chiar și al sistemului comunist în general (cu iugoslavii, cu arabii, cu israelienii, cu țările africane, cu țările

nealiate, ba chiar cu vest-europenii și americanii). În plus, relativă sa independentă din politica externă trebuie corelată cu faptul că România era singura țară est-europeană cu o armată redutabilă și cu o securitate supradimensionată, ceea ce facea debarcarea sa mult mai dificilă. Cum Ceaușescu nu consumcea de bunăvoie să se lase înlocuit de elemente perestroikiste (precum Jivkov sau Honecker), era nevoie de o lovitură de forță, ceea ce, după cum am văzut, chiar și Iliescu recunoaște. De aceea, nu este de mirare faptul că perestroikiștii români au încheiat alt sistem de alianțe decît cei est-europeni, care, în Ungaria au resuscitat spiritul lui 1956 și pe Imre Nagy, în Cehoslovacia pe cel al "primăverii de la Praga" din 1968 și pe Alexandr Dubcek în persoană, iar în Polonia au încercat să recuperze mai multe eșaloane îndepărtațe în successive epurări. Prin urmare, în România anticeaușitii au reprezentat o alianță între elemente reformiste, flexibile și elemente mai vechi, îndepărtațe de Ceaușescu, elemente staliniste dure, neîndupăcate din cadrul partidului, armatei, securității. Strategia anticeaușistă presupunea reactivarea unor eșaloane staliniste devotate "centrului", fie că acesta era Kremlinul sau KGB-ul. Conform acestei logici, Iliescu a făcut apel la Bîrlădeanu, Brucan, Militaru, dar și la fiul fostului agent cominternist, Valter Roman, pe care l-a numit chiar prim-ministru.

După cum ne-a învățat însă Hegel, în istorie acționează "violența rațiunii", după o logică diferită de cea a proiectelor umane, oricît de raționale și planificate ar fi ele. Revoluția Franceză și Revoluția Rusă sănătoasă exemplul cele mai elocvente. Tot astfel, în raport cu planurile de la Moscova, lucrurile se

complicaseră extraordinar în Europa de Est. Existența unor segmente deosebit de puternic antisovietice, antisistemice, anticomuniste ale societății civile din Polonia, Ungaria și Cehoslovacia a determinat transformarea condițiilor favorabile reformei comunismului în condiții favorabile revoluției anti-comuniste. În decembrie 1989, pe cînd reformiștii prosovietici pregăteau o perestroikă românească, prin intermediul unei lovitură de stat care să mențină sistemul comunist, dinspre Vest, mai precis din vestul Estului, adică dinspre Europa Centrală, au pătruns undele de soc ale cutremurului anticomunist. Atunci s-a văzut pentru prima dată falia care exista (și continuă să existe) între puterea de stat (statul-partid) și societatea civilă. Aproape anihilată, oricum redusă la statutul de actor istoric pasiv, dar resentimentar în raport cu puterea, societatea civilă nu a fost deloc implicată, precum în Europa Centrală, în planurile de răsturnare perestroikă a dictatorului comunist. Tocmai această lipsă de comunicare între societatea civilă și nomenclatura reformistă a fost fundamental fracturilor politice care au urmat. Fiind mult mai nemulțumită decât rîndurile doi și trei ale nomenclaturii, securității și armatei - care urmăreau de fapt o reformă de natură a-i însesni accesul la putere, dar nu pierderea privilegiilor - populația trezită la conștiința politică, deci societatea civilă, a pornit revoluția. Optiunea revoluționară anticomunistă (nu doar anticeaușistă, cum încearcă unii să acrediteze ideea) a fost fermă la Timișoara, iar în cîteva zile flacără revoluției s-a extins la București, Cluj, Sibiu etc. Numai cei care nu au luat parte la revoluție pot afirma că mișcarea avea doar un caracter anticeaușist, reformist. Au existat

încercări ale anumitor *cheer-leaders* de a impune strigătul de "Gorbaciov! Gorbaciov!" sau "Mănescu! Mănescu!" sau "Iliescu! Iliescu!", însă mulțimea era mult mai radicală, strigînd "Jos comunismul!"

Abilitatea reformiștilor comploști a fost de a se așeza pe creasta valului revoluționar, care nu numai că l-a doborât pe Ceaușescu, dar a sters de pe față pămîntului principiile de legitimitate invocate de comunism. În după-amiaza zilei de 22 decembrie 1989, în fața Comitetului Central al P.C.R. s-a produs confruntarea decisivă dintre mulțimea revoluționară și reformiștii surprinși de evenimente. Trebuie spus că la Televiziune s-au dus lideri reformiști (inclusiv Iliescu, după cum singr recunoaște în cartea sa) care nu participaseră la revoluție, grăbindu-se să anunțe "fuga" lui Ceaușescu și importante schimbări "de partid și de stat". Ulterior, la Comitetul Central, cînd liderii reformiști sau oportuniști s-au adresat mulțimii revoluționare ("guvernul" Verdet), mulțimea i-a huiduit pe comuniști. Presiunea fantastică a mulțimii, concretizată în strigătele "Fără comuniști!", "Jos comunismul!", i-a silit pe reformiști să cedeze și să adopte programul revoluționar, chiar dacă numai ca opțiune tactică și de moment. O serie de sicofanți ai regimului pederisto-iliescian încearcă să acrediteze ideea că grupul care s-a cățărat atunci la putere ar fi avut meritul de a fi conceput programul revoluționar. Dar programul revoluționar era conținut, în formă nesistemantică, orală, în întreaga manifestație începută la Timișoara și care continua în după-amiaza zilei de 22 decembrie în jurul C.C. al P.C.R. Pe sicofanți îi contrazice chiar Ion Iliescu, în *Revoluție și reformă*, atunci cînd recunoaște că principalul agent al

revoluției a fost mulțimea: "Azi îmi dau seama că oricine ar fi fost în locul nostru ar fi redactat cam același text, pentru că, în momentul acela, era deja evident că revoluția pe care o trăiam nu vroia numai răsturnarea unei dictaturi, ci a întregului sistem comunist, și că ceea ce lumea aștepta de la noi era un program radical de reforme, care să instaureze un sistem democratic în toate componentele sale" (p. 58).

Iliescu recunoaște, deci, că nimeni n-ar fi putut nesocoti în acel moment revoluția și că nu se putea elabora decît un program radical al democratizării. Programul s-a făcut, noroc însă că au apărut teroriști, apoi minerii, care au împiedicat îndeplinirea lui. În "Postfața" sa la broșura cuprinzînd *Proclamația de la Timișoara*, George Șerban subliniază caracterul anticomunist și antiperestroikist al revoluției timișorene, semnalând în același timp mecanismul infiltrării revoluției cu "informatori și colaboratori", infiltrare care a acționat chiar între fondatorii Frontului Democrat Român. În acest sens, Șerban observă similitudinile între "F.D.R. de la Timișoara și F.S.N. de la București", ca acțiuni "de monopolizare a mișcărilor revoluționare de la Timișoara și București de către adeptii glasnostului și perestroikăi".¹² Este semnificativ faptul că orașul Timișoara, cel care pornise revoluția, s-a ridicat din nou împotriva contrarevoluției feseniste și a intervențiilor minerești, fiind locul unde s-a elaborat un adevărat program revoluționar, *Proclamația de la Timișoara*. În cartea sa, Ion Iliescu încearcă să discrediteze însă continuarea revoluției anticomuniste de către autorii Proclamației de la Timișoara și de către manifestanții din Piața Universității: "Presiunea circumstanțelor era mare și, într-un

anume fel, explicabilă; o ieșire violentă spre libertate, așa cum a fost Revoluția română, nu-și epuizează numai decesul energiile, ci intră, mai degrabă, într-un lanț de explozii, cu multe și neașteptate descărcări de sarcină; o revendicare deschide calea altora și toate la un loc se focalizează spre zona puterii, pentru că, în virtutea mecanismului gîndirii formate în timpul regimului totalitar, acolo se presupune a fi depozitele tuturor soluțiilor salvatoare, precum și distribuitorii acestora. Ca să avem, trebuie să ni se dea! - cam aceasta a fost și pare să fie, în general, optica imediat postrevoluționară" (p. 200-201).

În plus, Iliescu încearcă, în cel mai ceausisto-vadimist stil cu putință, să acrediteze ideea complotului extern: "Dacă era vorba de o provocare teleghidată din străinătate, acest fel de intervenții rămîn fără rezultat atunci cînd nu se grefează pe realități sociologice interne". Înainte de a continua citatul, să semnalăm confuzia prezidențială între "realități sociologice" și "realități sociale". "Ceea ce încearcam să discern erau tocmai cauzele profunde ale nemulțumirii, interesele comune care determinau cîteva mii de persoane să refuze o dezvoltare politică mai degrabă încurajatoare. Aparent, manifestanții care ocupau zi și noapte Piața Universității aveau motivații foarte diverse și programul emoțional pe care-l exprimau împreună, decretind această piață «zonă liberă de neocomunism», era prea vag". Programul nu era vag, fiind extrem de concis și precis formulat în *Proclamația de la Timișoara*, numai că formularea expresă a atitudinii anticomuniste nu putea să convină foștilor comuniști, cărora li se cerea să nu se mai amestecă în politică. Aici, Iliescu se prefăce a nu observa că

orientarea anticomunistă era un principiu politic, iar nu o luptă îndreptată împotriva lui însuși: „Înțelesem, la un moment dat, că principala grija a celor care doreau să imprime un program politic acestei manifestații era de a mă înlătura de la putere și, eventual, de a mă împiedica să mă prezint la alegerile care urmău să aibă loc. Acesta era, de fapt, și conținutul unui amendament propus în comisia de elaborare a Legii electorale de reprezentantul Partidului Național-Liber și inclus în aşa-numita «Proclamație de la Timișoara», punctul 8 - care a constituit unul din sloganurile Pieței Universității» (p. 123).

Este interesant că atunci cînd se referă la „controversele privind motivele imediate, conjuncturale, ale mișcării de la Timișoara, despre care se pretinde că ar fi fost teleghidată din străinătate”, teză care a fost în primul rînd susținută de Ceaușescu înainte și după ce și-a predat puterea, Iliescu ezită să dea un răspuns tranșant. „Cercetările ulterioare”, scrie el, „nu au infirmat ipoteza prezenței unor servicii speciale străine, dar nici nu au adus suficiente probe pentru o concluzie certă asupra dimensiunii și rolului jucat de acestea” (p. 46).

Ar fi fost în propriul dezinteres ca Iliescu să fie explicit, mai ales că recunoașterea unor fapte precise i-ar fi dăunat probabil în cîștigarea voturilor. În schimb, atunci cînd este vorba despre presupunțiva sa răsturnare de la putere, Iliescu nu ezită să vadă completul străin și să-i confere dimensiuni internaționale: „Firește, era mai greu să crezi în caracterul întîmplător al acestei mișcări, în măsura în care manifestații similare au avut loc aproape în același timp la Belgrad, Sofia și în alte capitale ale fostelor țări din Est». O forță din afară părea că vrea să stopeze evoluția demo-

cratică a anumitor țări din Est, evoluție care nu era în profitul celor pe care această forță ar fi vrut să-i vadă la putere” (p. 123-124). Cu toate că anterior refuzase să dea date concrete în legătură cu decembrie 1989, cînd se referă la evenimentele de la cîteva luni după, Iliescu nu ezită să ofere date concrete, numai că o face în stil tipic al propagandei,adică trunchiat, parțial, ambiguu: „Într-un document remis autorităților americane, aşa-numitul «National Endowment for Democracy» menționează sume considerabile vărsate, la acea vreme, mai multor organizații care au jucat un rol important în mișcarea din Piața Universității: Grupul pentru Dialog Social, Liga Studenților, o centrală sindicală, redactia ziarului «România liberă», partidele Național-Liber și Național-Tărănești - deși conducătorii acestor paride au dezmintit-o; totul lăsa să se credă că ei nu erau întotdeauna la curent cu ceea ce se făcea în spatele lor” (p. 124).

Ion Iliescu distorsionează adevarul. Cum adică National Endowment for Democracy a remis un document autorităților americane? Odată cu numirea lui Jeanne Kirkpatrick la ONU, a lui Charles Wick ca director la United States Information Agency, care a devenit un combatant activ în lupta împotriva comunismului, a filosofului catolic Michael Novack ca șef al Comisiei Națiunilor Unite pentru Drepturile Omului, Ronald Reagan l-a numit pe Carl Gershman în fruntea noii create organizații, National Endowment for Democracy (NED). NED este o organizație guvernamentală americană, bipartizană (afloată sub direcția și controlul comun al republicanilor și democraților din Congresul american), care se ocupă de pregătirea unor profesori, deschiderea unor școli,

tipărirea unor manuale în Afganistan și America Latină, de ajutarea Solidarității din Polonia pentru a tipări publicații anticomuniste ilegale, fiind preocupată de alegerile democratice din lume, de respectarea drepturilor omului, de întărirea organizațiilor nonguvernamentale ca mijloc de răspîndire a democrației în lume. De aceea, în mod deschis, atunci cînd se putea, NED a sprijinit activ organizațiile democratice din lumea întreagă. În plus, NED publică prestigioasa revistă *Journal of Democracy*, din al cărei board fac parte cîțiva din cei mai importanți *political scientists* și lideri democratice din lume (de la G.M. Tamás la Václav Havel, de la Francis Fukuyama la Vladimir Tismăneanu). Dacă NED a ales să sprijine organizațiile respective românești, iară nu pe Ion Iliescu (sau pe Ceaușescu), lucru este semnificativ.

Revenind la momentul cuceririi puterii, în decembrie 1989, atunci era mai importantă cucerirea puterii decît mesajul cu care se instaura la putere noua clasă politică. Ceea ce nu s-a observat în legătură cu fenomenele politice din 1989 este că ele sănătățile o confirmare în plus a teoriei circulației elitelor a lui Vilfredo Pareto. În conformitate cu teoria sociologului italian, atunci cînd într-un regim politic se combină meritul elitelor și puterea lor, atunci rezultă o stare de echilibru social; cînd meritul și puterea sunt despărțite, rezultă un dezechilibru care provoacă o circulație a elitelor meritorii, aflate pînă atunci la periferie, iar elitele *de facto* sănătățile înlăturate de elitele „capabile”, autentice. În conformitate cu structura participanților la revoluție din cadrul nomenclaturii, securității și armatei, dar mai ales a „cadrelor” care au ajuns în ierarhie, este o evidență incontestabilă plasarea în vîrf a eșaloanelor doi și trei din respectivele

medii socio-profesionale. Or, dictatura personală, familială și de clan a lui Ceaușescu condusese în cele din urmă la periferizarea elitelor din partid, securitate și armată. Pentru a nu exista dubii în legătură cu sensul în care Pareto folosea termenul de elită (și care a intrat în vocabularul științelor politice), să cităm definiția sa: elitele sănătățile alcătuite din membri „cu predominanță înzestrăți cu anumite calități, nu contează dacă bune sau rele, care le asigură puterea”.¹³ Prin urmare, în decembrie 1989, la putere a venit o nouă elită, o nouă clasă politică, descendenta a celei comuniste, pînă la un moment dat parte a ei, dar de la un moment încolo delimitîndu-se de ea. Era vorba despre o elită pragmatică, deosebit deabilă în a-și schimba declarația perestroikistă moderată cu programul revoluționar anticomunist cel mai radical (din punct de vedere formal) din Europa de Est. Judecată din perspectiva enunțării programului, revoluția se înfăptuise. Numai că, aşa cum am arătat, acest program revoluționar era expresia revendicărilor și presunților masei revoluționare, nu al elitei instalate la putere. Paradoxul lui decembrie 1989 este că noua putere și-a bazat legitimitatea tocmai pe acel program, care nu-i aparținea. Cine studiază cu atenție tot ceea ce au declarat, tot ceea ce au legiferat cei care s-au instalat atunci la putere (iar carteau lui Iliescu confirmă din plin cele afirmate aici) și nu au mai cedat-o (în ciuda alegerilor libere), nu poate să nu observe că ei nu au contrazis niciodată explicit programul revoluționar din decembrie 1989. Explicația derivă din Pareto: pentru noua elită, păstrarea legitimității, implicit a puterii, era mai importantă decît propriile convingeri.

Oricine dorește să afle informații

credibile despre "teroriști", executarea lui Ceaușescu, "complotul" iliescian, legăturile cu Moscova, mineriade etc. nu va afla mai mult din *Revoluție și reformă* decât de la dezbatările televizate ale comisiei parlamentare însărcinate cu anchetarea evenimentelor din decembrie 1989. De fapt, cartea este partitura din care Iliescu își găsește inspirația pentru evoluțiile sale publice. Ceea ce-i lipsește cărții este "zâmbetul" iliescian, toată mimica și gestica acestui profesionist al puterii. De aceea, cartea este mult mai puțin agreabilă decât persoana autorului. Toate stîngăciile de exprimare, disimulările, lipsa unei culturi, a cunoștințelor de logică, stilistică, lipsa lecturilor de specialitate sau literare sunt supărătoare, mai ales cînd autorul este situat în vîrful ierarhiei sociale și politice. Nu există în toată cartea referințe bibliografice, trimiteri concrete la cărți, studii, ediții, edituri, ani de apariție, citate, indicarea paginilor. Ca și cum autorul să ar situa deasupra acestui nivel, al universului științelor politice și al culturii. Numai că este o situație în afară. Este greu de înțeles cum un marginal în raport cu universul cărților, al culturii și științelor politice să apucă să scrie cărți, adică obiecte culturale care ascultă de alte legități și ierarhii decât cele din lumea politică.

După cum notează Françoise Thom, "ne dăm seama că un text este redactat în limba de lemn de la primele cuvinte, înainte chiar de a le fi căutat sensul: există o încrețineală care nu înșală. Acest caracter greoi astăzi de frapant ține, între altele, de anumite caracteristici ale sintaxei, de unele ticuri care ne-ar face aproape să credem că e vorba de parodia unui alt discurs".¹⁴ Dacă savantul francez s-ar fi ocupat puțin de discursurile lui

Iliescu, ar fi avut destul material de extras pentru exemplificările ei. O întreagă carte. Să-l ascultăm pe Ion Iliescu vorbind despre necesitatea ca omul politic să fie în mijlocul evenimentelor: "Nervul schimbării generale penetreză direct" (p. 274), conchide el, iar lectorul rămîne interzis. Cînd își expune explicit preferința pentru o alternativă, autorul se aventurează pe terenul lui *comparative politics*: "Să nu uităm că, în aceeași perioadă și sub acoperămîntul aceluiași model de la Răsărit, alte țări, la fel de socialiste ca și noi, au obținut, totuși, rezultate mai promîtătoare și mai consistente pentru stabilitatea și evoluția lor" (p. 20). Revoluția, "această mutație, ce nu are termeni de comparație decât la scară mare a istoriei, a pus societățile est-europene în fața unor sfidări politice, economice și culturale de o complexitate care le depășește adesea potențialul intern de schimbare, deși voința lor este motivată și orientată de valorile noului orizont spre care se îndreaptă" (p. 206). Iar la pagina următoare (ca de altfel la fiecare pagină a cărții), citim: "Iată interogații ce stăpîneau stările de spirit la începutul anului 1990" (p. 207). Iată și o expunere a propriului crez moral: "Sunt din fire relist și pragmatic, așa că îmi păstrează încrederea în forța morală și în natura pozitivă a omului" (p. 8-9). Iată și o exprimare care nu este doar de lemn, ci de lemn putred: "O întoarcere la punctul zero de pornire - dacă ar fi posibilă - ar însemna parcurgerea inversă a costurilor și dificultăților înțîmpinate" (p. 239). Cînd vrea să fie elovent, Iliescu emite judecăți într-un limbaj care zgîrje astăzi simțul estetic, cît și cel etic: "Dar există, după cum se vede, și o demagogie a nostalgiilor de tot felul, după cum există și o demagogie a negației cu orice preț, în care încep să se

specializeze unii, clarvăzători doar de pete, tot așa cum, odinioară, alții erau doar clarvăzători de lumini. Pentru că cine vrea să vadă, să observe cinstit și corect, sunt cîștiguri evidente ale reformei care ne plasează pe o altă poziție, mai realistă și mai lucidă, în raport cu noi însine și cu lumea în care ne integrăm" (p. 243).

Dacă ne-am apleca cu atenție numai asupra ultimului citat, am observat o versiune organică la adresa spiritului critic și a intelectualilor, încît te întrebă oare ce s-ar fi întîmplat, în decembrie 1989, dacă Ion Iliescu ar fi reușit să-i ia locul lui Ceaușescu cu cinci sau zece ani mai înainte?

Departate de a fi spulberat incertitudinile legate de decembrie 1989 și de natura regimului politic instaurat atunci, cartea lui Ion Iliescu are meritul

de a fi un avertisment politic adresat tuturor acelora care au o conștiință, liber arbitru, acelora care judecă logic și drept, sau măcar pe linia de plutire a bunuluisimt, un avertisment legat de responsabilitatea lor într-o lume în care ajung la putere oameni astăzi de diferiți. Ceea ce autorul cărții nu reușește să înțeleagă nici cînd își expune ideile în scris, nici cînd guvernează, este că, aşa cum 1945 a fost momentul despărțirii de Europa și de democrație (pentru România al abandonării ei), tot așa, 1989 este momentul istoric al redeschiderii Europei și democrației libere către noi. El prezidează în mod deliberat un regim politic ale căruia opțiuni - fiind o piedică pentru reintegrarea în democrația, civilizația și cultura occidentală - devin contrare interesului național.

NOTE

1. Despre "revoluția populară a lui Horea" vezi excelentul capitol "Istoriografia partinică: răscoala lui Horea și producerea istoriei" din Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, traducere de Mona Antohi și Sorin Antohi, Humanitas, București, 1994. De asemenea, vezi și comentariul meu, din *Polis* nr.2, la ediția americană a cărții lui Verdery.
2. François Furet, *Reflecții asupra Revoluției Franceze*, traducere de Mircea Vasilescu, introducere de Sorin Antohi, București, Humanitas, 1992, p.21.
3. François Furet, *op.cit.*, p.32.
4. Mă voi rezuma să trimitem la fabulosul număr special al revistei *National Interest*, nr. 31, Spring 1993, cu tema *The Strange Death of Soviet Communism. An Autopsy*, al cărui editor invitat a fost Charles Fairbanks, jr. Vezi, de asemenea, interviul meu cu Charles Fairbanks, jr., care poartă același titlu cu al grupajului din *National Interest*, în *Sfera Politicii*, nr. 10, 1993.
5. Am dezvoltat pe larg argumentația de aici în Dan Pavel, "The Impact of U.S. Foreign
- Policy on the Collapse of Communism", 1993 Working Paper No. 1, Advanced Seminar on the U.S. Foreign Policy Process, School of Public Affairs, University of Maryland.
6. Pentru o înțelegere profundă a mecanismelor care au acționat în această complicitate simbolică, ale cărei efecte au fost inhibarea mediilor politice anticomuniste și prelungirea suferințelor a sute de milioane de cetățeni supuși comunismului, vezi Tony Judt, *Past Imperfect. French Intellectuals, 1944-1956*, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1992, precum și Pierre Rigoulot, *Les paupières lourdes. Les Français face au gouffre: averuglements et indignations*, préface de Jean-François Revel, Paris, Editions Universitaires, 1991.
7. Argumentul a fost formulat de Jeanne J. Kirkpatrick, "Dictatorships and Double Standards", în *Commentary*, November, 1979, pp. 34-45. Ideile lui Kirkpatrick îl-au atrăs atenția lui Reagan, care le-a folosit încă din campania electorală, pentru ca, ulterior, după ce a devenit președinte, să o numească

- pe autoare ambasadoarea Statelor Unite la ONU, unde ea a jucat un important rol antisovietic.
8. Ronald Reagan, discursul de la Convenția anuală a Asociației Naționale Evangelice, *Weekly Compilation of Presidential Documents*, March 14, 1983, p.766.
  9. Asupra Războiului Rece și a deosebirilor dintre serviciile occidentale de *intelligence* și polițiile secrete comuniste, vezi interviul meu cu amiral Stansfield Turner, fostul director al CIA în timpul lui Carter, "Knowledge is Power", în *Sfera Politicii*, nr. 9, 1993.
  10. Bob Woodward, *VEIL. The Secret Wars of the CIA, 1981-1987*, New York, London, Simon and Schuster, 1987, pp. 385-386.
  11. Pentru o înțelegere profundă, nuantată a perioadei dejiste, trimit la scările lui Vladimir Tismăneanu, în primul rînd la "Fantoma lui Gheorghiu-Dej", în volumul *Irepetabilul trecut*, apărut în 1995 la Editura Albatros din București, apoi la volumul de
  12. George Șerban, "Postfață" la *Proclamația de la Timișoara*, Societatea "Timișoara", 11 martie 1990-11 martie 1994.
  13. Definiția nu se găsește în celebrul *Trattato di Sociologia Generale*, apărut în 1916, ci în Vilfredo Pareto, *I Sistemi Socialisti*, apărut în 1902, apud. Giovanni Sartori, *The Theory of Democracy Revisited*, Chatam, New Jersey, Chatam House Publishers, 1987, p.143.
  14. Françoise Thom, *Limba de lemn*, traducere de Mona Antohi, studiu introductiv de Sorin Antohi, București, Humanitas, 1993, p.41.

Liliana Pop

Regîndind revoluția

Rod Aya, *Rethinking Revolution and Collective Violence. Studies on Concept, Theory and Method*, Amsterdam, Het Spinhuis, 1990

Carțea lui Rod Aya este dintre cele care își respectă promisiunea făcută în titlu: regîndește perspectiva de abordare a revoluțiilor și violenței colective. Ea este o critică a modelului curent de tratare a revoluției în literatura de specialitate (antropologică, mai cu seamă, dar și de sociologie istorică și politologie). Acest model este unul "vulcanic", iar invalidarea lui rezultă din confruntarea cu criteriile de științificitate consacrate în epistemologie de Karl Popper. În fine, acestui model îi este contrapus unul politic: "rezolvarea imaginară a problemei" (*vicarious problem solving*).

Înțelegerea revoluțiilor este obstrucționată, după părerea lui Rod Aya, de confuzii legate de definiție (deci conceptuale), explicație (teorie) și de mobilizare a datelor pentru sprijinirea tezelor teoretice (metodologie). Autorul preia de la Karl Popper o atitudine neessențialistă cu privire la definiție - nu există și nici nu este de căutat o definiție corectă, definițiile nu fac nimic altceva decât să promită o folosire consecventă a cuvintelor, ele nu afirmă fapte, nici nu le

explică, nu pot fi adevărate sau false ci numai utile sau, altfel spus, simple surse de neînțelegere (p. 19).

În cazul revoluției, neclaritățile conceptuale provin din folosirea nediscriminatorie și echivalentă a trei înțelesuri diferite ale termenului. În prima variantă, în funcție de intenții, revoluția este o încercare de a lua puterea politică "pentru a stabili o nouă ordine morală și materială sau pentru a activa modalități radical noi de comportare zilnică".¹ Dar aceste intenții pot să nu existe de la început, ele pot apărea pe parcursul revoluției sau după ce a fost instaurat noul regim (cum s-a și întâmplat în secolul nostru în Mexic și Cuba). În plus, cei care implementează programul revoluționar pot fi alții decât cei care l-au conceput (ca în revoluțiile burgheze din Franța și Anglia). Se poate întâmpla, de asemenea, ca radicalii să preia puterea și să-și implementeze programul după ce alte grupuri au înlăturat vechiul regim, iar măsurile luate de ei pot avea efecte foarte diferite de cele scontate.

Definiția în funcție de rezultate - revoluția este o "schimbare rapidă, fundamentală și violentă a valorilor dominante și a miturilor unei societăți, a instituțiilor sale politice, a structurii sociale, a conducerii și a activității și politicii guvernului"² - dă naștere altor

dificultăți. În primul rînd, criteriile sunt atât de stricte încât nici una dintre revoluțiile identificate în mod curent ca atare nu ar mai fi îndreptățite să poarte acest nume. Chiar în formularea lui Skocpol - revoluția ca împrejurare în care au loc transformări rapide, fundamentale ale structurilor de clasă și statale ale unei societăți, însotite, și în parte realizate, prin revolte de jos bazate pe criteriul de clasă³ - se poate observa că asemenea schimbări pot fi și au fost obținute în secolul al XX-lea și prin alte mijloace. Skocpol nu face nici distincția (necesară) între schimbările determinante de acțiuni ale diverselor grupuri în timpul revoluției, fără o bază legală, și cele realizate după preluarea puterii. În cazul revoluției de la 1917 din Rusia, spre exemplu, ceea ce i-a condus pe țărani să ia în posesie și să împartă pământurile boierilor diferă semnificativ de ceea ce l-a determinat pe Stalin să cooperativizeze agricultura, deși amândouă au dus la "schimbări structurale".

Revoluția mai este definită și în termeni de situație revoluționară. Pentru Charles Tilly⁴, sau Troțki⁵ o situație revoluționară este o competiție coercitivă pentru putere statală, o situație de "suveranitate multiplă" în care exercitarea puterii de către grupul dominant devine problematică, statutul acestuia este pus în discuție și întreaga distribuție a puterii este renegotiată. Ea se încheie prin stabilirea unui nou *status quo* între elitele politice.

Ceea ce își urmărește Rod Aya prin această discuție a relevanței definițiilor curente ale revoluției nu este să propună una corectă. El crede că distincția între intenții, rezultate și situații revoluționare poate însă facilita "dezlegarea firelor cauzației istorice" (p. 20) pentru că permite sesizarea varietății de actori,

motivații și cursuri de acțiune ale acestora, precum și felul în care acestea determină diversele schimbări care pot fi, la rîndul lor, intenționate sau nu. Cu tot truismul lor, aceste observații sunt aproape cu totul ignorate în literatura despre revoluții.

Modelul explicativ dominant în această literatură este cel "vulcanic", care și-a cîstigat numele de la imageria cauzală pe care o folosește: schimbarea socială rapidă convulsionează corpul politic, nemulțumirea crește asemenei lavei unui vulcan și, în fine, violența de masă erupe. Cauza revoluțiilor este astfel nemulțumirea cvasigenerală a populației față de un anumit tip de societate, care se explică la rîndul ei prin anumite condiții sociale, de regulă schimbarea rapidă. Acest model conține, după Aya, trei greșeli: reduce revendicările specifice ale grupurilor la o nemulțumire generalizată ca sursă a violenței colective; înlocuiește grupurile specifice de acțiune prin mase anonime ca principali actori; inferează din anumite condiții sociale o nemulțumire prezumtivă, și din aceasta revolta, fără nici o dovadă directă a existenței nemulțumirii sau fără a avea motive să credem că nemulțumirea ca atare produce revolta (p. 22-23). Pot fi documentate, dimpotrivă, situații în care nemulțumirea nu duce la revoltă, mai ales atunci când grupurile subordonate sunt complet lipsite de surse independente de venit care să le permită să-și asume costurile și riscurile unei asemenea acțiuni.

Autorul trece în revistă (cap. 3) cîteva exemple de cercetări care folosesc modelul vulcanic: teorii socio-psihologice (James C. Davis cu "teoria curbei J", Ted Robert Gurr), teorii structural-funcționaliste (Chalmers Johnson, Neil J. Smelser, despre a cărui carte, *Teoria comportamentului colectiv*, Aya crede că

este comparabilă cu o "carte de bucate care explică comportamentul colectiv aşa cum o rețetă explică un fel de mâncare: însîrind ingredientele necesare și spunînd cum trebuie ele combinate pentru a constitui respectivul fel". Ca să fim drepti, continuă el, "există o mare diferență între cartea voastră de bucate și tratatul teoretic al lui Smelser: o rețetă nu enumera felul de mâncare printre ingrediente" (p. 35). Teoria lui Althusser asupra revoluției bolșevice intră în aceeași categorie.

În fine, Rod Aya propune ca model de explicație unul politic: "rezolvarea imaginară a problemei", prin care presupunem că oamenii acționează în modalități despre care ei cred că îi vor duce la împlinirea scopurilor lor, în condițiile date, apoi enunțăm scopurile actorilor și condițiile sub care ei acționează, ne plasăm "imaginari" în situația lor și încercăm să deducem ce am face în locul lor (p. 51).

Trebue de la început precizat că atât definiția situației cât și scopurile trebuie reconstituite, pe cât posibil, în termeni specific definiții cultural și social ai actorilor. În același timp, premisa alegării raționale, care subsumează acest model, nu trebuie înțeleasă în sensul că oamenii tind să aleagă variantele de acțiune care maximizează satisfacerea intereselor lor, întrucît aceasta reprezintă o imposibilitate *de facto*: oamenii nu cunosc, în momentul luării deciziilor, toate variantele posibile, capacitațile lor de înregistrare și analiză a acestora din perspectiva costurilor și cîstigurilor aşteptate nu sunt perfecte, etc. Dimpotrivă, conform unei versiuni amendate a teoriei alegării raționale, oamenii tind să aleagă un curs de acțiune satisfăcător: ei nu completează toate posibilitățile în același timp, comparindu-le, ci le iau în consi-

derare pe măsură ce ele se ivesc, oprinduse la prima care se situează peste nivelul lor de așteptări.

Autorul ilustrează această "rezolvare imaginară a problemei" printr-un model situational, alcătuit din împrejurări tipice în care oamenii trebuie să opteze, uneori chiar pentru violență colectivă. În ceea ce privește intențiile actorilor, violența colectivă se datorează nu unei stări generale de frustrare, ci unor dezacorduri principiale în jurul unor chestiuni precise aflate în dispută. Chiar în cazuri de aparentă spontaneitate a manifestărilor violente se pot distinge idei despre drept și justiție, obiective practice și chiar modalități standard de manifestare.

Întrebarea rămîne în ce condiții aceste revendicări specifice ajung să fie exprimate? Aceasta trebuie să se întâmple cînd intențiile sunt însotite de capacitați de acțiune și de ocazii. Grupurile care dispun de o bază economică proprie, o poziție socială respectată, de rețele organizaționale și legături politice devin adesea grupuri pivot în împrejurări revoluționare. Modelul politic presupune o legătură strînsă, dar indirectă, între aranjamentele economice și politice dintr-o societate, schimbările pe care acestea le suferă în timp și apariția unor revendicări. În al doilea rînd, el stipulează existența unui nivel organizatoric și tactic între aceste revendicări și acțiunile de redresare. Schimbările în structura și compoziția unei societăți se manifestă prin alterarea scopurilor tipice ale părților în conflict, a capacitații lor de acțiune colectivă, a puterii lor în negocierea cu alte grupuri (p. 60-61).

Pentru ca acțiunea deschisă să devină posibilă este nevoie însă și de o ocazie. O asemenea ocazie este

fragilitatea structurii de putere prin fragmentare de sus sau contestare de jos. Pentru a vedea însă ce fac actorii din capacitatele și ocaziile de care dispun este nevoie însă de o analiză istorică atentă.

Cartea lui Aya este un exercițiu excelent de găndire colectivă, care nu recunoaște și nu este intimidată de argumentul autorității, care și-a asumă riscul (intellectual) de a regăsi problema-tica deloc simplă a revoluțiilor și violenței colective. Lectura ei "normalizează" și perspectiva asupra revoluției române din 1989, ale cărei interpretări curente sunt "romantic-vulcanice", obsedate de problema puritatei scopurilor diverselor grupuri - unele au participat, altele au preluat puterea, o discrepanță deplină, deși altminteri firească în context - de "furtul" revoluției ca și de trădarea ei, de spontaneitatea sau caracterul ei premeditat. Ar fi poate mai productivă o abordare în termeni de grupuri cu interese specifice, cu capacitate de acțiune proprii, ca și o discuție a ceea ce a făcut posibilă revoluția. Această posibilitate pare mai realist să fi fost creată nu de "ridicarea maselor", ci de o scindare a elitelor după

evenimentele de la Timișoara. Alt-minteri ar fi greu de înțeles de ce armata a tras la Timișoara dar nu a mai făcut-o în București, de ce întregul sistem represiv al statului s-a predat cu arme și bagaje fără nici o încercare serioasă de a opune rezistență, iar soții Ceaușescu au fost victime astăzi de usoare.

În același timp, "ridicarea maselor" trebuia păstrată, întreținută, provocată ca versiune oficială pentru că era singura sursă de legitimitate pentru noii conducători la momentul respectiv, care nu se puteau prevăla de poziția lor elitară în sistemul comunist. Aspectul ideologic, programatic al revoluției a fost tot timpul confuz, dovedă că nici după cinci ani puterea nu are un program coherent de guvernare. Acțiunile acesteia par un compromis permanent renegociat între dorința de păstrare a puterii, dublată de un efort de creare, adesea cvașilegală, a unei baze economice proprii, și nevoia discursivă a alternativei la comunism (economie de piață, democrație, integrare europeană, etc.) sau presiunea problemelor sociale și economice curente.

NOTE

1. Michael Waltzer, "A Theory of Revolution", în *Marxist Perspectives*, Spring 1979, p.p. 30-40.
2. Samuel Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven, Yale University Press, 1968, p. 264.
3. Theda Skocpol, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979, p.p. 4, 33, 287.
4. Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, Mass., Addison-Wesley, 1978, p.p. 189-222.
5. Leon Trotsky, *The History of Russian Revolution*, London, Pluto, 1977, pp. 31-33 și 223-232.

Anton Carpinschi

România postcomunistă. De la revoluția încîlcită la revoluția deschisă

Nestor Rateș, *România: revoluția încîlcită*, București, Editura Litera, 1994

"P" e termen scurt, în perspectivă sănătoasă și incertitudine. Pe termen lung, însă, viitorul nu poate fi decât luminos pentru România... Pentru tot ceea ce a fost sau nu-a fost, revoluția din decembrie rămâne punctul de cotitură". Aceasta este concluzia eliberată și optimistă a cunoșcutului și apreciatului comentator al postului de radio *Europa Liberă*, Nestor Rateș, din finalul incitanței și bine documentatei sale cărți, *România: revoluția încîlcită*.

"Pentru tot ceea ce a fost sau nu-a fost, revoluția din decembrie rămâne punctul de cotitură". Remarcabilă prin concizie, exactitate și largile deschideri interpretative, fraza de mai sus concentreză profunzimea analitică și forța sintetică desfășurate de autor pe parcursul întregii cărți. "Pentru tot ceea ce a fost sau nu-a fost": această formulă focalizează multitudinea vectorilor politici, diversitatea orientărilor ideologice, pozițiile și interesele contradictorii angajate în "încîlcita" revoluție română din 1989. Prin "tot ceea ce a fost" - lecția de curaj concretizată în răsturnarea dictaturii, conștientizarea posibilităților, declanșarea

energiilor - dar și prin *ceea ce n-a fost* (încă) - asimilarea completă la scară națională a lecției de morală, a principiilor și ale raționalității pragmatice - revoluția română declanșată, deturată și manipulată începând din decembrie 1989 este, și rămâne deocamdată, o "revoluție încîlcită".

Contragă și deturată, revoluția declanșată în decembrie 1989 rămâne, totuși, "punctul de cotitură" al istoriei noastre contemporane. Frânată și neterminată, revoluția română declanșată în decembrie 1989 devine astfel o *revoluție suspendată* dar, tocmai prin aceasta, o *revoluție potențial deschisă*. "Singura soluție, o nouă revoluție?" Da! O revoluție, însă, a mentalităților, a mintilor și inteligențelor. Revoluția instruirii civico-politice și a educării caracterelor, revoluția morală. Aceasta este, de altfel, concluzia pe care cercuri largi ale opiniei publice o conștientizează tot mai clar în ultimii ani. Este concluzia pe care o sublinează și Nestor Rateș încă din 1991 (ediția americană a acestei cărți): "Schimbarea politică și economică s-ar putea produce foarte bine și fără o nouă revoluție violentă. O nouă revoluție este însă categoric necesară în mentalitate și comportament. Numeroși factori sugerează o deteriorare serioasă a relațiilor sociale, a eticii muncii, a legăturilor

umane normale și a comportamentului civilizat. Toleranța și dialogul sunt încă mai degrabă excepții decât regulă. Prea mulții oameni par să fie ținte facile pentru fantasmele extremiste, frenetica naționalistă și vrajba de tot felul".

Dar, furat de acest *exordium ex abrupto*, m-am îndepărtat de rigorile recenziei de carte. Deci, având în vedere exigențele prezentării, trebuie spus că volumul semnat de Nestor Rateș îmbină fluența narativă și logica argumentării, bogăția informației și *nexus-ul* demonstrației. Structurată în cinci capitole, carteia are un ritm interior dat de succesiunea rapidă, conținutul dens și precis al subcapitolelor. Analiza pornește de la fixarea și caracterizarea situației revoluționare din România comunismului tîrziu, acea "Etiopie a Europei" măcinată de "opțiunile iraționale" ale "celui mai sumbru dictator" și de "mixtura letală de frică și manipulare", la nivelul majorității populației. (capitolul 1, "Revoluția previzibilă pe care n-a prevăzut-o nimeni"). În continuare, ochiul atent și experimentat al analistului filmează locurile, oamenii, acțiunile din zilele fierbinți ale "exploziei" revoluției din decembrie și ale "urmării sîngerioase" a acesteia (capitolele al II-lea și al III-lea). Nestor Rateș pătrunde apoi în labirintul tentativelor, ambiguităților și nepuntințelor conspirațiilor și conspiratorilor anticeaușiți de dinainte de 1989, dar și în culisele acapărării puterii de către o parte din aceștia imediat după fuga dictatorului. El descriează motivațiile și creionează portretele liderilor politici și militari comuniști care au avut abilitatea umplerii vidului de putere după răsturnarea dictaturii (capitolul al IV-lea, *Conspirație, conspirații*). Capitolul al V-lea, semnificativ intitulat *Purgatoriul*, se

oprește asupra unor probleme spinoase ale tranziției: criza de legitimitate, pînă la alegerile din mai 1990, a noilor structuri de putere ex-comuniște ieșite dintr-o revoluție anticomunistă contrară și deturată; discordia dintre Armată și Securitate; amestecul de criptocomunism remanent și neocomunism reformist la nivelul puterii, dar și în mentalul colectiv; fragilitatea opoziției și absența unei clase politice alternative credibile și eficiente; impasul economic și frenarea reformei.

Desigur, problemele ridicate sunt numeroase și complexe. De aceea, din rațiuni de sistematizare, propun un traseu tematic. Funcționînd ca grilă de lectură a cărții, dar și a realității românești, acest traseu tematic concentreză următoarele itinerării: 1) De la "societatea blocată" a comunismului ceaușist la "revoluția încîlcită"; 2) De la pseudodemocrația socialismului multilateral dezvoltat la "democrația originală"; 3) De la "democrația originală" la democrație. Traseul tematic propus este, în fond, expresia concentrată și problematizată a traiectului istoric necesar al României de la dictatura comună la democrația clasică europeană. Fiecare din itinerariile schițate acoperă cîte un drum istoric real parcurs, sau în curs de parcurs, de către societatea românească. În același timp, fiecare din aceste itinerarii delimită cîte o *temă majoră*, capabilă să circumscrie o serie de probleme, controverse, consecințe, nuanțe. Astfel, drumul de la "societatea blocată" la "revoluția încîlcită" trimite la tema astă de controversată a naturii, conținutului, finalității și sensului revoluției române declanșate în decembrie 1989. Drumul de la pseudodemocrație socialistă la "democrație originală" pune în evidență o anumită continuitate autohtonistă și antidemo-

cratică înapoi și după 1989. Complexitatea democrației și a democratizării, obstinația antidemocratilor fac din tema democrației un necesar *test politic național*. Spre deosebire de acest două drumuri, din păcate parcurse, drumul de la "democrația originală" la democrație este unul în care abia acum societatea românească încearcă să facă primii pași șovăileni. Dar drumul de la "democrația originală" la democrație nu poate fi parcurs fără revoluția morală a forjării caracterelor și civilizații comportamentelor la scară întregii societăți. De aceea, acest drum ridică, în opinia mea, tema *revoluției deschise ca revoluție morală*.

Problema ce se pune în continuare este aceea a aplicării, pe textul cărții și pe realitatea românească, a grilei de lectură și analiză conținută în traseul tematic propus.

Drumul lung și chinuit al societății românești comunizate spre o ieșire din dictatură s-a realizat printr-o "revoluție încîlcită". Spre deosebire de țările comunizate din centrul Europei, condițiile specifice, paroxistice ale comunismului din România nu au permis o "revoluție de catifea", nu au favorizat dizolvarea pașnică și treptată a dictaturii comuniste. Schișind tabloul (sub)vietii sumbre din România comună, Nestor Rateș arată că "natura eratică a procesului luării deciziilor, gustul pentru procese economice grandioase și adularea delirantă a conducătorului și a ideilor lui, adesea iraționale, au sfîrșit prin a împinge țara la dezastru și au născut o societate monstruoasă, în care supunera și frica au luat locul demnității și al stimulentului, în vreme ce minciuna și denaturarea faptelor erau prezentate ca adevăr și încredere". Din inventarul "cauzelor care

au făcut ca România să ofere un peisaj politic atît de diferit", Nestor Rateș amintește: "omniprezența Securității și abilitatea ei de a controla întreaga populație prin infiltrări perfide sau prin represiuni dure, violente și chiar sîngerioase.... structura tentaculară, mafiotă a puterii, în care marea familie a dictatorului și a soției sale deține pozițiile de comandă, făcea imposibilă orice rezistență din interiorul sistemului. Mizeria cumpărată a vieții de zi cu zi, care consuma, practic, întreaga energie, imaginație și inventivitate în lupta pentru supraviețuirea fizică... lăsînd oamenilor prea puțin timp și vlagă pentru activismul social și politic, și chiar mai puțin încă pentru preocupări spirituale". La toate acestea se adaugă situația specifică a tinerei și inexperimentatei clase muncitoare din România, ce "cuprinde un mare procent de țărani strămutați la oraș, care și-au pierdut valorile solide ale satului fără să fi asimilat încă comportamentul și modul de a gîndi al orășeanului. Acest atît de vulnerabil segment al populației era ușor de indus în eroare, de manipulat și de înfricoșat". Se mai adaugă, din păcate, elitismul, narcisismul și veleitarismul unei părți a intelectualității românești, "fricău și animozitate sociale și naționale întreținute cu grija și perfidie", miopia politică și echivocul Occidentului în unele din situațiile și raporturile sale cu dictatura ceaușistă.

Avînd în vedere toată această grea moștenire în care noi, marea majoritate a românilor, suntem în același timp martori și părtași, avînd în vedere faptul că vietile victimelor, complicitelor și tortionarilor se amestecă într-un tot confuz, vinovat și paradoxal, afirm cu jenă și tristețe că, dacă trebuie să ieșim

din dictatura comunistă, nu putem ieși decât printr-o "revoluție încâlcită". Atunci cînd o societate atît de încîlcită în blocajul dictaturii totale începe, totuși, cu timiditate, chin și eroism să caute ieșirea din dictatură, ea nu poate încerca/ realiza această ieșire decât printr-o "revoluție încâlcită". Această revoluție în România a fost o *încîlceală de revoltă a disperării interne; ignoranță și manipulare a populației; abilitatea, politică a conspiratorilor comuniști*, cu merite mai mari sau mai mici, dar experimentați în exercițiul și locurile puterii; *răporturi strategice între superputerile lumii* pe fondul destrămării imperiului sovietic.

Revolta disperaților din țară a folosit ca întotdeauna, drept *detonator* al exploziei politico-militare, punct de coagulare al imenselor nemulțumiri gata să izbucnească. Ignoranța politică a populației a fost și este, în continuare, speculață de abilitatea politicienilor profesioniști. Aceștia au nevoie, de la caz la caz, de carne de tun, mase de manevră, bază de legitimitate politică. De fiecare dată populația, mai mult sau mai puțin ignorantă din punct de vedere civicopolitic, satisface apetitul de putere al agenților politici. Și adeverații agenți politici ai revoluției române declanșate în decembrie 1989 au fost liderii politici și militari ce au crescut și au stat în umbra vechii puteri comuniste. Ei sunt adeverații agenți politici pentru că au controlat și cîstigat revoluția. Realitatea încâlcită din România comunistă, prelungită într-o "revoluție încâlcită", a favorizat victoria acestor forțe abile și experimentate ce nu putuseră să cucerească puterea sub Ceaușescu. Revolta populară a declanșat revoluția anticomunistă, dar conspiratorii comuniști au cîstigat revoluția și puterea. "Beneficiile puterii - scrie Nestor Rateș -

au revenit complotiștilor. Ei pur și simplu au urcat pe creasta valului revoluționar".

Este foarte greu, deocamdată, să ne pronunțăm asupra caracterului *spontan* sau *elaborat* al revoltei populare și, implicit, al declanșării revoluției în România. Nestor Rateș este atent și nuanțat cînd analizează această problemă, împreună cu implicațiile ei interne și externe. *Revolta populară, puciul comunist, complotul sovietic* se încîlcesc din nou. Deși am rezerve asupra caracterului spontan al izbucnirii revoltei populare la Timișoara și București, sănăt de acord cu afirmațiile lui Nestor Rateș privind schimbarea stării de spirit în interiorul Armatei și Securității, "inacțiunile" acestora la comenziile iraționale din ceasul al 12-lea ale lui Ceaușescu. Faptul că "multe componente ale Armatei și Securității l-au abandonat în mod incontestabil pe Ceaușescu și au refuzat să apere regimul acestuia în fața unei revolte populare hotărîte (ceea ce nu vrea să însemne că ei au fost de partea revoluției)" nu înseamnă în mod sigur și automat că acest abandon și refuz ar fi fost "opera complotiștilor", a liderilor politici și militari ce au conspirat împotriva lui Ceaușescu. Dar, arată Nestor Rateș, "ceea ce conspiratorii au putut probabil să facă a fost să folosească deplin revolta populară pentru a-l înzlătura pe Ceaușescu și a-l înlocui cu proprii lor oameni cu un minim de probleme.... În timpul celor săpte zile ale revoluției, în rîndul multora dintre ofițeri s-a produs un proces lent de înțelegere a caracterului imminent al căderii regimului. În noaptea de 21 decembrie și în dimineața de 22 decembrie ruptura s-a desăvîrșit. Poate că unii dintre conspiratori, și Iliescu în particular, vor fi încheiat o înțelegere cu comandanții Armatei și trupelor de Securitate, dar nu înainte ca

revoluția să înceapă. Tranziția va fi fost realizată probabil... în timp ce revoluția era deja în curs și se extindea. Atunci, diferite grupuri și persoane din interiorul structurilor de putere, în căutarea unei căi de ieșire din criză, s-au reunit și au pus la cale ceea ce poate fi numit o lovitură colectivă".

Am rezerve asupra caracterului spontan al izbucnirii revoltei populare la Timișoara și București, deoarece mi se pare improbabil, din punct de vedere politic și geostrategic, ca intersecția *revoluției anticomuniste central-europene cu atitudinea anticeaușistă a reformismului neocomunist gorbaciovist*, intersecție aflată chiar în România, să nu fi provocat activarea "filierelor străine" și, implicit, favorizarea mai mult sau mai puțin discretă a declanșării revoltei populare anticeaușiste. Dar, dincolo de aceste speculații politologice, rămîne un adevăr incontestabil prin eroismul și tragicismul său faptul că revolta populară, spontană sau nu, a fost aceea care a doborât dictatura. Mai mult, revolta populară a oferit șansa de salvare structurilor Armatei și Securității și șansa de a parveni la putere vechilor lideri pecerîști reciclați în noi lideri fesenîști. Masele populare și-au făcut încă odată datoria: carne de tun, mase de manevră, bază de legitimitate politică.

Dincolo de caracterul spontan sau nu al revoltei populare, subscru la observația lui Nestor Rateș că revolta "a forțat părți mari ale structurilor puterii mai întîi să tolereze unele acțiuni, iar apoi să caute căi de a se salva. Numai cînd a început această căutare, a obținut grupul de conspiratori o șansă de reușită și a înhățat-o în grabă și cu nerăbdare. Pe

scurt, el n-a făcut revoluția... Conspiratorii, practic toți, n-au făcut decât să culeagă roadele - cel puțin pentru un timp".

Drumul societății românești de la pseudodemocrație socialistă prin "revoluția încâlcită" nu putea duce decât la "democrația originală". Aceasta reflectă avatarele convertirii vechilor nomenclaturi la principiile democrației, dar și handicapul istoric al societății civile din România. Ieșirea din cercul vicios ce s-a țesut între pseudodemocrația socialistă, "revoluția încâlcită" și "democrația originală" se poate face prin *revoluția deschisă*, înțeleasă ca revoluție morală. În celebrul său roman, *Speranța* - epopee a fraternității umane în condițiile-limită ale revoluției și războiului civil din Spania - André Malraux imagina următorul dialog prin vocea personajelor sale: "- La ce servește revoluția dacă ea nu-i face pe oameni mai buni? - Revoluția va fi realizată prin proletariat sau prin stoici? - De ce nu prin oamenii mai umani? - Pentru că nu oamenii mai umani sunt aceia care fac revoluția, dragul meu; ei fac bibliotecile sau cimitirile. Din nenorocire...". Cred că pariu cel mai nobil al revoluției române declanșate în decembrie 1989 este acela de a-l contrazice pe Malraux.

Să-l contrazicem, aşadar, pe Malraux și să spunem, în încheiere, că dacă versiunea americană a cărtii lui Nestor Rateș *România: revoluția încâlcită* a fost destinată *informării* publicului american, versiunea românească a acestei cărți atît de necesare este destinată *informării* și *formării* publicului român atît de încercat.

Note despre autori

Gabriel Andreeescu

Absolvent al Facultății de Fizică, Universitatea București, 1976. Cunoscut dizident, după 1989 devine membru-fondator al Grupului pentru Dialog Social și, ulterior, Președinte al Centrului pentru Drepturile Omului și Director al "Revistei Române pentru Drepturile Omului". Publicist, autor de studii pe teme de drepturile omului. Cărți publicate: *Sisteme axiomatice ale limbajului natural. Funcții și operaționalizare*, Editura ALL, București, 1992; *Spre o filozofie a dizidenței*, Editura Litera, București, 1992; *Cel mai iubit dintre ambasadori*, Editura ALL, București, 1993; *Patru ani de revoluție*, Editura Litera, București, 1994.

Andrew Arato

Sociolog și politolog american, profesor de sociologie la New School for Social Research din New York. Este una dintre prezențele cele mai active în revistele de specialitate, de la *East European Politics and Societies* la *Social Research*. Bibliografie: *The Essential Frankfurt School Reader* (împreună cu Eike Gebhard, 1982); editor (împreună cu Ferenc Feher) al volumului *Gorbachev. The Debate* (1989); *Civil Society and Political Theory* (împreună cu Jean L. Cohen, 1992).

Anton Carpinschi

Sociolog și filozof român, șeful catedrei de științe politice din cadrul Facultății de Filozofie a Universității "Alexandru Ioan Cuza" din Iași. Absolvent (1970) și doctor (1977) al aceleiași facultăți, membru al Asociației Române de Științe Politice și al Asociației Internaționale a Sociologilor de Limbă Franceză, profesor inițiat la Universitatea de Științe Sociale din Toulouse și la Universitatea de Stat din Chișinău. Bibliografie: *Contemporary Political Doctrines* (1991); *Doctrine politice contemporane. Tipologii, dinamici, perspective* (1992, premiul Asociației Scriitorilor din Iași); *Deschidere și sens în gândirea politică* (1995).

Pavel Cîmpeanu

Sociolog român, director executiv al Centrului Independent de Sondaje. În perioada interbelică a fost membru al Partidului Comunist din România, fiind arestat și întemnițat. În perioada 1944-1956 a lucrat în aparatul central al PCR, la secția relații internaționale. Între 1980-1990, fără a părăsi România, a publicat în Statele Unite ale Americii, la M.E. Sharpe Publisher, o tetralogie critică despre societățile staliniste: *The Syncretic Society*, *The Origins*, *The Genesis*, *The Exit*. Alte lucrări: *De patru ori în fața urnelor* (1993), *România: Coada pentru hrană. Un mod de viață* (1994).

S.N. Eisenstadt

Sociolog israelian născut în 1923, la Varșovia, este în prezent Rose Isaacs Professor of Sociology la Universitatea Ebraică din Ierusalim și Professor at Committee on Social Thought la Universitatea din Chicago. Anterior a beneficiat de burse de cercetare la Center for Advanced Studies in the Behavioral Sciences, în cadrul lui Stanford University (1955-1956), la Hoover Institute (1986). A fost Visiting Professor la universitățile din Oslo, Harvard, Michigan, Stanford, Massachusetts Institute of Technology, Manchester etc. Cărți publicate: *Origins and Diversity of Axial Age Civilizations* (1986), *European Civilization in Comparative Perspective* (1987), *Patterns of Modernity* (1987), *The Early State in African Perspective* (1988), *Japanese Models of Conflict Resolution* (1990).

G. Friedheim

Absolvent de științe politice al Universității Yale. În prezent se ocupă de studiul prăbușirii regimurilor comuniste în Europa de est, cu un interes special pentru cazul est-german.

Jeffrey C. Isaac

Profesor de științe politice la Universitatea Indiana, Bloomington. Cartea sa *Arendt, Camus and Modern Rebellion* a fost publicată de Yale University Press în 1992. A publicat recent eseuri în *Dissent* și *Salmagundi*, iar în prezent scrie o carte despre viitorul democrației americane.

Dan Pavel

Născut în 1958 la Cluj, este filosof, ziarist, redactor al revistei *Polis*. Absolvent al Facultății de Filosofie, Universitatea din București, unde pregătește în prezent un doctorat. A lucrat ca redactor al revistelor *Viața studențească* și *Amfiteatrul*, ca redactor șef-adjunct al revistelor 22 și Sfera Politicii. A lucrat ca intern la *The New Republic* și a beneficiat de o bursă la University of Maryland. Cărți publicate: *Bibliopolis. Eseu asupra metamorfozelor cărții* (1990).

Liliana Pop

Născută în 1970, este preparator la Facultatea de Jurnalism și Științele Comunicării, Universitatea București; a absolvit Facultatea de Sociologie, Universitatea București, în 1993, iar în 1991-92 a făcut un stagiu la Amsterdam Center for Comparative European Social Studies de pe lângă Universitatea din Amsterdam; este interesată de chestiuni de comunicare și identitate politică.

G. M. Tamás

Filosof maghiar, născut la Cluj. A studiat filozofia și filologia la Universitățile din Cluj și București. În 1978 a fost exilat în Ungaria, unde a devenit lector și cercetător principal la secția de filozofie a Universității din Buda-pesta. Concediat din motive politice, el a devenit unul dintre cei mai proeminenți dizidenți din Europa de Est. A scris mult în publicațiile *samizdat* din epocă. A publicat numeroase eseuri și cărți, traduse pretutindeni în lume, în unsprezece limbi. A fost membru în Parlamentul ungar, din partea Alianței Democraților Liberi (opozitia liberală) între 1990-1994, fiind președintele Comitetului Național al acestieia (1992-1994). În prezent, este directorul Institutului de Filozofie al Academiei Ungare de Științe.

Stelian Tănase

Romancier, politician și politolog român. Absolvent al Facultății de Filosofie (1977), Universitatea București, doctorand cu tema "Elite și societate în România sfîrșitului de secol XX". Vicepreședinte al Asociației Române de Științe Politice, membru al Parlamentului din 1992. Membru fondator al Grupului pentru Dialog Social, redactor-șef al revistei 22 în 1990, al revistei *Acum* în 1991, al revistei *Sfera Politicii* începând din decembrie 1992. Fellow-Scholar la Wilson Center în 1994. Bibliografie: a publicat trei romane, precum și volumul de articole politice *Socuri și crize* (1993).

V. Tismăneanu

Politolog american de origine română, născut în 1951, la Brașov, Associate Professor la Department of Government and Politics, University of Maryland. Absolvent al secției de sociologie a Facultății de Filosofie, Universitatea din București, unde și-a susținut și doctoratul. Emigrează în 1981 din România și se stabilește în S.U.A., unde va lucra mai întâi la University of Pennsylvania, în Philadelphia. Colaborator important al posturilor de radio Europa Liberă, Vocea Americii, BBC în timpul Războiului Rece. Cărți publicate: *Noua Stîngă și Școala de la Frankfurt* (1976); *The Crisis of Marxist Ideology in Eastern Europe* (1988); *Latin American Revolutionaries. Groups, Methods, Goals* (împreună cu Michael Radu, 1990); *In Search of Civil Society. Independent Peace Movements in the Soviet Bloc* (1990); *Ghilotina de scrum* (1992); *Reinventing Politics. Eastern Europe from Stalin to Havel* (1992); *Arheologia terorii. Experimental stalinist în Europa de Est* (1992); *Fantoma lui Gheorghiu-Dej* (1994).

Gabriel Topor

American de origine română. Master în International Affairs la Columbia University din New York. Pregătește un doctorat în științe politice la aceeași universitate. Zona de interes științific: Europa de est, conflicte interetnice, nationalism.

Sorin Vieru

Logician român, absolvent al Facultății de Filosofie în 1957, Universitatea București, unde și-a susținut și doctoratul. În prezent este cercetător științific principal la Institutul de Filozofie din București și profesor asociat la Facultatea de filozofie. Membru fondator al Grupului pentru Dialog Social. Publică studii și cercetări în reviste de specialitate, traduce din Platon, Frege, Marcus. Bibliografie: *Axiomatizări și modele ale sistemelor silogistice* (1975), *Riscul gîndirii* (cu Terente Robert, 1990).